

replika

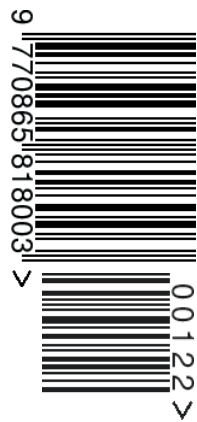
121
122

replika

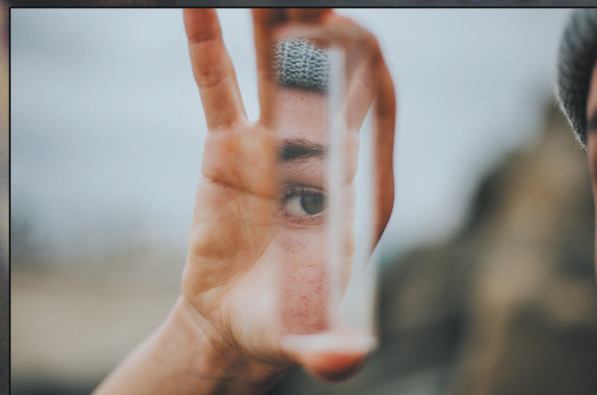
TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

VÁLSÁG ÉS KÖZGAZDASÁGTAN

EMBODIMENT - AZ ELME ZSIGERI FEKETE DOBOZA

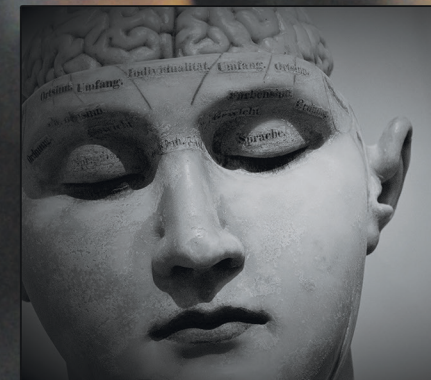
ára: 3990 Ft

121-122

2021/3-4

TESTÁGY

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

2021/3-4.

121-122. szám

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

alapítva 1990-ben

SZERKESZTŐSÉG

Fáber Ágoston (főszerkesztő), Hajdú Zita (szerkesztőségi titkár),
Havas Ádám, Kőszeghy László, Lajos Veronika, Wagner Sára
szerk@replika.hu

OLVASÓSZERKESZTŐ

Krizsai Fruzsina és Sebes Katalin

Kiadja a Replika Alapítvány.
1038 Budapest, Tulipán u. 11.
Felelős kiadó: Sallay Zoltán
alapitvany@replika.hu

ELŐFIZETÉS

elofizetes@replika.hu

<http://replika.hu>

ISSN 0865-8188

BORÍTÓTERV

A borítót Wagner Sára tervezte.

A LAPSZÁM MEGJELENÉSÉT AZ IBS TÁMOGATTA.

NYOMDAI ELŐKÉSZÍTÉS

Tükörterem Egyesület, Hajdú Zita

NYOMÁS ÉS KÖTÉS

Robinco Kft., 1089 Budapest, Orczy út 28.
Felelős vezető: Kecskeméthy Péter

Tartalom

Embodiment – Az elme zsigeri fekete doboza

Szerkesztette: Zörgő Szilvia

Zörgő Szilvia

Szelf és kultúra mint a test kiterjesztése

Bevezetés az *embodiment*-paradigmáról szóló blokkhoz.....7

Marosán Bence Péter

Dualizmus és redukcionizmus között: a megtestesült kogníció paradigmája 21

Szél Zsuzsanna

Testiesülés (*embodiment*) a gender tanulmányokban

Hogyan jelenik meg az *embodiment*-paradigma a genderrel kapcsolatosan a nemi szerepek megélésével összefüggésben? 35

Kövecses Zoltán

Testesültség (*embodiment*) a nyelvben és gondolkodásban – kognitív nyelvészeti megközelítés 49

Kormos Janka

A személyiségfejlődés megtestesülése a pszichoanalitikus mozgáselemzés szemszögéből 63

Csekő Csilla és Bodor Péter

***Embodiment* a pszichológiában: a diszkurzív pszichológia olvasata** 73

Kiss Kata Dóra

Az *embodiment*-paradigma testfelfogásának jelentősége az anorexia nervosa értelmezésében és kezelésében 83

Indries Krisztián

A test kapcsolati mélylélektana: interkorporealitás, projekció és introjekció..... 95

Szél Zsuzsanna

Testet öltött kultúra – orvostudomány és *embodiment* 105

Thomas J. Csordas

***Embodiment* mint antropológiai paradigma**..... 113

Közgazdaságtan a 2008-as világválság után

Szerkesztette: Pogátsa Zoltán

Pogátsa Zoltán

A közgazdaságtan megújítása 149

Pogátsa Zoltán

A makroökonómia újragondolása a 2008-as válság után 151

Antal Miklós

Több őszinteséget, új közgazdaságtant!

A gazdasági növekedés meghaladásának stratégiái 179

Sőreg Krisztina

Kiútkeresés a fejlődés-gazdaságtan 21. századi útvesztőjéből 209

Róna Péter

Intencionalitás és a közgazdaságtan fogalmai 233

Andorka és a társadalmi tagolódás modelljei

Harcza István

A társadalmi tagolódás sémájának újragondolása. A tagolódás rendszereken átívelő trendjei

Az Andorka-séma nyomdokain 251

Recenziók

Domschitz Mátyás

Osztálytalálkozó

Éber Márk Áron (2020): *A csepp. A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete.*

Budapest: Napvilág Kiadó. (Társadalomelméleti Műhely sorozat) 279

Berki Márton

A magyarországi „téri fordulat” egyik sarokköve

Berger Viktor (2018): *Térré szőtt társadalmiság. A tér kategóriája a szociológiaelméle-*

tekben. Budapest: L'Harmattan–Könyvpont. 287

Abstracts 295

Embodiment

Az elme zsigeri fekete doboza

Szerkesztette: Zörgő Szilvia

Zörgő Szilvia

Szef és kultúra mint a test kiterjesztése

Bevezetés az *embodiment*-paradigmáról szóló blokkhoz

Absztrakt: A test–elme problematikával számos gondolkodó, iskola foglalkozik, és mind különböző nézőpontból világítja meg azt, hogy vajon milyen alkotóelemekből épül fel az ember. Az *embodiment*-paradigma szerint a test konstruálja tapasztalati világunkat, és a test mindig a fizikai és szociális környezetbe ágyazott jelenség. A testi-elme paradigma néhány alappremisszája: 1. reprezentációkritika: felülvizsgálandó a teória, miszerint egy „odakint” lévő objektumot észlelünk és elménkben reprezentáljuk; 2. szituáltság: a környezetbe ágyazottság érvényes még a legabsztraktabb mentális folyamatokra is; 3. mozgásos konstitúció: a világban való lét a testi szubjektum mozgási lehetőségei által meghatározottak; mozgás révén az erő kifejtés és a térbeliség alapvető paramétereit sajátítjuk el, mely sémák a reflexió számára mindvégig irányadók maradnak; 4. intencionalitás: a tudat mindig valamire irányul, és a tudat tárgya elválaszthatatlan magától a tudattól; 5. affektivitás: a kompetens és releváns viselkedéshez az affektusok nélkülözhetetlenek; nincs affektusmentes helyzet, még az absztrakt gondolkodás sem nélkülözi az érzelmeket; 6. konfláció: mivel észlelésünk és testi tapasztalatunk szoros kölcsönhatásban áll egymással, könnyen kombináljuk őket; összemossuk a fizikai és a szociokulturális környezetünk-ből származó ingereket, szenzomotoros tapasztalatainkat és szubjektív tapasztalataink megítélését. Mit nyerhetünk azzal, hogy az *embodiment*-paradigmában végzünk kutatásokat? A testi-elmével foglalkozó blokkunkban különböző szakértők a filozófia, a társadalomtudományok és az orvostudomány területére vezetik az olvasót, hogy a paradigma alkalmazásáról és hasznáról széles képet kaphassunk.

Kulcsszavak: test–elme, kogníció, tudományos paradigma, *embodiment*, interdiszciplinaritás

Az alábbi írás¹ a testelme-problematika egy bizonyos megközelítéséről, az *embodiment*-paradigmáról szóló blokk bevezetője, célja a paradigma elméleti keretrendszerének felvezetése, valamint társadalomtudományi vonatkozásainak általános tárgyalása. Az ismertett példák és szakirodalom e célt szolgálják, ami azzal is jár, hogy számos, a testtel és a különböző emberképekkel foglalkozó alpmű részlegesen vagy teljesen kimarad. Míg a bevezető ezen hiányosságait a blokk szerzői saját szakterületük ismertetésében sok esetben pótolják, jelen írásban nem lehet kellő figyelmet fordítani a test kultúrtörténeti összefoglalására vagy a (művészeti) testfelfogások, énképek értelmezéseire (például Foucault 1977 [1975]; Csabai és Erős 2000; Laqueur 1990; Butler 1988). A bevezető tehát ízelítőül szolgál ahhoz, hogy az *embodiment*-paradigma általános képén keresztül betekintést nyerjünk annak témaspecifikus megnyilvánulásába a filozófia, a társadalmi nemi tanulmányok, a nyelvészet, a pszichológia, a szociálpszichológia és az orvoslás területén.

Számos perspektívát ismerhettünk meg a hazai és nemzetközi szakirodalomból arra, hogy miként épül fel az ember, és alkotóelemei milyen interakcióban állnak egymással különböző kultúrák és szemléletmódok szerint (például Morris 1994; Hall 2007: 97; Papp 2017). „»Test és lélek« koncepciója fel sem merül ebben a valóságban”, írja Papp Richárd az ausztrál őslakosok mitológiájáról: „Az ember teste (és az ettől elválaszthatatlan »spirituális« összetevő) része a teljes univerzumnak, ahogy az univerzum és annak tapasztalható világa, a természeti környezet is az ember testéhez tartozik” (Papp 2017: 66). Az idézet elején látható a kutató episztemikus kiindulópontja: a test és lélek/elme dualizmusa átható „kulturális szemüvegünk”, melyet levetünk annak érdekében, hogy az ettől esetlegesen eltérő émikus perspektívát megértsük. Más kérdés viszont, hogy az adataink (étikus) elemzésekor, értelmezésekor, modellek alkotásakor és következtetések levonásakor mennyire „engedjük” ezt a dualizmust visszatérni. A társadalomtudományok történetében sokszíniően közelítették meg a kérdést, iskolák épültek szisztematikus értelmezési módok köré – ismertetésükre próbát nem is teszek. Bátorodom ellenben állítani, hogy a pusztán leíró vizsgálatoktól eltekintve, mindegyik társadalomtudományi kutatás egyaránt igyekszik a gyűjtött nyers adatokat rendszerezni, értelmezni és egy diszciplína szakirodalmi kontextusában elhelyezni. Ebben a folyamatban viszont saját világgépünk és diszciplínánk premisszáival kerülünk dialektikába, ahol újfent szembesülünk episztemikus kiindulópontjainkkal.

Émile Durkheim úgy érvel, hogy társadalomtudósként fundamentális célunk a „társadalmi tények” empirikus tanulmányozása, melyek az egyéntől, az individuális tudattól és gyakorlattól független realitások, és kizárólag a „kollektív tudat” által meghatározottak (Durkheim 2000 [1952]). Az emberi testnek és kulturális vonatkozásainak tanulmányozása is sokáig hasonló égisz alatt zajlott. Marcel Mauss testtechnikák-elmélete és a szellemében folytatott kutatások hozzájárultak ahhoz, hogy a test és a kultúra között rejlő interakció feltárhatóvá váljon. Ebben a paradigmában a test a kultúra tartalmait megjelenítő, propagáló és átalakító eszközként konceptualizálódik, valamint egyfajta kifeszített „vászonként” is, mely felület a csoport és az egyén identitását, önkifejezését teszi lehetővé.

¹ Köszönöm Leichtman Erna és A. Gergely András segítségét a tanulmány elkészítésében.

Ezek a „szokások” – írja Mauss – nem egyszerűen az egyénnel és utánzásukkal, hanem főként a társadalmakkal, a neveléssel, a közmegegyezésekkel és divatokkal, a tekintéllyel változnak. Technikákat kell látnunk bennük, a kollektív és egyéni gyakorlati ész művét, ott, ahol közösségesen csak a lelket és annak ismétlésre való képességét láttuk (2000 [1934]: 429).

A testtechnikák vizsgálata tehát sokszor a hagyomány és a funkcionalitás értelmezési keretében zajlott: „A test az ember legelső és legtermészetesebb szerszáma” (Mauss 2000 [1934]: 432).

Többek között Maussra építve, a test izgalmas szakmai diskurzusok témájává vált, például az egészség–betegség tengelyén (oki teóriák, betegségélmény, egészséget meghatározó szociokulturális faktorok stb.), az erőszak különböző megnyilvánulásaiban (politikai, intézményi, szexuális, önsértés stb.) és az individuum határainak, viszonyatainak feltérképezésében (ember–ember, ember–más állat, ember–transzcendens, ember–gép stb.). Az 1970-es években térhódításba kezdtek a testet az elemzés tárgyaként más megvilágításokba helyező olyan aldiszciplínák, mint a „test antropológiája”. Ez utóbbi szakirodalomban a maussi értelemben vett testtechnikák mellett figyelmet kap például az érzékek kulturális használata és kondicionálása, a testmódosítás, a testrészek szimbolikus jelentései és társas funkciói, valamint a testi folyamatok kulturális variánsai (vö. Császi 2012).

A test antropológiájában fontos elméleti tartomány a test dimenzióit megjelenítő modelleké, amelyek a sokféle módon értelmezhető, egyszerre több szinten megnyilvánuló testről szólnak. Szól modell „két testről”, például Mary Douglas (1973 [1970]) értelmezésében a test szociális és fizikai aspektusairól (a test használata vs. működése); „három testről”, például Nancy Scheper-Hughes és Margaret M. Lock (1987) az egyéni (fenomenológiai), társadalmi (szimbolikus, reprezentáció), valamint a testpolitikai (kontroll – ellenállás eszköze, fegyvere) szintet különbözteti meg; és „öt testről”, például John O’Neill (1985) világi (kozmosz antropomorfizálása), társadalmi és testpolitikai (intézmények „organikus analógiája”), fogyasztói (testi szükségletek létrehozása és kereskedelmi értékesítés), valamint orvosi (egyre növekvő medikalizáció hatása kapcsán) testről ír (vö. Csordas 1994: 4–6).

A. Gergely András szerint „[a]z egyén test-felfogása és a test-képek forgalmazása mindig egy adott korszakosság keretei között mutatkozik” (2017: 78). A karteziánus ontológiai dualizmus (test és lélek/elme különválasztása, melyek adott esetben egymásnak szegülnek vagy kiegészítik egymást) a társadalomtudományban is időtálló „fenomenológiai vektor” (Leder 1990: 150), amely tapasztalati struktúra, és predisponál bizonyos értelmezési keretre. Jelenleg a test tanulmányozását egyéb dichotómiák is körülveszik, mint a biológia–kultúra (*nature vs. nurture*), materiális–mentális, objektív–szubjektív. Magát az elmét tanulmányozzák tárgyként – mint központi információfeldolgozó mechanizmust – és a karteziánus kogníció szubjektumaként is; úgyszintén a test lehet tárgy, például a biotechnológia vagy biomedicina számára, vagy lehet az érzékelés és a tapasztalat szubjektuma. A test, amennyiben antropológiai vizsgálódás során a kultúra organikus „vászaként” konceptualizálódik, vagyis egyfajta biológiai nyersanyagként, melyet a kultúra megművel, ez könnyen oda vezethet, hogy passzív szerepet kap a kultúra konstruálásában, vagy prekulturális létezőként fogalmazódik meg (vö. Csordas 1994: 8–9).

Az olyan kultúraelméletek, amelyekben szembehelyezkedik egyfelől az elme/szubjektum/kultúra, másfelől a test/tárgy/biológia, gyakran feltételezik, hogy az előbbi csoport reprezentációkat generál az utóbbi tartományáról, ahogyan ez például a szemiotikai kultúrafogalomban központi szerepet játszó jeleket és szimbólumokat illetően megjelenik. Érdekes, hogy az interpretatív antropológia alapítójaként számon tartott Clifford Geertz, aki a kultúrát szimbólum- és jelentéshálózatként képzei el, úgy véli, a kultúra biológiai tartományunk fundamentális alakítója:

Az ember idegrendszere nem csupán lehetővé teszi a kultúra elsajátítását, hanem, működésének elengedhetetlen feltételeként, kifejezetten megköveteli. A kultúra nem csupán az organikus tartalmak kiegészítését, fejlesztését, kiterjesztését szolgálja, hanem, úgy tűnik, szerves alkotóeleme e tartalmaknak (Geertz 1973: 68).²

Megőrizvén a biológia–kultúra dualizmusát, Geertz egyirányú kauzalitást feltételez: a kultúra teszi lehetővé az ember fiziológiai működését, vagyis a jelentések adta orientáció nélkül fizikailag nem vagyunk képesek funkcionálni a világban.

A „neurális enkulturáció” elmélete a kultúraspecifikus reprezentációk materiális levételét feltételezi, mely az idegtudomány által leírt, az agy plaszticitásának köszönhető strukturális és funkcionális változások magyarázatául is igyekszik szolgálni. Ahogy Greg Downey és Daniel H. Lende írja:

Az agy különböző konfigurációkban fejlődhet ki, nem azért, mert születéskor alapvetően és visszavonhatatlanul különbözünk egymástól, hanem mert agyunk enkulturálódik saját genetikánk révén, valamint epigenetikai és környezeti faktorok, tapasztalataink, tanulásunk, sőt önképünk hatására is (Downey és Lende 2012: 32).³

Többek között ez a paradigma ihlette az olyan tudományterületek, mint a kulturális idegtudomány és a neuroantropológia, kialakulását.

Az eddig tárgyalt elméletektől és modellektől eltérő módon, az *embodiment*-paradigma központi premisszája, hogy nem pusztán egy testtel rendelkezünk, hanem egy test vagyunk (Wehrle 2020; Van Wolputte 2004): a test maga a kultúra és a szelf egzisztenciális alapja (Csordas 1994). A „testi elme” koncepciója tehát azt vallja, hogy „az elme eredendően és lényegileg testi természetű, működése testileg kondicionált, és nem lehet róla másmilyen, mint testi tapasztalatunk” (Sutyák 2010: 18). A test konstruálja tapasztalati világunkat, és a test mindig a világba (fizikai és szociális környezet) beágyazott jelenség. Tehát a test és a környezet dinamikus viszonya alkotja azt a szomatikus-affektív élményhalmazt, amelyet tapasztalatnak, énnak, kultúrának hívunk.

Az *embodiment* szó több magyar fordítással is rendelkezik: „megtestesülés”, „megtestesült kogníció”, „megtestesült elme”, „testet öltött elme”, ám e kifejezések nagy része azt

2 Saját fordításom, a könyv magyar kiadásában ez a fejezet nem szerepel. Eredeti szöveg: „Man’s nervous system does not merely enable him to acquire culture, it positively demands that he do so if it is going to function at all. Rather than culture acting only to supplement, develop, and extend organically based capacities... it would seem to be an ingredient to those capacities themselves.”

3 Saját fordításom, a könyvnek egyelőre nincs magyar fordítása. Eredeti szöveg: „In fact, brains can be grown into different configurations, not because we are, at birth, fundamentally and irreducibly different, but because we become ‘en-brained’ as a result of our own distinctive combination of genes, epigenetic influences, environmental factors, experiences, learning, and even understandings of ourselves.”

sugallja, hogy az elme utóbb költözött egy elme nélküli, önmagában létező testbe, ahogy az angol verzió *embodied thought* vagy *embodied mind* is ezt az érzetet kelti. A kifejezés és a kapcsolódó szóhasználat körüli kérdések jól illusztrálják a karteziánus ontológiai dualizmus szellemi hagyatékának hatását, még egy olyan paradigma kialakításában is, amely éppen az efféle dualizmusok feloldását tűzi ki célul. Milyen módon kívánja az *embodiment* feloldani ezt a dualizmust, és milyen alaptézisekre épül a testi elme koncepciója? Alább hat ilyen premisszáról, viszonyulásról lesz szó röviden, annak megvilágítására, hogy miben különbözik ez a tudományos-filozófiai megközelítés az eddig érintőlegesen tárgyalt, testtel kapcsolatos elméletektől, és milyen lehetséges következtetések levonásával járhat.

Reprezentációkritika

A reprezentációelmélet számos tudományterület fontos kiindulópontja, így például a szimbolikus interakcionizmusé (pl. Mead és Blummer 1934), a kulturális epidemiológiáé (Sperber 2001) és a mémelméleté (Dawkins 1976). Míg a reprezentációelméletet propagáló iskolák sokszínűek, az emberi kogníciót és cselekvést az érzékelés-modellalkotás-tervezés-kivitelezés ívében konceptualizálják, több-kevesebb autonómiát tulajdonítva az érzékelő szubjektumnak (pl. ágencia a reprezentáció generálásában) vagy a társas konstrukciók domináns helyzetének (csoportszintű jelentések vagy kollektív tudás hatása az egyénre). Központi továbbá az a tézis, miszerint a reprezentációk nem léteznek a szubjektumtól és a vonatkozó tárgy(ak)tól függetlenül, valamint hogy a reprezentáció célja, hogy lehetővé tegye a szubjektum értelemadását és a kommunikációját más individuumokkal (Rubira-García et al. 2018). Durkheim szerint a reprezentációk a társas gondolkodás, kollektív tudás kialakítása révén a társas cselekvést is szolgálják: a kollektív reprezentációk katalizálják az olyan individuumok együttműködését, akik egy (nagyreszt hasonló) társas realitás résztvevői (Durkheim 1982 [1895]).

A reprezentációs folyamat az értelemadás és -újraterepítés aktusa, mely a szubjektumok és az objektum közötti interakció terméke. Feltételezi, hogy az objektumok „oda-kint” vannak a (fizikai és szociális) világban, melyeket a szubjektum észlel és modellez kogníciója során, és e reprezentációkat felhasználja viselkedéséhez. Habár a reprezentáció a tárgy észlelésének válaszaként (vagy inkább termékeként) jelenik meg, a kettő között távolság áll fent, és a szubjektum reprezentációja szükségképpen „torzítja” az észlelt tárgyat (Rubira-García et al. 2018).

A „testi elme” megközelítés felhívja a figyelmet arra, hogy a modellalkotás és -tervezés fázisának nincs fenomenológiai fedezete, továbbá állítja, hogy az elme nem függetleníthető annak tárgyától (Horváth 2011). Sutyák Tibor szavaival:

Nem arról van szó, hogy kiiktatnánk az elme „fekete dobozát” a viselkedésből, inkább arról, hogy a „fekete doboz” nem kizárólag az agyban, hanem a kézben, a lábban, a derékban, az egész testben lokalizálendő. A kezem megtanulja, hogyan fogja meg a kávéscsésze fülét, és ezt könnyen meg is teszi anélkül, hogy akár a csészét, akár a kezemet reprezentálni vagy modellezni kellene az elmében – a test diszpozicionális viselkedési begyakorlásáról beszélünk tehát (Sutyák 2010: 19).

Sőt, Maurice Merleau-Pontyra hivatkozva Thomas J. Csordas kijelenti, hogy észlelésünk a testben kezdődik, és a tárgyban végződik; a tárgy a reflektív gondolkodás másodlagos terméke (Merleau-Ponty [1962] idézi Csordas 1990: 9, 1997: 7).

A reprezentációs modellben egy gyakorlati helyzet során valamiképpen ki kell szűrniünk a környezetből a számunkra fontos paramétereket (pl. releváns és irreleváns ingerek elválasztása), ám megfelelően csak akkor tudom szűrni a környezeti ingereket, ha már felismertem, hogy mi az, amit a helyzet megkíván tőlem, és én mit kívánok a helyzettől, viszont a helyzet felismeréséhez is már előzetesen el kellett választanom a relevánst az irrelevánstól. A szituáció retrospektív értelmezésekor és értékelésekor ez nem jelent különösebb kihívást, de a valós helyzetben „gyakran irgalmatlanul gyorsan lefolyó akciók és reakciók áramában bénító hatású praktikus paradoxonként” állhat elő (Sutyák 2010: 10). Az *embodiment* ezt a paradoxont azzal az érveléssel oldja fel, hogy a szituációkban mindig már eleve benne vagyunk, a cselekvéseknek nincs kezdetük vagy végük, és a test (az észlelés origója) mindig beágyazott saját környezetébe. A test e beágyazottságnak köszönhetően maga ismeri fel, hogy mit kíván a szituáció: hanglejtésem, gesztusaim, figyelmem fókuszja, kezem elhelyezkedése, lépéseim távolsága mind központi irányítás nélkül, a testből fakadnak.

Szituáltság

A környezetbe való beágyazottság (*embeddedness*) egy központi tétele a testielme-paradigmának, és bár a filozófia diszciplínáján belül főként Heideggerhez és Merleau-Pontyhoz (1962) köthető, a társadalomtudományok, jelesen az antropológia számára nem újdonság az a gondolat, hogy az egyén mindig egy szociokulturális környezet része. Az *embodiment* viszont hangsúlyozza, hogy még a legabsztraktabb mentális folyamatok is mindig valamilyen konkrét szituációban jelennek meg, a logikai fejtegetés ebből a szempontból nem különbözik a kávékészítéstől. „Minden esetben egy praktikus, elemeit tekintve egymással örökös kereszttulások hálózatában álló világ mint környezet orientálja a magatartásmat, és magatartásom e hálózat nélkül nem is értelmezhető” (Sutyák 2010: 20).

Az *embodiment* más fényben világítja meg a szituáltság kérdését. Eszerint a szituáltság mindig testi eredetű, a test által meghatározott és behatárolt, valamint értelmezése is a testből fakad.

Az észlelés azért nem lehet pusztán a külvilág belső reprezentációja, immateriális és passzív recepció, mert az, hogy éppen milyen a testtartásom, merre fordulok, hol áll a fejem, eleve megmunkálja, preformálja az alakuló észlelési tartalmat. A világ perspektivikus és dinamikusan változó vázlatok formájában adódik, és a mindenkori perspektíva nem más, mint saját testem látászöge (Sutyák 2010: 20).

Újfént hangsúlyozandó, hogy az individuumnak a kultúrája/szocializációja révén kialakult „szemüvege”, világlátása régóta megfigyelt és kutatott jelenség a társadalomtudományban, de sokszor – éppen átható jellege miatt – a saját testünk által meghatározott perspektíva figyelmünkön kívül marad.

Edwin A. Abbott *Flatland* című (1982) híres regényében a kétdimenziós Flatland (Sík-föld) lakosai geometriai alakzatok (sokszögek), akiket a háromdimenziós Spacelandból (Térföld) származó gömb meglátogat. Flatland lakosai számára a gömb körként jelenik meg, és amikor fel-lemozog, hogy bemutassa nekik térbeliségét, a kétdimenziós lakosok pusztán a kör átmérőjének változását érzékelik. A világot a mi számunkra is a nagyon különböző testek népesítik be. Fontos az észlelt és észlelő test méretbeli viszonya: egy kis foltként észlelt mohán egész ökoszisztéma létezhet, milliónyi atka, baktérium, gomba, ragadozók és zsákmányok. Az ember egy fűszálon átlép, míg a hangya útként végigfut rajta; viharban a rovar számára az esőcseppek légibombázáshoz hasonlóak. Jelentős továbbá a testek egymáshoz viszonyított időbelisége, a környezetben végbemenő változásokhoz való viszony: a növények növekedését, napfényre irányuló mozgását nem tudjuk a maga idejében érzékelni, mert számunkra túl lassú folyamat. Fontos még a test és a környezet viszonylatában kialakuló érzékek jellege: a méhek érzékelik az UV sugárzást, hogy a virágokon a pollent könnyebben észrevegyék, a rénszarvasok szintén, hogy a sarkvidéki tájon kiigazodjanak. Delfinek és denevérek ultrahangot használnak az echolokációhoz; a bálna és a víziló infrahangot (is) segítségül hív, mert jobban terjed a lakóhelyükként szolgáló nagy terekben; az elefántok lábukkal és ormányukkal szeizmikus rezgéseket érzékelnek. A polip bőrének fotoreceptorai érzékelik a fényt, és reagálnak rá agyának közbenjárása nélkül, így, álcázandó magát, azonnal meg tudja változtatni állagát, formáját, bőrszínét. Az elektroreceptív halak (pl. a cápa) képesek az elektromos teret érzékelni, és vannak olyan élőlények, amelyek generálni is tudják (pl. elektromoskészhál-félék). A különböző testek számára a környezet más és más világként konstruálódik, de mondhatjuk úgy is, hogy a környezetünkben lévő ingereket testünk igényei szerint szűrjük.

A testi elme megközelítésben az, hogy az ember éppenséggel ilyen testtel rendelkezik, meghatározza azt, ahogyan önmagát és a világot tapasztalja, és determinálja mindazt, amit mentális tartalomnak, tudatnak, kultúrának nevezünk (Sutyák 2010). Természetesen csak egy bizonyos szemszögből beszélhetünk az emberi testről mint olyanról – egy perspektíva, melyben mind osztozunk –, viszont ez fontos értelmezési és tapasztalati szint, amelyre érdemes reflektálni. Minden újszülöttnak meg kell tanulnia például használni a végtagjait ahhoz, hogy tárgymanipulációra képes legyen. Más szemszögből viszont nagy variabilitás mutatkozik abban, hogy mi, emberek milyen testtel érzékeljük a világot, és milyen környezettel lépünk interakcióba.

Környezet és test interakciója

Emberi test- és környezeti variabilitást tekintve példaként két ún. „tengeri nomád” népcsoporton végzett kutatás szolgálhat. Mindkét délkelet-ázsiai népcsoport a tengerből él, és főleg a gyermekek napjaik nagy részét a vízben töltik. Az egyik kutatás a moken népcsoport gyerekpopulációjában mérte a víz alatti látásélességet, és azt találták, hogy európai gyermekekhez képest kétszer olyan jól láttak. A tengerrel való közeli kapcsolatuk miatt a mokenek megtanulták felülírni azt az automatikus reflexet, mely a víz alatti látás során a pupilla tágulásához vezet (tágulással több fényt enged be, de a látás homályos

lesz); ők az élesebb látás érdekében éppen az emberi teljesítőképesség határáig szűkítik a pupillát (európai = 2,50 mm; moken = 1,96 mm) (Gislén et al. 2003). A másik kutatás a hypoxiatoleranciát (oxigénhiányos állapot, például lélegzet-visszafojtó merülés során) mérő összehasonlító genomikai elemzés volt a tengeri életmódot folytató bajau és a (földrajzilag közeli) szárazföldi életmódot folytató saluan népcsoport tagjai között. Azt találták, hogy a bajau populációban a PDE10A gén révén kialakult nagyobb lépméret nagyobb tározóként szolgál az oxigenizált vörösvértestek számára, és hosszabb merülést tesz lehetővé (Ilardo et al. 2018). Ezek kiváló példák a környezeti tényezőkre és az életmódra adott adaptációs válaszokra, de számos egyéb interdiszciplináris tanulmány is készült a hőmérséklet, a magasság vagy a fényviszonyok révén bekövetkező adaptációk témájában (pl. Beall 2003; Ilardo et al. 2018; Burtscher et al. 2018). Illetve itt fontos a környezetpszichológia (pl. Dúll 2009) és a proxemika (pl. Hall 1990 [1966]) rokon területeire is figyelmet fordítani.

A testi elmében variabilitást idéz még elő például a betegség, a trauma (érezékszerv vagy testrész károsodása stb.) és a testhatárok módosulása, így a testen belüli és testhatáron elhelyezkedő orvosi célú (pacemaker, szervtranszplantáció, hallókészülék stb.) vagy esztétikai célú (bőr alá ültetett piercing, ajaktányér stb.) kiegészítő, de akár a divatból vagy technológiai trendekből származó tárgyak rutinszerű alkalmazása is, mint a túlzott mobiltelefon-használat miatt kialakuló gerincferdülés („SMS-nyak”). De gondolhatunk arra is, hogy pusztán étrendünk megváltoztatása milyen szomatikus-affektív változásokat idéz elő. Ezek mind fiziológiai és fenomenológiai értelemben eltérő testet, testi élményeket és világban való létet eredményeznek. A testi elmét szintén befolyásolják olyan tárgyak (festőnek az ecset, jégkorongosnak a korcsolya, idősnek a járóbot, csökkentlátónak a szemüveg stb.) vagy más testek (vaknak a vakvezető kutya, zsokénak a ló, a szervezetünkbe költöző parazita stb.), melyek eredendően nem tartoztak az egyén testéhez, együtt mégis integrált testi élményt nyújthatnak.

Mozgásos konstitúció és intencionalitás

Testem az idő- és térbeli orientációm centruma. A környezet felfedezése, a világban való lét a testi szubjektum kinesztetikus lehetőségeinek megfelelően bontakozik ki. Mozgás révén szerezzük meg az erő kifejtés és a térbeliség alapvető paramétereit és tapasztalatait,

előbbi a testemnek ellenszegülő tömegek és ezek elrendezésének változtathatósága vagy változtathatatlansága nyomán az okozás kategoriális absztrakciójához vezet, utóbbi pedig az irány, a pálya, az előrehaladás és a tartalmazás kulcsmetaforáival [...] sémákat generál, amelyek a reflexió számára mindvégig (tudattalanul) irányadók maradnak (Sutyák 2010: 22).

Ilyesformán a fogalmi gondolkodás (legyen az konkrét vagy absztrakt) alapegységeit sajátítom el, és bár a szubjektivitás öntapasztalatából erednek, mégis típusosak.

A testi elme jelentős tétele az intencionalitás: a tudat mindig valamire irányul. Az öröm mindig valamiről vagy valakiről szól, a szorongást is mindig valami kiváltja, ahogyan az észlelés maga sem létezik tárgya nélkül. „A tudat előtt felbukkanó dolog – mely lehet észlelt objektum, esemény, képzeleti kép, dallam stb. – elválaszthatatlan magától a tudattól”

– írja Horváth, aki a tudat tárgyait az intencionális viszonyban konstituálja: „A világ mindaz, ami a tudataktusokban feltárul, a világ nem magánvaló világ, hanem számtalan konstitutív mozzanattal átítatott világfenomén” (Horváth 2011). A tárgy konstitúciója függ a szubjektum intencionalitásától, és emellett vagy éppen emiatt, az intencionalitás irányulhat kulturálisan tárgyiasított (*culturally reified*) jelenségekre is, például szakrális narratívák szereplőire, melyek az egyén számára viselkedési környezetének teljes jogú tagjai (Csordas 1997). De ugyanígy, ha egy bütordarabról a sötétben azt hisszük, betolakodó, és megijedünk, attól még a képzelet intencionális aktusában a betolakodó a tárgy. „Az, hogy valami a tudat számára »jelen legyen«, nem követel veridikus megfelelést [...] az imagináció és a percepció összefonódása nem csupán absztrakt filozófiai spekuláció eredménye, hanem agyi és testi működésünk alapvető sajátossága is lehet” (Horváth 2011).

Az intencionalitás és a szituáltság konstitutív szerepét jól illusztrálja egy orvosi közegből származó példa, mely emlékeztethet a foucault-i, beteget tárgyiasító „orvosi tekintetre” (Foucault 2003 [1963]). Lézióknak nevezzük, amikor egy anatómiai struktúra betegség miatt sérül, de ablációnak, ha a testszövetet műtéti úton távolítják el vagy szándékosan rongálják; metszésnek hívjuk, ha műtét során éles eszközzel vágást hajtanak végre, de sebesülésnek, ha ugyanez véletlenül történik. Mindegyik esetben viszont ugyanarról van szó: a testben szöveti károsodás keletkezik. Éppen az intencionalitás különbözőteti meg ezeket a jelenségeket (hogyan történik és milyen céllal), valamint a szituáltság (hol történik, milyen kontextusban). Turner felhívja a figyelmet az érintés poliszemikus jellegére, és sokszínű szimbolikus tulajdonságai szerint tárgyalja (Turner 1974). Ám kérdés, hogy az érintés szimbolikus tartalmi létezik-e önmagukban (mint reprezentáció), vagy mindig egy valamire irányuló tudat fenomenológiai megnyilvánulásáról beszélünk. A Másik érintése lehet számomra megnyugtató, izgató, intruzív vagy empátiát közvetítő – de a „kívülré” irányuló észlelést meghatározza „belső” testi állapotom, szituáltságom, intencionalitásom és az, ahogyan a Másikban (testi elmémmel) érzékelem ugyanezeket. Tehát nem konceptualizálható számomra az érintés mint olyan, mert a tudatom mindig egy konkrét érintésre irányul, legyen az „tényleges”, vagy elképzelt szituáció, melyet testi tudatommal észleltem, tárgyiasítottam és megtapasztaltam. Hasonlóképpen, ha megkérném a kedves olvasót, hogy képzeljen el egy állatot, ezen kategória egy konkrét megnyilvánulása jelenne meg a képzeletében, nem az állat mint olyan.

Affektivitás

A kompetens és releváns viselkedéshez az affektusok nélkülözhetetlenek, és nem pusztán a motiváció területén.

Az affektusok egyszerre kognitív, neurális és fenomenális testi folyamatok. Használjuk, működtetjük és érezzük őket, de ez utóbbi, az érzés, nem egy testetlen lélek intim birtoka, hanem azoknak a testi változásoknak a megtapasztalása, amelyek az affektusokat kinyilvánítják. A rémület esetében az izmok összehúzódása, a mimika elmeredése, a gyomortáji feszülés, a szívdobogás, az egész testes lefagyás nem csupán a félelem velejárója, hanem maga a félelem mint érzés. Ez a fenomenális tapasztalat ízig-vérig a test tapasztalata [...] és egyben annak tapasztalata, ahogyan a test reagál a helyzetére (Sutyák 2010: 23).

Tehát az *embodiment*-paradigma szerint nincs affektusmentes helyzet, hiszen a közösség is csupán egy érzelmi modalitás.

Az affektivitás fontosságát megvilágító társadalomtudományi és orvostudományi megközelítések az elmúlt évtizedekben a kognitív idegtudomány neuroredukcionista modellje elleni reakcióként bontakoztak ki, amely (sarkított megfogalmazásban) agyi folyamatokra vezeti vissza a szubjektum élményvilágát. Ha a redukciótól eltekintünk, megállapítható, hogy „minden önszerveződő élőlény egyfajta szenzomotoros kapcsolatot épít ki környezetével, ami modulálja neurális aktivitását [...] és visszahat cselekvésére” (Horváth 2011), az észlelés egy jelentéssel átítatott folyamat. Nem csupán az agyi állapotok hatnak testi tapasztalatainkra, hanem „az endokrin-, a kardiovaszkuláris- és az immunrendszer állapota is befolyásolja azt az affektív hátteret, amely tapasztalataink prereflektív tényezőjének tekinthető” (Horváth 2011).

Konfláció

Mivel észlelésünk és testi tapasztalatunk ilyen szoros kölcsönhatásban áll egymással, könnyen kombináljuk őket, vagyis konfláció tárgyává válnak. George Lakoff és Mark Johnson (1999) szerint összemossuk a fizikai és a szociokulturális környezetünkől származó ingereket, szenzomotoros tapasztalatainkat és szubjektív tapasztalataink megítélését, aminek alapvető megnyilvánulása nyelvünkben is megtalálható. Állításuk szerint a világban való létünket meghatározzák az olyan metaforák, amelyek éppen a környezet – szenzomotoros tapasztalatok – szubjektív megítélés konflációjából származnak. Még legabsztraktabb gondolkodásunk is az elsődleges metaforák kombinációjából származó komplex metaforák közvetítésével zajlik, melyek mind testi élményekben gyökereznek. Érvelésükben az olyan alapvető nyelvi elemek, mint a felfelé, mindig jobb/több, a lefelé mindig rosszabb/kevesebb, korai gyermekkori tapasztalatok konflációjára vezethetők vissza. Majd ezekre az alapmetaforákra építve (szándékos szójáték) hozzuk létre a komplexebb kifejezéseket, mint „balesetből felépül”, „betegségben leépül”, „felkapaszkodik a ranglétrán”, „padlón van” stb. Steven van Wolputte úgy fogalmaz, hogy minden metaforánk igazából testi funkciók ötletes leképezése (Van Wolputte 2004: 257), amit jól illusztrál egy koreográfus, aki a tánc-zene-test kapcsolatáról nyilatkozik: „Csak akkor tudok [a zenével] azonosulni, ha úgy képzelem el, mint a testemben folyó vért” (Gergely [Ligeti 2017] idézi A. Gergely 2017: 74).

A konfláció más téren is kifejti hatását. A gyermekkorban tapasztalt, gondviselőtől származó teshő és a szeretetérzet affektív-idegi összemosódása például olyan szófordulatokhoz vezet, mint „melegsívű”, „melegséget áraszt” – azaz a melegség testérzetét használjuk arra, hogy egy tulajdonságot fejezzünk ki. Továbbá, a testünkben érzékelt hőmérsékletkülönbségek (pl. egy kezünkben tartott bögre jeges/forró kávé) jelentősen befolyásolhatják azt, hogyan ítélünk meg valakit, megbízhatónak vagy épp megbízhatatlannak tartjuk (Williams et al. 2008; Inagaki et al. 2013). Simone Schnall és munkatársai kísérleteiben a résztvevők „gusztustalan” filmjeleneteket néztek, majd mielőtt morális dilemmákat kellett értékelniük, a csoport fele kezét moshatott, a másik fele nem. Az előbbi csoport jóval enyhébben ítélkezett a morális vinyettákról, mint az utóbbi (Schnall et al. 2008). Ez jelentheti,

hogy a saját testünkben tapasztalt tisztaságérzet–szennyezettség hat arra, hogy a Másikat milyen szigorúan ítéljük el morális értelemben. Paul H. Thibodeau és Lera Boroditsky (2011) kísérletében minden résztvevő leírást kapott egy fiktív városról, ahol a bűnözés egyre nő. Az újságcikk jellegű szövegben statisztikák és egyéb adatok szerepeltek, egyetlen nyelvi változóval: a csoport felének szövegében a bűnözést vírushoz hasonlították – amely „megfertőzte a várost” –, a másik felének szövegében pedig fenevadhoz – amely „zsákmányul ejtette” a várost. Pusztán a leírás nyelvi keretezése elég volt ahhoz, hogy a két csoport szignifikánsan eltérjen abban, hogy prevencióval vagy büntetéssel oldaná-e meg a bűnözés problémáját (Thibodeau és Boroditsky 2011). Más kutatások azt vizsgálták, vajon kísérleti körülmények között előidézett testtartások és gesztikulációk befolyásolják-e az alany hangulatát. Pozitív affektust idézett elő a mosolygást szolgáló izomzat aktiválása (Strack et al. 1988) és a bólintás (Wells et al. 1980); negatív affektust a görnyedt testtartás (Stepper et al. 1993) és az elhárító karmozdulat (Cacioppo et al. 1993).

Az egyre szaporodó kutatások azt bizonyítják, hogy test-affektus-szenzomotoros tapasztalat között közvetlen és elválaszthatatlan kapcsolat van. Ez megmutatkozik az érzékek területén is: az ízek és szagok megkülönböztetésének képessége például elválaszthatatlan egyes ízek és szagok preferenciájától (Bourdieu [1984] idézi Csordas 1997: 10). A társadalomtudós számára talán a legérdekesebb kérdés: testi elménk működésében mi, emberek mennyire különbözünk, és miben hasonlítunk? A melegségérzet a felnőtt számára, akit gyermekként magára hagytak vagy abuzáltak, vajon milyen tapasztalatot, milyen világban való létet eredményez? Vajon a kuuk thaayorre nyelv beszélői, akik tárgyak helyzetét nem önmagukhoz viszonyítva határozzák meg (mögöttem, előttem stb.), hanem égtájak (kelet, nyugat stb.) megnevezésével, hogyan tapasztalják a tér- és időbeliséget (Gaby 2012)? Az olyan népcsoportok, ahol a múlt előttünk van és a jövő mögöttünk (Núñez et al. 2006), csak testi gesztusokban és nyelvezetben különböznek az olyan kultúrák tagjaitól, ahol éppen fordítva konstruálódik az idő térbelisége? Vagy mindez a tapasztalati világ más területein is megjelenik? És ha igen, mire van hatással?

Az *embodiment*-blokk célja és felépítése

A filozófiai alapokkal dialektikában, empirikusan elkötelezett kutatások születnek az *embodiment*-paradigma keretrendszerében, és a megközelítés tematikus, konceptuális és módszertani sajátosságai miatt a paradigma lehetővé teszi, sőt megköveteli az interdiszciplinaritást. A kognitív pszichológia és idegtudomány, a pszichopatológia, a kognitív nyelvészet, a viselkedésbiológia mind olyan tudományterületek, amelyeknek az *embodiment*-vizsgálatok releváns és potens hozzájárulói lehetnek.

Felmerülhet a kérdés, hogy az *embodiment* valóban képes-e leszámolni a test–elme dualizmusával, és ha igen, mit nyerünk ezzel elméleti és gyakorlati szempontból. Miben változik egy kutatástervezés vagy korábbi adataink átgondolása, ha ezt a megközelítést alkalmazzuk? Ki tudjuk-e egyáltalán fejteni az *embodiment* implikációit meglévő szókészletünkkel? Lehet-e a test–elme dualizmus magának a testi elmének a sajátossága?

Blokkunk Thomas Csordas *Embodiment as a Paradigm for Anthropology* című írásának fordítása körül szerveződött, mely részben rávilágít a fenti kérdések lehetséges válaszaira,

és betekintést nyújt az *embodiment* antropológiai potenciáljába. Emellett blokkunkban kiemelt szerepet tulajdonítottunk olyan tudomány- és vizsgálódási területeknek, amelyek már komoly múlttal rendelkeznek az *embodiment*-paradigma alkalmazásában. Elsőként filozófiai alapjairól számolunk be bővebben, ahogy Edmund Husserl és Maurice Merleau-Ponty (1962) munkájára építve a fenomenológia keretében, különböző területekről érkező tudósok hozzájárultak a testi elme és a világban való lét konceptuális rendszeréhez.

A társadalmi nemi tanulmányokban is kiemeleten sikeressé vált az *embodiment*-paradigma, így bemutatjuk azokat a kutatásokat, amelyekben ez a megközelítés valamilyen többletet tudott biztosítani, például a nemi szerepek feltérképezésében, valamint a férfi, női, *transz- és queerembodiment* konstitúciójában. Ezután a kognitív nyelvészet területére nyújtunk betekintést, megismerjük, főként Lakoff és Johnson munkájára alapozva, a testi elméből származó képi sémák részleteit, valamint az ún. „erődinamika” elméletének implikációit.

Blokkunk további részében különböző szakértők válaszolnak a körkérdésre: „Az Ön szakterületén milyen meglátásokat nyújt az *embodiment*-paradigma?” Szerzőink az anorexia, a táncterápia és az orvostudomány berkeibe vezetik az olvasót, ahol területspecifikusan összegzik a megközelítés alkalmazásából származó meglátásokat. Végül az *embodiment* pszichológiai vonatkozásait – az interkorporealitás, a projekció és az introjekció témáiban – és szociálpszichológiai olvasatát ismerhetjük meg, különösen az interszubsztitívitás kérdését, a társadalmi folyamatok interperszonális, dinamikus, kontextuális megközelítésében. Ez a blokk kísérlet arra, hogy bemutassa az *embodiment* témakörét és a megközelítés alkalmazásából származó újdonságokat, specifikumokat, kérdéseket.

Az érdeklődőnek jó olvasást kívánunk!

Hivatkozott irodalom

- Abbott, Edwin A. (1982): *Síkföld*. Ford. Gálvölgyi Judit. Budapest: Koszmosz Könyvek. Interneten: <http://mek.oszk.hu/01900/01984/html/> (letöltve 2021. január 20.).
- A. Gergely András (2017): Test-kép, Más-kép, Lét-képzetek. *Kultúra és Közösség* (8)4: 73–86.
- Beall, Cynthia M. (2003): High-altitude adaptations. *The Lancet Extreme Medicine*. December 362: s14. DOI: [https://doi.org/10.1016/s0140-6736\(03\)15058-1](https://doi.org/10.1016/s0140-6736(03)15058-1)
- Bourdieu, Pierre (1984): *Distinction*. (Richard Nice, trans.). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Burtscher, Martin, Hannes Gatterer, Johannes Burtscher és Heimo Mairbäurl (2018): Extreme Terrestrial Environments: Life in Thermal Stress and Hypoxia. A Narrative Review. *Frontiers in Physiology* 9: 572. DOI: <https://doi.org/10.3389/fphys.2018.00572>
- Butler, Judith (1988): Performative Acts and Gender Constitution: An Essay in Phenomenology and Feminist Theory. *Theatre Journal* 40(4): 519–531. DOI: <https://doi.org/10.2307/3207893>
- Cacioppo, John T, Joseph R. Priester és Gary G. Berntson (1993): Rudimentary Determination of Attitudes: II. Arm flexion and extension have differential effects on attitudes *Journal of Personality and Social Psychology* 65(1): 5–17. DOI: <https://doi.org/10.1037//0022-3514.65.1.5>
- Csabai Márta és Erős Ferenc (2000): *Testhatárok és énhatárok. Az identitás változó keretei*. Budapest: Jószyöveg Műhely.
- Császi Lajos (2012): A test szimbólumai és metaforái. In *Orvosi antropológia*. Lázár Imre és Pikó Bettina (szerk.). Budapest: Medicina, 110–114.
- Csordas, Thomas J. (1990): Embodiment as a Paradigm for Anthropology. *Ethos* 18(1): 5–47. DOI: <https://doi.org/10.1525/eth.1990.18.1.02a00010>
- Csordas, Thomas J. (1994): *Embodiment and Experience*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Csordas, Thomas J. (1997): *The Sacred Self: A Cultural Phenomenology of Charismatic Healing*. Berkeley: University of California Press.

- Dawkins, Richard (1976): *The Selfish Gene*. New York: Oxford University Press.
- Douglas, Mary (1973 [1970]): *Natural Symbols*. New York: Vintage.
- Downey, Greg és Daniel H. Lende (2012): *The Encultured Brain: An Introduction to Neuroanthropology*. Cambridge: The MIT Press.
- Dúll Andrea (2009): *A környezetpszichológia alapkérdései. Helyek, tárgyak, viselkedés*. Budapest: L'Harmattan.
- Durkheim, Émile (1982 [1895]): *The Rules of Sociological Method*. New York, London, Toronto, Sydney: The Free Press.
- Durkheim, Émile (2000 [1952]): *Az öngyilkosság. Szociológiai tanulmány*. Budapest: Osiris.
- Foucault, Michel (1977 [1975]): *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. New York: Random House.
- Foucault, Michel (2003 [1963]): *The Birth of the Clinic*. London: Routledge.
- Gaby, Alice (2012): The Thaayorre think of time like they talk of space. *Frontiers in Physiology* 3: 300. DOI: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2012.00300>
- Geertz, Clifford (1973): *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.
- Gislén, Anna, Marie Dacke, Ronald H.H. Kröger, Maths Abrahamsson, Dan-Eric Nilsson és Eric J. Warrant (2003): Superior Underwater Vision in a Human Population of Sea Gypsies. *Current Biology* 13(10): 833–836. DOI: [https://doi.org/10.1016/s0960-9822\(03\)00290-2](https://doi.org/10.1016/s0960-9822(03)00290-2)
- Hall, Dorota (2007): Metaphors of the New Age Purification Processes. In *Cosmologies of Suffering: Post-Communist Transformation, Sacral Communication, and Healing*. Lüse Agita és Lázár Imre (szerk.). Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 90–105.
- Hall, Edward T. (1990 [1966]): *The Hidden Dimension*. New York: Anchor Books.
- Horváth Lajos (2011): A neurofenomenológia és a megtestesült elme: transzdiszciplináris dialógus az idegtudomány és a fenomenológia között. *Magyar Tudomány* 172(11): 1306–1315.
- Icardo, Melissa A., Ida Moltke, Thorfinn S. Korneliussen, Jade Cheng, Aaron J. Stern, Fernando Racimo, Peter de Barros Damgaard, Martin Sikora, Andaine Seguin-Orlando, Simon Rasmussen, Inge C.L. van den Munckhof, Rob ter Horst, Leo A.B. Joosten, Mihai G. Netea, Suhartini Salingkat, Rasmus Nielsen és Eske Willerslev (2018): Physiological and Genetic Adaptations to Diving in Sea Nomads. *Cell* 173(3): 569–580. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.cell.2018.03.054>
- Icardo, Melissa és Rasmus Nielsen (2018): Human Adaptation to Extreme Environmental Conditions. *Current Opinion in Genetics & Development* 53: 77–82. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.gde.2018.07.003>
- Inagaki, Tristen K. és Naomi I. Eisenberger (2013): Shared Neural Mechanisms Underlying Social Warmth and Physical Warmth. *Psychological Science* 24(11): 2272–2280. DOI: <https://doi.org/10.1177/0956797613492773>
- Lakoff, George és Mark Johnson (1999): *Philosophy in the Flesh*. New York: Basic Books.
- Laqueur, Thomas (1990): *Making Sex: Body and Gender From the Greeks to Freud*. Cambridge: Harvard University Press, 25–63.
- Leder, Drew (1990): *The Absent Body*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ligeti Léna (2017): „Sokszor nem lehetett tudni ki a bolond és ki az ápoló.” Beszélgetés Gergye Krisztiánnal. Interneten: https://hvg.hu/kultura/20170506_Sokszor_nem_lehetett_tudni_ki_a_bolond_es_ki_az_apolo (letöltve: 2021. március 3.).
- Mauss, Marcel (2000 [1934]): A test technikái. In *Szociológia és antropológia*. Budapest: Osiris, 425–446.
- Mead, George és Herbert Blumer (1934): *Mind, Self, and Society*. Charles W. Morris (szerk.). Chicago: University of Chicago Press.
- Merleau-Ponty, Maurice (1962): *Phenomenology of Perception*. (Colin Smith ford.). London: Routledge and Kegan Paul.
- Morris, Brian (1994): *Anthropology of the Self – The Individual in Cultural Perspective*. London, Ann Arbor: Pluto Press.
- Núñez, Rafael E. és Eve Sweetser (2006): With the Future Behind Them: Convergent Evidence from Aymara Language and Gesture in the Crosslinguistic Comparison of Spatial Construals of Time. *Cognitive Science* 30: 401–450. DOI: https://doi.org/10.1207/s15516709cog0000_62
- O'Neill, John (1985): *Five Bodies: the Shape of Modern Society*. Ithaca: Cornell University Press.
- Papp Richárd (2017): Body and Soul, and that's all? Test és lélek kulturális jelentéseiről. *Kultúra és Közösség* (8)4: 65–72.
- Rubira-García, Rainer, Belén Puebla-Martínez és Roberto Gelado-Marcos (2018): Social Representations in Studying Information, Knowledge, and Mediations: A Critical Review. *Social Sciences* 7(12): 256. DOI: <https://doi.org/10.3390/socsci7120256>
- Scheper-Hughes, Nancy és Margaret M. Lock (1987): The Mindful Body: A Prolegomenon to Future Work in Medical Anthropology. *Medical Anthropology Quarterly* 1(1): 6–41. DOI: <https://doi.org/10.1525/maq.1987.1.1.02a00020>

- Schnall, Simone, Jennifer Benton és Sophie Harvey (2008): With a Clean Conscience: Cleanliness Reduces the Severity of Moral Judgements. *Psychological Science* 19(12): 1219–1222. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2008.02227.x>
- Sperber, Dan (2001): An Evolutionary Perspective on Testimony and Argumentation. *Philosophical Topics* 29(1/2): 401–413. DOI: <https://doi.org/10.5840/philtopics2001291/215>
- Stepper, Sabine és Fritz Strack (1993): Proprioceptive Determinants of Emotional and Nonemotional Feelings. *Journal of Personality and Social Psychology* 64(2): 211–220. DOI: <https://doi.org/10.1037/0022-3514.64.2.211>
- Strack, Fritz, Leonard L. Martin, Sabine Stepper (1988): Inhibiting and Facilitating Conditions of the Human Smile: A Nonobtrusive Test of the Facial Feedback Hypothesis. *Journal of Personality and Social Psychology* 54(5): 768–777. DOI: <https://doi.org/10.1037/0022-3514.54.5.768>
- Sutyák Tibor (2010): A test-test probléma. *Magyar Filozófiai Szemle* 54(2): 10–31.
- Thibodeau, Paul H. és Lera Boroditsky (2011): Metaphors We Think with: The Role of Metaphor in Reasoning. *PLOS ONE* 6(2): e16782. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0016782>
- Turner, Victor (1974): *Dramas, Fields, and Metaphors*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Van Wolputte, Steven (2004): Hang on to Your Self: Of Bodies, Embodiment, and Selves. *Annual Review of Anthropology* 33(1): 251–269. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.anthro.33.070203.143749>
- Wells, Gary L. és Richard E. Petty (1980): The Effects of Overt Head Movements on Persuasion: Compatibility and Incompatibility of Responses. *Basic and Applied Social Psychology* 1(3): 219–230. DOI: https://doi.org/10.1207/s15324834basp0103_2
- Wehrle, Maren (2020): Being a Body and Having a Body. The Twofold Temporality of Embodied Intentionality. *Phenomenology and the Cognitive Sciences* 19(3): 499–521. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11097-019-09610-z>
- Williams, Lawrence E. és John A. Bargh (2008): Experiencing Physical Warmth Promotes Interpersonal Warmth. *Science* 322(5901): 606–607. DOI: <https://doi.org/10.1126/science.1162548>

Zörgő Szilvia

Kulturális antropológus, Semmelweis Egyetem, Magatartástudományi Intézet (Budapest)

Marosán Bence Péter

Dualizmus és redukcionizmus között: a megtestesült kogníció paradigmája

Absztrakt: A megtestesült kogníció (*Embodied Cognition/Mind*) elnevezés az elme multidiszciplináris megközelítésére utal, melynek két, egymással szorosan összefüggő legfontosabb megfontolása közül az első arra vonatkozik, hogy a testiség lényegileg meghatározza a tudati működések minden szintjét és szegletét, a második pedig, hogy a tudatot talán a legjobban a testi létezésnek a környezethez való aktív viszonya alapján érthetjük meg. Ez a modell a tudat természet- és bölcsészettudományos pszichológiai leírásaiban éppúgy megtalálható, mint az analitikus elmefilozófiában, illetve a kontinentális filozófiában, azon belül is mindenekelőtt a fenomenológiában, illetve a fenomenológiai kötődésű hagyományokban. Ezek a különböző felfogások, tradíciók az elmúlt évtizedekben intenzív párbeszédre törekedtek egymással, hogy együtt alakítsák ki a tudat egy szintetikus, nem redukcionista elméletét, amely test és elme karteziánus dualista felfogásával is szakít. Az alábbi tanulmányban ennek a szerteágazó mozgalomnak mindenekelőtt a fenomenológiai gyökereit mutatom be, és arra kívánok rámutatni, hogy a jelenlegi elméleti törekvések és empirikusan is tesztelhető előrejelzések fényében talán ennek a modellnek van a legnagyobb esélye arra, hogy közelebb segítsen bennünket a filozófia és a szaktudományok egyik legnagyobb rejtélyének, a tudat mibenlétének megértéséhez.

Kulcsszavak: megtestesült kogníció, enaktivizmus, fenomenológia, test, Edmund Husserl, Maurice Merleau-Ponty

A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj BO/00421/18/2 számú projektjének támogatásával készült. Elkészítésében nyújtott segítségüket köszönöm Horváth Lajosnak, Kondor Zsuzsannának és Zörgő Szilviának.

Bevezetés

A megtestesült kogníció (*embodied cognition*) olyan, alapvetően filozófiai, de inter- és multidiszciplináris jellegű (humán- és természettudományos területeket egyaránt érintő) elmélet, amely mai alakjában mindenekelőtt az 1980-as és 1990-es években kezdett kibontakozni, de gyökerei visszanyúlnak a hetvenes évekbe, sőt még korábbra. Az irányzatot klasszikus korszakában olyan nevek fémjelezték, mint például Eleanor Rosché, Evan Thompsoné és Francisco Varelaé; ma mindenekelőtt olyan szerzők, mint például Thomas Fuchs, Shaun Gallagher, Michelle Maiese, Dan Zahavi, és természetesen sokan mások. Az elmélet egyik alapvető eleme az az elképzelés, hogy a tudatos, szubjektív tapasztalatot minden szinten és valamennyi mozzanatában meghatározza a testiség. Test és elme egyetlen, konkrét egységet alkot. Ezt a koncepciót meglehetősen kiforrott formában találjuk meg már Edmund Husserl (1859–1938) osztrák–német, valamint Merleau-Ponty (1908–1961) francia filozófusnál is. A megtestesült kogníció (vagy megtestesült elme) modellje ebből a szempontból nagyon erős fenomenológiai¹ gyökerekkel is rendelkezik.

Az elképzelés megfogalmazói test és tudat egységét dinamikus, komplex viszonyként képzelték el, nem pusztán azonosságként, mint azt a reduktív fizikalizmus képviselői tették. A megtestesült kogníció követői alternatívát akartak kínálni egyfelől a tudatot és a testet két, egymástól teljesen független létezőnek (szubsztanciának) tekintő, karteziánus gyökerrű dualizmussal szemben, másfelől a tudatosságot teljesen a testre visszavezető redukcionista áramlatokkal szemben. A dualizmusnak a 20. és 21. századi filozófusok és tudósok között viszonylag kevés híve volt; az újabb és újabb alakot öltő redukcionizmusnak viszont egyre népesebb a tábor; sőt, a test-elme probléma egyik legnépszerűbb megközelítése lett, amelynek népszerűsége egyre csak nő. A megtestesült kogníció képviselői szerint a jelenlegi, erősen a redukcionista megközelítések által uralt mezőnyben nagyon is helye van egy nem reduktív felfogásnak, mely mindazonáltal nem is dualista, hanem képes ezt a két, első pillantásra nagyon is különbözőnek tűnő jelenségcsoportot (test és elme) egyetlen koherens fogalmi keretben egyesíteni, anélkül, hogy egybemosná őket, a sajátosan rájuk jellemző jegyeket eltörölné. Ugyanakkor fontos látnunk, hogy a megtestesült kogníció antiredukcionizmusa nem jelenti feltétlenül az elmefilozófiát uraló fizikalizmus és naturalizmus elvetését. A megtestesült elme alapvető előfeltevése, hogy az elme/tudat evolúciós fejlődés eredménye, és az egyéni tudat is környezetbe ágyazottan konstituálódik. Érdekes további fejlemény ugyanakkor, hogy az elmefilozófiai test-elme-azonosság, -redukció, vagy éppen -emergencia koncepciókkal szemben nem a fizikai, hanem inkább a biológiai tudományok számítanak megalapozó diszciplínáknak.

További frontot jelentett a megtestesült kogníció elméletalkotói számára a klasszikus, 1970-es és 1980-as évekbeli funkcionálizmussal,² komputacionalizmussal és kognitivizmussal folytatott vita. Az említett álláspontok képviselői az agy és tudat viszonyát a számítógépes hardver és szoftver viszonyának terminusaiban ragadták meg; vagyis úgy vélték, hogy az agy bizonyos működése (illetve annak kauzális szerveződése) vezet

1 Az érett alakjában Edmund Husserl neve által fémjelzett fenomenológiai filozófia gyakorlatilag az általában vett tapasztalat filozófiai elméletét jelenti. Erről részletesebben lesz szó a tanulmány történeti áttekintésében.

2 Funkcionalisták pl.: Daniel Dennett, David Armstrong, Jerry Fodor, David Lewis, Hilary Putnam, Sydney Shoemaker stb. Ehhez lásd Tözsér 2008: 56–66.

mentális állapotokhoz és eseményekhez; illetve, bizonyos értelmezésekben, az agy bizonyos állapotai és folyamatai a megfelelő mentális állapotokkal és folyamatokkal azonosak. Ezzel szoros összefüggésben bírálták a megtestesült kogníció képviselői a tudat neurológiai megközelítését, amely szerint a tudatot kizárólag idegrendszeri állapotok és események „realizálják”; vagyis a tudat létrejötte és működése függetleníthető volna a test egészétől, illetve a test nem neurális, azaz nem idegrendszeri részeitől. A megtestesült kogníció teoretikusai úgy vélték, hogy ez a megközelítés egy egészen más és új típusú dualizmushoz vezetne el: az elme és a külvilág régi, karteziánus dualizmusa helyett az agy által szimulált valóság és az igazi, a szimulációtól független külvilág kettősségéhez. Nem az elme, hanem egy agyi folyamatok által szimulált virtuális valóság fogságát jelentené ez az új modell (vö. például Fuchs 2018).

A megtestesült kogníció koncepciója azonban abban a tekintetben is követi a klasszikus, husserli fenomenológiát, hogy ezt a típusú dualizmust (mentális kép és elmefüggetlen valóság) is el kívánja kerülni. Husserl nyomán az elmélet hangadói egy *direkt realizmust* képviselnek, amely szerint tudat és valóság közvetlen kapcsolatban áll egymással. A tudat nem reprezentálja az elmefüggetlen külvilágot, hanem egyből magukhoz a dolgokhoz visz, és a dolgok közéjébe helyez bennünket, mégpedig a magunk testi valójában. A tudat nem más, mint *megtestesült létezés*; a test pedig a szubjektum létezésének alpmódja; az a mód, ahogyan mindig is benne vagyunk a világban és a dolgoknál tartózkodunk. A megtestesült kogníció hirdetői egy radikálisan antireprezentacionalista ismeretelméletet képviselnek, ahol a tudat a bennünket a dolgokhoz fűző eleven, közvetlen és megtestesült viszonyt jelenti. Továbbá a korábbi test-elme problémát test-test problémaként fogalmazzák újra: a test szubjektív és objektív oldala közti kapcsolat problémájaként (Thompson 2007; Fuchs 2018). Természetesen a reprezentáció (vagyis a belső mentális állapotok) problémája igen szerteágazó, és érdekes kihívásként jelent meg a megtestesült kogníció számára az álom és a fantázia szerepének magyarázata.

Ezek azok a fogalmi keretek, amelyek az elmélet követői számára kijelölik egy olyan új *paradigma* körvonalait és legfontosabb vonatkozási pontjait, amely szerintük radikálisan új megvilágításba helyezhet egy sor filozófiai, humán- és természettudományos problémát; és lehetőséget nyújtanak arra, hogy régóta megoldatlan kérdéseket új szempontból közelítsünk meg. Az alábbi szövegben az elmélet történeti gyökereit, legjelentősebb megfontolásait, valamint néhány alkalmazását vesszük közelebről szemügyre.

Történelmi előzmények: Husserl, Merleau-Ponty

Összességében megállapíthatjuk, hogy a megtestesült elme paradigmája révén a fenomenológiai tradíció különös szinergikus kapcsolatba lépett az angolszász elmefilozófiával és az idegtudományokkal. A megtestesült kogníció egyik fontos elméleti forrása a fenomenológiai filozófia volt, jelen tanulmányban alapvetően a megtestesült kogníciónak ezen hagyománytól inspirált változatára fókuszálunk.

A fenomenológia mint az általában vett tapasztalat elmélete már Edmund Husserl tanáránál, Franz Brentanónál (1838–1917) is megjelent, de az elképzelést Husserl fejlesztette olyan kiforrott elméletté és megközelítésmóddá, amely köré azután nemzetközi

mozgalom szerveződött. Brentanónál, az elnevezésen túl, jelen volt még a fenomenológia egyik alapgondolata, nevezetesen az „intencionalitás” eszméje is,³ amely szerint a tudat mindig valamire irányuló tudat (pl. az észlelés mindig *valaminek* az észlelése, a félelem *valamitől* való félelem, a fantázia *valamiről* való fantáziálás, a remény *valamiben* való reménykedés stb.). Brentano továbbá alapvetően egy indirekt realizmust képviselt, a tudat reprezentacionalista elméletének híve volt, vagyis azt gondolta, hogy az intencionális aktus egy belső, mentális képzetre vonatkozik. Ezt azután Husserl radikális kritikának vetette alá. Az általa a fenomenológiai filozófia „áttörésének” tekintett *Logikai vizsgálódások* (magyarul részletek Varga és Zuh [szerk.] 2009 [1900–1901]) című művében ezt a felfogást a „képelmélet” címszava alatt bírálta és vetette el, mondván, hogy paradoxonokhoz vezet; többek között olyan külső nézőpontot előfeltételez, amely felől nézve összehasonlítjuk a mentális képet a leképezett külső tárggyal, és megállapítjuk kettejük hasonlóságát (és különbségét) (Varga és Zuh [szerk.] 2009 [1900–1901]: 43–46). Husserl szerint azonban ez abszurd igény volna – és az intencionális aktus közvetlenül magára a tárgyra, illetve a tényállásra vonatkozik, minden mentális kép közvetítése nélkül.⁴

A fenomenológiával mint az általában vett tapasztalat filozófiai elméletével kapcsolatban felvetődő, talán legkézenfekvőbb kérdés az, miként viszonyul ez a megközelítés a klasszikus empirizmushoz, illetve modern változataihoz, a pozitívizmushoz, a logikai pozitívizmushoz (Bécsi Kör) és hasonló teóriákhoz. Husserl és tanítványai mindenekelőtt kritikusan viszonyultak ezekhez a pozíciókhoz, mondván, az empirizmus, pozitívizmus, logikai pozitívizmus és különböző változatai a tapasztalat egy nagyon leszűkített, mesterséges és absztrakt formáját tartják szem előtt: mindenekelőtt a természettudományos tapasztalatot. Husserl és követői azonban azt állították, hogy a természettudományos irányultságú vagy jellegű tapasztalat már egy nagyon magas és elvont szint, amely mélyebben fekvő tapasztalati struktúrákon és működésmódokon alapul, és az igazságát is ez utóbbiakból meríti. Az empirizmus és a pozitívizmus, mondja Husserl, nem tesz eleget annak az általa felállított elvnek, hogy valóban mindent a tapasztalatra vezessen vissza és alapozzon. Ennek szellemében állítja Husserl, hogy „[mi fenomenológusok] vagyunk az igazi pozitivisták” (Husserl 1976: 45). A fenomenológia kiindulópontja ennek megfelelően mindenekelőtt a teória és a tudományos megismerés előtti tapasztalat; onnan próbál felemelkedni a tudományos megismerés igazságaihoz. A fenomenológia továbbá mindenféle tapasztalatot – így a tudományos, művészi, vallási, etikai stb. tapasztalatot, valamint konkrét tapasztalati témát (bűn, lelkiismeret, félelem, szorongás, szerelem stb.) – a filozófiai vizsgálódás legitim területének tekint.

3 Tudomásom szerint csupán jelzői formában használatos, mint „intencionális”, konkrétan például mint „intencionális inegzisztencia”, főnévként pedig nem.

4 Meg kell jegyezni, hogy Brentano nem fogadta el ezt a rá vonatkozó értelmezést, valamint az erre alapozott kritikát. Egy követőjéhez, Oskar Kraushoz írt, 1909. szeptember 14-i keltezésű levelében közölte, hogy amikor egy férfi megkéri egy nő kezét, nem egy mentális képnek, hanem egy hús-vér nőnek tesz házassági ajánlatot (Brentano 1977: 201–208, különösen 204). Dermot Moran szerint az ellentmondások és a feszültségek Brentano elméletében abból származnak, hogy két, alapvetően összeférhetetlen modellt szeretett volna egyesíteni: Arisztotelész direkt és Descartes indirekt észlelésfelfogását (Moran 2002: 50).

Husserl testről alkotott elméletének komoly előzményei voltak, már az előtt is, hogy a testtel kapcsolatos elképzeléseit részletesen kidolgozta volna. A testre vonatkozó utalásokkal már a *Logikai vizsgálódásokban* is találkozunk. Érdekes módon azonban az ezzel kapcsolatos elképzeléseit akkor kezdi valóban elmélyíteni, amikor filozófiai felfogása egy nagyon lényeges ponton megváltozik. 1906–1907 körül gondolkodásában végbemegy az úgynevezett „transzcendentális fordulat”, ami némileg leegyszerűsítve azt jelenti, hogy érdeklődése a tapasztalat tárgya felől a tapasztaló tudat felé fordul, és filozófiája némileg idealistább színezetet ölt (ehhez lásd Varga 2009). Husserl ezzel számos korábbi – és jövőbeli – tanítványának kritikáját kiváltja, akikhez realistább jellegű filozófiai gondolatai álltak közelebb, viszont Husserl előtt számos olyan téma feltárult, amelyet csak ez a transzcendentális fordulat tett hozzáférhetővé számára abban a formában, hogy általa megalapozottnak vélt módon, elmélyülten tanulmányozhassa.

A testre irányuló filozófiai vizsgálódásai módszeresen csak az előbb említett transzcendentális fordulat után kezdődtek el igazán. Husserl testelméletével kapcsolatban három nagyobb, összefüggő szöveget kell mindenekelőtt kiemelnünk: az 1907-es *Dolog és tér* című egyetemi kurzus szövegét, a transzcendentális fordulat eredményeit összefoglaló és részletesen kifejtő, háromkötetes *Eszmék egy tiszta fenomenológiához és fenomenológiai filozófiához* című mű⁵ második kötetét (1912), mely Husserl életében nem jelent meg (csak az első kötet látott napvilágot, 1913-ban), és végül az 1929-ben íródott, és még a szerző életében, 1931-ben, Gabrielle Peiffer és Emmanuel Levinas fordításában franciául megjelent *Karteziánus elméleteket* (2000 [1931]). Ezenkívül a kéziratok hagyaték bőséges forrást nyújt Husserl testről vallott felfogásának változásaihoz és részleteihez.⁶

Munkássága során Husserl visszatérően bírálja test és elme karteziánus különválasztását. Különösen pályafutásának utolsó szakaszában, a harmincas években jut el azonban egy olyan elmélethez, amelyben a szubjektum lényegileg testi lényként jelenik meg, oly módon, hogy létezésétől elválaszthatatlan a testiség dimenziója. A saját test már megjelenésmódjával is lényegi különbséget mutat minden más megjelenő tárgyisághoz képest; saját testem tárgyként is radikálisan másként mutatkozik meg, mint a tapasztalati mezőmben feltűnő összes többi lehetséges tárgy. Nevezetesen elválaszthatatlan tapasztalati mezőmtől; mindenhova „elkísér”. Tapasztalati mezőmnek mintegy az origóját, „nullpontját” alkotja; mindent a saját testemből kiindulva és ahhoz viszonyítva észlelek. A saját test a térbeli orientáció centruma.

A test husserli leírásának talán egyik legfontosabb pontja a testem szubjektív és objektív oldalának megkülönböztetése; olyan különbség, amelyre Husserl a *Leib* (szubjektív test) és *Körper* (objektív test) szavakkal utal. Testem külső aspektusa, fizikai oldala is alapvetően más, mint a többi fizikai tárgy. Ugyanis kívülről megjelenő, a vizuális és taktilis észlelési módok számára hozzáférhető testem Husserl szerint „tökéletlenül konstituált

5 Később röviden: *Eszmék*.

6 Husserl írásban gondolkodott – részben ennek eredményeképpen több mint 40 000 kézzel írt oldalt hagyott maga után, melyet a Husserl-archívumok őriznek és dolgoznak fel (a központi archívum Leuvenben van; ezenkívül Husserl-archívumokat alapítottak Freiburgban, Kölnben, Párizsban és New Yorkban).

tárgy”⁷. Ez azt jelenti, hogy nem jelenhet meg számomra a saját testem a maga teljességében; saját szememmel nem láthatom például közvetlenül a hátam közepét. *Belülről* a test úgy jelenik meg, mint érzetek, képességek, szubjektív állapotok összefüggő, jól szervezett rendszere, több alrendszerből felépülő egésze. Egyfelől testi érzetek és érzések, *proprioceptív* tapasztalatok állandó áramlásaként, másfelől mozgásérzetek, *kinesztézisek* összességüként válik számomra adottá testem immanens aspektusa (ehhez: Vermes 2006: 29–32). Husserl a testet „az akarat szerveként” („*Willensorgan*”) határozza meg; vagyis annak alapvető módjaként és eszközeként, ahogyan akaratomat a világban megvalósíthatom (Husserl 1952: 151sk). Ezzel függnek össze a testtel kapcsolatban tett további alapvető megállapításai: a test testi képességek (ennek révén én-képességek, a „képes vagyok rá” [„*ich kann*”) módjai), valamint testi aktusok (az „én teszem” [„*ich tue*”), illetve az „én mozgok” [„*ich bewege mich*”) stb.) harmonikusan és szisztematikusan egybefüggő rendszere. Végül, de nem utolsósorban, lényegi jelentősége van Husserlnél a testnek az *interszubsztivitás* konstitúciójában, abban tehát, hogy magamat közösségi lényként tapasztalom, és hogy másokat hozzám hasonlóan érző, tapasztaló szubjektumként vagyok képes megtapasztalni. Husserl szerint ezt az teszi lehetővé, hogy a többi szubjektum hozzám hasonló testét a saját testem analógiájára úgy fogom fel, mint ami egy szubjektív és egy objektív oldal alkotta egész, illetve ami egy érző, tapasztaló szubjektumnak az eleven test, nem pedig pusztán fizikai tárgy (Husserl 2000: 125–133).

Husserl testelméletének fejlődésében az úgynevezett „genetikus fenomenológia” 1916–1917 körüli „felfedezése” hozott alapvető változást. A „genetikus fenomenológia” a folyamatok, események, történetek szükségszerű, „apriori” struktúrájával foglalkozik – szemben a „statikus fenomenológiával”, amely a kész, megszilárdult struktúrákkal foglalkozik. Korábban, például a *Dolog és tér* című előadásban, valamint az *Eszmék* második kötetében a test a konstitúció objektív, tárgyi oldalához tartozott. A *konstitúció* Husserlnél röviden a fenomének feltárásának, illetve feltárulásának szükségszerű módját jelentette; ahogyan a szubjektum a fenoméneknek szükségszerű (nem önkényes, apriori) módon értelmet ad, értelemmel ruhazza fel őket. A genetikus fenomenológiának a húszas évekbeli kidolgozásával a testiség – mondjuk így – „beszivárgott” a szubjektív oldalba is; a szubjektum létmódját lényegi módon kezdte el jellemezni, hogy testi lényről van szó. Vagyis a test nem pusztán konstituált tárgyiség volt többé, hanem a konstitúció szubjektív oldalát és működésmódját alapjaiban meghatározó létmód is. A szubjektum – úgy is, mint „transzcendentális” (az empirikus, természeti oldaltól radikálisan megkülönböztetett) „ego” – konstituálóként is mint testi lény konstituált. A testiség itt mindenekelőtt a *Leib*ként értett, szubjektív érzetek és képességek önálló fenomenális rendszert alkotó immanens testiséget jelentette.

A harmincas években azután Husserl különleges hangsúlyt fektetett arra, hogy a test belső és külső, szubjektív és objektív oldalát egyetlen egységként ragadja meg. Egy 1935-ös kéziratban így fogalmaz: „Egy személy nem lehet konkrét anélkül, hogy ne rendelkezne anyagi testtel [Körper], mint saját, átélt testtel [*Leib*]” (Husserl 2012: 380). Másutt – a karteziánus kételykísérlettel szemben – „apodiktikus”, vagyis minden kétséget kizáró módon bizonyíthatónak gondolja azt, hogy emberi, anyagi-testi léttel rendelkezünk egy objektív világban. A „transzcendentális szubsztivitás” önkonstitúciójához szükségszerű, lényegi módon

7 A konstitúcióról még részletesebben is lesz szó.

hozzátartozik, mondja, hogy magát anyagi testtel rendelkező emberi lényként tárja fel egy objektív, mindenki számára hozzáférhető valóságban (Husserl 2011 [2008]: 161–169).

Merleau-Ponty és a megtestesült létezés intencionalitása

Merleau-Ponty úgy vélte, hogy ő tulajdonképpen az eredeti husserli intenciókat viszi tovább, és bontja ki teljesebb, pontosabb formában. Azt a gondolatot, hogy a szubjektivitás minden szinten és mozzanatában megtestesült, ő dolgozza ki valóban rendszeresen és részletgazdagon a fenomenológia horizontján; oly módon, hogy vizsgálódásaiba rengeteg korabeli szaktudományos anyagot épít be. Munkásságának legfontosabb állomásait három mű jelöli ki: a *La structure du comportement (A viselkedés struktúrája)* (1942), *Az észlelés fenomenológiája* (2012 [1945]) és a befejezetlenül maradt, posztumusz megjelent *A látható és a láthatatlan* (2007 [1964]).

Merleau-Ponty a szubjektív létezés és kapcsolatát a testiséggel holisztikus módon ragadja meg; vagyis azt vallja, hogy a szubjektivitás egy lényegi módon testi jellegű, a testiség által meghatározott egészsleges struktúra-rendszer alkot, amely meghatározza minden egyes elemét és minden szintet az egyéni létezésben. Bármely részlem vagy részstruktúra változása kihat az egészre. Merleau-Ponty gyakorlatilag pályája kezdetétől a végéig kettős stratégiát követ. Egyfelől bírálja az intellektualizmust, amely a szubjektivitást és speciálisan a gondolkodást szeretné elszakítani a testiségtől, másfelől bírálja az empirizmust és a tudat redukcionista megközelítéseit, mivel figyelmen kívül hagyják, illetve elégtelenül ragadják meg a szubjektív létezés holisztikus és dinamikus jellegét.

Merleau-Ponty amellet érvel, hogy az észlelés a dolgok közepébe helyez bennünket, és minden különös észlelési mód összefügg az összes többivel, ahogy a „kívülre” irányuló észlelés is összefügg a „belső” testi állapotok észlelésével (a kineztezissel és a propriocepcióval), valamint a gondolkodással. Ezek együtt egyetlen organikus rendszert alkotnak; minden képesség módosulása kihat az egészre, illetve az összes többi képességre is. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy Merleau-Ponty szerint az észlelés, a létezés, a világ megjelenése mind *kontextuálisak*; azaz egy konkrét megjelenés, illetve szubjektív működésmód nem szakítható ki a tágabb összefüggések közül. Egy szín megjelenése például „abszolútnak” tűnhet – a vörös az vörös, a zöld pedig zöld. De megmutatható, hogy a felületek a nekik megfelelő színárnyalatot csak más színekkel összefüggésben, csak egy saját megvilágításban nyerik el (Merleau-Ponty 2012 [1945]: 26–27).

A megtestesült kogníció képviselői számára különösen fontos lesz Merleau-Ponty egyik elképzelése: az észlelést és a gondolkodást alapvetően meghatározza aktív viszonyunk a világhoz; a cselekvés struktúrái és tényleges megnyilvánulásai; azok a módok, ahogyan tevélegesen „berendezkedünk” a világban. Merleau-Ponty a *test intencionalitásáról* beszél, azokról a módokról, ahogyan a test a világra irányul, illetve motoros intencionalitásról, ami a cselekvés világra irányultságát jelenti. Ezzel összekapcsolódó fontos fogalom nála a „test-séma”, amely saját testi képességeinkkel és lehetőségeinkkel való implicit, sematikus ismeretséget jelenti, illetve ezek nem-tematikus reprezentációját (Merleau-Ponty 2012 [1945]: 120skk). Ezek a gondolatok a megtestesült kogníció követőinek az „enaktivitás” elképzelése miatt lesznek fontosak; eszerint a tudatosság kialakításában a világhoz való aktív, gyakorlati viszonyunk is alapvető szerepet játszik (vö. Varela, Thompson és Rosch 1991).

Az észlelés fenomenológiájában (2012 [1945]) – sőt, tulajdonképpen már a *La structure du comportement* című műben (1942) is – jelen van az a gondolat, melyet Merleau-Ponty kései korszakában mélyít el és dolgoz ki igazán: a „khiasmus”, vagyis az összefonódás eszméje, *A látható és a láthatatlan* (2007 [1964]) fő témája. Ez arra vonatkozik, hogy a szubjektum, a másik szubjektum (az alter ego), az objektum és a világ egyetlen eredendő egységben létezik, amelynek minden mozzanata átjárja az összes többit. Merleau-Ponty egy olyan radikális, nem-reduktivista, mégis monista ontológia koncepcióját tartotta szem előtt, amely érzékeny a különbségekre, mégis képes egyetlen fogalmi keretbe beilleszteni őket. A szubjektivitás ebben a keretben úgy jelenik meg, mint a lét „visszahajlása”, „önmagára göngyölődése”.

A tudatos létezés új paradigmája: a megtestesült kogníció

A megtestesült kogníció kiforrott koncepciója számára a fenomenológiai előzmények szinte minden fontos gondolati magot, irányadónak számító elképzelést előkészítettek: ilyenek a reprezentációelmélet elutasítása, a tudat megtestesült természetének hangsúlyozása, a világhoz való aktív viszony szerepe a tudatosság kialakulásában és működésében.

Ennek az új keretrendszernek a részletei a konkurens, valamilyen szempontból reduktivistának, túlzottan leegyszerűsítőnek vélt, illetve éppen ellenkezőleg, a kimerevített, feloldhatatlannak beállított ellentétekkel operáló álláspontokkal folytatott vitákban kovácsolódtak ki. Képviselői a gyakorlatban (a humántudományos vizsgálódásokban, vagy éppen a tudatkutatás, illetve idegtudomány természettudományos törekvéseiben, esetleg a konkrét pszichológiai vagy pszichiátriai praxisban) is alkalmazható szemléletmódot szerettek volna kialakítani. Ebben a részben az új paradigma közvetlen történeti előzményeit ismertetem, melyek kezdetei a hetvenes évekbe nyúlnak vissza, részben pedig az új elméletrendszer általam legfontosabbnak tartott vonásait, elemeit.⁸

A kezdetek

Talán a legfontosabb korai kezdeményezés a megtestesült kogníció kifejlett elmélete felé vezető úton Humberto Maturana és Francisco Varela 1972-es könyve, az *Autopoiesis and Cognition. The Realisation of Living* (1980 [1972]) (*Autopoieszis és kogníció. Az eleven megvalósulása*), amely az élő szervezetek alapvető sajátosságaként az „autopoieszis”⁹ képességét határozza meg. A szerzők szerint ez mindenekelőtt abban áll, hogy az élő szervezet képes önmagát a környezetétől elkülönítve fenntartani, miközben differenciáltan kommunikál vele. A kommunikáció „célja” mindenekelőtt ennek az elkülönültségnek a megőrzése, ami tulajdonképpen az életben maradás, a túlélés. Ez a képesség az élet

⁸ Ismét hangsúlyozom, hogy itt mindenekelőtt a megtestesült kogníció fenomenológiai vonatkozású elméletével foglalkozom. Sajnos a jelen tanulmány keretei nem teszik lehetővé, hogy a megtestesült kogníció más, szintén alapvető megközelítéseire, elméleteire részletesen kitérjek. A teljesebb kép kedvéért mindenesetre meg kell említeni többek között a pragmatizmusra épülő megfontolásokat (pl. Anthony Chemero), illetve az analitikus elmefilozófia felől érkező értelmezőket (Andy Clark, Alva Noë, Daniel D. Hutto, Erik Myin) és a pszichológiai megközelítéseket (J. Kevin O'Regan).

⁹ Görög: kb. „önteretetés”.

legalapvetőbb, mindenütt jelen lévő sajátossága; az önszabályozás első szintje, amelyen túl a szerzők szerint van még kettő. A második az, amikor az élőlény képes megkülönböztetni önmagát saját – a környezet ingereire adott – válaszreakcióitól, és azokat differenciáltan tudja szabályozni. Ehhez van szükség a központi idegrendszeri koordinációra. Ezen a szinten jelenik meg a tudat mint tudatos, élményszerű tapasztalat. Végül a harmadik szint az öntudat, a nyelvi kommunikáció szintje – ez felel meg az emberi létezés fokának. A könyv egyik alapvető, a megtestesült kogníció paradigmája szempontjából kulcsjelentőségű megfontolása, hogy a tudat a legalapvetőbb szinten sem választható el a testi léteztől, illetve élőlény és környezet korrelációjától.

A korai kezdeményezők közül kiemelendő továbbá Heidegger egyik nagy jelentőségű amerikai értelmezője, Hubert Dreyfus, aki a heideggeri világban-való-lét eszméje alapján bírálta a komputacionalizmust, mondván, hogy az a világhoz való viszonyokból kiszakítva szeretne realizálni egy gyakorlatilag test nélküli elmét, ami Dreyfus szerint lehetetlen (1972). Egy további fontos lépés, a szóban forgó modell kiforrott változata George Lakoff és Mark Johnson metaforaelmélete (1980), amely szerint tapasztalatainkat és gondolatainkat, egész világban való létünket alapjaiban határozzák meg az általunk használt metaforák. Ezeket a metaforákat viszont, a maguk részéről, lényegi módon jellemzi az ember testi mivolta, az, ahogyan testi valónkkal a világban ténykedünk. Végül utalnunk kell Shaun Gallaghernek a nyolcvanas években írt, Husserlrel és Merleau-Pontyval foglalkozó tanulmányaira (Gallagher 1986a, 1986b), amelyekben az említett szerzők gondolatainak bizonyos részleteit igyekszik tisztázni a kortárs pszichológiai és neurológiai kutatások fényében; és ezek alapján szerette volna világosan megmutatni az emberi létezés világha integrált jellegét.

Az új paradigma körvonalai

Az új paradigma artikulált és módszeresen kidolgozott formája kétségkívül Eleanor Rosch, Evan Thompson és Francisco Varela 1991-es könyvével született meg. Ebben a szerzők tisztázzák a koncepció legfontosabb elemeit és tételeit, valamint szisztematikusan és kiterjedten bírálják a tudat funkcionista, komputacionalista és klasszikus kognitivisták koncepcióit. Elutasítják, hogy a tudat megmagyarázható volna egy előzetesen rögzített szimbólumokkal operáló apparátus (a bírált felfogások által számítógépként elképzelt agy, illetve idegrendszer) eleve rögzített szabályok szerint végzett műveletei alapján. Tudat és világ között ennél jóval dinamikusabb viszonyt képzelnek el, és hangsúlyozzák, hogy az élőlény és környezete közti kommunikáció struktúrája és szabályai állandó alakulásban vannak; nincs előzetesen adott struktúra és szabályrendszer a kettő kommunikációjára. Matematikai szempontból ebben az összefüggésben ígéretes megközelítésnek tartják a nemlineáris rendszerekkel foglalkozó dinamikus rendszerelméletet (Varela, Thompson és Rosch 1991: 88–89, 99). Tudat, test és világ egybefonódását az „enaktivizmus” terminussal, illetve az „enaktív” jelzővel és az „enaktál” igével fejezik ki. Ez azt jelenti, hogy a szubjektum a szenzomotoros, illetőleg szomatoszenzoros aktivitása által tevélegesen járul hozzá az őt körülvevő valóság megjelenésének hogyanjához. A mű grandiózus – az első grandiózus – kísérlet arra, hogy a fenomenológiát, illetve – a mű egy jelentős részében – a mahájána buddhizmus tudatfelfogását bevezessék a kortárs idegtudományokba, illetőleg a tudat természettudományos kutatásába.

Ez a könyv nyitotta meg az utat a tudatkutatás egy dinamikus és termékeny modellje felé, amely változatos eredményeket mutatott fel mindenekelőtt a természettudományos orientációjú pszichológiában, valamint számos egyéb tudományterületen. A fenomenológia naturalizálásának kísérletéről van szó, illetve a modern, természettudományos jellegű tudatkutatás fenomenológiai alapokra helyezéséről. A paradigma egyik alap gondolata, hogy fenomenológia és kognitív tudomány kölcsönösen kiegészíti és támogatja egymást. Ez az elképzelés jelenik meg Shaun Gallagher és Dan Zahavi *Journal of Phenomenology and the Cognitive Sciences* című, 2001-ben alapított folyóiratában. Az egyik lényegi, már többször is említett pontja e keretrendszernek, hogy a szubjektum teljes testével van jelen a világban, és a tudat megvalósulásához (realizálásához) az idegrendszeri és nem idegrendszeri testi korrelátumok is lényegi módon tartoznak hozzá (Gallagher és Zahavi 2008: 131sk). Alapvető módon egészítette ki ezt a paradigmát az úgynevezett „neurofenomenológia”, a tudatosság neurális alapjainak fenomenológiai megalapozottságú és nem reduktivista módszere, amelynek alapjait szintén Varela fektette le (Varela 1996; lásd még Horváth 2011; Gallagher és Zahavi 2008: 33–37).

A következő évtizedekben több, a megtestesült kogníció jegyében zajló és hozzá kapcsolódó kutatásokat összegző, részben pedig továbbvivő monografikus mű jelent meg, melyek közül hármat emelek most ki. 1) Evan Thompson 2007-es művében – a címhez hűen (*Mind in Life. Biology, Phenomenology and the Sciences of Mind*, magyarul *Az elme az életben*) – a nagy egyesítő keret az élet fogalma; és a tudatosság az élet, az autonóm önszerveződés magasabb szintjeként jelenik meg. Maturana és Varela központi fogalma, az „autopoiesisz” szintén jelentős szerepet játszik a könyvben. A Thompson által nyújtott megközelítés fenomenológiai megalapozottsága és jellege végig a mű egyik központi motívuma. Thompson a tudatot emergens jelenségként írja le; célja nem az, hogy a tudat és a test közötti magyarázati szakadékot eltüntesse, hanem hogy érthetővé tegye. Ez a grandiózus kötet tovább mélyítette a fenomenológiai tradíció recepcióját és a testiség mellett a prereflektív öntudat és az affektivitás fenomenológiai elemzése is kulcsfontosságúvá váltak. 2) Shaun Gallagher és Dan Zahavi magyarul is olvasható könyve (*A fenomenológiai elme*, 2008) amellet, hogy a témakör talán egyik legjobb bevezető és áttekintő opusza, a tudattal kapcsolatos természettudományos és pszichológiai kutatások gazdag ismertetése mellett nagy gondot fordít a megfelelő fenomenológiai irodalom és belátások ismertetésére. Példák sokaságán keresztül mutatja be, hogyan előlegezte meg sok esetben a fenomenológiai filozófia a természettudományos pszichológia eredményeit, és hogyan támogatja még ma is a megfelelő pszichológiai és kognitivisták kutatásokat. 3) Végül Mark Rowlands 2010-es munkája (*The New Science of the Mind*, magyarul *Az elme új tudomány*) nyomatékosítja a tudat naturalista fenomenológiai jellegű vizsgálódásai számára a tudat „4E”-s természetét: nevezetesen, hogy a tudat megtestesült (*embodied*), környezetébe beágyazott (*embedded*), aktív módon részt vesz világban-való-létének kialakításában (*enacted*), és a tudatosság határai nem érnek véget a testtel, hanem a tudatos lét bizonyos módon kiterjedt (*extended*), és beleszővődik a környezet viszonyaiba. Ezt a megfogalmazást Rowlands Gallaghernek tulajdonítja (2011: 3, 219), de ő vitte be igazán a köztudatba.

Végezetül megemlítendő, hogy az elmélet képviselői szerint a testiség jelen van az öntudat legmagasabb szintű működésmódjaiban és struktúráiban is: a narratív önazonosságban és a társadalmi viszonyokban, intézményekben is. A személyes önazonosságot

illetően a megtestesült kogníció képviselői általában megkülönböztetik a mélyen fekvő, a tudatra jellemző formális önazonosságot, valamint egy arra ráépülő, magasabb szintű, önéletrajzi típusú azonosságot. Mindkettő összekapcsolódik a testiséggel. Az, hogy ki vagyok, testi cselekvéseim, végső soron cselekedetekben végződő döntéseim során kristályosodik ki számomra (Gallagher és Zahavi 2008: 204skk). Ezzel összefüggésben, a tudat egyik alapvető jegye az interszubszeptivitás, az, hogy társas lény vagyok, társas viszonyokba ágyazottan élek. A társas viszonyok csomópontjaiban azonban hozzám hasonló konkrét, megtestesült szubszeptumok állnak. Ennélfogva a társas interakciók és kogníciók is minden szinten és formában magukon viselik a testiség jegyeit (ehhez Kondor 2020).

Egy alkalmazási terület: a vizuális tapasztalat

A megtestesült kogníció elképzelését, ahogy említettük, támogatói számos területen alkalmazták. Az egyik ilyen a vizuális tapasztalat új modellje. A hagyományos – funkcionalista, kognitivist, neurobiológiai – megközelítések szerint a vizuális tapasztalat – mint szubszeptív, tudatos élmény – kizárólag az agy megfelelő részein, a vizuális kéreg vonatkozó területei által valósul meg; és a test többi – különösen nem neurális – része nem játszik szerepet a látásélmény realizációjában. Ezen a funkcionista és neurobiológiai megközelítésen alapul „az agyak a tartályban” gondolatkísérlet is, mely szerint ha egy gonosz tudós kioperálná valakinek az agyát a megfelelő idegrendszeri részekkel egyetemben, és egy létfenntartó folyadékkal telt tartályba helyezné, akkor az agy megfelelő részeinek elektromos stimulálásával bármilyen alternatív valóságot szimulálhatna az agy által „hordozott” szubszeptum számára. A megtestesült kogníció képviselői, mint az sejthető, erősen szkeptikusan viszonyulnak ehhez a gondolatkísérlethez. Nézetük szerint egy ilyen, testétől megfosztott agy, csak akkor lehetne élet- és működőképes, ha reprodukálunk hozzá egy mesterséges testet és mesterséges környezetet (Gallagher és Zahavi 2008: 131–132; Cosmelli és Thompson 2010). Ezzel összefüggésben: a vizuális élmény (a látás) sem testetlenül valósul meg, hanem a realizációjában az agy látókérgén kívül egy sor más testi funkció és mechanizmus is közreműködik.

A modell követői szerint a látás nem elszigetelt esemény az agyban, hanem egy világhoz kötött, testileg (azaz nem neurális tényezők által is) meghatározott *készség, jártasság*. Az, hogy miképpen látunk egy adott dolgot, illetve a teljes látómező pillanatnyi (vagy egy adott hosszabb időtartamon át tartó) megjelenése nem magyarázható kizárólag a látókéregben lejátszódó folyamatokkal. A megtestesült kogníció képviselői a látókéregben zajló neurális folyamatok és a vizuális mező közti tökéletes izomorfát is tagadják (Horváth 2011). A szóban forgó filozófusok és tudósok szerint a teljes vizuális élménytől elválaszthatatlanok a test éppen aktuális egyéb fiziológiai jellemzői, a figyelem szintje és általános (hosszabb időn keresztül jelen lévő) vagy jelenlegi tárgya, az éberség adott foka, a fejtartás, a szemmozgás, az, hogy nyugalmi állapotban vagyunk-e vagy mozgunk, illetve milyen konkrét tevékenységet végzünk stb. A megtestesült kogníció hívei szerint mindezek lényeges módon befolyásolják a vizuális mező felépítését, és nem csupán megjelenésének hogyanját, általános módját, hanem alkalmasint konkrét tartalmi elemeit, tárgyait is.

Így például a megtestesült kogníció teoretikusai szerint az olyan jelenségek, mint a „változásvaktság” (amikor a látómező változásainak bizonyos részletei nem tudatosulnak bennünk) (Levin és Simons 1997) és a szelektív figyelemkoncentrációból eredő vaktság (amikor valamire nagyon intenzíven figyelünk, ezért más – alkalmasint nagyon jelentős dolgokat – nem veszünk észre) (Simons és Chambris 1999), teljes egészükben szintén a testi lét bizonyos jellegzetességei által válnak megmagyarázhatóvá. A megtestesült kogníció koncepciójának szempontjából a *látás* az egyik olyan tipikus példa, amelyet az elmélet követői szerint csak a világban szituált eleven, érző és gondolkodó testi lény ténykedéseként, a világban található dolgokkal és ügyekkel való foglalatosskódásának egy speciális módjaként leszünk képesek kielégítően megmagyarázni.

Hivatkozott irodalom

- Brentano, Franz (1977): *Die Abkehr vom Nichtrealen*. Hamburg: Meiner.
- Cosmelli, Diego és Evan Thompson (2010): Embodiment or Envatment?: Reflections on the Bodily Basis of Consciousness. In *Enaction. Toward a New Paradigm for Cognitive Science*. John Stewart, Olivier Gapenne és Ezequiel A. Di Paolo (szerk.). Massachusetts: MIT Press, 361–385.
- Dreyfus, Hubert (1972): *What Computers Can't Do*. New York: Harper & Row.
- Gallagher, Shaun (1986a): Body Image and Body Schema: A Conceptual Clarification. *Journal of Mind and Behavior* 7: 541–554.
- Gallagher, Shaun (1986b): Hyletic Experience and the Lived Body. *Husserl Studies* 3(2): 131–166.
- Gallagher, Shaun és Dan Zahavi (2008): *A fenomenológiai elme. Bevezetés az elmefilozófiába és a kognitív tudományba*. Fordította Váradi Péter. Budapest: Lélekben Otthon.
- Horváth Lajos (2011): Neurofenomenológia és a megtestesült elme. Transzdiszciplináris dialógus az idegtudomány és a fenomenológia között. *Magyar Tudomány* 172(11): 1306–1315.
- Husserl, Edmund (1952): *Ideen zur einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie*. Zweites Buch: Phänomenologische Untersuchungen zur Konstitution. The Hague, Netherlands: Martinus Nijhoff.
- Husserl, Edmund (1976): *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie. Erstes Buch: Allgemeine Einführung in die reine Phänomenologie*. The Hague, Netherlands: Martinus Nijhoff.
- Husserl, Edmund (2000 [1931]): *Karteziánus elmékedések*. Fordította Mezei Balázs. Budapest: Atlantisz.
- Husserl, Edmund (2011 [2008]): Emberi-testi létem apodiktikus bizonyítása a „világ” léttalaja apodiktikus bizonyosságának részeként. A karteziánus kételykísérlet visszautasítása. Fordította Varga Péter András. In *Az új Husserl. Szemelvények az életmű ismeretlen fejezeteiből*. Varga Péter András és Zuh Deodáth (szerk.). Budapest: L'Harmattan, 161–169.
- Husserl, Edmund (2012): *Zur Lehre vom Wesen und zur Methode der eidetischen Variation. Texte aus dem Nachlass (1891–1935)*. New York: Springer.
- Kondor, Zsuzsanna (2020): Neural-based vs. Enactive Approaches to Consciousness and Social Cognition. *Avant* XI(2): 1–19.
- Lakoff, George és Mark Johnson (1980): *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
- Levin, Daniel és Daniel Simons (1997): Failure to Detect Changes to Attended Objects in Motion Pictures. *Psychonomic Bulletin and Review* 4(4): 501–506.
- Maturana, Umberto és Francisco Varela (1980 [1972]): *Autopoiesis and Cognition. The Realisation of Living*. Boston, Dordrecht és London: D. Reidel Publishing Company.
- Merleau-Ponty, Maurice (1942): *La structure du comportement*. Paris: PUF.
- Merleau-Ponty, Maurice (2007 [1964]): *A látható és a láthatatlan*. Fordította Farkas Henrik és Szabó Zsigmond. Budapest: L'Harmattan.
- Merleau-Ponty, Maurice (2012 [1945]): *Az észlelés fenomenológiája*. Fordította Sajó Sándor. Budapest: L'Harmattan.
- Moran, Dermot (2002): *Introduction to Phenomenology*. London és New York: Routledge.
- Rowlands, Mark (2010): *The New Science of the Mind. From Extended Mind to Embodied Phenomenology*. Cambridge, MA: MIT Press.

- Simons, Daniel és Christopher Chabris (1999): Gorillas in Our Midst: Sustained Inattentional Blindness for Dynamic Events. *Perception* 28(9): 1059–1074.
- Thompson, Evan (2007): *Mind in Life. Biology, Phenomenology and the Sciences of Mind*. London, UK és Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Tözsér János (2008): Általános bevezetés: a test-lélek probléma. In *Elmefilozófia. Szöveggyűjtemény*. Ambrus Gergely, Demeter Tamás, Forrai Gábor és Tözsér János (szerk.). Budapest: L'Harmattan, 9–85.
- Varela, Francisco, Evan Thompson és Eleanor Rosch (1991): *The Embodied Mind. Cognitive Science and Human Experience*. Cambridge MA: MIT Press.
- Varela, Francisco (1996): Neurophenomenology. A Methodological Remedy for the Hard Problem. *Journal of Consciousness Studies* 3(4): 330–349.
- Varga Péter András (2009): A *Logikai vizsgálódások* filozófiai álláspontja és annak átalakulása a mű első kiadását követően. In *Husserl és a Logikai vizsgálódások. Ismeretfilozófia és fenomenológiai filozófia*. Varga Péter András és Zuh Deodáth (szerk.). Budapest: L'Harmattan, 226–274.
- Vermes Katalin (2006): *A test éthosza. A test és a másik tapasztalatának összefüggése Merleau-Ponty és Lévinas filozófiájában*. Budapest: L'Harmattan.

Marosán Bence Péter

Filozófus, Budapesti Gazdasági Egyetem, Külkereskedelmi Kar (Budapest)

FÜRDŐZŐK ÉS TURISTÁK

Schleicher Vera

Odi profanum vulgus. A balatoni strand

Katona Csaba

A füredi Savanyúvíz. Rendi és polgári normák ütközése a 19. századi Balatonfüreden

Törő Balázs

Befogadott turizmus? Formálódó terek, közelítő felek Balatonakali nyaralókultúrájának korai időszakában

Mód László

A munkások strandjától a „Sárga” üdülőtelepig. Adalékok a tiszai fürdőkultúra változásához

Csatlós Judit

Turisták a tilos táblák árnyékában. A szabadidő átpolitizálódása a munkáskultúrában

Halász Imre

Egy szocialista kori zöldmezős beruházás. Zalakaros fürdőjének első évtizedei

Josef Djordjevski – Pál Viktor

Az idegenforgalom környezettörténete a hidegháborús Magyarországon és Jugoszláviában

A **KORALL** szerkesztőségének elérhetőségei

www.korall.org

terjesztes@korall.org és korall@korall.org

1113 Budapest, Valkói u. 9.

Előfizetési szándékát kérjük, jelezze a szerkesztőségénél, és valamennyi idejű munkát postázzuk Önnek. Az éves előfizetés ára 4500, egy szám ára 1250 Ft.

Új lehetőség: az elektronikus változat éves előfizetésének ára 3500 Ft.

Szél Zsuzsanna

Testiesülés (*embodiment*) a gender tanulmányokban

Hogyan jelenik meg az *embodiment*-paradigma a genderrel kapcsolatosan a nemi szerepek megélésével összefüggésben?

Absztrakt: A test (*body*) és a testben létezés (*embodiment*) kérdése évtizedek óta jelen van a feminista elméletek és filozófia, a női és férfikutatások tárgykörében, valamint a genderrel kapcsolatos irodalomban is mélyen gyökeret vert. A patriarchális hatalmi struktúra és a hegemon (heteroszexuális) férfisság nemi szerepekre, szexualitásra, továbbá a nők és kisebbségek társadalmi helyzetére gyakorolt hatása számos tanulmány szerint nem függetleníthető a test észlelésétől és a megtestesülés jelenségétől. A nemi szerep(ek) kialakítása és megélése, a „nem” (szexus) – mint pusztán biológiai testi jelenség – tapasztalata is egészen fiatal kortól kezdve a szülők, hozzátartozók, intézményrendszerek norma- és értékrendszerében, így a társas, társadalmi, kulturális környezet hatásainak kitéve jön létre. A férfisság (maszkulinitás) asszociációja a megtestesült alanyisággal, a cselekvéssel, a férfitest aktív, cselekvő, kontrollált megélése, a férfias attribútumok – mint például a fájdalomtűrés, az agresszió, a vágyak kielégítésére törekvés – szembeállítás a nőiességgel, a nőiség, valamint a női test eltárgyasíthatóságával, passzivitásával – egészen a biológiai, anatómiai szinten törekenynek, betegesnek, kényesnek, esendőnek ábrázolt női testig –, fontos eszköz a nemek közötti dichotómia és hatalmi különbségek létrehozásában, igazolásában és fenntartásában. A testtel és megtestesüléssel foglalkozó tanulmányok egy része szerint a queer kultúra, a transzszexualitás és egyéb marginális csoportok (etnikai kisebbségek, fogyatékkal élők) testi tapasztalatai által megkérdőjelezhetővé válik ez a fajta nemi binaritás (férfisság és nőiesség). Jelen tanulmány az *embodiment*-elmélet jelenlétét vizsgálja a genderrel összefüggő szakirodalmi szövegekben.

Kulcsszavak: férfisság, nőiség, *embodiment*, transz, gender

Embodiment a szociológiában

Az *embodiment*,¹ testiesülés vagy korporealitás és gender összefüggésével foglalkozó szakirodalom egyik alapfeltevése, hogy a különböző (társadalmilag és kulturálisan előírt) nemi szerepeket betölteni hivatott személyek (a bináris nemi rendszerben tehát a nők és a férfiak) eltérő lehetőségeik miatt igen különbözően tanulják meg észlelni és használni a testüket (Graham és Mphaphuli 2015; Chrisler és Johnston-Robledo 2018).

A mindennapi életünk során a testek elsősorban mint anyagi dolgok (*Körper*, a test, ami vagyunk), mint tárgyak jelennek meg számunkra, határoltak és végesek (Witz és Marshall 2003; Heinämaa 2012; Jansen és Wehrle 2018). Ugyanakkor a testünk mint eszköz (mint *Lieb* a megélt test, a cselekvő test), amellyel végrehajtunk folyamatokat, amellyel észlelünk és a világhoz kapcsolódunk, ugyanúgy folyamatosan jelen van, határtalanul, nyitottan a külvilágra (Heinämaa 2012; Jansen és Wehrle 2018; Witz és Marshall 2003; Graham és Mphaphuli 2015). A test mint tárgy, amely módosítható (műtétekkel, edzéssel), feldíszítható (sminkkel, tetoválással, ruhákkal, testékszerekkel), fontos kifejezőeszköze számos identitásunknak, így a nemünknek (gender) is (Budgeon 2015; Jackson 2015; Sweetman 2012). Testünknek ezen állapota az, amely mások számára is hozzáférhető, és amelyhez másoknál mi is hozzáférünk, ezt használva informálódunk és kapcsolódunk (Budgeon 2015; Fausto-Sterling 2019). Az *embodiment* a társadalomtudományi és filozófiai értelmezésekben sokszor a test egy másik állapotára, a *Liebre* – a megélt testre – vonatkozik, amelyben észlelünk, amelyet megéltünk, és amely kitett a hatalmi diskurzusok és a normalizáció hatásának (Budgeon 2015; Jansen és Wehrle 2018; Cahill 2015). Jóllehetünk szabadsága – és megkötöttsége – hatással van a testben létezésünkre, a testképünkre, így közvetett és közvetlen módon a világban elfoglalt pozícióinkra, hiszen a pozitív *embodiment* erősíti, míg a negatív megtestesült tapasztalatok gyengítik az egyes csoportok társadalmi felhatalmazottságát (Chrisler és Johnston-Robledo 2018).

A társadalmi nemek tudománya számára az *embodiment* egy olyan értelmezési keretet is jelent, amely túlmutat a strukturalista, karteziánus, esszencialista „nem”-értelmezéseken, és megkérdőjelezi a dualista világnézet szerinti hasítást és szembeállítást – test–lélek, férfi–nő, jó–rossz, mi–ők (Witz és Marshall 2003; Jansen és Wehrle 2018; Heinämaa 2012).

A test–elme közötti megosztottság és a nemek közötti hierarchia egymással kapcsolatban áll: az intellektus, a szellemiség, a társadalmi életben való részvétel képessége (és joga) a férfikészségekhez, a férfiléhez és a férfiasághoz, míg a romanticizált természetesség, a test, a testiség, az esendőség – elsősorban a reprodukcióhoz és szexualitáshoz kapcsoltnak – a női léthez és a nőiességhez kötődik (Robinson és Hockey 2011a; Chrisler és Johnston-Robledo 2018; Witz és Marshall 2003; Ussher, Hawkey és Perz 2018; Hearn 2012; Woodward 2020). A test észlelése és megélése a nyugati világban nem választható el a férfiközpontú társadalmak patriarchális hatalmi struktúrájától, azok testképre, nemi szerepekre, szexualitásra gyakorolt hatásától, továbbá a nők és kisebbségek

¹ Az *embodiment* kifejezésnek – ahogyan arra a lektorálás során is felhívták a figyelmem – a magyar nyelvben számos megfelelőjét alkalmazzák: „megtestesülés”, „testesültség”, „testben létezés”, esetleg „testiesülés”. Ezt azért is fontos megjegyezni, mert a „megtestesülés” a keresztény vallásban mint az Ige testté levése, az inkarnáció (lat. incarnatio) jelenik meg. A tanulmányban néhol megtartom az angol kifejezést, máshol a „megtestesülés”, „testiesülés” és „testben létezés” kifejezéseket használom az *embodiment* szinonimájaként.

társadalmi megítélésétől és pozicionálásától (Graham és Mphaphuli 2015; Kehily 2015; Hearn 2012; Woodward 2020). Ahogy Woodward (2020) is kiemeli, bár a testek önmagukban, valamint társas-társadalmi megítélésük és értékük (nemtől, életkortól, rassztól, súlytól és egyéb tényezőktől függően) szempontjából is igen különbözők, „testnormául” mégis az egészséges, fehér, nyugati, férfi képe szolgál (Chrisler és Johnston-Robledo 2018; Hearn 2012).

Embodiment és nemi szerepek

A *gendered embodiment* (nemi megtestesülés) a szociológiai és pszichológiai szakirodalomban annak vizsgálata, hogyan tapasztalhatják meg, milyen módon és hatásokra tanulják meg nők és férfiak használni és megélni saját testüket, illetve hogyan internalizálják a testükkel kapcsolatos társas, társadalmi, kulturális elvárásokat a bináris nemi struktúrákban (García Selgas 2014; Chrisler és Johnston-Robledo 2018; Witz és Marshall 2003).

A nem (*gender*) az *embodiment* keretében nem valami, amivel rendelkezünk – bár a gyerekeknek a legtöbb esetben már születésükkor kijelölnek egy nemet (*sex*), jellemzően azt, amelybe a külső nemi jegyeik alapján leginkább besorolhatók –, hanem valami, amivé válunk, aminek kialakításában és észlelésében meghatározók a számunkra kijelölt nemhez kötődő társas, társadalmi, kulturális elvárások (Fausto-Sterling 2019; Hearn 2012). A világ számos területén ismertek a bináris nemi struktúrától eltérő (pl. nemi fluiditást, harmadik nemet stb. tekintetbe vevő, elismerő), társadalmi nemekre utaló kategorizációs rendszerek, ám ezek nem tartoznak jelen tanulmány tárgykörébe. A besorolás a bináris nemi struktúra nyújtotta nemek valamelyikébe sok esetben nem egyszerű és magától értetődő (Drago 2014).

A „nem” (szexus) – mint pusztán biológiai testi jelenség – tapasztalata, a nemi szerepek kialakítása és megélése egészen fiatal kortól kezdve a szülők, hozzátartozók, intézményrendszerek norma- és értékrendszerében, így társas, társadalmi, kulturális hatásoknak kitéve jön létre (Coffey és Watson 2015; Kehily 2015).

Az *embodiment* a gender tanulmányokban García Selgas (2014) szerint megjelenik a klasszikus 1. biomedikális szemléletbe ágyazva, amely szerint a nemi (*sex*) különbségek pusztán a biológiai nemi különbségek kifejeződését jelentik, tehát a reprodukcióhoz szükséges szexuális apparátusok (hormonok, idegrendszer, nemi szervek) nemi viselkedésünk meghatározója; 2. fenomenológiai értelmezésben, amely szerint a nemi különbségek / nemek közötti különbségek az átélt testiesülés és testi tapasztalatok során épülnek be testünkbe, pozícionkat a világban a cselekvések és kommunikáció által meghatározva; 3. valamint a Butler által is használt szociokulturális keretben értelmezve, miszerint a nők és férfiak a hasonlóságok és a különbségek hierarchikusan meghatározott rendszere elsajátításának és reprodukálásának eredményeként tanulják meg a megadott sémákhoz hangolni saját testüket (García Selgas 2014; Nayak és Kehily 2006). Butler az 1990-ben publikált, *Gender Trouble* című művében a nemi kategóriák dekonstrukcióján túl úgy érvel, hogy a nemiség (férfiasság-nőiesség), a nemi szerepek diszkurzív módon, a performativitás és a performatív aktusok ismétlése által alakulnak. Tehát nem a cselekvő hozza létre a cselekvést, hanem a cselekvés határozza meg a cselekvőt, ekképpen a nemiidentitás-kategóriák

nem értelmezhető – hiszen nem léteznek – a cselekvésen kívül (Nayak és Kehily 2006; Butler 2002 [1999]). A nem (*gender*) tehát nem önmagában a szexus (*sex*) biológiai „természetéből” adódik, a nemi identitás maga a megtestesült cselekvés, egy történetileg és kulturálisan meghatározott, normatív cselekvésrendszerben elsajátított és megtestesített/megvalósított/megjelenített mozdulatok, gesztusok, külső megjelenés (*appearance*) eredménye (Nayak és Kehily 2006; Fausto-Sterling 2019). Mindezek illusztrálására példaként Fausto-Sterling (2019) a következőt hozza *Gender/Sex, Sexual Orientation, and Identity Are in the Body: How Did They Get There?* című tanulmányában:

Ha egy fiatal lány, aki általában ruhát (szoknyát) visel, amikor a szabadban játszik, általában úgy dönt, hogy nem mászik fára (mivel ruhában nehézkes dolog fára mászni, és egyébként sem szabad összekennie a ruháit), akkor kevésbé valószínű, hogy nagyon ügyes fáramászási készségei alakulnak ki (Fausto-Sterling 2019: 5).

A nemek kulturálisan és társadalmilag elfogadott vonásai, jellemző viselkedései és *embodiment* mintázatai tudatos választás nélkül is beépülnek testi létezésünkbe, amelyek alakítják és befolyásolják testünk észlelését és működését (Fausto-Sterling 2019). A szexuális/nemi különbségek testiesülését Heinämaa (2012) komplex, egymással összefüggő jelenségek és egymásra ható rétegek összjátékaként írja le, amelyben a szubjektív és objektív tényezők összessége és interakciója egyszerre vizsgálendő.

Embodiment: nőiség, nőiesség

A nők különböző médiumok (média, medicina, vallás, politika stb.) által közvetített normák, elvárások és tiltások szerint jelenítik, élik, tapasztalják meg testüket, amely normák térben és időben (kulturálisan és történetileg) változók (Jansen és Wehrle 2018; Mason 2018).

Joó (2010) *A feminista elmélet és a női test* című tanulmánya kiváló összefoglalást és alapozást nyújt a nőiesség, nőiség és női *embodiment* tárgykörében, kezdve a feminizmus megszületésének filozófiai és társadalmi alapjaitól, tárgyalva a társadalmi és a biológiai nem közötti distinkció kialakulását, majd dekonstrukcionista kritikáját, áttekintve a *gendered embodiment* megjelenését Iris Marion Young és Susan Bordo munkásságán keresztül, egészen Butler performativitáseméletéig. Tanulmányom ezen részében tehát én inkább csak példák szintjén jelenítek meg egy-egy fontosabb munkát vagy gondolatot a női testiesüléssel és a megtestesült nőiséggel kapcsolatosan.

Elsőként visszatérve Young (1980) *Throwing like a girl* című tanulmányához, amelyben a nők „szokott” testhelyzeteit és pozícióit (a kicsi terek elfoglalását, a befelé irányulónak, zártnak, zárkózzottnak imponáló mozgást) a szűkre szabott, vagy kialakításában eleve zártabb, korlátozottabb mozgást megengedő ruházat tudattalan módon testivé tett, neuromuscularis rendszer szintjén automatizmussá váló mozgáskészlet hatásaként értelmezte. Joó (2010) észrevételezi, hogy az elmúlt évtizedekben az öltözködésre vonatkozó nemi szerepelőírások jelentősen fellazultak, és a mozgási modalitások valamelyest közeledtek egymáshoz, ugyanakkor a társadalmi normák által előírt ruházatkodási és megjelenési szokásokban – főként a divat és a szépségipar hatására – továbbra is erős különbségek

észlelhetők a férfias és nőies normák között, továbbá amennyiben bármelyik nem képviselője ezeket a határokat megkérdőjelezi vagy átlépi, várhatóan valamilyen retorzió éri (gúnyolódás, bullying, bántalmazás) (Joó 2010; Mason 2018; Paechter 2012). A női ruhák és ruházatkodási szabályok napjainkban is korlátozók, és üzeneteikkel, szabásukkal hozzájárulnak a női test eltárgyasításához (Mason 2018). A patriarchális társadalmakban a női test performativitása és *embodimentje* jellemzően korlátozásokkal és gátlásokkal alakul (ki), a női test eltárgyasítása, női(es)ség szabályozása intézményi szinten (oktatás) és a sport területén is tetten érhető (Young 1980; Mason 2018). Ezen nemre vonatkozó normalizációs üzenetek inkább érintik a nőket/lányokat: a sportban gyakran hangsúlyozzák a női test esztétikumát, az iskolák inkább alkalmaznak a lányok öltözködésére vonatkozó szabályokat, és gyakrabban korlátozzák vagy regulázzák a lányok viselkedését (Young 1980; Mason 2018). Bár a nők – csakúgy, mint a férfiak – képesek túllépni a biológiai „adottságaik” által támasztott korlátokon, női testtel rendelkező személyek is egyértelműen képesek férfiasnak címkézett tevékenységekben férfiasnak minősített teljesítményt nyújtani, ami már a 2000-es években megjelenik a tudományos diskurzusban – legfőképp sporttal és rendvédelmi szervekkel kapcsolatos tanulmányokban (Woodward 2020; Paechter 2012; Mason 2018; Fausto-Sterling 2019). A testi megjelenés a tapasztalatok, a sérülékenység és a szakmai megítélés szempontjából is jelentős: a túlsúlyos, férfiasabb testi megjelenésű női vezető, akit külseje alapján férfi kollégái gendersemlegesnek észlelnek, jobb szakmai megítélés alá esik, és kevesebb (szexuális) zaklatás éri (Thanem és Knights 2012).

A nemi különbségek tárgyalásakor és értelmezésekor fontos szempont – hívja fel a figyelmet Heinämaa (2012) –, hogy olyan testrészeket vagy szerveket próbálunk összehasonlítani, amelyek megtapasztalása mind objektív, mind szubjektív szempontból igen különböző. Az anatómiai szintű különbségek, a külső és belső nemi szervek testi észlelésének lehetőségéből és vizsgálhatóságából adódóan, a testben létezés eltérő módon nyilvánul meg: a hüvely zártabban, befelé irányulóan rejtőzik, ugyanakkor direkt módon vizsgálható, hozzáférhető és megérinthető, míg a herék a külvilág felé domborodó, a külvilágból teret foglaló módon, a scrotumban megbújva található, és nem hozzáférhető a test integritásának megbontása nélkül. Ezek a testi szintű tapasztalatok hatást gyakorolnak a külvilággal való kapcsolódásra és a sérülékenységre (Heinämaa 2012; Graham és Mphaphuli 2015). A női nemi szervek gyakran „láthatatlannak”, „megemlíthetetlennek” és „szégyenteljesnek” ábrázolódnak, megnevezésük nyilvános térben tiltott vagy illetlen; ennek eredményeként a társadalmi diskurzusban a női szexualitás megjelenése gátolt, míg a férfiasághoz és a férfiszexualitáshoz a teljesítmény és a készségek, képességek megélése és kiteljesedése társul (Graham és Mphaphuli 2015). A menstruációt övező stigmatizáció – a titkolózás, a szégyen, a tisztátalanság –, „Borsószem királykisasszony” érzékenysége, vagy a szexualitásukat aktívan, szabadon és élvezettel megélő nők megszégyenítése mind a külvilág felől érkező erős normatív, kontrolláló üzenetek, amelyek hatnak a nők szexuális testiesülésére (Ussher, Hawkey és Perz 2018; Mason 2018; Graham és Mphaphuli 2015; Jansen és Wehrle 2018). A menstruációhoz kötődő testben létezés fizikális, mentális és hatalmi szinteken korlátozza a nők lehetőségeit és tapasztalatait a világról és saját testükről: azok a fiatal nők, akik nagyobb tudással rendelkeznek a menstruációról, jellemzően pozitívabbnak élik meg a jelenséget, és jobb kapcsolatot alakítanak ki szexualitásukkal/szexuális életükkel és anyaságukkal a későbbiekben (Ussher, Hawkey és Perz 2018; Piran 2020).

Joó (2010) kiemeli, hogy a feminista elméletek szerint a nők tárgyiasításához és testké-
pének formálásához hozzájárul az a gyakorlat, hogy a nők maguk is sok esetben a tekintet
tárgyaként, a férfitekintet súlyával érzélik, vizsgálják önmagukat. A mindennapi gyakor-
latban a testápolásra, a nőiség és nőiesség kifejezésére és megélésére irányuló, alapvetően
teljesen ártatlan mozgássémák, szokások, rituálék mint ismétlődő performatív aktusok
létrehozzák a női nem megtestesülését, miközben a folyamatok a testi érzékelés szintjén
belsővé válva, a külső hatásoktól eltávolodva, magától értetődőnek, biológiai szinten „ter-
mészetesnek” hatnak (Joó, 2010; Jansen és Wehrle 2018).

Az *embodiment* feminista értelmezései szerint tehát a női lét, a női test eltárgyiasítása,
passzivitása, a „természetből adódóan”, a női test biológiai és anatómiai szinten törekény-
nek, betegesnek, kényesnek ábrázolása fontos eszközei a nemek közötti dichotómia és
hatalmi különbségek létrehozásának, igazolásának és fenntartásának (Ussher, Hawkey és
Perz 2018; Witz és Marshall 2003; Budgeon 2015; Mason 2018).

Embodiment: férfiasság, férfi lét

A férfikutatások, a férfitest megjelen(it)ésének, a férfiasság megélésének, *embodiment-
jének* vizsgálata a feminizmustól nem elválaszthatóan került be a tudományos diskurzusba
(Hadas 2009a; Hearn 2012). Míg első hulláma a társadalmi nemi szerepeket előtérbe he-
lyező, strukturalista és funkcionalista szemlélettel jellemezhető, a második és harmadik
hullámában kifejezetten fontossá válik a performativitás (Hadas 2009a, 2009b).

Az orvosi és a tudományos világban sokáig élt a megközelítés, hogy a férfi nemi szer-
vek magasabb fejlettségi szintet képviselnek, mint a női nemi szervek, ugyanakkor az
ivari szervrendszer fejlődésének jelenlegi magyarázó modellje szerint a magzatok nemi
fejlődése in utero az XY kromoszómával rendelkező magzatoknál csak az SRY gén és a
tesztoszteronreceptor megfelelő működése esetén eredményezi a férfi ivari szervrendszer
kialakulását, egyéb esetben kis és nagy ajkak, hüvely és méh kifejlődését teszi lehetővé
(Ilyés 2002; Hearn 2012; Drago 2014).

A férfiasság (maszkulinitás) asszociációja a megtestesült alanyisággal, a cselekvéssel,
a férfitest aktív, cselekvő, kontrollált megélése, a férfiassághoz rendelt attribútumok, mint
például a fájdalomtűrés, az agresszió, a vágyak kielégítésére törekvés, hatással van a férfiak
testiesülésére (Hearn 2012; Robinson és Hockey 2011b). Mozgásuk, testiesülésük jellem-
zően szabadabb, nyitottabb, ugyanakkor ez a könnyedség nem egyformán érhető el a fér-
fiak összessége számára, társadalmi helyzettől, testi adottságoktól, rassztól, életkortól stb.
függően változhat (Mason 2018; Woodward 2020).

A nemüket, nemi szerepeiket a férfiak is igen különböző módon látják és élik meg
(Thanem és Knights 2012; Robinson és Hockey 2011b). Míg a heteroszexuális férfiak
kevésbé konkrétan, inkább a nőikkel összehasonlítva tudták meghatározni a férfiasság
mibenlétét (nem nőiesen viselkedni, nem nőies testalkattal rendelkezni), a meleg férfiak
sokkal folyékonyabban és reflektívabban tudták megfogalmazni, mit jelent számukra a
férfiasság (Drummond 2009).

Fodrász férfiak és hivatásos tűzoltók testi élményeit és *embodimentjét* vizsgáló tanulmány szerint a nem (*gender*) a megélt testi folyamatok, cselekedetek, teljesítmény, interakciók testesülésének eredményeként jelenik meg, amely folyamatok egyaránt megerősíthetik és destabilizálhatják a férfiasság szubjektív élményét és a férfiak testi tapasztalatait (Robinson és Hockey 2011b). Különböző foglalkozást űző férfiak testi érzeteit és performativitását vizsgálva úgy találták, hogy a nőkhöz hasonlóan mind a magánéletben, mind társadalmi szerepeik betöltése során a férfiak is folyamatosan figyelik saját és környezetük testi jelenlétét, valamint ezek kölcsönhatásait (Robinson és Hockey 2011b). García Selgas (2014) olvasatában a férfitestben létezés – férfiak nyilvános WC-kben szerzett tapasztalataival összefüggésben – egyszerre hordozza a dominancia és a büszkeség, valamint a szégyen és a sérülékenység megtestesülését, amire a tér kialakítása és szokott használata is rájátszik: a vizezésre használt piszoárok nyilvános, más férfiakkal közösen használt tere a péniszt (a férfiasság, a féridominancia szimbólumát) láthatóvá teszi, míg a többnyire székelés során használt kabinok a zárt, privát terek, ahol az anus (a szexuális aktus során behatolásra alkalmas, ezáltal kiszolgáltatottságot, sérülékenységet jelentő testnyílás) kerül a testesülés középpontjába (García Selgas 2014).

A *férfiembodiment* reprezentációjának része az agresszió, a keménység és a teljesítmény, amely elvárások negatív hatásaként a férfiak gyakran mint gépekre tekintenek magukra, és nehezen építenek ki kapcsolatot saját testükkel (Robinson és Hockey 2011a). A *férfiembodiment* és a férfias, domináns térhasználat egyik, napjainkban is megfigyelhető példája a *manspreading* (a férfiak tárt lábú ülése), amely domináns térhasználat és viselkedés tesztoszteronfelszabadulást eredményez (mind férfi-, mind női testekben) (Fausto-Sterling 2019; Hearn 2012). A férfias tevékenységek (sport, katonaság) megkövetelik, jutalmazták és a férfitest természetes velejárójaként kezelik/éltetik/kommunikálják/tartják számon a férfitest izmosságát, nagyságát, a férfias viselkedés domináns és vakmerő mivoltát (Mason 2018). Az izmosság domináns témaként jelenik meg a férfiasság megéléséről szóló önnarratívákban is, életkortól függetlenül (Robinson és Hockey 2011a). A korábban említett hatásokon túl az izmosság domináns jelenléte történetileg összefügghet azzal, hogy a férfitest a (fizikális) munka terméke (Drummond 2009). Napjainkban a korábban kevésbé eltárgyasított férfitestek is egyre inkább ki vannak téve mások tekintetének, valamint a médiában is megjelenő normalizáló testbeszédnek és megjelenéssel kapcsolatos elvárásoknak (Robinson és Hockey 2011b). Mind az izmos, mind a karcsú férfiak egyre inkább elégedetlenek testükkel, és hajlandók testmódosító beavatkozásoknak, kezeléseknak vagy műtétnek alávetni magukat (Robinson és Hockey 2011a). Az elvárt férfitest nemcsak izmos, hanem ápolt, szimmetrikus, és minden zsírtól mentes, jellemző, hogy manapság a férfiak (kifejezetten a meleg férfiak) is gyakrabban töreksenek testsúlycsökkentésre, a zsír/háj jelenlétét a férfitesten túlnyomóan visszataszítónak titulálták (Robinson és Hockey 2011b; Drummond 2009).

Ahogy a női testek megtanulják gátoltságukat, úgy sajátítják el a férfitestek a produktivitásukat, hogy bízzanak magukban, önmaguk erejében, alkalmasságában, hatékonyságában (Mason 2018; Young 1980).

Transzidentitások és *embodiment*

A férfias és nőies testben létezés vizsgálatakor nagyon fontos a transz személyek tapasztalatának és performativitásának áttekintése, hiszen beszámolóik alapján nekik – az eltérő nemi szocializáció miatt – a korábban megszokottól sok esetben tudatosan kell megtestesülniük ahhoz, hogy (transz) nőként/férfiként a külvilág nemi szerepekkel kapcsolatos elvárásainak megfeleljenek, és nemi identitásuk önmaguk számára megélhető lehessen. A transz személyek különleges perspektívával rendelkeznek a nem társas és társadalmi jelentőségéről, sokszor a bináris konstrukción kívül elhelyezkedve (Thanem és Knights 2012; Seamont 2018). Számukra gyakran életbe vágóan fontos lehet, hogy az elvárt nemi szerepeknek megfeleljenek, hiszen mindennapjaik során fennáll a transzfób agresszió és a tényleges fizikai erőszak kockázata.

Schrocknak és munkatársainak (2005) interjúalanyai a női megjelenés, gesztikuláció és mozdulatok megfigyelésével – a nőismerősök, a hozzátartozók, a média segítségével – és gyakorlásával sajátították el, alakították ki nőiességüket, nőies mozgásukat, beszédmódjukat, hangszínüket. A nőiség megtestesítése kezdetben fokozott önellenőrzést igényelt, miközben csökkent autentikusságérzettel járt, de később, ahogy egyre inkább a testi emlékezetük részévé vált, mind a megélése, mind pedig a hatása egyre természetesebb lett (Schrock, Reid és Boyd 2005).

A transz *embodiment*nek vannak részei, amelyek a cisznemű személyeket nem jellemzik, de a nemi megtestesülésre erős hatást gyakorolnak. Ilyen fontos mozzanatai a transz nemi *embodiment*nek a szakirodalom szerint a lopakodás (*stealth*), vagyis az illeszkedés egy cisz világba anélkül, hogy transz státuszukat a külső szemlélők észlelnék, valamint az átjutás (*passing*), tehát a cisz nemi szerepek betöltése a társadalmi elvárásoknak megfelelően transz személyként (Seamont 2018). A lopakodáshoz elengedhetetlen azon testi/fizikális jellemzők megfelelő megjelenítése, amelyek olvasásával az észlelő meghatározza a nemet, ebben támogatást nyújtó eszközök lehetnek a péniszprotézisek és a *binderek* (Seamont 2018; Fausto-Sterling 2019). A *binderek* – a mell lekötésére használt szorítók – ugyanakkor túl azon, hogy kényelmetlenek, korlátozzák a légzést, valamint összenyomják a bordakosarat és a gerincet. Tartós viselésük tehát egészségkárosító, ráadásul folyamatos emlékeztetőül szolgálnak a nőiség kulturális szimbólumaként szolgáló mell jelenlétére (Seamont 2018; Schrock, Reid és Boyd 2005). A péniszprotézisek használata – amely többnyire a férfiakra jellemző, nadrágon át is észlelhető domborulat kialakítását szolgálja – csökkenheti a transz személyeknek a megélt és a kijelölt nem közötti összeférhetetlenség okozta mentális terhét (Seamont 2018). Egy részüknek ugyanakkor maga a tranzíció segít nőiségük/férfiségük/transz nemi identitásuk autentikusabb és magabiztosabb megélésében (Schrock, Reid és Boyd 2005). Transz férfiak tranzíciója során a tesztoszteronhasználat az egyik leggyakrabban alkalmazott testi gyakorlat (Schrock, Reid és Boyd 2005). A szexuáliszteroidok használata testi változásokat is előidéz: tesztoszteron hatására a clitoris mérete megnő, ami transz férfiak beszámolóik alapján nagyban hozzájárul a férfias *embodiment* kialakulásához, a transz nők számára pedig a mellnövekedés jelenti a nőiség fokozott testiesülését (Schrock, Reid és Boyd 2005; Williams, Weinberg és Rosenberger 2013). A hormonterápiák ugyanakkor jelentős érzelmi megterhelést is jelentenek, egyrészt a mellékhatásaik miatt, másrészt transz nők arról számolnak be, hogy

a pénisz jelenlétét egyre testidegenebbnek érzékelik (Schrock, Reid és Boyd 2005; Williams, Weinberg és Rosenberger 2013). Mivel a női mell a női(es) testben létezés egyik jelentős – és külső szemlélő számára is észlelhető – szimbóluma, jelenléte a transz férfiak egy részének ugyancsak nagy mentális megterhelést okoz, ezért sokuk számára a mastectomia fontos kérdés mentális egészségük szempontjából (Williams, Weinberg és Rosenberger 2013).

Izgalmas gondolatként jelenik meg néhány tanulmányban, hogy mivel transz férfiak életük egy szakaszán a női testben létezés szemszögéből tapasztalták meg a patriarchális társadalmat, sok transz férfi által testesült férfiasság nélküli vagy direkt módon elutasítja a toxikus maszkulinitást (Seamont 2018; Schrock, Reid és Boyd 2005).

Fontosnak gondolom a test és a testesülés szempontjából, hogy nem minden transz személy módosít a testén vagy a megjelenésén hormonterápiával, nemi megerősítő műtéttel, vagy egyéb protetikussal. Sokan kívül helyezkednek a cisznormativitáson, és szükségtelennek érzik a műtéti beavatkozásokat, esetleg mert tartanak a tranzíció folyamatától, vagy a lehetséges mellékhatásoktól (Seamont 2018; Schrock, Reid és Boyd 2005). A cisznormatív kereten kívül helyezkedve bármely test nemi *embodimentje* a nemi szervektől vagy a másodlagos nemi jellegtől függetlenül, attól függ, hogy az egyén hogyan azonosítja önmagát (Seamont 2018; Schrock, Reid és Boyd 2005). A transz személyek ezáltal olykor új testtípusokat hoznak létre, amelyek egyedi és igen különböző tulajdonságokkal rendelkeznek az elsődleges és másodlagos nemi jellegeket tekintve, ezáltal kibővítik a testek nemiségének kulturális meghatározását és megértését is (Seamont 2018; Kondelin 2015; Roen 2001). Ugyanakkor az új testben létezési formák, amelyeket a transz személyek megtapasztalnak, a cisznormatív elvárások hatása miatt nem tudnak teljesen függetlenek lenni a kulturálisan jellemző bináris, cisz *embodimenttől* (Seamont 2018).

Transz *embodimenttel* foglalkozó szövegrész zárógondolatoként fontosnak tartom megemlíteni, hogy Halberstam szerint Prosser és Namaste mind a queer, mind a feminista kutatásokat kritizálja, mivel sok esetben a transznemű személyek testét mint eszközt használják a nemre és szexualitásra vonatkozó elméletek igazolásakor, miközben a transz életek és a transz személyek testben létezése és mindennapi nehézségei nem kapnak elég figyelmet (Halberstam 2000; Namaste 2008).

Queer-embodiment

A testtel és megtestesüléssel foglalkozó tanulmányok egy része szerint a queerkultúra, a transzszexualitás és egyéb marginális csoportok (etnikai kisebbségek, fogyatékkal élők) testi tapasztalatai által megkérdőjelezhetővé válik férfiasság és nőiesség, férfilet és női lét egymást kizáró binaritása (Seamont 2018; Fausto-Sterling 2019; Kondelin 2015; Roen 2001; Rodemeyer 2018).

Heinämaa felhívja a figyelmet arra, hogy a szex/gender koncepciója, a dichotómnak tekintett nemiség és nemi fejlődés biológiai felfogása és megítélése az elmúlt évszázadban mind a pszichológiában, mind az orvostudományban, mind a társadalomtudományokban sokat változott. A szexus (*sex*) dualista felfogása és magyarázó modelljei (amelyek egy dichotóm rendszerhez való igazodást írnak elő az egyének számára, figyelmen kívül

hagyva az emberi testek fejlődésének tényleges sokszínűségét) hatással voltak a férfi-nő kategóriákba nem illő nemi megjelenések patológiázására, valamint a társadalmi nem fogalmának megszületésére és alakulására (Heinämaa 2012).

A queerelmélet megközelítéséből az *embodiment*, az anyagi világ önmaga is diszkurzívan, performatív aktusok által konstruált: a férfiasság/nőiesség performativitása jelenik meg például a drag előadásokban, amelyekben a nőiességet/ferfiasságot mind női, mind pedig férfitestek megjeleníthetik, aláásva az elképzelést, hogy a férfiság/nőiesség a férfi-/női testek veleszületett, „természetes” adottsága. Ezáltal a drag performanszok rámutatnak az anatómiai nem, a társadalmi nem és a nemi szerepek megjelenítése közötti disszonanciákra (Aragón Varo 2013; Nayak és Kehily 2006). A férfiasság női test általi performativitása közben a cselekvés testiesül a női cselekvők számára, a beszámoló alapján a performanszok során az előadók erőteljesnek, pozitívnak, megerősítőnek, felhatalmazottnak érzik magukat, ami gyakran visszahat hétköznapi énjük megélésére (Schacht 2003; Hanson 2007). A „drag king” testiesült tapasztalata komplex módon alakítja az előadók nemi *embodiment*jét, a performansz során aktívan tudatosulnak korlátaik és határaik, miközben új testhatárookra és tapasztalatokra tesznek szert (Hanson 2007). A transz személyek, drag előadók, queerek és más nem heteroszexuális identitással rendelkező, a „hagyományos” nemi szerepekkel szembehelyezkedő személyek megkérdőjelelik a megtestesült nem (*gendered embodiment*), a nőiesség/ferfiasság heteronormatív ideáját, hiszen az, amit „férfiasnak/nőiesnek” vagy a férfi-/női lét kizárólagos és sajátos velejárójának/essenciájának tekintünk, megjelenik férfias nők/nőies férfiak, transz személyek, drag queenek/drag kingek, genderqueerek és nem heteroszexuális orientációjú személyek viselkedésében, testi gyakorlataiban (Aragón Varo 2013).

Összegzés

Az *embodiment*, ahogy a fentiekben is látható, izgalmas értelmezési keretet kínál a nemek és nemi különbségek, társadalmi egyenlőtlenségek, cisznormativitás, normatív testi gyakorlatok értelmezésére és tanulmányozására.

García (2014) összegzése szerint, amikor testben létezésről (*embodimentről*) esik szó, a testnek különböző értelmezései jelennek meg: lehet a szervek összességét jelentő biológiai tárgy, egy a társadalmi és kulturális hatások során formálódó konstruktum, vagy a megélt tapasztalatok és a jelentésadás kiindulópontja (Robinson és Hockey 2011a; García 2014; Csordas 1990). A testünk tekinthető tehát annak a helynek, ahonnan észleljük a külvilágot, ahonnan kapcsolatba lépünk a környezetünkkel, azon eszközök összességének, amelyek segítségével megértjük és „objektivizáljuk”, hogy kik és mik vagyunk, hogy ki és mi vesz körül minket (Robinson és Hockey 2011a). A nem és a nemi szerepek/szerepeink alakulásának és megélésének megértéséhez így szükséges lehet mind a szubjektív tapasztalat, mind pedig a tágabb társas, társadalmi, kulturális és strukturális dimenziók megjelenítése és értelmezése, amelyben ezen tapasztalatok megélésre kerülnek, testben létezésünkbe megvalósul (Csordas 1990; Nayak és Kehily 2006).

A nemi testesülés egyik fontos szempontja annak megjelenése, hogy a nemek kulturálisan és társadalmilag elfogadott vonásai, jellemző viselkedései és megtestesítésének mintázatai egész életünk során tudatos és tudattalan módon újabb és újabb neuromuszkuláris szokásokat ágyaznak testben létezésünkbe, ezzel alakítva testünk észlelését, megélését, használatát, működését és befolyásolva világban elfoglalt helyünket (Fausto-Sterling 2019). Heinämaa a szexuális/nemi különbségek testben létezését komplex, egymással összefüggő jelenségek és egymásra ható rétegek összjátékaként írja le, amelyben a szubjektív és objektív tényezők összessége és interakciója egyszerre vizsgálható (Heinämaa 2012). A feminista kritika megjelenését megelőzően a nők, a nőiesség, a női lét megtestesülése jellemzően a férfiakhoz viszonyítva és/vagy tárgyként, dologként jelenik meg a társadalmi és tudományos diskurzusban, ami fontos hatással van a nemi és társadalmi szerepek alakulására, valamint a nők világban elfoglalt pozíciójára (Budgeon 2015). A dualista, bináris oppozíciókon alapuló nem- és nemiszerep-felfogás lassan változik, és még a feminista kritikát követően is kevésbé mozdul el a Heinämaa és Fausto-Sterling által is megfogalmazott komplexebb, nem bináris értelmezési keretek alkalmazásának irányába (Heinämaa 2012; Fausto-Sterling 2019).

A feldolgozott tanulmányok alapján ugyanakkor úgy tűnik, hogy a nemi *embodiment* bináris kereteinek feszegetése sok tekintetben fontos szempontokat adhat hozzá a nemi szerepek és nemi megtestesülés vizsgálatához: az egyén nemi szerepeinek és nemével kapcsolatos testesült tapasztalatainak megismerése teret nyit a női és férfi testben létezés magától értetődőségének megkérdőjelezésre, valamint felveti a felállított bináris és egymást kölcsönösen kizáró kategóriák határainak mibenlétének és átjárhatóságának kérdését.

Hivatkozott irodalom

- Aragón Varo, Asunción (2013): This Is a Man's World. Drag Kings and the Female Embodiment of Masculinity. *Alicante Journal of English Studies / Revista Alicantina de Estudios Ingleses* (26): 129–141. DOI: <https://doi.org/10.14198/raei.2013.26.10>
- Budgeon, Shelley (2015): Theorizing Subjectivity and Feminine Embodiment. *Feminist Approaches and Debates*. In *Handbook of Children and Youth Studies*. Johanna Wyn és Helen Cahill (szerk.). Singapore, Heidelberg, New York, Dordrecht és London: Springer, 243–256. DOI: https://doi.org/10.1007/978-981-4451-15-4_2
- Butler, Judith (1988): Performative Acts and Gender Constitution. An Essay in Phenomenology and Feminist Theory. *Theatre Journal* 40(4): 519–531.
- Butler, Judith (2002 [1999]): *Gender Trouble*. New York: Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203902752>
- Cahill, Helen (2015): Approaches to Understanding Youth Well-Being. In *Handbook of Children and Youth Studies*. Johanna Wyn és Helen Cahill (szerk.). Singapore, Heidelberg, New York, Dordrecht és London: Springer, 95–113. DOI: https://doi.org/10.1007/978-981-4451-15-4_10
- Chrisler, Joan C. és Ingrid Johnston-Robledo (2018): Woman's embodied self. An introduction. In *Woman's Embodied Self: Feminist Perspectives on Identity and Image*. Joan C. Chrisler és Ingrid Johnston-Robledo (szerk.). Washington: American Psychological Association, 3–14. DOI: <https://doi.org/10.1037/0000047-001>
- Coffey, Julia és Juliet Watson (2015): Bodies. Corporeality and Embodiment in Childhood and Youth Studies. In *Handbook of Children and Youth Studies*. Johanna Wyn és Helen Cahill (szerk.). Singapore, Heidelberg, New York, Dordrecht és London: Springer, 185–200. DOI: https://doi.org/10.1007/978-981-4451-15-4_1
- Csordas, Thomas J. (1990): Embodiment as a Paradigm for Anthropology. *Ethos* 18(1): 5–47. DOI: <https://doi.org/10.1525/eth.1990.18.1.02a00010>

- Drago, Mary (2014): Hermaphrodites and the Medical Invention of Sex (1998), by Alice Domurat Dreger. *The Embryo Project Encyclopedia*. Interneten: <https://embryo.asu.edu/pages/hermaphrodites-and-medical-invention-sex-1998-alice-domurat-dreger> (letöltve: 2021. január 20.).
- Drummond, Murray J. (2005): Men's Bodies and the Meaning of Masculinity. *Ian Potter Museum of Art Masculinities Symposium proceedings*. Interneten: https://www.researchgate.net/profile/Murray-Drummond/publication/266162480_MEN%27S_BODIES_AND_THE_MEANING_OF_MASCULINITY/links/54b90e750cf28faced626969/MENS-BODIES-AND-THE-MEANING-OF-MASCULINITY.pdf (letöltve: 2020. május 4.).
- Fausto-Sterling, Anne (2019): Gender/Sex, Sexual Orientation, and Identity Are in the Body. How Did They Get There? *The Journal of Sex Research* 56(4–5): 529–555. DOI: <https://doi.org/10.1080/00224499.2019.1581883>
- García Selgas, Fernando J. (2014): Gender Embodiment as Gender-Enacted Body. A Review of Intimate Partner Violence and Gender Embodiment Perspectives. *Gender Issues* 31(3–4): 185–201. DOI: <https://doi.org/10.1007/s12147-014-9124-z>
- Graham, Lauren és Memory Mphaphuli (2015): “Let’s Go 50/50”: The Everyday Embodiment of Sexuality Amongst African Young People. In *Handbook of Children and Youth Studies*. Johanna Wyn és Helen Cahill (szerk.). Singapore, Heidelberg, New York, Dordrecht és London: Springer, 201–215. DOI: https://doi.org/10.1007/978-981-4451-15-4_4
- Hadas Miklós (2009a): A hegémón maszkulinitás szociológiai konstrukciói. Férfikutatások a tudományos normalizálódás útján. *Replika* (69): 27–41.
- Hadas Miklós (2009b): *A maszkulinitás társadalmi konstrukciói és reprezentációi*. Akadémiai doktori értekezés. Interneten: <http://real-d.mtak.hu/342/1/Hadas.pdf> (letöltve: 2020. május 4.).
- Halberstam, Judith (2000): Second Skins: The Body Narratives of Transsexuality. Jay Prosser. *Trans Liberation: Beyond Pink or Blue*. Leslie Feinberg. FTM: Female-to-Male Transsexuals in Society. Holly Devor. *Journal of Women in Culture and Society* 26(1): 313–317. DOI: <https://doi.org/10.1086/495591>
- Hanson, Julie (2007): Drag Kinging. Embodied Acts and Acts of Embodiment. *Body & Society* 13(1): 61–106. DOI: <https://doi.org/10.1177/1357034x07074779>
- Hearn, Jeff (2012): Male Bodies, Masculine Bodies, Men’s Bodies. The Need for a Concept of Gex. In *Routledge Handbook of Body Studies* (1st ed.). Bryan Turner (szerk.). London: Routledge, 314–327. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203842096-33>
- Heinämaa, Sara (2012): Sex, Gender, and Embodiment. In *The Oxford Handbook of Contemporary Phenomenology*. Dan Zahavi (szerk.). Oxford: Oxford University Press, 216–242. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxford-hb/9780199594900.001.0001>
- Ilyés István (2002): Endokrinológia. A nemi differenciálódás és nemi érés zavarai. In *Gyermekgyógyászat*. Maródi László (szerk.). Budapest: Medicina Kiadó, 554–562.
- Jackson, Sue (2015): Girls’ Embodied Experiences of Media Images. In *Handbook of Children and Youth Studies*. Johanna Wyn és Helen Cahill (szerk.). Singapore, Heidelberg, New York, Dordrecht és London: Springer, 229–242. DOI: https://doi.org/10.1007/978-981-4451-15-4_3
- Jansen, Julia és Maren Wehrle (2018): The Normal Body. Female Bodies in Changing Contexts of Normalization and Optimization. In *New Feminist Perspectives on Embodiment*. Clara Fischer és Luna Dolezal (szerk.). Cham, Switzerland: Springer International Publishing, 37–55. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-72353-2_3
- Jóó Mária (2010): A feminista elmélet és a (női) test. *Magyar Filozófiai Szemle* (54[2], A test): 64–80. Interneten: http://real.mtak.hu/33919/1/64_pdfsam_szemle_2010.2_u.pdf (letöltve: 2020. június 2.).
- Joyce, Rosemary A. (2007): Embodied Subjectivity. Gender, Femininity, Masculinity, Sexuality. *A Companion to Social Archaeology* 82–95. DOI: <https://doi.org/10.1002/9780470693605.ch4>
- Kehily, Mary J. (2015): Bodies In and Out of Place. Schooling and the Production of Gender Identities Through Embodied Experience. In *Handbook of Children and Youth Studies*. Johanna Wyn és Helen Cahill (szerk.). Singapore, Heidelberg, New York, Dordrecht és London: Springer, 217–228. DOI: https://doi.org/10.1007/978-981-4451-15-4_5
- Kondelin, Sade (2015): Dis/Orientations of Gender and Sexuality in Transgender Embodiment. *SQS – Suomen Queer-tutkimuksen Seuran* 8(1–2): 32–43.
- Mason, Katherine (2018): Gendered Embodiment. In *Handbooks of Sociology and Social Research*. Barbara J. Risman, Carissa M. Froyum és William J. Scarborough (szerk.). Cham, Switzerland: Springer International Publishing, 95–107. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-76333-0_7
- Namaste, Viviane (2008): Undoing Theory. The “Transgender Question” and the Epistemic Violence of Anglo-American Feminist Theory. *Hypatia* 24(3): 11–32. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1527-2001.2009.01043.x>

- Nayak, Anoop és Mary J. Kehily (2006): Gender Undone. Subversion, Regulation and Embodiment in the Work of Judith Butler. *British Journal of Sociology of Education* 27(4): 459–472. DOI: <https://doi.org/10.1080/01425690600803038>
- Paechter, Carrie (2012): Bodies, Identities and Performances. Reconfiguring the Language of Gender and Schooling. *Gender and Education* 24(2): 229–241. DOI: <https://doi.org/10.1080/09540253.2011.606210>
- Piran, Niva (2020). The Menarche Journey. Embodied Connections and Disconnections. In *The Palgrave Handbook of Critical Menstruation Studies*. Chris Bobel, Inga T. Winkler, Breanne Fahs, Katie Ann Hasson, Elizabeth Arveda Kissling és Tomi-Ann Roberts (szerk.). London: Palgrave Macmillan, 201–214. DOI: https://doi.org/10.1007/978-981-15-0614-7_18
- Robinson, Victoria és Jenny Hockey (2011a): Embodiment. Masculinity and the Body. In *Masculinities in Transition*. Victoria Robinson és Jenny Hockey (szerk.). London: Palgrave Macmillan UK, 77–98. DOI: https://doi.org/10.1057/9780230299320_7
- Robinson, Victoria és Jenny Hockey (2011b): Masculinity and Transition. In *Masculinities in Transition*. Victoria Robinson és Jenny Hockey (szerk.). London: Palgrave Macmillan, 17–36. DOI: https://doi.org/10.1057/9780230299320_2
- Rodemeyer, Lanei M. (2018): Feminist and Transgender Tensions. An Inquiry into History, Methodological Paradigms, and Embodiment. In *New Feminist Perspectives on Embodiment*. Clara Fischer és Luna Dolezal (szerk.). Cham, Switzerland: Springer International Publishing, 103–123. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-72353-2_6
- Roen, Katrina (2001): Transgender Theory and Embodiment. The Risk of Racial Marginalisation. *Journal of Gender Studies* 10(3): 253–263. DOI: <https://doi.org/10.1080/09589230120086467>
- Schacht, Steven P. (2003): Lesbian Drag Kings and the Feminine Embodiment of the Masculine. *Journal of Homosexuality* 43(3–4): 75–98. DOI: https://doi.org/10.1300/j082v43n03_06
- Schrock, Douglas, Lori Reid és Emily M. Boyd (2005): Transsexuals' Embodiment of Womanhood. *Gender & Society* 19(3): 317–335. DOI: <https://doi.org/10.1177/0891243204273496>
- Seamont, Morgan M. H. (2018): *Becoming "The Man I Want to Be." Transgender Masculinity, Embodiment, and Sexuality*. Boulder, CO: University of Colorado.
- Shilling, Chris (2007): Sociology and the Body. Classical Traditions and New Agendas. *The Sociological Review* 55(1_suppl): 1–18. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-954x.2007.00689.x>
- Sweetman, Paul (2012): Modified Bodies. Texts, Projects and Process. In *Routledge Handbook of Body Studies* (1st ed.). Bryan Turner (szerk.). London: Routledge, 352–366. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203842096-37>
- Thanem, Torkild és David Knights (2012): Feeling and Speaking Through our Gendered Bodies. Embodied Self-reflection and Research Practice in Organisation Studies. *International Journal of Work Organisation and Emotion* 5(1): 91–108. DOI: <https://doi.org/10.1504/ijwoe.2012.048594>
- Ussher, Jane, Alexandra Hawkey és Janette Perz (2018): Sexual Embodiment in Girlhood and beyond. In *The Cambridge Handbook of Sexual Development*. Sharon Lamb és Jen Gilbert (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 113–138. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108116121.007>
- Williams, Colin J., Martin S. Weinberg és Joshua G. Rosenberger (2013): Trans Men. Embodiments, Identities, and Sexualities. *Sociological Forum* 28(4): 719–741. DOI: <https://doi.org/10.1111/socf.12056>
- Witz, Anne és Barbara L. Marshall (2003): The Quality of Manhood. Masculinity and Embodiment in the Sociological Tradition. *The Sociological Review* 51(3): 339–356. DOI: <https://doi.org/10.1111/1467-954x.00424>
- Woodward, Kath (2015): Gendered Bodies. Gendered Lives. In *Introducing Gender and Women's Studies*. Victoria Robinson és Diane Richardson (szerk.). London: Macmillan Education, 97–113. DOI: https://doi.org/10.1007/978-1-137-31069-9_6
- Young, Iris M. (1980): Throwing Like a Girl. A Phenomenology of Feminine Body Comportment Motility and Spatiality. *Human Studies* 3(1): 137–156. DOI: <https://doi.org/10.1007/bf02331805>

Szél Zsuzsanna

Orvos, Semmelweis Egyetem, Mentális Egészségtudományok Doktori Iskola (Budapest)

Kövecses Zoltán

Testesültség (*embodiment*) a nyelvben és gondolkodásban – kognitív nyelvészeti megközelítés¹²

Absztrakt: A tanulmány arra a kérdésre igyekszik választ adni, hogyan tesszük világunkat és a nyelvet a magunk számára értelmezhetővé. A kérdést a kognitív nyelvészet szemszögéből válaszoljuk meg, amely szerint a világ és a nyelv értelmezésében és értelmezhetővé tételében a képi sémáknak elsődleges szerepük van. A képi sémák szerepét elsősorban a metaforákon vizsgáljuk meg, és azt kérdezzük, hogy a képi sémákra épülő metaforák univerzálisak-e vagy sem. Ennek a kérdésnek jelentős szerepe van annak eldöntésében, hogy a világról alkotott metaforikus tudásunk univerzális-e vagy kultúraspecifikus.

Kulcsszavak: képi séma, metafora, univerzalitás, kultúraspecifikusság, kontextus, metaforikus konceptualizáció

1 A dolgozatban nagymértékben támaszkodom *Language, Mind, and Culture* (Kövecses 2006) című könyvemre, valamint Benczes Rékával közösen írt *Kognitív nyelvészet* (Kövecses és Benczes 2010) című munkánkra.

2 Köszönettel tartozom Benczes Rékának és Szelid Veronikának a tanulmány megírásában nyújtott segítségéért.

Bevezetés

A testesültség (*embodiment*), vagy ahogy talán kifejezőbb lenne, a testalapúság, a kognitív nyelvészet meghatározó gondolata. Röviden megfogalmazva, a testesültség azt jelenti, hogy a jelentésalkotás folyamatában a testi-perceptuális tapasztalataink segítségével tesszük nemcsak a nyelvet, hanem egész világunkat a magunk számára értelmezhetővé. A gondolatot, amelynek hosszú filozófiai előzménye van, a kognitív nyelvészetben először Mark Johnson és George Lakoff fejtette ki (Lakoff és Johnson 1980, 1999; Johnson 1987; Lakoff 1987). A jelentésalkotásban mindketten nagy szerepet szánnak az ún. képi sémáknak, melyek ismétlődő szenzori-motorikus tapasztalatainkból jönnek létre. Tipikus képi sémák a tartály, a mozgás, az erő, a rész–egész, a kapcsolat, a hő (hideg–meleg) stb. Ezek az agyban analóg módon jelen lévő sémák, amelyek valószínűleg már az egyes nyelvek elsajátítása előtt, vagy akár prekonceptuálisan is léteznek. A tárgyakat és eseményeket rajtuk keresztül értelmezzük, és így válnak „értelmessé” tapasztalataink. Például egy ház tartály és egész, melynek részei vannak.

A testesültség a kognitív nyelvészet egyik olyan kulcsfogalma, amely világosan megkülönbözteti a kognitív nyelvészet jelentésről alkotott felfogását más kognitív irányzatok és persze minden nem kognitívista irányzat, jelentésfelfogásától. A jelentés kialakulásában, létrehozásában, abban, hogy valami értelmezhetővé válik, az emberi test kitüntetett szerepet játszik. Ebből a szempontból különösen fontos szerepet játszanak a fent említett képi sémák, amelyek legalapvetőbb fizikai tapasztalatainkból alakulnak ki, és nélkülözhetetlen elemei a körülöttünk lévő világ megértésének. A kategorizációs folyamat során megállapítjuk a kategorizálandó entitás strukturális jellemzőit, vagyis körvonalait, felületét, súlyát, vízszintes vagy függőleges kiterjedését, stb. Ha az entitással kapcsolatos tapasztalataink többször ismétlődnek, kialakul bennünk egy sematikus struktúra az adott entitásról. Ezt nevezzük képi sémának. Johnson (1987: xix) definíciója szerint a képi séma „érzékeléseink és motorikus cselekedeteink ismétlődő, dinamikus mintája, amely koherenciát biztosít tapasztalatainknak”. A képi sémák, ahogyan nevük is mutatja, két lényeges tulajdonsággal rendelkeznek: 1. képiek (a „képi” legtágabb értelmében), és nem propozicionálisak (vagyis nem a kijelentések vagy kifejezések jelentésével kapcsolatosak); 2. sematikusak és elvontak, vagyis nem rendelkeznek részletes (vizuális vagy kinezetikus) struktúrával.

Gyakori képi sémák

Az alábbi táblázatban a leggyakrabban előforduló képi sémák láthatók (Johnson 1987 alapján). A táblázat félkövér betűtípussal mutatja azokat a sémákat, amelyeket kissé részletesebben is tárgyalok: először a leggyakoribb *perceptuális* képi sémákat mutatom be Lakoff (1987) munkája nyomán, majd rátérek a *kinezetikus* képi sémákra Talmy (1988) kutatásai alapján.

1. ábra. A leggyakrabban előforduló képi sémák (abc rendben)

akadály	centrum–periféria	dolog
egyensúly	egyesülés	elől–hátsó
erő–ellenő	felület	folyamat
illesztés	ismétlődés	kapcsolat
kényszer	képesség	kiindulópont–út–cél
kontaktus	korlátozás megszüntetése	közel–távol
megszámlálható– megszámlálhatatlan	összegyűjtés–gyűjtemény	rávétítés
rész–egész	skála	szétválás
tartály	tele–üres	vonzás

A képi sémák magukban foglalják a világról alkotott tudásunk jelentős hányadát. Tapasztalatainkat nélkülük nagyon nehezen tudnánk értelmezni. A képi sémák ezen funkciója választ adhat a nyelvi kifejezésekkel és szimbólumokkal kapcsolatos egyik legalapvetőbb kérdésre: miként lesz a szimbólumoknak (a nyelvi kifejezéseknek) jelentésük (Hernád 1993 [1992])? Az objektivista szemantika szerint a jelentés az utalásban vagy referenciában keresendő, vagyis abban, ahogyan egy adott nyelvi kifejezés a világ egy adott entitására vagy az entitások egy halmazára vonatkozik (Lakoff 1987). Az utalással vagy referenciával kapcsolatban legalább két elmélet létezik (mind laikus, mind szakértői megközelítésben). Az egyik elmélet szerint a kifejezések azért utalhatnak vagy vonatkozhatnak a világban lévő entitásokra, mert a kifejezések értelmét (jelentését) alkotó szemantikai tulajdonságok igazak az entitások egy halmazára. A másik megközelítés szerint az utalás (referencia) azáltal jön létre, hogy létezik egy tisztán konvención alapuló kapcsolat egy kifejezés és egy entitás között (Lakoff 1987). A képi sémák azonban radikálisan új megoldást kínálnak arra a kérdésre, hogy a szimbólumok, beleértve a nyelvi kifejezéseket, miként válnak értelmezhetővé.

Perceptuális képi sémák

Először Lakoff (1987) nyomán sorra veszem azokat a fizikai tapasztalatokat, amelyek képi sémák kialakulásához vezethetnek. Utána megvizsgálom a képi sémák strukturális jellemzőit, majd körvonalazom a séma felépítését, belső logikáját. Végül rátérek azokra a fogalmi metaforákra, amelyek az adott képi sémára vezethetők vissza.

Johnson és Lakoff észrevette, hogy a képi sémák nemcsak konkrét, fizikai, perceptuális tapasztalataink értelmezésében játszanak szerepet (mint például abban a kifejezésben, hogy valaki „bent van a házban”), hanem például olyan absztrakt fogalmak megalkotásában is, mint a *baj* vagy a *düh*. Azt is mondhatjuk, hogy „bajban vagyok” vagy „dühbe

gurult”. Tehát, még szélesebben, Johnson és Lakoff arra jutott, hogy az állapotokat (mint a baj vagy a düh) fogalmilag és nyelvileg többnyire a *tartályban* levéssel ragadjuk meg. Ezt a két fogalom közti kapcsolatot elnevezték az állapotok tartályok (vagy az állapot mint tartály) fogalmi metaforának. Fogalmi rendszerünkben több száz, esetleg több ezer ilyen fogalmi metafora található (lásd még például az *intenzitás hő*, a *cselekvés mozgás*). Ezek az alap- vagy elsődleges metaforák (lásd Grady 1997a, b) bizonyos alapvető korrelációkra épülnek egy absztrakt és egy szenzori-motoros fogalom között (az állapotok sokszor egy behatárolt térhez kötődnek, az intenzitás sokszor a testhőmérséklet növekedésével jár, a cselekvés sokszor helyváltoztató mozgást tételez fel stb.).

Ezek az alapvető tapasztalati korrelációk és a rájuk épülő elsődleges fogalmi metaforák a metaforahasználat kontextusának részét alkotják (lásd Kövecses 2015). Amikor valaki azt mondja, hogy „bajban vagyok,” akkor a metaforikus kijelentés mögött ott van az állapotok mint tartályok fogalmi metafora, melyet egy testi tapasztalat motivál. Ez az újra és újra ismétlődő tapasztalati korreláció (melyet nem tudunk *nem* megtapasztalni) része annak a kontextusnak, amelyben a „bajban vagyok” kifejezést vagy mondatot használni lehet, és amely mindenki számára értelmezhetővé teszi a metaforikus kifejezést. Vagyis fel fogásomban az *embodiment*, a testesültség vagy testalapúság a kontextus része. Minderről a *Where Metaphors Come From* című könyvemben írok részletesebben (Kövecses 2015).

A tartály séma

Bár számos olyan fizikai tapasztalatunk van, amely motiválhatja a séma létrejöttét, kialakulása alapvetően két fő tapasztalatra vezethető vissza. Először is, a testünk egy tartály, amely szerveket és testnedveket tartalmaz. Másodsor nemcsak a testünk funkcionál tartályként, hanem a közvetlen környezetünk is – a szoba, a ház, az épület vagy a város. A *tartály* képi séma három strukturális elemből áll, éspedig: a *belső tér*, a *határvonal* és a *külső tér*. A séma felépítését a következőképpen határozhatjuk meg: minden a tartályon belül, vagy azon kívül helyezkedik el. Továbbá, ha A tartalmazza B-t, és B tartalmazza C-t, akkor biztosra vehetjük, hogy A tartalmazza C-t – vagyis a *tartály* séma bizonyos logikai következtetés alapjául is szolgál.

Mint már említettem, számos fogalmi metaforánk vezethető vissza a *tartály* sémára, többek között a generikus szintű *az állapottartály* metafora (pl. *bajban van*, *házasságban él*, *álomba zuhan*, *kilábal* a betegségből, *szerelembe esik* stb.).

A rész-egész séma

A *rész-egész* képi séma kialakulásához az az alapvető tapasztalásunk vezetett, hogy mi magunk különféle (test)részekből álló egész vagyunk. A séma az alábbi strukturális elemekből áll: *rész*, *egész* és a részek közötti vagy a rész és az egész közötti *konfiguráció*. A séma felépítésének olyan aszimmetrikus kapcsolat az alapja, amelyben ha A B-nek része, akkor B nem része A-nak. Például az ujjunk a kezünk része, de a kezünk nem része az ujjunknak. Ha az egész létezik, akkor az egészet alkotó részek is léteznek – a részek azonban egy adott konfigurációban helyezkednek el. A részek elhelyezkedésének meg kell egyeznie az egész elhelyezkedésével. Végül, ha a részek sérülnek, akkor az egész is sérül.

Ez a séma is alapjául szolgál számos metaforának. A tökéletes szerelmi kapcsolatot olyan egészként konceptualizáljuk, amelynek részei a szerelmesek. A két szerelmes kiegészíti egymást, és így alkot teljes egészet. Azt mondjuk például, hogy „te vagy a *másik felem*” vagy „tökéletesen *kiegészítjük* egymást”. Vagyis *a szerelem két egymást kiegészítő rész egysége* (lásd Kövecses 1988).

A kapcsolat séma

A *kapcsolat* séma számos módon vezethető vissza fizikai tapasztalatokra. A legalapvetőbb a köldökzsinór, de a séma kialakulását motiválhatja az is, ahogyan megkapaszkodunk valamiben, vagy ahogyan két tárgyat összekötünk, összekapcsolunk. A séma a következő strukturális elemekből áll: két *entitás*, amely összekapcsolódik egymással, és logikája a szimmetriára épül. Ez annyit jelent, hogy ha A kapcsolódik B-hez, akkor B is kapcsolódik A-hoz. Továbbá, ha A kapcsolódik B-hez, akkor B egyben korlátozza is A-t.

A *kapcsolat* séma számos fogalmi metafora alapja: az emberek közötti személyes kontaktusokat például *kapcsolatnak* nevezünk. Az olyan szavaink, mint érzelmi *függés* vagy *kötődés* valakihez szintén metaforikusak, eredetük szintén a *kapcsolat* sémára vezethető vissza.

A centrum–periféria séma

Testünket középpontból és perifériából álló entitásként konceptualizáljuk: például a törzset fontosabbnak tartjuk a végtagoknál. A séma a következő strukturális elemekből áll: *entitás*, *centrum* és *periféria*. A séma aszimmetriára épül: noha a periféria a középponttól függ, a középpont nem függ a perifériától.

Igen sok fogalmi metafora vezethető vissza a *centrum–periféria* sémára. A kategóriák felépítése is ezt a sémát követi, például amikor azt állítjuk, hogy a kevésbé prototipikus kategóriatagok egy prototípus köré szerveződnek. A poliszemiát is ennek a sémának a segítségével lehet megragadni, ahol az alapjelentés metonimikus és metaforikus kiterjesztései adják a szó megannyi, közös jelentéselemekből álló jelentését. A *centrum–periféria* séma, illetve ebből adódóan *a fontos középen van, és a nem fontos a szélen van* fogalmi metafora húzódik meg az olyan kifejezés háttérében is, mint *központi kérdés*.

A kiindulópont–út–cél séma

A kiindulópont–út–cél séma is alapvető fizikai tapasztalatra épül: amikor mozgásban vagyunk, mindig *valahonnan* tartunk *valahová*. A séma a következő strukturális elemekből áll: *kiindulópont*, *út*, (*vég*)*cél* és *irány*. A séma logikai szerkezete alig észrevehető, mivel annyira nyilvánvaló: ha A-ból szeretnénk eljutni B-be, akkor meg kell tennünk a két pont közötti távolságot, az út minden pontjának érintésével.

A sémára épülő fogalmi metaforák közül itt most csak egy példát említünk. Az életutazás fogalmi metafora (pl. *jó* vagy *rossz útra tért*) is ezt a sémát követi. Ennek a metaforának az egyik almetaforája – és leképezése – a *szándék úti cél* (pl. *eléri célját*), amely szintén tükrözi a séma felépítését. Komplex eseményeket (pl. élet, szerelem) igen gyakran

konceptualizálunk e séma segítségével, vagyis úgy, hogy egy eredeti állapotból (*kiindulópont*) kiindulva haladunk (*út*) a végső állapot (*cél*) felé.

A fogalmi rendszer felépítése

A konceptualizáció részül szolgáló képi sémák nagyban befolyásolják a gondolkodásról alkotott laikus elméletet (vagy elméleteket). Lakoff (1987) szerint a képi sémák strukturálják fogalmi rendszerünket. Ezt az elképzelést ő a „forma tériesítése” hipotézisének nevezi. A hipotézis maga arra utal, hogy fogalmi rendszerünk struktúráját (felépítését) testi tapasztalataink segítségével értelmezzük. Fogalmi rendszerünk működésének elemei közé tartozik a kategóriák, a keretek vagy a fogalmak hierarchikus elrendezése. Ezek mindegyikében jelentős szerepet játszanak a képi sémák. Lássunk erre néhány példát:

- *Kategóriák: tartályok*, amelyekben különféle elemek – a kategória tagjai – találhatóak.
- *Keretek: részekből álló egészek* – a keretek különböző elemekből állnak, amelyek a keret részét alkotják.
- *Fogalmak hierarchikus elrendeződése: rész-egész, fel-le*. A taxonómiák olyan részekből álló egészek, amelyekben a részek egymáshoz képest „vertikálisan” rendeződnek el.
- *Relációk: kapcsolat*. Relációk állnak fenn két kategória vagy a kategóriák egyes tagjai között, amelyeket kapcsolatok fűznek egymáshoz.
- *Kategóriák felépítése: centrum-periféria, kapcsolat*. A kategóriák tagjai közül egyesek a kategória középpontjában, mások a kategória perifériáján helyezkednek el. A tagokat különféle kapcsolatok fűzik egymáshoz.
- *Előtér-háttér elrendeződés: elől-hátul*. A fogalmi keretekre az előtér-háttér elrendezés jellemző. Amikor a keret egy elemére fókuszálunk, az kerül az előtérbe, míg a keret többi eleme a háttérben marad.

A fenti példák arra mutatnak rá, hogy fogalmi rendszerünk – így gondolkodásunk – igen nagy része olyan képi sémákra épül, amelyek a fizikai világgal folytatott egyszerű interakcióink sorozatából alakulnak ki. Más szóval, gondolkodásunk struktúrája (formája) jelentős részben „testesült” térbeli tapasztalatainkra nyúlik vissza. Következésképpen a *fogalmi tér fizikai tér* nem is igazán fogalmi metafora, hiszen valójában térbeli, fizikai tapasztalataink adják fogalmi rendszerünk struktúráját, mivel a térbeli, képi sémákból álló struktúrát rávetítjük a „fogalmi rendszerre”. E megközelítés alapján tehát egyértelművé válik, hogy gondolkodásunk nagyrészt térbeli, „testesült” tapasztalatainkon – azaz a testesültségen – alapul.

Ha ezek a megállapítások a fogalmi rendszerünket illetően helytállóak, akkor a testet és az elmét nem lehet egymástól szétválasztani. Az, amit elmének vagy gondolkodásnak (kogníciónak) nevezünk, testi tapasztalásokból nyert képi sémákra, illetve azok struktúrájára épül.

Erők és ellenerők az elmében – egy kinesztetikusi képi séma

Fogalmi rendszerünk természetesen nemcsak a *tartály*, a *rész-egész* vagy a *fel-le* képi sémákból áll. A gondolkodás laikus elmélete – ahogyan arra Talmy (1988) rámutat – igen sokat kölcsönöz az erődinamika erőkre és ellenerőkre alapozott képi sémáitól. Először megvizsgáljuk, milyen szerepet játszanak az erődinamika képi sémái az érzelmek konceptualizálásában (lásd Kövecses 2000), majd jelentőségüket elemezzük az erkölcs fogalmát illetően.

Érzelmek és erők

Talmy (1988) megfigyelte, hogy a nyelv számos aspektusa kiválóan leírható és megmagyarázható az általa *erődinamikának* nevezett jelenség segítségével, amelyről a következőket írja:

Az alapvető megkülönböztetés, amely nyelvünkben kódolva van, nem más, mint a két, erőt kifejtő entitás szerepének szétválasztása. Az egyik erő kifejtő entitás figyelmünk fókuszába kerül – az interakcióban pedig az a fő kérdés, hogy ez az entitás képes-e erejét érvényesíteni, vagy alulmarad. Ezzel párhuzamosan az ellentétes erőt kifejtő entitásnál arra figyelünk, milyen hatással van az előző erőre: vajon ellen tud-e állni neki, vagy sem. (Talmy 1988: 53).

A fenti idézetben elsőként említett erő kifejtő entitást Talmy Agonistának nevezi, míg a második erő kifejtő entitást Antagonistának. Lássuk, hogyan alkalmazható a Talmy-féle elképzelés az érzelmekre. Az érzelmek vázlatos laikus modellje szerint

- 1) valamilyen ok hatására létrejön egy érzelem egy személyben, és
- 2) az érzelem hatására a személyben létrejön valamilyen válaszreakció.

Lakoff (1993) az eseményeket egy átfogó metaforarendszer segítségével, az eseménystruktúra-metaforával értelmezi, melynek alapján az *okok erők*. Ha az 1)-ben lévő okot és a 2)-ben lévő érzelmet erőnek tekintjük, akkor az erődinamika naiv elképzelése alkalmazhatóvá válik az érzelem fogalmának megragadására (Kövecses 2000). Mind az 1)-ben, mind a 2)-ben az érzelem agonista az a személy, akiben az érzelem létrejön, vagyis aki megéli az érzelmet. Az érzelem antagonistája az 1)-ben az érzelmet okozó hatás, míg a 2)-ben maga az érzelem.

A modellnek köszönhetően világossá válik, hogy az érzelem fogalmi keret különböző komponenseit olyan erőkként konceptualizáljuk, amelyek kölcsönösen hatnak egymásra. Az érzelem megélésekor a modell szerint két kölcsönhatás alakul ki: az érzelem oka és racionális énünk (a személy), illetve az érzelmi hatás és énünk között, amely még képes érzelmei felett uralkodni. Az utóbbi kölcsönhatás eredményeképpen – az érzelem prototipikus felfogása szerint – énünk végül elveszíti a kontrollt az érzelmei felett, és valamiféle reakcióra, cselekvésre kényszerül. A legtöbb érzelem-metafora hasonlóképpen – erők hatásaként és kölcsönhatásaként – jellemezhető. Arra a következtetésre juthatunk

tehát, hogy léteznie kell egy olyan általános metaforának, mint az érzelmi erő. A legtöbb érzelem-metafora ennek a generikus fogalmi metaforának a változata, és mindegyik más-más szerepet játszik az érzelem konceptualizációjában.

Erkölc és erő

Miután láttuk, milyen szerepet játszik az erődinamika az érzelem fogalmi tartományának megértésében, illetve struktúrájában, más fogalmi kereteket is érdemes megvizsgálni – például az erkölcsöt. Lakoff (1996) kognitív nyelvészeti megközelítésből igen részletesen foglalkozott az erkölcs fogalmával, és arra mutatott rá, hogy az erkölcs értelmezését illetően a legnagyobb befolyást az *erkölcsi erő* komplex metafora gyakorolja, amely az alábbi elemi metaforákból áll:

- *a jó cselekedet fent van*
- *a rossz cselekedet lent van*
- *a rossz cselekedet zuhanás*
- *a kísértés erő*
- *az erkölcsösség erő*

A metaforarendszer szerint az erkölcsösség fent van (pl. *magasztos* vagy *magasrendű*), míg az erkölcstelenség lent (pl. *aljas*, *alávaló*). Ha rosszat cselekszünk, akkor lezuhanunk (pl. *lezüllik*, *mélyre süllyed*). A kísértés olyan fizikai erő, amely énünkre hat, és vagy sikerül neki *ellenállni*, vagyis a kísértést *legyőzni*, vagy sem.

A forrástartományban olyan fizikai erőt találunk tehát, amelynek lényegi tulajdonsága a cselekvés (annak érdekében, hogy valamilyen hatást érjen el). Ez az erő egy olyan személyre (testre) hat, amelynek (akinek) lényegi tulajdonsága az inaktivitás (változatlan-ság), vagyis az, hogy továbbra is ugyanolyan maradjon, mint volt. Ennek megfelelően az erkölcs fogalmi keretében két erő hat egymásra: valamiféle gonosz erő (belső vagy külső kísértés) és az én (ego). Az ego tehát az Agonista, a kísértés pedig az Antagonista. A szituáció nagyon hasonló az érzelmi fizikai erő metaforáéhoz: két erő lép kölcsönhatásba egymással, az Ego (ugyanaz, mint az érzelem céltartományánál), illetve a Kísértés (az érzelem céltartományánál ez az Érzelem okának felel meg). A különbség a következményben rejlik: ha az Ego erkölcsös, akkor sikeresen ellenáll a kísértésnek. Az érzelmek esetében azonban a tipikus következmény az, hogy 1. az Ego valóban érzelmet érez, és 2. mivel nem tud ellenállni az érzelem erejének, valamilyen módon reagál.

A fenti elemzés megmutatja, hogy képi sémáink nemcsak perceptuális jellegűek lehetnek, hanem kinesztetikusak is. Mindkét típusú képi sémát felhasználjuk fogalmaink kialakítására és értelmezésére.

A metaforák testalapúsága: univerzalitás vagy nyelvspecifikusság?

A metafora kognitív nyelvészeti megközelítésmódja (Lakoff és Johnson 1980; Kövecses 2005a, Kövecses 2010 [2002]), amely „elsődleges metaforákat” használ (Grady 1997a, b; Lakoff és Johnson 1999), feltételezi, hogy az elsődleges metaforák testi tapasztalatok

korrelációján alapszanak, tehát ezek a metaforák testesültek (Lakoff és Johnson 1999). Mivel a testesültség, például a mennyiség és a szintmagasság (vertikalitás), a cél és a célpont, a hasonlóság és a közelség, a düh és a forróság stb. közötti összefüggés minden emberi lényre jellemző, a hozzájuk kapcsolódó elsődleges metaforák, legalábbis potenciálisan, egyetemesek. Ez a kutatási vonal elsősorban a metafora egyetemes, univerzális aspektusaira összpontosít.

Ezzel szemben a kognitív nyelvészet egy másik kutatási irányzata a metaforák közötti számos eltérésből indul ki, és nagy hangsúlyt fektet arra, hogy megpróbáljon magyarázatot találni ezekre az eltérésekre. Számos fogalmi metafora vizsgálata alapján arra a következtetésre jutottam (Kövecses 2005b, 2015), hogy az eltérések elsősorban az eltérő kontextusból adódnak.

A fogalmi metaforák elmélete alapján tehát úgy tűnik, hogy a kutatás két irányra koncentrálhat: foglalkozhatunk elsősorban az univerzalitás kérdésével, vagy ellenkezőleg, kiindulhatunk a fogalmi metaforák közötti számos eltérésből, vagyis a nyelvek/kultúrák között található variációból (lásd Kövecses 2005a, b, 2006; Kövecses és Benczes 2010). Az univerzalitás és a variáció okait figyelembe véve két kutatási vonal mentén haladhatunk:

- Testesültség → Egyetemesség/Univerzalitás
- Kontextus → Nyelvspecifikusság/Variáció

A *Metaphor in Culture* című könyvemben (Kövecses 2005b) igyekeztem összeilleszteni a két irányzatot. Elképzelésem lényege az volt, hogy két dolog gyakorol ránk egyidejű hatást, amikor bizonyos helyzetekben valamit metaforikusan konceptualizálunk: egyrészt a testesültségünk, másrészt a kontextus, amelyben metaforikusan konceptualizálunk valamit. Ezt a kétféle hatást „a koherencia kényszerének” neveztem, ami abból áll, hogy a metaforikusan fogalmat alkotó személy megpróbál egyszerre koherens lenni a testével (pontosabban a testi tapasztalatok összefüggéseivel) és a kontextussal is (pontosabban a kontextust alkotó tényezőkkel). A koherencia kényszere az újabb felfogásban (lásd Kövecses 2015) kicsit másképpen fogalmazható meg. Mivel az univerzális testi tapasztalatok is a kontextus részei, az univerzális konceptualizációt elősegítő testi tapasztalatok mint kontextus kerülhetnek konfliktusba a kontextus más, specifikusságot elősegítő és létrehozó tényezőivel.

A kognitív nyelvészet „alternatív (metaforikus) konceptualizáció” gondolata és az alternatív (metaforikus) fogalmi rendszerek elképzelése összeegyeztethetőnek látszik számos, a jelentés természetére vonatkozó posztmodern elképzeléssel. A legnyilvánvalóbb közülük az, hogy a világ megértésében megtalálható alternativitás kognitív nyelvészeti gondolata hasonlóságot mutat a posztmodern, posztstrukturalista, társadalmi-konstrukcionista és relativista elképzeléssel. A posztmodern gondolkodásmód azon változatára gondolok, amely a jelentések társadalmi konstrukcióját hangsúlyozza. Ezen elképzelés szerint, ha a jelentések társadalmi konstrukciók, akkor a kultúra, a történelem, az ideológiai meggyőződés stb. függvényében változnak. Egyszerűen teljességgel kontextusfüggők (Kövecses 2015).

Ez a totális kontextusfüggőség azonban ellentmond a testesültség mindkét, alább tárgyalt kognitív nyelvészeti felfogásának. Az egyikben a testesültség elve meglehetősen mechanikus felfogásban jelenik meg. Az ilyen elgondolások szerint, ha egy bizonyos

metaforikus céltartomány valamilyen fizikai tapasztalathoz kötődik, korrelációs viszonyban van vele, akkor a fizikai tapasztalat mechanikusan és automatikusan meghatározza, hogy mely forrástartományt használjuk a céltartomány konceptualizálására. Ez a felfogás leginkább Lakoff és Johnson elsődleges metaforákra épülő elméletére jellemző (lásd Lakoff és Johnson 1999).

Több kutató is rámutatott azonban arra, hogy a kognitív nyelvészet testesültséggel kapcsolatos nézetei bizonyos ellentmondásokhoz vezethetnek az elméleten belül (Alverson 1994; Rakova 2002). Így elsősorban problémához vezethet, hogy a testesültség elmélete egyszerre kíván számot adni a jelentés univerzalitásáról és kultúraspecifikusságáról. Rakova azt emeli ki, hogy egy olyan elmélet, amely a képi sémák és általában a legalapvetőbb emberi fizikai tapasztalatok univerzalitására épül, nem lehet egyúttal az emberi tudás kultúrafüggőségének az elmélete is, legfőképpen akkor nem, ha a testesültséget naturalisztikus és mechanikus módon fogjuk fel.

Kétségtelen, hogy legtöbb példájuk (mint a *tartály* képi séma) alapján úgy tűnhet, hogy Lakoff és Johnson a képi sémákat – és a testesültséget általában – olyan univerzális tapasztalatoknak tekinti, amelyek „természetes módon” teszik számunkra a dolgokat (beleértve a nyelvet is) értelmezhetővé, vagyis oly módon, hogy a testesültség univerzalitása mechanikusan univerzális jelentésekhez vezet.

Véleményem szerint a testesültségnek ezen lehetséges felfogásán sokat tudunk árnyalni, és ezáltal elkerülhetjük a fenti kritikát, ha a testesültséget nem homogén, mindenki számára azonos tényezőnek látjuk. Ezt az a gondolat teszi lehetővé, hogy a testesültségnek egyidejűleg *több összetevője van*, amelyek közül a különböző kultúrák (és feltehetőleg ezen belül a különböző egyének is) bármelyikre hangsúlyt helyezhetnek, és bármelyiket felhasználhatják. Ezt a jelenséget „változó tapasztalati fókusz” nevezem (Kövecses 2005b). Vegyük például azt a fajta testesültséget, amely értelmezhetővé teszi a düh érzelmével kapcsolatos fogalmainkat a különböző nyelvekben és kultúrákban.

Fiziológiai kutatások szerint a düh mint érzelem számos fiziológiai reakcióval jár együtt. Ilyenek például a bőr hőmérsékletének emelkedése, a légzés gyorsulása, a vérnyomás növekedése, a szívverés erősödése stb. (Ekman, Levenson és Friesen 1983). Ezek univerzálisan érvényes fiziológiai reakciók, amelyek az emberi test felépítéséből adódnak, és megmagyarázzák, hogy miért találunk számos, egymástól független nyelvben és kultúrában hasonló generikus szintű fogalmi metaforát (lásd Kövecses 2005b).

Azt is megfigyelhetjük azonban, hogy a különböző nyelvek nem egyformán veszik figyelembe a dühvel kapcsolatos fiziológiai reakciókat. Míg például az angolban és a magyarban a testhőmérséklet és a vérnyomás emelkedésére azonos hangsúly esik, addig a kínaiiban jóval erőteljesebb a *nyomás* komponensének jelenléte (Yu 1998). Sőt, mint Rosaldo (1980) munkásságából megtudjuk, az új-guineai Ilongot törzs tagjai közt a düh állapotának fő ismérve egy differenciálatlan, általános „izgalmi” állapot (*arousal*). Vagyis a különböző nyelvek-kultúrák, kihasználva a változó tapasztalati fókuszból adódó lehetőségeket, a dühvel kapcsolatos testesültség más és más összetevőit, illetve szintjeit tehetik dühfogalmuk alapjává, és ezáltal juthatnak részint univerzális, részint kultúraspecifikus fogalmakhoz, fogalmi metaforákhoz.

A tapasztalati fókusz egy nyelv (fogalmi rendszer) története során is változhat. Gevaert (2001, 2005) nagy részletességgel tanulmányozta a düh hő/forróság metafora történeti fejlődését az angol nyelvben. Különböző történeti korpuszok alapján megállapította, hogy 850 előtt a forrósággal kapcsolatos szavak a düh leírásának csak 1,59%-ában voltak jelen, majd 850 és 950 között ez jelentősen megnőtt (12,18%). 950 és 1050 között az arány 6,22%-ra, 1200-ig 1,71%-ra, aztán 1300-ig 1,34%-ra csökkent. 1300 után újra emelkedni kezdett, 1400 után pedig meghatározóvá vált a dühről szóló szövegekben. Ezek a számok világosan jelzik, hogy a düh fogalmának a forrósághoz kapcsolódó konceptualizálása nem állandó, és nem volt mindig jelen az angol nyelvben. Vajon minek tulajdonítható ez a történeti ingadozás? Az biztos, hogy az ember dühvel kapcsolatos fiziológiája nem változik százévenként. Sokkal valószínűbb, hogy az univerzális fiziológia a metaforikus konceptualizációnak csak a *lehetséges* alapját adja meg, és nem szabja meg automatikusan és mechanikusan azt, hogy milyen konkrét metaforák kapcsolódnak majd a düh fogalmához. A forróság 850 és 950 között lényeges elemét adta a düh fogalmának, majd hosszú időre eltűnt, és csak 1400 körül kezdett el ismét kulcsszerepet játszani – valószínűleg abból adódóan, hogy az érzelmek humorális elmélete ebben az időben Európában dominánssá vált (lásd Geeraerts és Grondelaers 1995). Ugyanez az ingadozás figyelhető meg a „duzzadás” fiziológiai komponensének használatában, amely nyilvánvalóan a „nyomás” fiziológiai komponenséhez kapcsolódik a düh konceptualizálásában. A „nyomás” a düh fogalmának lényegi részét tette ki kb. 1300-ig, majd valamennyire visszaszorult, hogy aztán a hővel/forrósággal együtt a tartályban lévő forró folyadék metaforájában századokkal később még erősebben jelenjen meg.

Ennek a folyamatnak a végeredménye a *düh forró tartályban lévő folyadék* metafora, melyet az angolban és a magyarban is megtalálunk (lásd Lakoff és Kövecses 1987). Gevaert jogosan azt a kérdést veti fel, hogy ennek fényében a Lakoff–Johnson-féle testesültségfelfogás fenntartható-e, hiszen azt nem feltételezhetjük, hogy a dühvel kapcsolatos fiziológiai reakcióink évszázadról évszázadra változnak.

A változó tapasztalati fókusz jelensége segítségünkre lehet ezen kritikai észrevétel megválaszolásában (Kövecses 2005b). A dühvel kapcsolatos testesültség, mint láttuk, komplex, és több összetevőből áll. Ezek közül különböző kulturális hatásokra koronként eltérő komponensek kerülhetnek figyelmünk középpontjába, amelyek metaforáinkon keresztül fogalmaink meghatározó összetevőivé válhatnak. Tehát a gevaerti kritika csak akkor lenne igaz, ha a testesültséget mint homogén és az emberi konceptualizáció számára nem változó, mechanikusan adódó tényezőt vennénk figyelembe. A testesültségnek a változó tapasztalati fókusz szerinti felfogása viszont egyértelmű magyarázatot nyújt a felvetett problémára.

Általánosságban kijelenthetjük, hogy a valamely céltartományhoz tartozó potenciális univerzális tapasztalati alap számos különböző komponensből, összetevőből állhat. Különböző korokban a létrejövő fogalmi metaforák alapjául szolgálhat egyszer az egyik összetevő, máskor pedig valamelyik másik. A választás a konceptualizálás folyamatát körülvevő kulturális közeg számos tényezőjétől függ. Az is előfordulhat, hogy az egyik kultúrában egy fogalmi metafora az egyik összetevőre épül, míg egy másik kultúrában valamely másikkra.

Összegzés

A képi sémák sematikus, absztrakt struktúrák, amelyek alapvető testi tapasztalatainkra épülnek. Kiszámú elemből tevődnek össze, és rendkívül egyszerű struktúrával rendelkeznek, melyek alapvető logikai elveket hordoznak, és tesznek könnyen érthetővé.

A testi tapasztalatainkra épülő képi sémák rendkívül fontos szerepet töltenek be világunk fogalmi „birtokbavételében”, vagyis abban, hogy a világot értelmezhetőnek lássuk, és értelmezni tudjuk. A saját testünk fizikai tapasztalatai messzemenően hozzájárulnak ahhoz, hogy a környező világot ismertnek vagy megismerhetőnek és alakíthatóan érezzük.

A képi sémák segítségével nemcsak a minket körülvevő konkrét tárgyakat és eseményeket látjuk értelmezhetőnek, hanem azokat a perceptuálisan megtapasztalhatatlan, absztrakt entitásokat és eseményeket is, amelyek köré érzelmi, kulturális, szociális stb. valóságunk jelentős része szerveződik. Ezen absztrakt entitások és események értelmezése és kialakítása elképzelhetetlen azok nélkül a képi sémák nélkül, amelyeket fogalmi metaforákban használunk fel. Erre példaként a dolgozatban az érzelmek és az erkölcs fogalmainak rövid elemzését találjuk. Láttuk azt is, hogy a képi sémák abban is közreműködnek, hogy „saját magunkon keresztül” értsük meg önmagunkat. Fogalmi rendszerünk felépítéséről alkotott naiv elképzeléseink szintén alapvető testi tapasztalatainkra épülnek.

Mivel az emberi test és alapvető tapasztalatai (*tartály, erő, vertikálitás, kapcsolat*) bizonyos mértékben (de nem teljesen) univerzálisak, bizonyos mértékig az emberek által alkotott fogalmak és fogalmi rendszerek is univerzálisak. A nagyobb (vagy teljes) mértékű fogalmi univerzalitás hiánya annak köszönhető, hogy a különböző kultúrák (vagy akár a különböző egyének) ugyanazt a tárgyat vagy eseményt különböző képi sémák segítségével ragadhatják meg. Ez érvényes perceptuálisan nem megtapasztalható világunkra is. Nem minden kultúra használja ugyanazokat a képi sémákat és fogalmi metaforákat ugyanannak az absztrakt entitásnak vagy eseménynek a konceptualizálására. Mint láttuk, még ugyanazon nyelv (kultúra) történeti fejlődése során sem ugyanazokkal a metaforákkal értelmezzük egy-egy fogalmat.

Lakoff és Johnson testesültség (*embodiment*) elméletének jelentős következményei vannak a filozófia és a kognitív tudomány számára. Az elmélet, a jelen dolgozatban is röviden említett módosításokkal, messzemenően alkalmas a nyelvi-fogalmi univerzalitás és nyelv-/kultúraspecifikusság kérdésének (újra)vizsgálatára. Jelenleg folyó kutatásunkban arra keressük a választ, hogy a düh fogalmát hogyan konceptualizálják több mint 30 nyelvben/kultúrában (Kövecses és Benczes, előkészületben). A válasz remélhetőleg pontosítja majd ismereteinket a metaforikus képi sémák és általában a testesültség szerepéről a világ fogalmi megragadásában.

Hivatkozott irodalom

- Alverson, Hoyt (1994): *Semantics and Experience. Universal Metaphors of Time in English, Mandarin, Hindi, and Sesotho*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Ekman, Paul, Robert W. Levenson és Wallace V. Friesen (1983): Autonomic Nervous System Activity Distinguishes among Emotions. *Science* 221(4616): 1208–1210. DOI: <https://doi.org/10.1126/science.6612338>

- Geeraerts, Derk és Stefan Grondelaers (1995): Looking Back at Anger: Cultural Traditions and Metaphorical Patterns. In *Language and the Cognitive Construal of the World*. John R. Taylor és Robert E. MacLaury (szerk.). Berlin: Mouton de Gruyter, 153–180.
- Gevaert, Caroline (2001): Anger in Old and Middle English: a “Hot” Topic? *Belgian Essays on Language and Literature*. Liège: University of Liège, 89–101.
- Gevaert, Caroline (2005): The ANGER IS HEAT Question: Detecting Cultural Influence on the Conceptualization of Anger Through Diachronic Corpus Analysis. In *Perspectives on Variation: Sociolinguistic, Historical, Comparative*. Nicole Delbecque, Johan van der Auwera és Dirk Geeraerts (szerk.). Berlin: Mouton de Gruyter, 195–208.
- Grady Joseph (1997a): *Foundations of Meaning: Primary Metaphors and Primary Scenes*. Doktori disszertáció. Berkeley: University of California.
- Grady Joseph (1997b): „Theories are Buildings” Revisited. *Cognitive Linguistics* 8: 267–290.
- Hernád István (1993 [1992]): A szimbólum-lehorgonyzás problémája. Fordította Vinkler Zsuzsanna. *Magyar Pszichológiai Szemle* 32–33(5–6): 365–383.
- Johnson, Mark (1987): *The Body in the Mind*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Kövecses Zoltán (1988): *The Language of Love*. Lewisburg: Bucknell University Press.
- Kövecses Zoltán (2000): *Metaphor and Emotion*. New York és Cambridge: Cambridge University Press.
- Kövecses Zoltán (2005a): *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex.
- Kövecses Zoltán (2005b): *Metaphor in Culture. Universality and Variation*. New York és Cambridge: Cambridge University Press.
- Kövecses Zoltán (2006): *Language, Mind, and Culture. A Practical Introduction*. New York és Oxford: Oxford University Press.
- Kövecses Zoltán (2010 [2002]): *Metaphor. A Practical Introduction*. Első és második kiadás. New York és Oxford: Oxford University Press.
- Kövecses Zoltán (2015): *Where Metaphors Come From*. New York és Oxford: Oxford University Press.
- Kövecses Zoltán és Benczes Réka (előkészületben): *Metaphors of Anger in the World’s Languages*. Berlin: Gruyter.
- Kövecses Zoltán és Benczes Réka (2010): *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lakoff, George (1987): *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lakoff, George (1993): The Contemporary Theory of Metaphor. In *Metaphor and Thought*. Ortony, Andrew (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 202–251.
- Lakoff, George (1996): *Moral Politics. How Liberals and Conservatives Think*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lakoff, George és Kövecses Zoltán (1987): The Cognitive Model of Anger Inherent in American English. In *Cultural Models in Language and Thought*. Dorothy Holland és Naomi Quinn (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 195–221.
- Lakoff, George és Mark Johnson (1980): *Metaphors We Live by*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lakoff, George és Mark Johnson (1999): *Philosophy in the Flesh*. New York: Basic Books.
- Rakova, Marina (2002): The Philosophy of Embodied Realism: A High Price to Pay? *Cognitive Linguistics* 13(3): 215–244. DOI: <https://doi.org/10.1515/cogl.2002.015>
- Rosaldo, Michelle Z. (1980): *Knowledge and Passion. Ilongot Notions of Self and Social Life*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Talmy, Leonard (1988): Force Dynamics in Language and Cognition. *Cognitive Science* 12(1): 49–100. DOI: https://doi.org/10.1207/s15516709cog1201_2
- Yu, Ning (1998): *The Contemporary Theory of Metaphor. A Perspective from Chinese*. Amsterdam: John Benjamin.

Kövecses Zoltán

Nyelvész, professor emeritus, ELTE Angol-Amerikai Intézet (Budapest)

Kormos Janka

A személyiségfejlődés megtestesülése a pszichoanalitikus mozgáselemzés szemszögéből

Absztrakt: A tanulmány a Judith S. Kestenberg és mozgáskutató csoportja által kidolgozott mozgáselemző módszer elméletét és *embodiment*-felfogását mutatja be. Tánc- és mozgásterapeutaként és Kestenberg-mozgáselemzőként igyekszem bemutatni azt az *embodiment*-felfogást, amelyet Kestenberg a pszichoanalízis eszmerendszerén belül képviselt. A Kestenberg Mozgás Profil (KMP) a mozgás pszichodinamikus elméletének tekinthető, mely a személyiségfejlődést a mozgásfejlődési folyamatokon keresztül értelmezi. A mozgást, mozdulatokon keresztüli kifejezést és testi tapasztalatokat előtérbe helyező megközelítés a korabeli pszichoanalitikus körökben egyedülálló gondolatokat fogalmazott meg az érzelmek, a kogníció és a kapcsolati mintázatok szomatikus interakciókban való megtestesüléséről, amelyeket a személyiségfejlődés tapasztalati fundamentumának tekint. A KMP használata leginkább a táncmozgás-terápia területén terjedt. Alkalmazása a tánc- és mozgásterápián kívül a nonverbális viselkedéskutatások, a pszichoanalitikus terápia, a gyermek-pszichoterápia, illetve a gyógypedagógia és a családsegítés területein is előfordul. A tanulmány elsősorban a KMP integratív, dinamikus elméletének bemutatására vállalkozik, az *embodiment*-paradigmával összhangzó gondolataira fókuszálva. **Kulcsszavak:** *embodiment*, pszichoanalízis, mozgáselemzés, Kestenberg

Bevezetés

A KMP a freudi ösztönelméletből és a pszichoszexuális fejlődélméletből, az énpiszichológiából, a szelfpszichológiából és a tárgykapcsolat-elméletekből merít, módszertana az analitikus (gyermek)terápia és a tánc-mozgás terápia módszertanának ötvözeteként értelmezhető (Kestenberg Amighi, Loman és Sossin 2018a; Sossin 2018).

A következőkben a KMP-t rövid történeti áttekintéssel igyekszem kontextusba helyezni. Judith S. Kestenberg (1910–1999), a lengyel-zsidó származású neurológus, pszichoanalitikus Bécsben képződött, majd 1937-ben az USA-ba emigrált. New Yorkban a pszichoanalitikus csecsemőkutatás (*infant research*) területén egyedülálló szemléletet dolgozott ki (lásd Kestenberg önéletrajzát – Kestenberg [é.n.]). A személyiség, a pszichés állapot és a kogníció mozgásban megmutatkozó aspektusainak kutatása érdekelte. Arra volt kíváncsi, hogy lehetséges-e a mozgásmagatartás tulajdonságainak kategorizálásával olyan elemzési rendszert létrehozni, amely tükrözi az individuum fejlődéslelektani útját, adaptív mechanizmusainak, érzelmi és társas viszonyulásának tulajdonságait (Kestenberg Amighi, Loman és Sossin 2018a). 1953-ban kezdte első longitudinális kutatását, mely három személy mozgásfejlődésének szisztematikus megfigyelését jelentette születésüktől 25 éves korukig. A természetes mozgást, a habituális mozdulatokat, a gesztusokat figyelte meg (Kestenberg é.n.). A természetes mozgásfolyamban megjelenő mozdulatok minőségi változásaira volt kíváncsi. 1964-ben vezetésével megalakult a mozgáskutatókból és mentálhigiénés szakemberekből álló Sands Point Movement Study Group, amely kidolgozta a mozgásmegfigyelés, -rögzítés és -elemzés módszerét (Kestenberg Amighi, Loman és Sossin 2018a). 1970-ben a New York-i Állami Egyetemen együttműködésben elindult a Gyermekfejlődés Kutató és Képző Központja, mely a KMP-módszer továbbdolgozására adott lehetőséget. 1972-ben megnyitották a Gyermekek és Szülők Központját, ahol a KMP módszerét alkalmazták a családsegítés és a gyermek-szülő pszichoterápia területein (Kestenberg Amighi, Loman és Sossin 2018a).

Irma Dosamantes-Beaudry (1997) az analitikus terápia terében megjelenő szomatikus érzékletekről írt cikkében megjegyzi, hogy Freud *Az én és az ösztönén* (Freud, idézi Dosamantes-Beaudry 1997: 518) című írásában elismerte a test centrális szerepét az énejlődésben és az ösztönök kibontakoztatásában, azonban elhanyagolta a test azon fejlődési folyamatainak kérdését, amelyek a személyiségfejlődés talajául szolgálhatnak. Ami Klin és Warren Jones (Klin és Jones 2007: 6) ugyancsak vitatja a pszichoanalízis viszonyát a testhez. Hangsúlyozzák, hogy noha a klasszikus pszichoanalízis a testi érzékletekből származó energiákat eszmerendszere középpontjába helyezte, a freudi megközelítés lényegében neokarteziánus szemléleten alapul, amely a tudatalattit absztrakciók izolált konténereként, a testtől és a szociális tértől elválasztva értelmezi (Fonagy 2007: 40). Bálint Mihály (1959: 119) is kiemeli, hogy a mozgásnak, a tárgykapcsolatoknak és az én környezetével kapcsolatos attitűdjének átfogó vizsgálata alapvetően hiányzik a klasszikus pszichoanalízis eszmerendszeréből. E hiány kitöltésének igénye mutatkozik meg Judith Kestenberg munkásságában. Szomatikus fókusza miatt megközelítése később az amerikai tánc-mozgás terápia módszertanának integrált részévé vált (Kestenberg Amighi, Loman és Sossin 2018a).

A nonverbális interakciók szerepe a személyiségfejlődésben

Margaret Mahler, aki kortársa és közeli munkatársa volt Kestenbergnak, megfogalmazta, hogy a pszichológiai szelf születésének alapját a testtudat fejlődése teremti meg (Mahler, idézi Dosamantes-Beaudry 1997: 518). A szelf mint dinamikus egység a saját testhatárokkal, a test-térrel kapcsolatos érzékletek egységes testképbe való integrálásából alakul ki (Dosamantes-Beaudry 1997: 520). A gondozó képessége a csecsemővel való érzelmi hangolódásra, pszichobiológiai ritmusaik összehangolására a testkép, a bizalom és a kommunikáció alapjait teremti meg (Dosamantes-Beaudry 1997). A kötődésemélet hangsúlyozza az anya-gyerek kapcsolat későbbi kapcsolatokra gyakorolt hatását:

A korai anya-gyermek kapcsolat hatása az egyed egész életén végigvonul, értékes referenciát jelent a párkapcsolatainak alakulásában [...] Az interakciók során kialakuló biztonságérzet az alapja az autonóm érzelemszabályozás képességének, amely hatékony önynyugtató mechanizmusok működését segíti (Kállai és Dorn 2016: 2j).

A KMP fejlődéslélektani megközelítése kifejezett figyelmet fordít a korai kapcsolatok szomatikus interakcióira. Kestenberg a fiziológiai és mozgásfejlődési folyamatokat az énejlődés és a tárgykapcsolatok fejlődésének folyamataival szintetizálta csecsemők és csecsemőgondozó diádok mozgás-interakcióinak megfigyelése alapján (Kestenberg Amighi, Loman és Sossin 2018a).

A mahleri tárgyrepresentációk kialakulásának folyamatát Kestenberg a mozgással és a testi fejlődéssel kötötte össze. Így kiemelte például, hogy a gondozóval való viszony belsővé tétele során annak szomatikus lenyomatai is a mentális reprezentációk szerves részévé válnak. A mahleri tárgyrepresentáció fogalmát Kestenberg szerv-tárgy reprezentációként definiálta újra, mely szerinte testek és testrészek közötti dinamikus interakciók összességéből alakul, hangsúlyozva ezzel a korai kapcsolatok elsődleges szomatikus voltát (Kestenberg 1975 [1971]: 215–234).

A személyiségfejlődést az azt előkészítő testi érzékletekre vezette vissza, hangsúlyozva a test és mozgásfejlődés személyiségstruktúrára, kapcsolati mintázatokra és szimbolizációs folyamatokra gyakorolt közvetlen hatását. Donald W. Winnicott fejlődéssel kapcsolatos gondolataival összhangban, Kestenbergnél is az érési folyamat „legfőbb irányvonalát az integráció fogalmának különféle jelentései foglalják össze. Az időbeli integráció hozzáadódik az [úgynevezett] térbeli integrációhoz” (Winnicott, 2004 [1965]: 172). Kestenberg megközelítésében a környezet és a test térbeli, időbeli és súlyhoz köthető aspektusainak testérintés általi integrációja alkotja azt az egységes tapasztalati mezőt, amely létrehozza a szelf összefüggő folytonosságának (és állandóságának) érzetét. Winnicott (2004 [1965]) is kiemeli, hogy a korai élmények integrációját a gondozóval való szomatikus interakciók, a csecsemő által testi szinten érzékelt bánásmód és tartás minősége befolyásolja. Kestenberg és munkatársai hangsúlyosan kiemelik ezen tartást és bánásmódot illetően az izomtónus dinamikus összehangoltságának és a (test)forma megtartó minőségének jelentőségét (Kestenberg, Berlowe et al. 1971: 746–764).

Idegtudományi szempontból harántcsíkoltt izmaink irányításának rendszerét a közvetzőképpen foglalhatjuk össze. Az emberi test egyetlen alkotóeleme a vázizomzat,

melyet akaratlagosan irányítani tudunk az idegrendszer által. Az izom-összehúzóásokat az agykéreg frontális lebenyének hátsó része, az úgynevezett motoros terület kontrollálja (Csernus 2016: 2d). A vázizomzat agykérgi irányítása a piramidális és extrapiramidális rendszer, illetve az izomtónus szabályozása révén történik. A piramidális rendszer az agy izomzat feletti akaratlagos kontrollját, új, eddig még nem megtanult mozdulatok végrehajtását végzi. Az extrapiramidális rendszer elraktározza a már kikísérletezett, hasznos mozgáselemek szubtilis tulajdonságait, tárolt mozgásmintákat hoz létre (Csernus 2016: 2d), ezáltal mentesíti az agykérget az akaratlagos izommozgások irányításától. A mintákat később, az adott környezeti tényezők és korábbi minták összefüggései alapján hívja elő, az agykéreg csökkent igénybevételével. Az extrapiramidális rendszer már születéskor rendelkezésre áll, a mozgásminták tára azonban még üres. „Ezt nekünk kell, elsősorban életünk első éveiben, kitartó munkával, egyénileg »feltölteni«. Az így feltöltött mozgásminta-tárat későbbi életünk során használhatjuk, és egyben tovább finomíthatjuk” (Csernus 2016: 2d). Izomtónuson az izmok állandó összehúzott állapotát értjük, mely az akaratlagos tevékenységtől függetlenül jelen van. Az izomtónus elsősorban az ízületek stabilitását és a cselekvésre való felkészültség állapotát szolgálja. „Izomtónusunk mértéke a környezet aktivitásának, egy gyors reagálás valószínűsíthető szintjének függvénye” (Csernus 2016: 2d).

A Kestenbergek Mozgás Profil

Judith Kestenbergek a mozgás két alapvető kategóriáját állapította meg, az izomtónus-áramlás (*Tension-Flow*) és a testformaáramlás (*Shape-Flow*) csoportjait (Kestenbergek, Berlowe et al. 1971: 746–764). Később ezen osztályokat hat mozgásos kategóriával egészítette ki, melyeket a személyiségfejlődés különböző aspektusaival hozott összefüggésbe (Kestenbergek Amighi, Loman és Sossin 2018a).

Ebben a tanulmányban az izomtónus-áramlás és testformaáramlás kategóriáit és összefüggéseit tárgyalom bővebben.

Az izomtónus-áramlás ritmusai

Kestenbergek szerint a mozgásban megfigyelhető az izomtónus folytonos áramlása, melynek ritmikus, illetve dinamikus alkategóriái vannak (Kestenbergek Amighi, Loman és Sossin 2018b: 13–90). Ezen kategóriákat izomtónus-áramlási ritmusoknak és izomtónus-áramlási attribútumoknak nevezte el.

Tíz izomtónus-áramlási ritmust különített el, melyeket csecsemők mozgásában és játékok során figyelt meg. E ritmusokat a fejlődés különböző szakaszaiban az alapvető biológiai szükségletek ritmusai alkotják, majd későbbi élettani folyamatok fejlődésével függnék össze (Kestenbergek Amighi, Loman és Sossin 2018b: 13–72). Az első izomtónus-áramlási ritmus a szopás-szoptatás tevékenységének ritmusa. A szopás alacsony intenzitású, ütemesen pulzáló ritmusát nemcsak a cselekvésben aktívan részt vevő testrészek produkálják, hanem a test egészében hasonló pulzálás figyelhető meg (Kestenbergek Amighi, Loman és Sossin 2018b: 20–23).

Kestenberga különböző izomtónus-áramlási ritmusokat mint szomatikus affektív atitüdüket, a környezettel fennálló kapcsolatokat meghatározó alapkategóriát értelmezte. Így például a szopás-szoptatási helyzetben az evést lehetővé tevő, az izomtónus-áramlás tulajdonságai szerint alacsony intenzitású, pulzáló mozgások az egybeolvadás taktilis tapasztalatán keresztül elősegítik a gondozó és a csecsemő testhatárainak összeolvadását. Ezen fúzió testi érzéklete valójában megteremti a pszichikus tartalmazás és szimbiózis helyzetét, mely megalapozza a gondozóba, környezetbe vetett bizalom kialakulását (Kestenberga Amighi, Loman és Sossin 2018b: 20–31).

Az első motorikus kontroll, Kestenberga szerint, az izomtónus megkötése (*bound muscle tension flow*) (Kestenberga, Berlowe et al. 1971: 750–755). Az izomtónus kontrolljának elsajátítása később a vezetett mozgások pontosságához, a tárgyak lokalizációjához, megragadásához is szükséges. A csecsemő korai, önkéntelen, kevésbé kontrollált mozgásrepertoárja a fejlődés során kontrollált, koordinált mozdulatfolyammá alakul. Az izomtónus folytonos változásai (izomtónus-áramlás) feletti kontroll fejlődése a csecsemő izomzatának egészében észrevehető változást idéz elő. Az újszülött lágy izomtónusa fokozatosan egy kötöttebb tónus irányába változik. A kötött izomtónus hangsúlya által szervezett érzéklet a test különálló, tömör egységként való tapasztalatát teremti meg, a testi szeparáció a pszichés leválás folyamatát indítja el (Kestenberga, Berlowe et al. 1971: 752).

Kestenberga szerint az izomzat erősödésével az izmok kötöttségében bekövetkező változás, mely később a gyermek felülésével, lábra állásával fokozottan figyelhető meg, valójában közvetlenül hozza létre a szeparáció-individuáció helyzetét (Kestenberga 1975: 210–215; Kestenberga, Berlowe et al. 1971: 750–764). Az izomtónus kontrolljának fejlődése a vezetett mozgásokban is nagy szerepet játszik, ami a környezet tárgyai és mások iránti érdeklődés kifejezésére ad lehetőséget. A tárgyak megfigyelése, megfogása, megkapaszkodás vagy a kinyúlás a gondozó felé, mind a csecsemő érdeklődésének, akaratának mozgásos kifejeződései, azaz pszichés szinten az autonómia, saját akarat fejlődésének folyamatát támogató szomatikus tapasztalatok (Kestenberga, Berlowe et al. 1971: 750–764). A lábra állás továbbá elősegíti a testkép felállítását is az én egész, szilárd egységként való szenzomotoros észlelésén keresztül. A járás, futás elsajátítása növeli a gyermek és a gondozó közötti teret, ezzel létrehozza azt a potenciális teret, amelynek explorációja az énefejlődés alapja (Kestenberga, Berlowe et al. 1971: 750–764; Stanton 1999: 170).

Az izomtónus-áramlás attribútumai és a vitalitásaffektusok

Az izomtónus-áramlás másik alkategóriája annak dinamikus elemei/attribútumai, melyek a KMP-ben a temperamentummal, a belső és külső impulzusokra adott affektív válasszal függnek össze (Kestenberga Amighi, Loman és Sossin 2018c: 74–90). „A temperamentum az ember fizikai, biológiai és lelki tulajdonságainak rendszere, amely meghatározza a különböző ingerekre adott érzékenységét és az azokra adott válaszait” (Hegedűs 2016 [2014]: 6a).

A temperamentumot illetően megkülönböztetjük az emocionalitást, a szociabilitást és az impulzivitás dimenzióit. Ezen dimenziók a KMP izomtónus-áramlás attribúciós elemeivel jól behatárolhatók. A temperamentum és a környezet interakcióiból alakulnak ki a személyiségvonások, melyeket a mozgásrepertoárban domináns izomtónus-áramlási

elemek egyéni kombinációja tükröz (Hedegűs 2016 [2014]: 6a; Kestenberg Amighi, Loman és Sossin 2018c). „Valamennyi (valaha) akaratlagos megnyilvánulásunk vázizomzat összehúzódásán alapul [...] Ezért környezete egy ember személyiségét végeredményben harántcsíkt izom összehúzódásainak rendszeréből ismerheti meg” (Csernus 2016: 2d).

Az izomtónus-áramlás attribútumait vitalitásaffektusokként is felfoghatjuk, a mozgásmagatartás affektív tartalmát fejezik ki (Kestenberg Amighi, Loman és Sossin 2018c: 74–75; La Barre 2018: 249; Sossin 2018: 290). Ilyen attribútumok a KMP rendszerében az izomtónus-áramlás egyenletessége vagy fluktuációja, alacsony vagy magas intenzitása, illetve hirtelen vagy fokozatos váltakozása. Az izomtónus-áramlás ezen tulajdonságai nem kategoriális érzelmeket jelölnek, hanem az emóciók alapjául szolgáló, finom fiziológiai változásokat közlő vitalitásaffektusokat.

Daniel Stern (1998 [1985], 2009; Koppe, Harder és Vaever 2008) az általa megalkotott és többször is átdolgozott vitalitásaffektus fogalmát a viselkedés dinamikus minőségként értelmezi, mely a létezés szerves folyamataival, testi ritmusokkal összefüggő változásokat, észleléseket foglal magában. Ezen észleléseket a csecsemő ösztönösen érzelmi minőségekké formálja át (Stern, idézi Kőváry 2011: 141). Stern az affektus-összehangolás fogalmát is bevezeti a gondozó-csecsemő diádok kommunikációjának elemi folyamatára. Az affektus-összehangolás során a gondozó és a csecsemő nem csupán imitálja, tükrözi egymás viselkedéseit, hanem a vitalitásaffektusokon keresztül össze is hangolja (Stern 1998 [1985]: 141–142). Hasonló folyamatok megfigyelésére építette Kestenberg saját elméleteit, melyekben megfogalmazta a kinesztetikus összehangolódásnak az affektus-összehangolódáshoz hasonló fogalmát: ez a gondozó és a csecsemő izomtónus-áramlási dinamikájuk szerinti összehangolódását jelenti (Kestenberg, Berlowe et al. 1971: 750–752). Stern (1998 [1985]) kifejti, hogy az affektus-összehangolódás a viselkedés számos aspektusa, azaz a forma, az abszolút intenzitás, az intenzitáskontúr, az időbeli kontúr és a ritmus alapján történhet. Ezen elemeket írja le Kestenberg is a mozgásban megjelenő izomtónus-áramlás attribútumaiként. Az egyenletesség és fluktuáció (*even flow és flow adjustment*) skálája a storni intenzitás (változás) kontúrjának feleltethető meg, az alacsony vagy magas intenzitás (*low és high intensity*) a storni abszolút intenzitás elemének. A fokozatosság és hirtelenség skálája (*gradual és abrupt*) pedig a mozgásban megjelenő temporális kontúrt jelzi.

Kestenberg az izomtónus-áramlás attribútumait az érzelemszabályozás alapvető szomatikus elemeinek nevezi (Kestenberg Amighi, Loman és Sossin 2018c: 85). Az izomtónus-áramlás dinamikus elemeinek használata, az áramlás motorikus kontrolljának képessége adja az emóciók megélése, kifejezése és szabályozása feletti pszichés kontroll szomatikus alapját (Kestenberg, Berlowe et al. 1971).

Eddig az izomtónus-áramlás alkategóriáiról: a ritmusról és attribútumokról, a viselkedés affektív tartalmának mozgásban megmutatkozó dinamikájáról esett szó.

Társas affektivitás és a testformaáramlás

Az érzelemszabályozás másik alapvető kategóriájaként Kestenberg a testformaáramlást (*Shape-Flow*) nevezi meg. Testformaáramláson a mozgás formai aspektusait érti, a kötődési személyek eléréséhez szükséges expresszív formai elemeket (Kestenberg Amighi, Loman

és Sossin 2018d: 130–168). Kestenberg Amighi, Loman és Sossin (2018d: 145) kifejti, hogy a nyújtózkodás a gondozó felé, a törzs oldalirányú kiterjesztése vagy kidomborítása, amikor a csecsemő a gondozó karjára támaszkodik, adja azokat az érzeteket, amelyek révén, a testhatárok hangsúlyozódásával, a testnek mint sajátnak észlelése megalkotódik.

A testformaáramlás kategóriája a környezet és mások irányába, kifelé orientálódó (*outward orientation*) mozdulatokat vagy a saját test felé, befelé orientálódó (*inward orientation*) formaalkotási elemeket tartalmaz. Ilyenek például a testforma növelése, zsugorítása, hosszabbítása, rövidítése, kidomborítása vagy homorítása (Kestenberg Amighi, Loman és Sossin 2018d: 130–168). A testformaáramlás én és mások viszonyait és a környezet iránti általános vagy adott helyzetbeli attitűdöt is jelöli Kestenberg elméletében.

A test középpontja, azaz az önmagunk felé irányuló mozgásokban a környezettől való leválás, elszakadás igénye jelenik meg, esetleges az elutasítás vagy az önfókusz igénye alapján (Kestenberg Amighi, Loman és Sossin 2018d: 130–168). A környezet felé orientálódó formaáramlási elemek, mint például a testi alakzat expanziója, növelése a kifelé irányuló figyelem, bizalom, érdeklődés, az interakcióra való nyitottság attitűdjét jelölheti. Jonathan Delafield-Butt és Colwyn Trevarthen (idézi Kestenberg Amighi, Loman és Sossin 2018d: 145) hangsúlyozza, hogy a szelf elsődleges tudatos érzékelései az izomműködés által szerzett tapasztalatok szerint alakulnak ki, ahogyan a test a kontaktus létesítése során megnyúlik, vagy a kontaktus elvesztése, a leválás során összezsugorodik.

A mozgásélmények komplexitását Kestenberg a különböző kategóriák közötti viszonyal képezte le elméletében (Kestenberg Amighi, Loman és Sossin 2018d: 130–132). Így szerinte a mozgásviselkedés dinamikus elemei az izomtónus-áramlási elemeken keresztül fejezik ki az affektív tartalmat, melyhez az expresszív struktúrát a testformaáramlás elemei adják. Az affektív állapotokat kifejező izomtónus-áramlás mintázatainak harmóniája az azok kifejezésére szolgáló testformaáramlási elemekkel a mozgásviselkedés társas-affektív szerveződését tükrözi.

Kestenberg mozgásanalízisében az izomtónus-áramlás és a testformaáramlás összehangoltsága az interszubsztitív szomatikus alapja: a másik megértésének folyamata a másik mozgásán keresztül, annak saját testben való „előhívásán”, megtestesülésén keresztül jön létre (Kestenberg Amighi, Loman és Sossin 2018b: 30). A korai gondozó-csecsemő diádok interakcióira az összehangoltság és a félrehangoltság közötti folytonos váltakozás jellemző. Egy optimálisan érzékeny diádnál a félrehangoltságot újra összehangolásra tett kísérletek követik. A hangoltság és félrehangoltság között váltakozó, improvizatív tánchoz hasonló interakciók adják a kötődési kapcsolat javításának lehetőségét, a bizalom és reziliencia szomatikus bázisát (Kestenberg Amighi, Loman és Sossin 2018c: 85).

A megfelelő gondozás során a gyermek megtanulja azt, hogy az aktuális rossz állapotokból van kiút, azok elmúlnak, támaszkodhat az anyjára, aki az érzelmi tükrözés tónusának megváltoztatásával adott esetben segít gyermekének az érzelmi és a testi működésekre vonatkozó szabályozásban (Hegedűs 2016 [2014]: 6: 4.1).

A Kestenberg Mozgás Profil *embodiment*-felfogása a kogníció, temperamentum, emóciók, társas viszonyulások és egyéb tapasztalataink mozgásrepertoárunkban való megtestesülését hangsúlyozza (Kestenberg Amighi, Loman és Sossin 2018a). E szemlélet szerint a mozgásrepertoárban megjelenő mozgásminőségek kombinációi, kifejezőmódjai, ezek komplexitása fejlődéslélektani mélységekbe engednek betekintést, az individuum adott

állapotát, viszonyait és tapasztalatainak megélését is tükrözik. „A KMP lényegében a megtestesülés mintázataira és folyamatára összpontosít” (Kestenber Amighi, Loman és Sossin 2018a: 3).

Hivatkozott irodalom

- Balint, Michael (1959): Psychology of Motility. In Uő: *Thrills and Regressions*. London: Karnac Books, 117–119.
- Csernus Valér (2016 [2014]): Az extrapiramidálisrendszer – a mozgatórendszer komplex szabályozása (a rendszer alapelve, felépítése, az egyes blokkok működési sajátosságai, működése). In *Emberi életfolyamatok idegi szabályozása – a neurontól a viselkedésig. Interdiszciplináris tananyag az idegrendszer felépítése, működése és klinikuma témáiban orvostanhallgatók, egészség- és élettudományi képzésben résztvevők számára Magyarországon*. Csernus Valér, Kállai János, Komoly Sámuel (szerk.). Pécs: PTE, Dialóg Campus, 297–314.
- Dosamantes-Beaudry, Irma (1997): Somatic Experience in Psychoanalysis. *Psychoanalytic Psychology* 74(4): 517–530.
- Fonagy, Peter (2007): Commentary. In *Developmental Science and Psychoanalysis*. Linda Mayes, Peter Fonagy és Mary Target (szerk.). London: Karnac Books, 39–45.
- Hegedűs Gábor (2016 [2014]): A személyiség kialakulása (filo- és ontogenezis), típusai, meghatározó elméletei és zavarai. In *Emberi életfolyamatok idegi szabályozása – a neurontól a viselkedésig. Interdiszciplináris tananyag az idegrendszer felépítése, működése és klinikuma témáiban orvostanhallgatók, egészség- és élettudományi képzésben résztvevők számára Magyarországon*. Csernus Valér, Kállai János, Komoly Sámuel (szerk.). Pécs: Dialóg Campus.
- Kállai János (2016 [2014]): Gyermek- és felnőttkori temperamentum (genetika, neurotranszmitter rendszerek fejlődése és integrációja). In *Emberi életfolyamatok idegi szabályozása – a neurontól a viselkedésig. Interdiszciplináris tananyag az idegrendszer felépítése, működése és klinikuma témáiban orvostanhallgatók, egészség- és élettudományi képzésben résztvevők számára Magyarországon*. Csernus Valér, Kállai János, Komoly Sámuel (szerk.). Pécs: Dialóg Campus.
- Kállai János és Dorn Krisztina (2016 [2014]): Anya-gyermek kapcsolat hatása az idegrendszer fejlődésére. Megközelítés – elkerülés. In *Emberi életfolyamatok idegi szabályozása – a neurontól a viselkedésig. Interdiszciplináris tananyag az idegrendszer felépítése, működése és klinikuma témáiban orvostanhallgatók, egészség- és élettudományi képzésben résztvevők számára Magyarországon*. Csernus Valér, Kállai János, Komoly Sámuel (szerk.). Pécs: Dialóg Campus.
- Kestenber, Judith S. (é.n.): *Curriculum vitae*. New York: New York Psychoanalytic Society & Institute, A.A. Brill Library Archive & Special Collection.
- Kestenber, Judith S. (1975): Comments from M. Mahler. In *Children and Parents. Psychoanalytic Studies in Development*. Robert Lang (szerk.). New York: Jason Aronson, 210–215.
- Kestenber, Judith S., Jay Berlowe, Arnhilt Buelte, Hershey Marcus és Esther Robbins (1971): Development of the Young Child as Expressed Through Bodily Movement I. *Journal of American Psychoanalytic Association* 4: 746–764.
- Kestenber Amighi, Janet, Susan Loman és K. Mark Sossin (2018a): Introduction. In *The Meaning of Movement. Embodied Developmental, Clinical and Cultural Perspectives of the Kestenber Movement Profile*. Janet Kestenber A., Susan Loman és K. Mark Sossin (szerk.). New York: Routledge, 3–12.
- Kestenber Amighi, Janet, Susan Loman és K. Mark Sossin (2018b): Tension Flow Rhythms. In *The Meaning of Movement. Embodied Developmental, Clinical and Cultural Perspectives of the Kestenber Movement Profile*. Janet Kestenber A., Susan Loman és K. Mark Sossin (szerk.). New York: Routledge, 13–72.
- Kestenber Amighi, Janet, Susan Loman és K. Mark Sossin (2018c): Tension Flow Attributes. In *The Meaning of Movement. Embodied Developmental, Clinical and Cultural Perspectives of the Kestenber Movement Profile*. Janet Kestenber A., Susan Loman és K. Mark Sossin (szerk.). New York: Routledge, 73–90.
- Kestenber Amighi, Janet, Susan Loman és K. Mark Sossin (2018d): Bipolar Shape Flow. In *The Meaning of Movement. Embodied Developmental, Clinical and Cultural Perspectives of the Kestenber Movement Profile*. Janet Kestenber A., Susan Loman és K. Mark Sossin (szerk.). New York: Routledge, 130–150.
- Klin, Ami és Warren Jones (2007): Embodied Psychoanalysis? Or, on the Confluence of Psychodynamic Theory and Developmental Science. In *Developmental Science and Psychoanalysis*. Linda Mayes, Peter Fonagy és Mary Target (szerk.). London: Karnac Books, 5–39.
- Koppe, Simo, Susanne Harder és Matte Vaever (2008): Vitality Affects. *International Forum of Psychoanalysis* 17: 169–179. DOI: <https://doi.org/10.1080/08037060701650453>

- Kőváry Zoltán (2010): *Az ösztönsublimációtól a szelf-egyensúlyig*, Doktori disszertáció. Pécs: PTE-BTK. Interne-
ten: <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/15220/kovary-zoltan-phd-2011.pdf?sequece=1&isAllowed=y>
(letöltve: 2020. december 20.).
- La Barre, Francis (2018): The Kinetic Text. Using the KMP in Psychoanalysis. In *The Meaning of Movement, Embodied Developmental, Clinical and Cultural Perspectives of the Kestenberg Movement Profile*. Janet Kestenberg A., Susan Loman és K. Mark Sossin (szerk.). New York: Routledge, 243–247.
- Sossin, Mark K. (2018): Musings on Theoretical and Research Contributions of the KMP Within the Context of Nonverbal Studies. In *The Meaning of Movement, Embodied Developmental, Clinical and Cultural Perspectives of the Kestenberg Movement Profile*. Janet Kestenberg A., Susan Loman és K. Mark Sossin (szerk.). New York: Routledge, 287–316.
- Stanton, Kristina (1991): Dr Judith S. Kestenberg talks to Kristina Stanton. *Free Associations* 2(2): 157–174.
- Stern, Daniel N. (1998 [1985]): The Sense of a Subjective Self: II Affect Attunement. In *The Interpersonal World of the Infant. A View from Psychoanalysis and Developmental*. New York: Karnac Books, 138–161.
- Stern, Daniel N. (2009): Pre-Reflexive Experience and its Passage to Reflexive Experience. A Developmental View. *Journal of Consciousness Studies* 16(10–12): 307–33.
- Winnicott, Donald W. (2004 [1965]): Én-integráció a gyermeki fejlődés során. In *A kapcsolatban bontakozó lélek. Válogatott tanulmányok*. Péley Bernadett (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 168–176.

Kormos Janka

Doktorjelölt, PTE Pszichológia Doktori Iskola, Elméleti Pszichoanalízis PhD Program (Pécs)

Csekő Csilla és Bodor Péter¹

***Embodiment* a pszichológiában: a diszkurzív pszichológia olvasata**

Absztrakt: Tanulmányunk a diszkurzív pszichológia különféle *embodiment*-megközelítéseit, illetve az *embodied* szelffel kapcsolatos elméleti megállapításait mutatja be. Az *embodiment* fogalma és használata többértű a diszkurzív pszichológiában: egyes kutatók a makrodiszkurzus szerepét emelik ki, a társadalmi-kulturális diszkurzusra koncentrálnak, mások inkább a mikrodiszkurzusban, az interszjektív egyeztetések, interakciók szintjén találják megragadhatónak az *embodiment*hez kapcsolódó jelenségeket. Az *embodied* tapasztalat, illetve a test ily módon megjelenhet a társadalmi diszkurzus termékeként, lehet a társadalmi diszkurzus vagy a közvetlen interakciók tárgya, de a testi performativitáson keresztül a test aktív cselekvővé válhat a diszkurzusban, továbbá valamely társadalmilag elfogadott és értelmezett jelrendszer anyagi hordozója is lehet. A testiesülés folyamata gyakran az *embodied* identitás, illetve a különböző énaspektusok összefüggésében kerül a kutatások fókuszába.

Kulcsszavak: diszkurzív pszichológia, *embodiment*, makrodiszkurzív, mikrodiszkurzív, én, redukcionizmus

¹ Bodor Pétert a kutatás első időszakában az ELTE Felsőoktatási Intézményi Kiválósági Program (1783- 3/2018/ FEKUTSRAT) támogatta.

Bevezetés

Az anyagi valóságként létező emberi test témája, valamint a különböző pszichológiai folyamatokban betöltött helye és szerepe fontos kérdés a pszichológiában és a szociálpszichológiában. Bár összefoglalónkban elsősorban a diszkurzív pszichológia *embodimenthez* kapcsolódó, testiségre vonatkozó megközelítéseire összpontosítunk, megkerülhetetlennek tartjuk, hogy kiindulásként a lelki és a testi közti kapcsolatok pszichológiában fellelhető mintázatainak tágabb horizontján belül rögzítsük a problémák és kutatások azon nyalábját, amelyet az *embodiment*, azaz a testiség terminusa fűz össze.²

A testet evidens módon érintő propriocepcióra és a testképre vonatkozó kutatásokon túl, napjaink pszichológiájában a testi és a lelki elválasztásának és összekapcsolásának két kiemelkedő jelentőségű mintázata azonosítható: a testi folyamatokra redukálás mint magyarázat, valamint a lelki folyamatok testi hatásaival foglalkozó pszichoszomatika.³

A lelki és a testi összekapcsolásának első mintázata a pszichológiai magyarázatok ma talán legnépszerűbb csoportját azonosítja. Ide tartoznak azok a pszichológiai magyarázatok, amelyekben a testi események és folyamatok a lelki jelenségek oksági magyarázataiként jelennek meg. Ez a pszichológiai jelenségszint biológiai redukciója, azon belül pedig a proximális okokkal foglalkozó fiziológiai magyarázat területe (az itt kevésbé releváns evolúciós magyarázatok közismert módon inkább a disztális okokra helyezik a hangsúlyt). E magyarázatokban a magyarázandó pszichés jelenségeket jobbra a magyarázó idegrendszeri folyamatokkal, illetve „markereikkel” (pl. elektromos aktivitással, biokémiai koncentrációval, az agyi mágnesezhetőség változásaival) hozzák kapcsolatba, és ezekre vezetik vissza. Erre példa lehet, amikor a dühöt az agytörzsi dühközpont működésével működtetésével, vagy amikor az ún. „elmebetegségeket” a homo neuritransmittericus (Bodor 2001) jegyében idegi átvivóanyagok szintjével magyarázzák. Ugyancsak ide sorolható, amikor valamely pszichológiai funkciót az agyi képalkotó eljárással végzett vizsgálatban bizonyos agyterület(ek) működésének feleltetnek meg. Ezekben tehát közös egy közismert, bár explicit módon nem túl gyakran megfogalmazott általános szemléleti keret, amelyet nevezhetünk materialista doktrínának, és amely azt képviseli, hogy a testi, azon belül pedig az idegrendszerben zajló folyamatok határozzák meg, determinálják a lelki folyamatokat.

A lelki és a testi összekapcsolásának második mintázata a pszichoszomatika területe. A pszichoszomatika területe természetesen nem mentes a teoretikus érdeklődéstől, ám a biológiai redukciót célzó elméleti irányultságú vizsgálódásokhoz képest sokkal inkább jellemzi a gyakorlati, az alkalmazást célzó érdeklődés. E minta a lelki tartalmak, állapotok, így például a pszichoanalitikus gondolkodásban központi szerepet játszó elfojtás, vagy az orvosi modellben általánosan elfogadott stressz testi változásokban megnyilvánuló hatásait vizsgálja és elemzi. Itt jobbra a nemkívánatos testi változásokat, betegségeket

2 Az angol *embodiment* terminust tanulmányunkban olykor megőrizük, olykor viszont magyar terminusokkal helyettesítjük, így például a testesülés, a testiesülés és hasonló kifejezéseket is használjuk. Eljárásunk részletesebb indokát lásd alább, a Záró megjegyzések címszó alatt.

3 A kérdéskört átható descartesi dualista hagyományt itt hely hiányában nem reflektáljuk részletesebben, csupán annyit jelzünk, hogy álláspontunk szerint a pszichológia számára ez az ontológiai kikutatás episztemológiai bűntetéssel társult, az ontológiai mennyország episztemológiai pokollal párosult.

magyarázó oki tényezőként jelenik meg valamilyen lelkiállapot. Ennek megfelelően pedig az adott pszichés állapot megváltoztatása a kedvezőtlen testi állapot gyógyításának is szükséges feltételeként tételeződik. A releváns alkalmazások köre a szervezet egészét érintheti, a bőrbetegségektől az emésztőrendszerig, és különböző szakértők munkáját orientálja, a holisztikus szemléletű kardiológustól a pszichoönkológusig.⁴

Jóllehet a test és a lélek együttes tárgyalásának fentebbi módozatai nem feleltethetők meg a testesülés, testiesülés, *embodiment* fogalmával azonosítható érdeklődésnek, mivel könnyen összegubancolódhatnak velük, fontosnak tartottuk, hogy röviden megemlítsük őket. Kiindulásként tehát rögzítjük, hogy amikor napjaink pszichológiai elméletei az *embodiment*, a testesülés, testiesülés problémáit tárgyalják, elsődlegesen nem a pszichológiai jelenségek fiziológiai redukciójával foglalkoznak, s nem a lelki és a testi egymásra hatásának pszichoszomatikát érdeklő jelenségeit tanulmányozzák. Mégis mi az, ami pozitívan jellemzi a testiesülés pszichológiai kutatásait?

Az *embodimentet*, a testies tényezőket vizsgáló pszichológiai kutatások, álláspontunk szerint, függetlenül attól, hogy a pszichológia főbb elméleti orientációi közül a pszichoanalízis, a neobehaviorizmus, a kognitív pszichológia vagy a diszkurzív pszichológia alapelveit követik, az ember testies létezésének, illetve az emberi testnek mint anyagi létezőnek konstitutív szerepet tulajdonítanak a pszichés tartalmak, illetve folyamatok létrejöttében, alakulásában. Fontos megszorítás, pontosítás ezen a ponton, s fentebb a lelki fiziológiai redukciójáról, illetve a pszichoszomatikáról írottak itt nyerik el relevanciájukat, hogy a testies létezés, illetve a test az *embodiment*-kutatásokban a laikus, hétköznapi értelemben vett anyagi valóságként létező testet jelenti, nem pedig az emberi testre irányuló tudományos megismerés bármelyik változatát. A testies tényezőket, az *embodiment* problémakörét előtérbe helyező pszichológiai kutatásokban tehát a test az ember önmaga számára tapasztalható, megélhető testeként releváns. A különböző elemzések pedig megoszlanak abban, hogy a testet illetően pontosan mire is irányulnak. Az elemzés tárgya lehet a test egésze, osztatlan teljessége, vagy bármely része, így például az ember orra, hasa, lába. A releváns vizsgálódások foglalkozhatnak továbbá a test valamely tulajdonságával is, így például nagyságával, tömegével, színével, térbeli elhelyezkedésével stb., azaz bármiféle tulajdonsággal, amely az így vagy úgy felfogott lelki folyamatokban a testtől eredően megjelenik, és viszont.

A különböző pszichológiai iskolákhoz kötődő *embodiment*-kutatásokban ennek megfelelően a test, illetve a test valamely tulajdonsága értelmeződik, játszik konstitutív szerepet. Ez jelenik meg a pszichoanalízis felfogása szerinti tudatosban és tudattalanban (Bucci 2002; Rumble 2010; Dosamantes-Beaudry 1997), az észlelést és a cselekvést mentális reprezentáció nélkül, az affordancia fogalmával értelmező ökológiai pszichológiában (Gibson 1977), ez befolyásolja a megismerő folyamatokat és reprezentálódik mentálisan a kognitív elképzelések szerint (Meier, Schnall, Schwarz és Bargh 2012), illetve ez jelenik

4 A pszichoszomatika e rövid jellemzése véleményünk szerint viszonylag jól tükrözi a közgondolkodást és az orvosok jeletős része által vallott nézeteket, ezért annak modális változataként azonosítható. A specialisták pszichoszomatika-felfogása azonban, miként arra kéziratunk kapcsán Csabai Márta okkal rámutatott, árnyaltabb ennél, részben a lelki, mentális folyamatokon túl a magatartás és a társas tényezők sokkal szélesebb körét veszi figyelembe a testies betegségek kialakulásában-elmúlásában, melyre a bio-pszichoszociális modellként szokás hivatkozni, részben pedig holisztikus és interakciós felfogást képvisel, így mások mellett a testi állapotok visszahatására is tekintettel van.

meg a pszichológiát a társas és társadalmi egyeztetések folyamatában, a mikro- és makroszintű diszkurzusban megragadó diszkurzív pszichológiában (Burr 2015).

Társas orientációjú elméletek

Az akadémiai pszichológia behaviorista vagy kognitív orientációjú, az egyének pszichológiai folyamatait a társadalmi valóságtól leválasztott formában vizsgáló kísérleti s dekontextualizálva általánosító megközelítéseire válaszul, illetve azokkal párhuzamosan, körülbelül az 1980-as évek óta egyre markánsabban jelentkeznek a pszichológiai szociális konstruktivizmus különböző irányzatai (Howarth, Campbell et al. 2013; Bodor 1997a; Bigazzi 2015; Gergen 1997, 2009; McNamee és Gergen 1992; Danzinger 1997; Sarbin 1986). Ezek a megközelítések az egyéni kogníció helyett a megismerési és értelmezési folyamatok interperszonális, dinamikus, kontextuális jellegére helyezik a hangsúlyt (Howarth, Campbell, et al. 2013; Potter és Hepburn 2008), az individuum helyett a szociális, a társas, a társadalmi szférában helyezik el a pszichológia alapvető egységét (Bodor 1997a, 2002). A pszichológia és szociálpszichológia szociális konstruktivista metaelméleti a társas episztemológia igényével, interpretatív megközelítéssel, metodológiai önreflexióval igyekeznek megalkotni azt az elméleti keretet, amelybe aztán az *embodiment* fogalma beépül.

A test és a testesült tapasztalatok kutatásának több hagyománya jelenik meg ezekben az irányzatokban, s egyik fontos törekvésük, hogy ezen előzmények – például az *embodied* kogníció és az *embodimenthez* kapcsolódó metaforaértelmezés – kritikájával vagy termékeny újragondolásával, illetve az időközben szélesebb körben is hatást gyakorló fenomenológiai testértelmezések integrálásával próbálják saját kutatói pozíciójukat kialakítani (Wiggins 2014; O'Connor 2017; Burr 2015; Hepburn és Wiggins 2005). Mindeközben az *embodimentet* saját elméleti keretükhöz, fogalomkészletükhöz, praxisukhoz illesztik, illetve a kutatói gyakorlat is formálja az *embodiment*-fogalom tartalmát. Így válik például a szociális reprezentáció elméletében a test szociális reprezentációjának kutatása az egyes szám első személyű testi tapasztalatok és a társasan megosztott tudás közötti interakció *embodied* folyamatának vizsgálatává (O'Connor 2017), a diszkurzív pszichológiában pedig a dialogikus, nyelvi, vagy éppen nem nyelvi interakciók keretében nyeri el értelmét.

Embodiment a diszkurzív pszichológiában

A diszkurzív pszichológia korai témái közé olyan, a dominánsan kognitív pszichológiában, illetve szociálpszichológiában vizsgált pszichológiai jelenségek tartoznak, mint az emlékezet vagy az érzelem, illetve az attitűdök és az attribúció, melyek működését jelentősen újraértelmezik (Burr és Dick 2017; Burr 2015; Harré és Gillett 1994; Harré 1997 [1994]; Edwards 1997; Edwards és Potter 1992; Potter és Wetherell 1987; Bodor 1997b, 2004a, 2004b, 2008, 2014). E témák közé sorolhatjuk a testi vonatkozású, illetve az *embodiment*-kutatásokat is, amelyek egyes, a diszkurzív pszichológiát kritikával illető megközelítések szerint extradiszkurzívnek, a diszkurzusban nem elemezhetőnek minősülnek (Burr 1999;

Potter és Hepburn 2008). A diszkurzív kutatók számára azonban a test diszkurzivitása nem kérdéses. Az *embodiment*-kutatások problematikája inkább a diszkurzus kereteinek meghatározására, a test diszkurzív praxisban való megragadására és elemzésére, valamint a test és identitás viszonyára összpontosul.

Viv Burr a szociális konstruktivizmusról írt összefoglaló könyvének már az első, 1995-ös kiadásában részletesen elemzi a test problematikáját a szociális konstruktivista, illetve a diszkurzív pszichológiai kutatásban. Írásában az *embodiment* két megközelítést vázolja: az egyiket makroszociális konstruktivista, a másikat a mikroszociális konstruktivista megközelítésnek nevezi (Burr 2015). Makroszociális konstruktivista nézőpontból a test a diszkurzus társadalmi szintjéhez kapcsolódik, ahhoz a szinthez, amely a lokális kultúra eszközeivel konstruálja a testet és a testjelentéseket, tehát ebben az értelemben a test a diszkurzus(ok) „terméke” (Burr 2015). Burr tehát a makroszociális kifejezést a foucault-i diszkurzus értelmében használja, amely a testet biopolitikainak tételezi. A diszkurzust makroszociálisként értelmező keretben számos kutatás születik, különös tekintettel a társadalmi nem, a betegség, illetve a test normalizált és normától eltérő konstrukcióját előtérbe helyezve (Ussher 1997; Norman 2011). Magyarul Csabai Márta és Erős Ferenc test és identitás viszonyát körüljáró munkájában (Csabai és Erős 2000), Csabai későbbi munkáiban (Csabai 2015), valamint Borgos Anna a testtel kapcsolatos diszkurzusokat tárgyaló tanulmányaiban (Borgos 2002a, 2002b) jelenik meg ez az értelmezési keret.

A mikroszociális megközelítés a diszkurzusként értelmezett köznapi interakciók elemzésének területe, ahol az interakciós rend Goffman ihlette vizsgálatát, a diszkurzusanalízis bizonyos válfajait, illetve a párbeszédelemzést (*conversation analysis*) találhatjuk. Burr olvasatában a mikroszociális konstruktivista kutatók nem önmagukban érdeklődnek az *embodied* tapasztalatok iránt, hanem amennyiben a diszkurzív térben, a konkrét interakcióban jelennek meg, leginkább oly módon, hogy a testi tapasztalat beszédtemává, retorikailag megformált elbeszéléssé, illetve diszkurzív beszámoló forrásává válik (Burr 2015).

További fontos, a diszkurzív *embodiment*-kutatásokon átívelő kérdés a test, illetve testiesült tapasztalat és a nyelv kapcsolata. Ahogy láttuk, ennek egyik esete a testi tapasztalat, így az érzelem, a fájdalom retorikai megformálása, illetve annak elemzése (Edwards 1997; Bodor 1997a, 2004a, 2004b). E kutatások jelentős hozadéka, hogy rámutatnak a vonatkozó, mindaddig szubjektívnek hitt pszichológiai tényezők normativitására és diszkurzusban megmutató performativitására. Egy másik kirajzolódó kutatási irány arra keres választ, hogyan egyeztethetők össze a megtettesült tapasztalatok és a nyelvi konstrukciók (Cresswell 2012). Eszerint, ahogyan a nyelv szociális konstrukció, az *embodiment*-tapasztalatok is azok, amelyek a korai gondozó-csecsemő interakcióból származnak (Cresswell és Smith 2012). Ez a megközelítés nem nyelvi szimbolikus jelrendszerként vonja be a testet és gesztusait, performativitását a kutatásba. Ide kapcsolhatók Bruner korábbi kutatásai (Bruner 1983), aki a preverbális gesztusok diszkurzusát vizsgálta, s az adok-kapok játékban a beszélőváltás, a másik tekintetének követésében a közös referencia alapjait vélte kimutatni.

Kérdés ugyanakkor, hogy a makro- és mikrodiszkurzív aspektus elválasztható-e, elemzhető-e az *embodied* tapasztalat, a makrodiszkurzív értelmezés mellőzésével, és viszont, illetve hogy milyen kutatások jöhetnek létre a két perspektíva elkülönülő és milyenek együttes alkalmazásukkal (Burr 2015).

A retorikailag elbeszéltestek kutatása mellett tehát az interakciókban megnyilatkozó testi valóság, a beszélő testek szimbolikus jelenléte, vagy éppen a beszédaktus-elméletből ismert illokúciós aktusokkal analóg cselekvéses értéke, performativitása is a mikrodiszkurzív kutatások tárgyává válik. Az elemzés itt arra a folyamatra irányul, hogyan involválódik a test a testi tapasztalat anyagi hordozójaként az interakciókba, hogyan alakítja az interakciót a fizikai test explicit előtérbe kerülése vagy helyezése (Heath 2002, 2004, 2013 [2004]); Hepburn 2004).

Hasonló irányból közelít a diszkurzív pszichológia egy másik képviselője, az *embodied* identitást és a testiesült ént (szelfet) kutatásai középpontjába helyező Sally Wiggins, aki szerint a diszkurzív pszichológia célja, hogy a diszkurzusban lévő testek (*bodies in discourse*), vagyis a testről való beszéd diszkurzív elemzése helyett a diszkurzív testek (*discursive bodies*) kerüljenek a kutatás fókuszába. Wiggins olvasatában a diszkurzív pszichológia érdeklődésének egyrészt arra kell irányulnia, hogyan alakítják a diszkurzív gyakorlatok a test sajátosságait, funkcióit és határait, legfőképpen pedig arra, hogyan és mikor konstruálódik az általa flexibilisnek és dinamikusnak tekintett *embodied* én és identitás az interakciók során, történjenek akár családi otthonokban, interjúhelyzetekben vagy egy orvoscsoporthoz megbeszélésén (Wiggins 2014; Wiggins és Cromdal 2020).

Wiggins és Burr egyaránt az identitás és szubjektivitás összefüggésében, az *embodied*, testi én diszkurzív megragadásának igényével tárgyalja az *embodimentet* (Burr és Dick 2017; Wiggins 2014; Wiggins és Cromdal 2020). *Embodiment*-fogalmuk fenomenológiai irányultságú, Burr értelmezésében a diszkurzív pszichológia célja a test-lélek dualizmus meghaladása, a személynek mint testiesült, biológiai, pszichoszociális-nyelvi entitásnak megragadása (Burr és Dick 2017).

Nagyon hasonlóan közelíti meg a diszkurzív pszichológia témáit és irányultságát Rom Harré, az irányzat egyik meghatározó képviselője, akit azonban nem az *embodiment* elméleti problematikája vagy konstrukciós folyamata foglalkoztat, hanem az egyszerre testi, azaz *embodied*, szociális és nyelvi én pszichológiájának megalkotása (Harré és Gillett 1994; Harré 1997 [1994]). Alapvető elképzelése, hogy a szubjektum voltaképpen az emberi interakciókban létrejövő aktivitások során formálódó ének összessége (Brockmeier 2019). Megközelítésében az *embodied* én csupán egyike a személy négy aspektusának, a személy egyedi, énazonos, folyamatos, változatlan megnyilvánulása, mely a narratív, a szociális és a szociális reprezentációkat hordozó énaspektussal együtt alkotja a személyiség egészét. Bár nem hierarchizálja ezeket a szelfaspektusokat, láthatóan az énazonos, folytonos, kevésbé változó *embodied* ént tételezi a személy legstabilabb részének, míg a narratíván konstruált autobiografikus szelf-, a diszkurzus folyamatában konstituálódó, személyes minőséget hordozó szociális/társas szelf- és a szociális reprezentációk tartalmát megjelenítő negyedik szelfaspektus kontextuálisan, időben és tartalmában is inkább változó (Harré és Moghaddan 2015). Harré számára tehát az *embodiment* nem önmagában, hanem az én és az én pozicionálása viszonylatában válik a kutatás tárgyává (Davies és Harré 1990).

Záró megjegyzések

Tanulmányunkban elsőként a lelki és a testi pszichológiai értelmezésének két főbb változatát mutattuk be, a fiziológiai redukció magyarázati mintáját és a pszichoszomatika értelmezési keretét. Ezt követően elkülönítettük tőlük a pszichológiai *embodiment*-kutatások területét, és rögzítettük mibenlétét. Miután röviden megemlítettük, hogy a különféle pszichológiai iskolák a pszichoanalízistől a kognitív pszichológiáig mind foglalkoznak az *embodiment* témájával, rátértünk a diszkurzív pszichológiai *embodiment*-kutatások rövid bemutatására. Ennek során bemutattuk a diszkurzív pszichológia néhány releváns *embodiment*-megközelítését a makrodiszkurzív és a mikrodiszkurzív aspektusokon keresztül, illetve vázoltuk a mikrodiszkurzív interakciók gyakorlatában tetten érhető *embodiment*-megnyilvánulások nyelvi-retorikai, szimbolikus, performatív értelmezésének lehetőségeit, kitérve az *embodied* identitás eltérő értelmezéseire is.

Befejezésül teszünk néhány terminológiai, egyszerre indexikus és metanyelvi megjegyzést az épp itt és most zajló társadalomtudományos diszkurzus egyik központi szereplőjéről, az *embodiment*-terminus magyar nyelvű használatáról. Álláspontunk szerint egy-egy idegen terminus reflektálatlan átvétele jelentős kockázattal jár. Nem a magyar nyelv megóvándó „tisztasága” miatt, ami metaforikus jellemzőként félrevezetően dologiasítja a nyelvet, hanem azért, mert egy-egy idegen nyelvből kölcsönzött terminus, így esetünkben az *embodiment* reflektálatlan használatával a diszkurzus és résztvevői nem kívánatos helyzetbe kerülhetnek. Amikor egy terminust átveszünk, a forrásnyelvben meglévő konnotációk nem korlátozzák többé az adott szó használatát. Ugyanakkor a célnyelvben könnyen és viszonylag korlátozatlanul felruházható jelentéssel, mint afféle projektív felület működhet tehát. Ráadásul a célnyelv közösségében idegen szóként már önmagában is tekintéllyel ruhazza fel használóját – olykor tekintélyt követel neki. Mindez szerencsétlen módon az adott terminus egyszerre homályos és tekintélyt parancsoló használatában összegződhet, egyfajta misztifikációt eredményezhet, és paradox módon a dialogikusnak tűnő hangot monologikusként működteti, amit kívánatosnak tartunk elkerülni. Megítélésünk szerint erre az *arousal* és a *self* bizonyos használatai lehetnek példák magyar nyelvű pszichológiai szövegekben. A fentebb jelzett szemantikai és pragmatikai kockázatokat ezért saját gyakorlatunkban úgy próbáljuk, próbáltuk meg csökkenteni, hogy az *embodiment* és *embodied* angol szavak mellett és velük keverve néhány magyar megfelelőt is használunk, így például a test, a testies, a testiesülés és a megtestesülés szavakat.

Hivatkozott irodalom

- Bigazzi Sára (2015): Tudás és kontextus: a szociális reprezentáció elmélete. In *A nevelésszociológia alapjai*. Varga Aranka (szerk.). Pécs: PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Wlislócki Henrik Szakkollégium, 49–78.
- Bodor Péter (1997a): Az éteren túl: A megismerés társas konstruktivista felfogása. *Replika* (26): 105–120.

- Bodor Péter (1997b): Bevezetés: A lélek mint diskurzus. *Replika* (25): 135–140.
- Bodor, Péter (2001): Essay Review: More than Meets the Ear. *British Journal of Psychology* 92(2), 403–409. DOI: <https://doi.org/10.1348/000712601162266>
- Bodor Péter (2002): Konstruktivizmus a pszichológiában. *BUKSZ* 14(1): 67–74.
- Bodor Péter (2004a): Az érzelmi fejlődés diszkurzív megközelítése: az érzés (*feel*). In *Az emberi megismerés kibontakozása. Társas kogníció, emlékezet, nyelv*. Györi Miklós (szerk.). Budapest: Gondolat, 17–40.
- Bodor Péter (2004b): *On Emotions: a Developmental Social Constructionist Account*. Budapest: L'Harmattan.
- Bodor Péter (2006): Metaforák, diszkurzus és pszichológia. *Replika* (54–55): 219–239.
- Bodor Péter (2008): Az érzelem konstrukciója. Fogalmi megfontolások. In *Megismerés, reprezentáció, értelmezés*. Erős Ferenc (szerk.). Pécs: PTE BTK Pszichológia Intézet és Romológia Tanszék, 23–43.
- Bodor Péter (2014): Az érzelmek társas konstruktivista értelmezése és az érzelmek aktív versus passzív paradoxona. In *Szenvedély, szerelem, narrációk. Filozófiai és pszichológiai tanulmányok*. Boros Gábor és Pólya Tibor (szerk.). Budapest: ELTE Eötvös, 41–60.
- Borgos Anna (2002a): Naív testelméletek. A testtel kapcsolatos népszerű diskurzusok alakulása és jellemzői. In *Test-beszédek. Köznapi és tudományos diskurzusok a testről*. Csabai Márta és Erős Ferenc (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 21–45.
- Borgos Anna (2002b): „Testkép-képek”. Áttekintés a fogalom filozófiai és pszichológiai értelmezéséről. In *Test-beszédek. Köznapi és tudományos diskurzusok a testről*. Csabai Márta és Erős Ferenc (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 46–60.
- Brockmeier, Jens (2019): What Is It to Be a Human Being. Rom Harré on Self and Identity. In *The Second Cognitive Revolution. A Tribute to Rom Harré*. Bo Allesøe Christensen (szerk.). Switzerland: Springer, 43–49. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-26680-6_5
- Bruner, Jerome (1983): *Child's Talk. Learning to Use Language*. Oxford: Oxford University Press.
- Bucci, Wilma (2002): The Referential Process, Consciousness, and the Sense of Self. *Psychoanalytic Inquiry* 22(5): 766–793. DOI: <https://doi.org/10.1080/07351692209349017>
- Burr, Viv (2015): *Social Constructionism*. London: Routledge.
- Burr, Viv és Penny Dick (2017): Social Constructionism. In *The Palgrave Handbook of Critical Social Psychology*. Brendan Gough (szerk.). London: Palgrave Macmillan, 59–80.
- Burr, Vivien (1999): The Extra-Discursive in Social Constructionism. In *Social Constructionist Psychology. A Critical Analysis of Theory and Practice*. David J. Nightingale és John Cromby (szerk.). Buckingham: Open University Press, 113–126.
- Cresswell, James (2012): Including Social Discourses and Experience in Research on Refugees, Race, and Ethnicity. *Discourse & Society* 23(5): 553–575. DOI: <https://doi.org/10.1177/0957926512455885>
- Cresswell, James és Lacey Smith (2012): Embodying Discourse Analysis. Lessons Learned about Epistemic and Ontological Psychology. *Discourse & Society* (23): 619–625. DOI: <https://doi.org/10.1177/0957926512455880>
- Csabai Márta (2015): A test képzőművészeti és tudományos reprezentációinak szerepe az identitás-konstrukciókban. In *Emlékezés, identitás, diszkurzus*. Bodor Péter (szerk.). Budapest: L'Harmattan, 91–108.
- Csabai Márta és Erős Ferenc (2000): *Testhatárok és énhatárok. Az identitás változó keretei*. Budapest: Jászöveg Műhely.
- Danzinger, Kurt (1997): The Varieties of Social Construction. *Theory & Psychology* 7(3): 399–416. DOI: <https://doi.org/10.1177/0959354397073006>
- Davies, Brownly és Rom Harré (1990): Positioning. The Discursive Production of Selves. *Journal for the Theory of Social Behaviour* 20(1): 43–63. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-5914.1990.tb00174.x>
- Dosamantes-Beaudry, Irma (1997): Somatic Experience in Psychoanalysis. *Psychoanalytic Psychology* 14(4): 517–530. DOI: <https://doi.org/10.1037/h0079738>
- Edwards, Derek (1997): *Discourse and Cognition*. London: SAGE. DOI: <https://doi.org/10.4135/9781446221785>
- Edwards, Derek és Jonatan Potter (1992): Discursive Psychology. In *How to Analyse Talk in Institutional Settings. A Casebook of Methods*. Alec McHoul és Mark Rapley (szerk.). London: Continuum International, 12–24.
- Gergen, Kenneth J. (1997): The Place of the Psyche in a Constructed World. *Theory & Psychology* 7(6): 723–746. DOI: <https://doi.org/10.1177/0959354397076001>
- Gergen, Kenneth J. (2009): *Relational Being*. New York: Oxford University Press.
- Gibson, James J. (1977): The Theory of Affordances. In *Perceiving, Acting, and Knowing: Toward an Ecological Psychology*. Robert E Shaw és John Bransford (szerk.). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 67–82.
- Harré, Rom (1997 [1994]): Érzelem és emlékezet: a második kognitív forradalom. *Replika* (25): 141–152.
- Harré, Rom és Fathali Moghaddan (2015): Positioning Theory and Social Representations. In *The Cambridge Handbook of Social Representations*. Gordon Sammut, Eleni Andreouli, George Gaskell és Jaan Valsiner (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 224–233. DOI: <https://doi.org/10.1017/cbo9781107323650.019>

- Harré, Rom és Grant Gillett (1994): *The Discursive Mind*. London: SAGE. DOI: <http://dx.doi.org/10.4135/9781452243788>
- Heath, Christian (2002): Demonstrative Suffering: The Gestural (Re)embodiment of Symptoms. *Journal of Communication* 52(3): 597–616. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.2002.tb02564.x>
- Heath, Christian (2004): Analysing Face-to-Face Interaction. Video, the Visual and the Material. In *Qualitative Research. Theory, Method and Practice*. David Silverman (szerk.). London: SAGE, 226–282.
- Heath, Christian (2013 [2004]): Szemtől-szembeni interakcióban zajló tevékenységek elemzése videó használatával. In *Szavak, képek, jelentés. Kvalitatív kutatási olvasókönyv*. Bodor Péter (szerk.). Budapest: L'Harmattan, 276–296.
- Hepburn, Alexa (2004): Crying: Notes on Description, Transcription, and Interaction. *Research on Language & Social Interaction* 37(3): 251–290. DOI: https://doi.org/10.1207/s15327973rlsi3703_1
- Hepburn, Alexa és Sally Wiggins (2005): Developments in Discursive Psychology. *Discourse & Society* 16(5): 595–601. DOI: <https://doi.org/10.1177/0957926505054937>
- Howarth, Caroline, Catherine Campbell, Flora Cornish, Bradley Franks, Lucia Garcia-Lorenzo, Alex Gillespie, Ilka Gleibs, Isabelle Goncalves-Portelinha, Sandra Jovchelovitch, Saadi Lahlou, Jenevieve Mannell, Tom Reader és Chris Tennant (2013): Insights from Societal Psychology. The Contextual Politics of Change. *Journal of Social and Political Psychology* 1(1): 364–384. DOI: <https://doi.org/10.5964/jspp.v1i1.64>
- McNamee, Sheila és Kenneth J. Gergen (1992): *Therapy as Social Construction (Inquiries in Social Construction series)*. London: SAGE.
- Meier, Brian P., Simone Schnall, Norbert Schwarz és John A. Bargh (2012): Embodiment in Social Psychology. *Topics in Cognitive Science* 4(4): 705–716. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1756-8765.2012.01212.x>
- Norman, Moss E. (2011): Embodying the Double-Bind of Masculinity. Young Men and Discourses of Normalcy, Health, Heterosexuality, and Individualism. *Men and Masculinities* 14(4): 430–449. DOI: <https://doi.org/10.1177/1097184x11409360>
- O'Connor, Cliodhna (2017): Embodiment and the Construction of Social Knowledge. Towards an Integration of Embodiment and Social Representations Theory. *Journal for the Theory of Social Behaviour* 47(1): 2–24. DOI: <https://doi.org/10.1111/jtsb.12110>
- Potter, Jonathan és Alexa Hepburn (2008): Discursive Constructionism. In *Handbook of Constructionist Research*. Jaber F. Gubrium és James A. Holstein (szerk.). New York: Guildford, 275–293.
- Potter, Jonathan és Margaret Wetherell (1987): *Discourse and Social Psychology. Beyond Attitudes and Behaviour*. London: SAGE.
- Rumble, Ben (2010): The Body as Hypothesis and as Question. Towards a Concept of Therapist Embodiment. *Body, Movement and Dance in Psychotherapy* 5(2): 129–140. DOI: <https://doi.org/10.1080/17432979.2010.494852>
- Sarbin, Theodore R. (1986): *Narrative Psychology. The Storied Nature of Human Conduct*. London: Praeger Press.
- Ussher, Jane (1997): *Body Talk: The Material and Discursive Regulation of Sexuality, Madness and Reproduction*. London: Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203135327>
- Wiggins, Sally (2014): On the Accountability of Changing Bodies. Using Discursive Psychology to Examine Embodied Identities in Different Research Settings. *Qualitative Psychology* 1(2): 144–162. DOI: <https://doi.org/10.1037/qap0000012>
- Wiggins, Sally és Karin O. Cromdal (2020): *Discursive Psychology and Embodiment*. London: Palgrave Macmillan. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-53709-8>

Bodor Péter

Szociálpszichológus, ELTE TTK, Szociológia Intézet, Szociológia Tanszék (Budapest)

Csekő Csilla

PhD hallgató, PTE BTK, Pszichológia Doktori Iskola, Szociálpszichológia Program (Pécs)

Kiss Kata Dóra

Az *embodiment*-paradigma testfelfogásának jelentősége az anorexia nervosa értelmezésében és kezelésében

Absztrakt: A tanulmány az *embodiment*-paradigmában rejlő lehetőségeket az anorexia nervosa értelmezése és kezelése szempontjából mutatja be, mivel abban a testnek, még pontosabban a megélt testnek kitüntetett szerep jut. A jelenleg mainstream pszicho-tudományos attitűd a pszichés problémákat elsődlegesen az agyban és az idegrendszerben lokalizálja, míg a megélt test háttérbe szorul. Az *embodiment*-perspektíva ezzel szemben a kritika eszközeként szolgálhat, amennyiben a test tapasztalatán keresztül közelít a különféle pszichés zavarokhoz. Az anorexia medikális értelmezése a testképzavart individuális problémaként értelmezi, míg a feminista kritika az individualizáló perspektívával szemben a kórkép kialakulása mögött álló társadalmi okokra összpontosít. Ebben többek között hangsúlyosak az ideális nőiséghez kapcsolódó társadalmi reprezentációk, az őket létrehozó kulturális praxisok, a személyes és társadalmi kontroll kérdése és a test szimbolikus jelentése. Ugyanakkor a női test mindkét paradigmában passzív, alárendelt szerephez jut. Az *embodiment*-attitűd a megélt tapasztalaton keresztül értelmezi az anorexia okait, ezzel nem egy külsődleges testértelmezést erőltet az azzal küzdőkre, hanem segít megerősíteni ágenciájukat. Az írás a különböző attitűdök bemutatásán túl említést tesz olyan lehetséges terápiás eljárásokról, amelyek sikerrel alkalmazzák az *embodiment*-paradigmát az anorexia kezelésében, ezzel hangsúlyozza, hogy a terápiában a pszicho-tudományok, a kritikai elméletek meglátásai és az *embodiment*-attitűd együttes és komplex alkalmazása a leghatékonyabb.

Kulcsszavak: anorexia, *embodiment*, pszicho-tudományok, kritikai pszichológia, feminista kritika, gender, fenomenológia

Bevezetés

Tanulmányomban az *embodiment*-paradigma¹ hasznát világítom meg a pszichotudományok elméletalkotása és terápiás eljárásai szempontjából. Mindezt az anorexia nervosa példáján keresztül szemléltetem, mivel abban a testnek, még pontosabban a test érzékelésének kitüntetett szerep jut. A jelenleg mainstream pszichológiai értelmezésekben és kezelési módokban a megélt test tapasztalata háttérbe szorul a kognitív és fiziológiai magyarázatokkal szemben (APA 2015; Máriási és Vida 2015), melyek ellenében az *embodiment* perspektívája a kritika eszközeként funkcionálhat.² Az anorexia nervosa, tekintve, hogy benne a test élettani folyamatainak is kulcsfontosságú szerep jut, egyfajta határterületet alkot a pszichológia, a pszichiátria és az orvostudomány között. A továbbiakban az anorexia *embodiment*-értelmezéseit elsősorban a pszichiátria és a medikális betegségmodell elméleti és gyakorlati értelmezéseivel vonom párhuzamba, továbbá az ezeket bíráló, évtizedek óta jelen lévő feminista és gender szempontú kritikai elméletekkel.

A kritika alapján a pszichés zavarok valójában nem individuális patológiák, hanem társadalmi problémák tünetei, azaz olyan diszkurzív terek, amelyekben a hatalom mikro- és makroszintje összeér (Fisher 2009; Kovai 2015). Ezért a kritika az egyéni tapasztalatot egy még hangsúlyosabb társadalmi reflexióval köti össze. Ez alapján olyan elemzési szempontokkal tágítja a diskurzust, mint a kultúra, a társadalom, a gazdaság és az őket meghatározó hatalmi struktúrák, amelyek minden korban létrehozzák az emberről szerezhető tudás egy adott formáját és a közvetítésére szolgáló intézményrendszereket (Fox, Prilleltensky és Austin 2009). Az anorexia *embodiment*-értelmezésén keresztül továbbá nemcsak a pszichológia, de a kritikai elméletek hiányosságaira is felhívom a figyelmet az élő test tapasztalatának hangsúlyozásával.

1 A tanulmány szándékosan az *embodiment* angol nyelvű megnevezését használja. Ennek oka, hogy a fogalomra alkalmazható magyar nyelvű kifejezések, mint a *megtestesültség* vagy a *testet-öltöttség*, impliciten újratermelik azt a klasszikus test-lélek dichotómiát, melyet a paradigma egésze felül kíván írni.

2 A pszichológiáról lehetetlen egységes paradigma- vagy diszciplinaként beszélni. Ezzel szemben helyesebb diskurzusként (Foucault 1998) tekinteni rá, melyben az egymásnak sokszor ellenfelesül elméleti és terápiás eljárások közösen hozzák létre az ember pszichés működéséről alkotható tudásokat. A diskurzusnak része az egyetemi curriculum, az elméleti tudásanyag, valamint a megannyi pszichoterápiás eljárás és technika, melyek neve pszilótaggal kezdődik (Kovai 2015). Ezeket hívja Nikolas Rose pszichotudományoknak (Rose 1999). A diskurzusban megfigyelhető a folytonos ingadozás a természet- és humántudományos-perspektívák között (Pléh 1998), ugyanakkor az Amerikai Pszichológiai Társaság (APA) hivatalos meghatározása szerint a pszichológia az elme és viselkedés tudománya (APA 2015), ezzel pedig a természettudományos keretrendszert helyezi előtérbe az emberi psziché egészségének és betegségének értelmezése szempontjából. Ez alapján a mainstream pszichológiában – amelybe beletartozik az egyetemi oktatás, az elméletalkotás, a kutatás és az ezekből következő legelterjedtebb kezelési technikák – a kognitív tudományok és neurológia-betegségmodell a legmeghatározóbb (Máriási és Vida 2015). Ezzel a mainstream pszichológia jelenleg a pszichés problémákat egy medikális betegségmodellben mint a mentális működés rendellenességét értelmezi, és az agyban, idegrendszerben lokalizálja (Van der Kolk 2020: 44). A mainstream pszichológián túl azonban beszélhetünk szakképzésről, módszertani, önismereti és pszichoterápiás képzésekről, melyek nem feltétlenül kapcsolódnak a mainstream pszichológia természettudományos keretrendszeréhez (Máriási és Vida 2015).

Az *embodiment*-paradigma fenomenológiai gyökerei

Amikor pszichés zavarokról és a kezelésükről gondolkodunk, hajlamosak vagyunk a tudat felől értelmezni őket. Emellett a test legtöbbször másodlagos a mainstream pszichológia elméleti és terápiás praxisaiban. A hangsúlyeltolódás a test és elme különválasztásának kora modern hagyományán nyugszik, ez alapján az elme primátusa a testtel szemben a nyugati gondolkodás történetének meghatározó toposza, mely a pszichotudományok test-felfogásában is impliciten megtalálható.³ A korai pszichológia paradigmaticus elmélete, a behaviorizmus, a testet stimulusokra reagáló, automatikus működésmódként gondolta el. A későbbi pszichológiai áramlatok finomítottak ugyan e mechanisztikus felfogáson, a passzív test gondolata azonban impliciten tovább él, például a kognitív tudományok biológista és természettudományos keretrendszerében, amely jelenleg az egyik legmeghatározóbb a pszichológia oktatásában, kutatási irányjaiban, módszereiben és a belőlük következő terápiás eljárásokban (Máriási és Vida 2015).

A kognitív modellben a pszichés zavarok elemzésekor tehát a test periférikus a tudat működéséhez képest. Pontosabban fogalmazva, a paradigma a kognitív folyamatok köré centralizálja kutatásának területét, a testi működésről pedig ezeken keresztül mint az érzékszervi feldolgozás „gépezetéről” beszél (Adams 2010; Wilson és Foglia 2017). Az érzékelés ez alapján az agyban és az elmében lokalizálható, és olyan képességet jelöl, amely a kognitív struktúrák révén dolgozza fel a külvilágból érkező szenzoros információkat. A biológista szemléleten alapuló klinikai szakirodalom tehát úgy konceptualizálja a testet, hogy hiányzik belőle a megélt test tapasztalata és ennek jelentősége a pszichés folyamatokban (Rumble 2010; Sanz és Burkitt 2001).⁴

Az *embodiment*-paradigma nemcsak a pszichológiában, de a legkülönbözőbb tudományterületeken igyekszik rámutatni, hogy a megélt test figyelmen kívül hagyása gátolja a személy és környezete között végbemenő kölcsönhatások vizsgálatát és megértését. Ezért a paradigma törekszik egy holisztikus perspektívát bevezetni a testről és a percepcióról. Egy testiséget hangsúlyozó pszichológiai gyakorlat számára a gondolatok, érzések és a viselkedés nem pusztán az individuális elmére vezethetők vissza, ezért foglalkozik a test és környezete interakciójával (Brian et al. 2012; McBride és Kwee 2018). Az *embodiment*-perspektíva többek között a fenomenológiai hagyományban gyökerezik. A 20. századi

3 A karteziánus test–elme ellentét szerint a két fakultás különválasztott és hierarchikus viszonyban áll egymással. A racionalista hagyomány alapján a gondolkodó rész értékesebb a biológiai meghatározottságú testnél. A karteziánus filozófia nagyban meghatározta a későbbi pozitívista tudományok világnézetét, eszerint a természet működése mechanisztikus, óraműszerű, a test pedig biológiai folyamataival, érzeteivel és affektusaival a mechanikus világ része (Boros 2007; Tózsér 2008). Azzal, hogy az oppozíció impliciten beépült a modern tudományos felfogásba, egyben saját testünkhöz való viszonyunk inherens része a különválasztottság gondolata.

4 A kognitív tudományokban az utóbbi évtizedekben egyre elterjedtebb az *embodied cognition* gondolata. Az irányzat igyekszik hangsúlyozni a test és elme kölcsönös függését, elválaszthatatlanságát, valamint azt, hogy a test valójában szignifikáns szerepet játszik a kognitív folyamatokban, de nem mint objektum, hanem mint ágens. A paradigma továbbá igyekszik számolni a test szituáltságával, azaz a konkrét interakciók befolyásával a kognitív folyamatokban (Schubert és Gün 2009). Ugyanakkor több, a témában születő tanulmány kiemeli, hogy az *embodied cognition* empirikus alátámasztása és az abból alkotható összefogó elméleti keretrendszer igen hiányos (Körner, Topolinski és Strack 2015). A probléma egyik oka, hogy bár az *embodiment*-paradigma a testben létezés szubjektív tapasztalatát kívánja beemelni a pszichológiába, ugyanakkor épp ez a szubjektivitás az, ami a modern, objektív tudományos standardokra támaszkodó pszichológiai kutatás számára nehezen mérhető, és még kevésbé általánosítható.

fenomenológiai gondolkodás ugyancsak kísérletet tesz a nyugati gondolkodást meghatározó test-lélek kettősség feloldására. Ennek érdekében kitüntetett figyelmet fordít az érzékelésben megélt tapasztalatra és a testre mint annak elsődleges és aktív médiumára. A mozgalom számára a test tehát nem állandó objektum, hanem mindig aktívan jön létre a szituáció *itt és most*jában, ezzel egy láthatatlan dimenziót biztosítva létünknek, amelyet a fenomenológia világnak nevez (Merleau-Ponty 2006; Ullmann 2011).

Maurice Merleau-Ponty francia filozófus munkássága alapvetően fontos a testről alkotott fenomenológiai és *embodiment*-elméletekben. Meglátásai így az anorexiás testtapasztalat értelmezéséhez is segítséget nyújthatnak. Merleau-Ponty amellett érvel, hogy a tudat, a test és a világ komplex módon, egymással „összefonódva” létezik, azaz az érzékelés és a gondolkodás sem egymástól, sem az adott helyzettől nem választható el (Merleau-Ponty 2006). Érzékelésemélete tehát nem redukálódik pusztán az individuális elmére, ahogyan azt például a kognitív tudományok esetében láttuk. Az érzékelés a személy és a világ között jön létre, a világba ágyazott, médiuma a test. Ebből az is következik, hogy az érzékelés általánosíthatatlan, hiszen mindannyian más pozíciót foglalunk el közösen osztott világunkban.

Merleau-Ponty gondolatai ugyanakkor nemcsak a kognitív tudományok problémáira, de a szociálkonstruktivizmuson alapuló kritikai pszichológia hiányosságaira is felhívják a figyelmet. A kritikai elméletek egyfajta ontológiai szkepticizmussal élnek, melynek alapján az érzékelhető valóság a reflexív tudat mellékterméke, épp ezért semmi sem állítható a világról és a dolgok létmódjáról a társadalmilag és történetileg konstituált tudástól függetlenül (Gergen 1996). Ezzel a konstruktivista elméletek akaratlanul is, de újratermelik a test-élme ellentétet, melyben ismételten a tudatnak jut aktív, valóságalkító szerep, míg az anyag inkább zavaró, be nem illeszthető tényezőként tűnik fel. A konstruktivista kritika denaturalizálja az anyagiságot és a testet, ez alapján az anyagnak nincs jelentősége a társadalmi mezőn kívül, a test pedig csak a politikai praxis, nyelv, kultúra jelölő aktusai által létezik (Frost 2011). Fenomenológiai nézőpontból azonban az anyag több, mint amit a jelölő aktus meg tud belőle ragadni.

Objektív tudományos szempontból a megélt testre vonatkozó elmélet könnyen bírálható, hiszen meglátásai nehezen támaszthatók alá az empiriára alapozott természettudományos eszközrendszerrel, szociálkonstruktivista szempontból pedig az érzékelés társadalmi vetülete lehet kérdéses. Merleau-Ponty sem a természettudományok által leírt törvényszerűségeket, sem a társadalmilag konstruált tudást nem tagadja, ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy ezek csak egy-egy dimenziót tudnak hozzátenni a valóság értelmezéséhez, s közülük egyiket sem lehetséges totalizálni az egyén tapasztalatainak magyarázatában. Elméletében az érzékelés valóban nem univerzalizálható, mivel az egyéni testi tapasztalat befolyásolja – ugyanakkor kiemeli: azáltal, hogy eleve társadalomban léteünk, minden partikuláris csoport vagy társadalmi osztály más pozícióból és perspektívából érzékel. A csoportokon belüli szituáltság bizonyos értelemben mégis egységesít, hiszen az érzetek értelmezése társadalmilag és történetileg konstituált, ezért az értelmezés mindig irányítja az érzékelést (Merleau-Ponty 2006). A továbbiakban a fent bemutatott fenomenológiai attitűd alkalmazásának lehetőségeit mutatom be az anorexia nervosa *embodiment*-alapú elemzésével. A megtestesültség gondolata olyan új perspektívával és módszerekkel képes gazdagítani a klasszikus pszichológiai elméleteket, melyeken

keresztül a szakembereknek lehetőségük nyílt területük komplex, kritikai revíziójára egy sikeresebb gyógyító praxis reményében.

Az anorexia nervosa pszichológiai és szociokulturális háttere

Az anorexia nervosa kiváló alapot nyújt megannyi kritikai elemzés számára, mivel kialakulásának okait szinte lehetetlen pusztán egyéni faktorokra visszavezetni, így egyfajta határterület a biológiai meghatározottságok és a társadalmi környezet között. Hillary McBride és Janelle Kwee az étkezési rendellenességeket – amelyeknek csak szélsőséges esete az anorexia – „kulturális betegségként” definiálja (McBride és Kwee 2018: 25), mivel a testtel szembeni elégedetlenség és az ebből következő rendellenes étkezési módok szubklinikai szinten általánosan jelen vannak a női populáció körében. Ennek alapján a kórkép, szemben a hivatalos klinikai állásponttal, nem individuális probléma, hanem annak a szociokulturális miliónek a következménye, amelyben a nők értéke nagymértékben függ külső megjelenésüktől (McBride és Kwee 2018: 20). Így az anorexia a társadalomkritika szintjén szupermetaforaként funkcionál, melyben összeérnek az ideális nőiséghez kapcsolódó társadalmi reprezentációk, az őket létrehozó kulturális praxisok, a személyes és társadalmi kontroll kérdése és a test szimbolikus jelentése. A kórképet megannyi feminista és gender szempontú értelmezés övezi, melyek a fenti társadalmi-kulturális ágensek dekonstrukcióján alapszanak, ugyanakkor kérdéses, hogy mennyire jelenik meg bennük az anorexiás nők megélt testi tapasztalata.

Az étkezési rendellenességek – köztük az anorexia nervosa, azaz az „idegi alapú étvágytalanság” – a 20. század második felében terjednek el tömegesen, mint diagnosztikai kategória pedig csak a hetvenes és nyolcvanas évektől létezik (Túry 2004: 439). A kórkép gyökerei a 19. századra nyúlnak vissza, s habár az önéheztetés gyakorlatai korábban is jelen voltak, ekkorra váltak elsőként pusztán a test alakjának megváltoztatására szolgáló eszközzé (Csabai 1998; Bordo 1990).⁵ Susan Bordo a probléma társadalmi beágyazottságát hangsúlyozza azzal, hogy a jelenséget összeköti az újonnan megjelenő középosztály normáival, értékeivel, életmódjával. A kórkép értelmezésekor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy ez volt a nyugati történelem első olyan korszaka, amelyben éppen azok, akik megtehették, hogy ételre költsenek, önszántukból tagadták meg azt (Bordo 1990: 85). Az anorexia társadalmi beágyazottságát továbbá az is bizonyítja, hogy hatalmas különbségek figyelhetők meg a korai és jelen formái között. A változékonyság összhangban áll az egyre gyorsuló társadalmi változásokkal, hiszen ha feltételezzük, hogy az anorexia összefügg az ideális testkép elérésének vágyával, akkor a szépségideálok változásával szükségszerűen a betegséghez kötődő praxisok és célok is változni fognak.

⁵ Az önéheztetés gyakorlata korábban is jelen volt a nyugati kultúrában, ide sorolhatók például az antik görögök tisztítókurái vagy az éhező szentek attitűdje, azonban ezek a gyakorlatok eltérnek az anorexiás világtól. Susan Bordo szerint, míg a 19. század előtt az éhezés az emberi kiválóság, az önmegtágadás vagy egy magasabb létállapot elérésének eszköze volt, addig az anorexia gyakorlata nem a lélek nemesítésére, hanem a test alakjának megváltoztatására szolgál, azaz az aszkéta ideálját egy esztétikai ideál váltja fel (Bordo 1990).

A betegségek nemzetközi osztályozására szolgáló kódrendszer (BNO) ezt a változékony fenomént egyfajta általános klasszifikáció alá igyekszik rendelni a minél hatékonyabb kezelés érdekében. A BNO alapján az anorexia a súlyos pszichiátriai zavarok közé tartozik, mivel az egyik legnagyobb mortalitással rendelkezik (Túry 2004: 445). A diagnosztika „jellegzetesen fiatal lányok betegségeként” írja le, amelyben leginkább a 12 és 18 éves korosztály érintett, a továbbá hangsúlyozza, hogy elsősorban a fejlett nyugati társadalmakban fordul elő, a felső- és középosztály körében. Ebben a magyarországi adatok tükrözik a nyugati államokban rögzítetteket (Túry 2004: 439).⁶ A hivatalos klasszifikáció alapján az anorexia alaptünete a testképzavar, melynek lényege, hogy a beteg önpercepciója torzul, s még akkor is túlsúlyosnak látja magát, amikor a testsúlya már jelentősen az egészséges alá csökkent. Az ideális testkép elérésének vágya jellegzetesen teljesítménykényszerrel, perfekcionizmussal és túlkontrolláltsággal párosul (Lampard et al. 2012).

A BNO az evészavarok értelmezésekor hangsúlyozza, hogy kialakulásukban nem lineáris oksági viszonyt kell feltételeznünk, sokkal inkább egy rétegzett, soktényezős összjátékot az egyéni (genetika, biológia, személyiség), a családi (családban előforduló evés- vagy affektív zavar) és a szociokulturális (nem, kor, társadalmi réteg, foglalkozás, a teljesítménykényszer kulturális nyomása) meghatározottságok között (Túry 2004: 440). Ezért kezelésében a klinikai gyakorlat komplex, multidimenzionális megoldásokat javasol, interperszonális szinten a család bevonásával, fizikai szinten gyógyszeres kezeléssel, személyes szinten pedig pszicho- és kognitív viselkedésterápiával (Túry 2004: 444).

Versengő nézetek az *anorexia nervosa* értelmezésében

Az anorexiával foglalkozó szakemberek igyekeznek egy multidimenzionális modellt kidolgozni az étkezési rendellenességek értelmezésére a minél hatékonyabb kezelés és megelőzés érdekében, ugyanakkor a kritika felől még mindig nem elég mélyrehatóan számolnak a kulturális tényezőkkel és a megélt test tapasztalatával. Habár a diagnosztika említést tesz a „szociokulturális-társadalmi tényezőkről” mint kialakító faktorról, az mégis személyes tényezővé válik, amennyiben alárendelődik a „nem, a kor, a társadalmi réteg, a foglalkozás, a teljesítménykényszer” kategóriáinak. Így a leírás valójában nem reflektál azokra a kulturális diskurzusokra és intézményi gyakorlatokra, amelyek kialakítják a normatív nőiség formáját és a testtel kapcsolatos, énképünket szervező fogalmainkat. Ezzel a probléma a személyre és szűk közegére korlátozódik, úgymint a biológiai adottságok vagy a család. Az anorexia szempontjából gender vetülete a legalapvetőbb egységesítő struktúra, hiszen szignifikánsan a nők körében fordul elő (Bordo 1992).⁷ Ugyanakkor a klinikai

6 Valójában az anorexia egyre diverzebb populációban jelenik meg a nők körében. Bordo egy 2013-as írásában amellet érvel, hogy bár az 1990-es években talán igaznak bizonyulhatott, hogy leginkább a középosztálybeli fehér lányok érintettek benne, az ezredforduló után a globalizálódó nyugati kultúra egyre szélesebb elterjedésével az anorexia már nemcsak az ő problémájuk, hanem például a bevándorló lakosság körében is egyre elterjedtebb (Bordo 2013). Azaz az anorexia fokozatosan felülírja a diagnosztikában hozzá társított kategóriákat, ami egyre nehezebbé teszi a klasszifikációt.

7 A anorexia meghatározóan női betegség mivolta, nem jelenti azt, hogy a férfiak körében ne volnának jelen különböző testkép- és étkezési zavarok. Ugyanakkor ezek ideáljai és gyakorlatai a maskulinitás kulturális normái körül összpontosulnak, például az izmos test elérésének vágyában (Sanz és Kwee 2001: 45).

modellekben a gender kérdése pusztán egy hozzájáruló, facilitáló tényezőként jelenik meg. A szakemberek mindezt a szépségipar nőkre gyakorolt hatására szűkítik, azonban itt meg is állnak a kulturális és nemi vetületek reflexiójával.

A feminista kritika megkérdőjelezi az anorexia betegség mivoltát, a problémát kihelelyezi a medikális modelltől, ezzel nem individuális patológiaként, hanem szociális problémaként kezeli. Társadalmunkban a legtöbb nő valamilyen formában kitett a normatív szépségideál kulturális nyomásának, ezért étkezéshez való viszonyuk is ehhez kapcsolódik. Amennyiben kultúránkban a normatív nőiség egybeesik a soványság ideáljával, úgy a soványság egyet jelent a kompetenciával, az önkontrollal és az intelligenciával (Sanz és Kwee 2001: 44). Ezt olyan kulturális elvárások támogatják, amelyek szigorú fogyókúrás eljárásokba és folyamatos testedzésbe kényszerítik már a legfiatalabb korosztályt is, például azzal, hogy egyfajta viszolygást, undort idéznek elő a súlyfelesleggel szemben. Ebben az értelemben lehetetlen egyértelmű különbséget tenni normális és patológikus étkezéshez való viszony között, ezért érdemesebb a problémát egy kontinuumon ábrázolni, amely kontinuumba beletartozik a fogyókúraipar a maga változó trendjeivel, és amelynek csak extrém véglete az anorexia (Sanz és Kwee 2001: 44–45). Ezzel a feminista elmélet nem kérdőjelezi meg az anorexia súlyosságát, pusztán felhívja a figyelmet kulturális beágyazottságára és azokra a tényezőkre, amelyek társadalmi és nem egyéni szinten hozzák létre a patológiát. A probléma kifejlődésében mindezen túl megannyi egyedi, az egyes személyek élettörténete által determinált konfiguráció figyelhető meg.

A klasszikus klinikai gyakorlat az anorexiát a medikális betegségmodellen belül értelmezi, és a tüneteknek fiziológiai okokat tulajdonít, ez alapján tehát a kulturális tényezők pusztán csak előidéznek és formát adnak egy már eleve jelen lévő alappatológiának.⁸ A klinikai szakirodalom, kategóriák és tesztek inkább az anorexiában jelen lévő perceptuális zavart, téves érzékelést hangsúlyozzák (Fairburn és Wilson 1993). Ebből adódóan az anorexiás az orvosi tekintet számára olyan személyként konstituálódik, akinek érzékelésében valamilyen inherens defektus van, amely meggátolja abban, hogy reális képet alkotasson a testéről (Sanz és Kwee 2001: 43). A medikális szemléletben manapság a percepció zavaráról áttevődött a hangsúly az anorexiás affektív-kognitív működésére. Ez alapján az anorexiás valójában nem látja kövérnek magát, azonban egy szélsőségesen önkritikus szűrőn keresztül ítéli meg a testét, például az önértékelés hiányából fakadóan (Szmuckler, Dare és Treasure 1995). Az anorexia oka ebben a keretrendszerben már nem a rendellenes érzékelés, hanem a rendellenes kogníció, amely szerint a soványság az önértékelés egyedül lehetséges eszköze. A klinikai attitűd alapján tehát az anorexiás az a személy, aki helytelenül dolgozza fel a külvilágból érkező információkat, ezért önmagáról alkotott képe eltér az „objektív” valóságtól (Sanz és Kwee 2001: 43).

Fenomenológiai szempontból a fiziológiai jelenségekre fókuszáló pszichológiai attitűd itt három hibát követ el: 1) Úgy kezeli a testet és mechanizmusait, mint egyfajta gépezetet, amelynek funkciója, hogy feldolgozza a külső valóságból érkező információkat, ennek

⁸ A klinikai attitűd a fiziológiai értelmezésekre fókuszál, kauzális és lineáris sémákat alkalmaz a tünetek okainak feltárásában és a helyes terápia megválasztásában. Ezzel szemben a bio-pszichoszociális modell a tünetek kialakulását befolyásoló tényezők, korrelációk együttjárását hangsúlyozza. Az utóbbi paradigma tehát lehetővé teszi a multidimenzionális nézőpontok beemelését a pszichés betegségek értelmezésébe, így például az *embodiment*-paradigma használatát az anorexia nervosa kezelésében.

alapján pedig vagy helyesen (normálisan), vagy helytelenül (patologikusan) működik. 2) Annak előfeltételezése, hogy a klinikus képes különbséget tenni helyes és helytelen percepció között, úgy tünteti fel a szakembert, mint akinek megkérdőjelezhetetlen és objektív hozzáférése van a külvilághoz. 3) Bár az anorexia egész kórképe és lefolyása a test körül összpontosul, az oksági tényezők között nem jelenik meg a testérzet tapasztalata.

Az anorexia nervosa értelmezése az *embodiment*-paradigmán belül

Az *embodiment*-paradigma olvasatában az anorexia olyan szubjektív tapasztalat, amelyben a személy elidegenedik a testétől, ez pedig belső állapotainak érzékelését is megnehezíti. Azaz önmagán belül újratermeli a test–elme dichotómiát, melyen keresztül disszociál belső érzeteitől, ezáltal azonban képtelen kialakítani egy stabil szelf érzését. Az anorexiás személy így másokért-való-testté válik, azaz csak mások tekintete által képes rálátni magára, ami folyamatos megfelelési kényszerhez vezet (McBride és Kwee 2018: 131–132). Habár mondhatjuk, hogy az anorexiás testképe torzult, a megélt testtapasztalat érzéki szintjén a torz kép valósággá válik, hiába nem támasztja alá sem a környezet, sem objektív mérések. Egyes kritikai szakcikkék épp ezért az anorexiára mint *embodiment disorderre* hivatkoznak (Cascino et al. 2019; McBride és Kwee 2018).

A fenti fenomenológiai kritikából kitűnik, hogy a kulturális vetületek megértésén túl az anorexia kezelésében elengedhetetlen az *embodiment*-attitűd, azaz nemcsak azoknak a kényszereknek a megállapítása, amelyek jelen kultúránkban a nőket sújtják, hanem a belőlük következő megélt testtapasztalaté is. Az *embodiment*-perspektíva nélkül a női test még a kritikai attitűd számára is csak jelöltként, azaz passzív, alárendelt szereplőként értelmezhető, nem mint jelölő, aki saját értelmeket konstituál világában, és aki képes ágenciát gyakorolni teste felett (Sanz és Kwee 2001: 46). A testtapasztalatra alapozott nézőpont lehetőséget nyújt arra, hogy az anorexiás alakja ne csak jelölt entitás legyen, hanem viszonylagos ágenciát nyerhessen, a test környezetével fenntartott kommunikatív viszonyának hangsúlyozásán keresztül. A feminista elmélet és a pszichológiai gyakorlat, bár különböző szempontokból, de nem számol ezzel a kommunikatív potenciállal. Ezért úgy állítja be a testet, mint dilemmák és diskurzusok csataterét, ez azonban elfedi az anorexiás lehetőségeit arra, hogy saját jelentéseket generáljon, így testén keresztül kommunikálhassa küzdelmeit, melyekkel szembe kell néznie azon a kultúrán belül, melyben szituált (McBride és Kwee 2018: 177).

Számos esettanulmány (McBride és Kwee 2018: 155) mutat rá, hogy egyes nők az anorexiát és a kontrollt a testi és szexuális szégyenérzet leküzdésére használják, például korábban elszenvedett szexuális abúzus miatt. Azért disszociálnak testüktől, mert ezáltal tudnak érzelmeik felett kontrollt szerezni, ezzel rekonceptualizálva fájdalmas emlékeiket (McBride és Kwee 2018: 155). Azaz az anorexiás test nem egyszerűen diszfunkcionáló, patologikus test, de nem is passzívan alávetett a hatalmi diskurzusoknak, hanem kifejezőeszköz, amely képes közölni a világgal küzdelmeit és fájdalmait. A jelenleg alkalmazott klinikai eljárások, melyeknek sokszor része a kényszergyógykezelés, a kényszeretetés vagy a gyógyszeres

kezelés, megszünteti a kommunikáció lehetőségét, miközben éppolyan kiszolgáltatott helyzetbe hozza a nőt, mint amelytől testi gyakorlataikon keresztül szökni próbálnak (Kiss 2016a: 19–21; Túry 2002). A kezelés ugyanakkor, amennyiben egy objektív normalitásideálnak való szubmisszív megfelelésre épül, újra traumatizálja a személyt. Az anorexiás, míg testi önkifejezése egy, a medikálistól különböző nyelvi regiszterbe illeszkedik, üzenete a jelenlegi kezelési gyakorlatok számára értelmezhetetlen marad, képtelen kommunikatív viszonyt kialakítani. A meg nem értettség semlegesíti az anorexiás küzdelmét, a medikalizáció pedig visszaírja az alanyt a közegbe, amely ellen lázadni kíván (Kiss 2016b: 192). Ezért sürgető az *embodiment*-paradigma beépítése a hivatalos kezelési eljárásokba.

Konklúzió és kitekintés

Az anorexia kezelésének szempontjából az *embodiment*-paradigma olyan eszköz lehet, amely segíti a személyt, hogy elmozduljon a mérgező kulturális normáktól egy alternatív testtapasztalat kifejlesztésén keresztül. A pszichológiai elmélet és a klinikai gyakorlat elsődlegesen a testképpel foglalkozik a megélt test helyett, a gyógyuláshoz azonban fontos a test érzeteinek megértése, mind a páciens, mind a terapeuta számára (McBride és Kwee 2018: 252). A 2018-ban megjelent *Embodiment and Eating Disorders: Theory, Research, Prevention and Treatment* című kötet olyan terápiás lehetőségeket gyűjt össze, amelyekben az anorexia kezelésében az *embodiment*-paradigma hangsúlyos. Ilyen módszer például az egzisztencialista analízis, amely segít az egyéni ágencia fejlesztésében (McBride és Kwee 2018: 38); az olyan alternatív módszerek, mint a verses önvallomásokra alapozott testnarratívák létrehozása (McBride és Kwee 2018: 120); az önszeretet megerősítését célzó technikák, amelyek segítségével maga a test válhat erőforrássá (McBride és Kwee 2018: 167); illetve a jógán, táncon, mozgáson alapuló terápiás eljárások, melyek összehangolják a megélt testet a testképpel (McBride és Kwee 2018: 331).

A klinikai gyakorlat az univerzális tudást, a konstruktivista kritika a társadalmi tényezőket hangsúlyozza, azonban ezen attitűdök valamilyen külső testértelmezést erőltetnek a nőkre, saját autonómiájuk hangsúlyozása helyett. Abban a társadalomban, amely eltárgyasítja a nőt, az *embodiment*-paradigma a belső ellenállás alternatív stratégiájaként is felfogható, amely épp a személyes ágencia kiépítésében segít. A hatékony kezelésben mindhárom nézőpont komplex alkalmazása segíthet, ehhez azonban elengedhetetlen, hogy klinikai szinten is foglalkozzunk a nők társadalmon belüli problémáival. A paradigma azzal, hogy a megélt tapasztalatokon keresztül kívánja megérteni a testképzavar mögött álló társadalmi és személyes okokat, képes dialógusként értelmezni az anorexia működésmódját. Mindehhez, a standardizált kezelési módokkal szemben, érdemes előtérbe helyezni a pragmatikus megoldásokat, azaz minden személy esetében azt a módszert megcélzni, amely a probléma szempontjából a leginkább releváns. Az *embodiment*-paradigma így nem pusztán egy további dimenzióval gazdagítja a terápiás munka sikerét, hiszen a test valójában olyan megalapozást nyújt, amely nélkül sem a terápiás munka, sem a gyógyulás nem képzelhető el.

Hivatkozott irodalom

- Adams, Fred (2010): Embodied Cognition. *Phenomenology and Cognition* 9(4): 619–628. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11097-010-9175-x>
- APA, American Psychological Association (2015): *Publication Manual of the American Psychological Association*. Washington: American Psychological Association. DOI: <https://doi.org/10.1037/0000165-000>
- Bordo, Susan (1990): Reading the Slender Body. In *Body/Politics. Women and the Discourses of Science*. Mary Jacobus, Evelyn Fox Keller és Sally Shuttleworth (szerk.). New York: Routledge, 83–113. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203760017-9>
- Bordo, Susan (1992): Eating Disorders. The Feminist Challenge to the Concept of Pathology. In *The Body in Medical Thought and Practice*. Drew Leder (szerk.). Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 197–213. DOI: https://doi.org/10.1007/978-94-015-7924-7_12
- Bordo, Susan (2013): Not Just a “White Girl’s Thing”. The Changing Face of Food and Body Image Problems. In *Food and Culture. A Reader*. Carole Counihan és Penny Van Esterik (szerk.). New York: Routledge, 265–275.
- Boros Gábor (2007): Kora újkori filozófia. In *Filozófia*. Boros Gábor (szerk.). Budapest: Akadémia, 640–750. DOI: <https://doi.org/10.1556/9789630596923>
- Cascino, Giammarco, Giovanni Castellini, Giovanni Stanghellini, Valdo Ricca, Emanuele Cassioli, Valeria Ruzzi és Alessio Monteleone (2019): The Role of the Embodiment Disturbance in the Anorexia Nervosa Psychopathology. A Network Analysis Study. *Brain Sciences* 9(10): 276. DOI: <https://doi.org/10.3390/brainsci9100276>
- Csabai, Márta (1998): Her Body Her/Self? On the Mysteries of Hysteria and Anorexia Nervosa. A Feminine Disease. *Replika special issue: Central European Hysteria* (9): 99–111.
- Fairburn, Christopher és G. Terence Wilson (1993): *Binge Eating. Nature, Assessment and Treatment*. New York: The Guilford Press. DOI: [https://doi.org/10.1016/0272-7358\(94\)90031-0](https://doi.org/10.1016/0272-7358(94)90031-0)
- Fisher, Mark (2009): *Capitalist Realism. Is There no Alternative?* Winchester: Zero Books. DOI: <https://doi.org/10.1163/156920612x632827>
- Frost, Samantha (2011): The Implications of the New Materialis for Feminist Epistemology. In *Feminist Epistemology and Philosophy of Science: Power in Knowledge*. Heidi E. Grasswick (szerk.). New York: Springer, 69–83. DOI: https://doi.org/10.1007/978-1-4020-6835-5_4
- Foucault, Michel (1998): A diskurzus rendje. In *A fantasztikus könyvtár*. Michel Foucault. Budapest: Pallas Stúdió és Attraktor Kft., 50–74.
- Fox, Dennis, Isac Prilleltensky és Stephanie Austin (2009): Critical Psychology for Social Justice. Concerns and Dilemmas. In *Critical Psychology. An Introduction*. Dennis Fox, Isac Prilleltensky és Stephanie Austin (szerk.). New York: Sage, 1–19.
- Gergen, Kenneth J. (1996): *Realities and Relationships*. Cambridge: Harvard University Press. DOI: <https://doi.org/10.2307/2077591>
- Kiss Kata Dóra (2016a): *Anorectic Narratives. The Possible Agency of Anorectic Women in the Hungarian Psychiatric Treatment*. CEU Library, Electronic Theses & Dissertations (ETD). Interneten: <https://sierra.ceu.edu/search?/X%22CEU+Gender+Studies+Department+master+theses%22&b=&l=&Da=2016&Db=2016&p=&m=v&SORT=A/X%22CEU+Gender+Studies+Department+master+theses%22&b=&l=&Da=2016&Db=2016&p=&m=v&SORT=A&SUBKEY=%22CEU+Gender+Studies+Department+master+theses%22/1%2C33%2C33%2CB/fra meset&FF=X%22CEU+Gender+Studies+Department+master+theses%22&b=&l=&Da=2016&Db=2016&p=&m=v&SORT=A&2%2C%2C> (letöltve: 2021. március 9.).
- Kiss Kata Dóra (2016b): Testtelenné-válás. Az anorexia skizoanalitikus elemzése. *Kellék* (55): 177–193.
- Kovai Melinda (2015): Egyéni szociális probléma. *Imágó Budapest* 4(2) Interneten: http://imagobudapest.hu/images/lapszamok/2015_2_Egyeni_szocialis_problema_szam/01_Szerkesztoi-Bevezeto_Kovai-Melinda.pdf (letöltve: 2021. március 9.).
- Körner, Anita, Sascha Topolinski és Fritz Strack (2015): Routes to Embodiment. *Frontiers in Psychology* (6): 940. DOI: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2015.00940>
- Lampard, Amy M., Susan M. Byrne, Neil McLean és Anthea Fursland (2012): The Eating Disorder Inventory-2 Perfectionism Scale. Factor Structure and Associations with Dietary Restraint and Weight and Shape Concern in Eating Disorders. *Eating Behaviors* 13(1): 49–53. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.eatbeh.2011.09.007>
- Máriási Dóra és Vida Katalin (2015): Kritikai pszichológiát! A pszichológia intézményrendszere a kritikai pszichológia perspektívájából. *Imágó Budapest* (2). Interneten: http://imagobudapest.hu/images/lapszamok/2015_2_Egyeni_szocialis_problema_szam/02_Mariasi-Dora-Vida-Katalin_Kritikai_pszichologiat.pdf (letöltve: 2021. március 9.).

- McBride, Hillary L. és Janelle L. Kwee (2018): *Embodiment and Eating Disorders: Theory, Research, Prevention and Treatment*. New York és London: Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315159645-2>
- Meier, Brian P., Simone Schnall, Norbert Schwarz és John A. Bargh (2012): Embodiment in Social Psychology. *Topics in Cognitive Science* 4(4): 705–716. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1756-8765.2012.01212.x>
- Merleau-Ponty, Maurice (2006): *A látható és a láthatatlan*. Budapest: L'Harmattan.
- Ullmann Tamás (2011): Francia fenomenológia. In *Kontinentális filozófia a 20. században*. Olay Csaba és Ullmann Tamás (szerk.). Budapest: L'Harmattan, 179–253.
- Pléh Csaba (1998): *Magyar hozzájárulások a modern pszichológiához. A pszichológiai történettrás hagyományai. Hagyomány és újítás a pszichológiában*. Budapest: Balassi.
- Rose, Nikolas (1999): *Governing the Soul. The Shaping of the Private Self*. London: Free Association Books.
- Rumble, Ben (2010): The Body as Hypothesis and as Question. Towards a Concept of Therapist Embodiment. *Body, Movement and Dance in Psychotherapy* 5(2): 129–140. DOI: <https://doi.org/10.1080/17432979.2010.494852>
- Sanz, Jordi és Ian Burkitt (2001): Embodiment, Lived Experience and Anorexia. The Contribution of Phenomenology to a Critical Therapeutic Approach. *Athenea Digital. Revista de Pensamiento e Investigacion Social* (1): 38–52. DOI: <https://doi.org/10.5565/rev/athenea.4>
- Schubert, Thomas és Semin R. Gün (2009): Embodiment as a Unifying Perspective for Psychology. *European Journal of Social Psychology* 39(7): 1135–1141. DOI: <https://doi.org/10.1002/ejsp.670>
- Szmuckler, George, Chris Dare és Janet Treasure (1995): *Handbook of Eating Disorders. Theory, Treatment and Research*. Chichester: John Wiley and Sons.
- Tözsér János (2008): Általános bevezetés: a test-lélek probléma. In *Elmefilozófia*. Ambrus Gergely, Demeter Tamás, Forrai Gábor és Tözsér János (szerk.). Budapest: L'Harmattan, 9–85.
- Túry Ferenc (2002): Anorexia és bulimia: az evés zavarai a mindennapos gyakorlat szemszögéből. *Hippocrates* (4): 110–114. Interneten: <http://hippocrateslap.hu/uploads/ujsag/2002-2/anorexia-es-bulimia-az-eves-zavarai-a-mindennapos-gyakorlat-szemszogeboel.pdf> (letöltve: 2021. március 9.).
- Túry Ferenc (2004): A táplálkozási magatartás zavarai (evészavarok). In *Betegségek nemzetközi osztályozására szolgáló kódrendszer 10. revízió*. Budapest: Animula, 439–445.
- Van der Kolk, Bessel (2020): *A test mindent számon tart*. Budapest: Ursus Libris.
- Wilson, Robert A. és Lucia Foglia (2017): Embodied Cognition. In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Edward N. Zalta (szerk.). Interneten: <https://plato.stanford.edu/archives/spr2017/entries/embodied-cognition> (letöltve: 2021. március 9.).

Kiss Kata Dóra

PhD-hallgató, PTE BTK, Elméleti Pszichoanalízis Doktori Program (Pécs)

Indries Krisztián

A test kapcsolati mélylélektana: interkorporealitás, projekció és introjekció

Absztrakt: Az *embodiment*-paradigmaolyan, a fenomenológián túlmutató, képlékeny, folyamatosan változó multidiszciplináris tudományos szemlélet, amelyben a test kulturális alanyisága kerül a módszeres vizsgálat fókuszába. Az individuum a megtestesülés szemléletben, mint a kapcsolati hálózatokban létező hús és vér emberi testek szubjektív testvalóságnak tekinthető. A pszichoterápia, *embodiment* fókuszú meghatározásában, testelmék találkozásaként konceptualizálható. A pszichológia, valamint a pszichológia eszközeivel történő gyógyítás elméletei és gyakorlata az *embodiment* kutatási modellje felől is vizsgálható. A megtestesülés teoretikus foglalatja egyfelől illeszkedik a mélylélektani és a testorientált pszichoterápiák nézőpontjaihoz, másfelől, újszerű pszichológiai antropológiaként, izgalmas új kutatási irányokat jelölhet ki a humán és társadalomtudományok számára. A testben létezés lélektana kiinduló pontul szolgálhat az emberi szenvedés és a civilizációs rossz közérzet mélyebb megértéséhez, vagyis ahhoz, hogy miként hozzuk létre és alakítjuk a kultúránkat, illetve arra is válaszokat kaphatunk, hogy az általunk létrehozott kultúra hogyan formál bennünket.

Kulcsszavak: *embodiment*-paradigma, testorientált pszichoterápiák, testi tudattalan, interkorporealitás, projekció, projektív identifikáció, introjekció, inkorporáció

A test a lélek? Interszubjektív és interkorporeális egymásra hatások

A filozófia több száz éves test–lélek problémája kissé leegyszerűsítve és röviden összefoglalva arról szól, hogy a lélek és a test két külön entitásnak, vagy inkább egyazon dolognak tekinthető-e. A test–lélek dilemmával a pszichológia tudománya is kénytelen szembesülni a lélektan természetének és kutatásai tárgyának meghatározásakor. A pszichológia diszciplína elnevezése az ógörög [pszükhé] „lélek” és [logia] szavak összetételéből származik, és egy olyan tudományágot jelöl, amely az emberi lelki élet és viselkedés módszeres vizsgálatára vállalkozik. A pszichológia azonban arra vonatkozóan, hogy mit is jelöl a „psziché” vagy a „lélek” szó a tudományág elnevezésében, nem rendelkezik konszenzusos meghatározással, mondhatni inkább csak követni tudja az elmefilozófiát, illetve nem tud igazságot tenni a monista, a dualista és egyéb elméletek vitájában.

Tanulmányomban a test–lélek paradoxont és pszichoterápiás vonatkozásait az *embodiment*-paradigma keretében tárgyalom. Az *embodiment*-paradigmán olyan multidiszciplináris tudományos konceptualizációk és kutatások sorozatát értem, amelyek a pszichét, a szelfet, a társadalmat és a kultúrát nem külön-külön, hanem az ember testi létezésének metszéspontjában, komplex egységként vizsgálják. A továbbiakban a szerkesztői kérdésre reflektálok, azaz hogy milyen meglátásokat, milyen újszerű szempontokat nyújthat az *embodiment*-paradigma az alkalmazott pszichológia, a pszichoterápiák elméletében és gyakorlatában.

A test mélylélektana. Testvalóság

Sigmund Freud dolgozta ki a pszichoanalízis módszerét, az első pszichoterápiás rendszert, amely a lelki szenvedés kiváltó tényezőit az ösztönszerű lelki folyamatok között fennálló tudattalan konfliktusok talaján keresi. A lelki gyógyítás lényege Freudnál a testi, az ösztönös folyamatok tudatosítása, nyelvi megfogalmazása, valamint az élettörténet újraírása úgy, hogy az életút alakulásának a narratívájában meghatározó tudattalan vágyak és elfeledett, elfojtott traumatikus események is helyet kapjanak. A freudi pszichoanalízis mondhatni előrevetítette az *embodiment*-felfogást, ugyanis elgondolása szerint az ember egyszerre alanya a társadalomnak, a kultúrának és a civilizációnak, melyek elvárásai a szubjektum fellettes énjébe interiorizálódnak, de hatásuk által a test ösztönös törekvései féken tarthatók, civilizálhatók. Ilyen értelemben a civilizáció és történelem alakítják az emberi testet.

Wilhelm Reich, Freud egyik korai követője volt az első, aki innovatív módon, a pszichoanalitikus elméletekre támaszkodva elméletekre támaszkodva a testélményt, a test megéléséhez köthető tudatos és a tudattalan testképzeteket, a test tudattalanjának feltárását helyezte gyógyító tevékenysége fókuszába (Reich 1933 [1927]; Blasband 2012). Reich indította útjára az analitikus és egyéb testorientált pszichoterápiákat, vagy a Magyarországon meghonosodott elnevezéssel a szomato-pszichoterápiákat.¹

¹ Szomato-pszichoterápiáknak vagy test-pszichoterápiáknak (angolul *body psychotherapy, somatic psychotherapy, somatic psychology*, franciául *therapie psycho-corporelle, somato-psychothérapie*, németül *körperpsychotherapie*) nevezzük a Wilhelm Reich munkásságából kifejlődött reichianus, posztreichianus, neoreichianus és egyéb elméleti alapokra épülő, testélménnyel dolgozó terápiás formákat (Buda és Indries 2010; Fehér, Indries és Kecskés 2010).

A testorientált pszichoterápiás eljárások hangsúlyosan a test különféle élménytartományainak feltárásával, a testséma és a testi létezéshez való viszony korrigálásával, a nem verbális önkifejező viselkedés tudatosításával és a test örömszerző képességének fejlesztésével foglalkoznak, önálló, de számos iskolát, módszert és technikát alkalmazó lélekgyógyító irányzatként. A pszichoterápiás módszerek egyszerre tekintik a testet az önismeret tárgyának, eszközének és kapcsolati realitást teremtő élő emlékezetnek és jelenlétnek.

Az analitikus szomatoterápiák feltételezik a tudattalan testkép, azaz a test tudattalanjának létezését. A testi tudattalan sokdimenziós fogalmát nem lenne szerencsés leegyszerűsíteni, definícióval merev keretek közé zárni. A test tudattalanja jelentheti a test megéléséhez köthető, de a tudatból kiszorított tapasztalásokat, testképzeteket, a személy testvalóságának (*corporeality*) meg nem élt minőségeit, a vegetatív idegrendszer emlékezését és még sok minden mást.

Test, elme, testelme. A sejtek és szövetek tudattalanja

A testorientált pszichoterápiás módszerek jelentős hányada a „testelme” modellre épül, vagy ezen a modellen belül konceptualizálható (Barratt 2010). A testelme a biológiai és lelki, a szomatikus és pszichés folyamatok egységét tekinti kiindulási pontnak. Ilyen értelemben a „testelme” interfézként funkcionál a materiális létezés és ennek (psziho)energetikai dimenziója között. A testelme (*bodymind*), mint a szomatikus pszichológia egyik kulcsfogalma, a karteziánus dualizmus, az elme–test különállóságával szemben az egész test és az elme/lélek funkcionális egységét hangsúlyozza. A testelme-konceptió elmefilozófiai pozícióját tekintve talán leginkább a kognitív viselkedéstudományok *embodiment*-felfogásához, a megtestesült kogníció teoretikus alapállásához áll közel, amely szerint az emberi megismerés a testi létezés által meghatározott. Azonban testorientált pszichoterápiák testelme-modellje azt is feltételezi, hogy az emberi tapasztalat egy része – beleértve a fizikai stresszt, az érzelmi sérüléseket és az örömeket – az idegsejteken túl a test más sejtjeiben is tárolódhat, vagyis, mondhatni, testünk szinte összes sejtjében jelen vagyunk a saját történetünkkel, tapasztalatainkkal.² Az emléktárolás sejt- és szöveti szintű tárolásának módja nem tisztázott, nem is bizonyított. Azonban érdekes jelenség a terápiás praxisban, hogy különböző, testi régiókon végzett intervenciók, ún. actingok vagy más terápiás technikák alkalmazása során a komplex, nagyrészt tudatosan nehezen előhívható emléksorokon túl időnként nemcsak az ontogenezishez (egyedfejlődéshez) kapcsolható élménylenyomatok, hanem a filogenetikus kollektív és/vagy családi traumatizációk (pl. holokauszt, háború stb.) is előbukkanhatnak (Keleman 1986; Meyer 1991 [1982]). A terápiás térben nincs jelentősége, hogy a törzsfajlódásra, a kollektív történelemre vagy a családi tudattalanra vonatkozó emlékek, emlékfoszlányok valóság-e, vagy csak a képzelet előzetes tudáshoz kapcsolódó termékei, viszont megjelenésükkel mindenképpen foglalkozni kell, hiszen a páciensek szubjektív valóságát képezik.

² Kevés bizonyíték támasztja alá az agyon, az idegrendszeren, a neuronokon kívüli sejt- vagy szöveti szintű (epizodikus) emlékezés létezését, de azért születtek a témával kapcsolatban ígéretes tudományos igényű kutatások, a szervátültetések nyomán kialakuló emlék-transzfer jelenségéről; ezek az eredmények további vizsgálatok elvégzésére bátorítanak (Liestner 2020).

Beszédes testek. Emlékező testek

A test tudattalan képe (*L'Image inconsciente du corps*) olyan kiemelten fontos testi szelfreprezentáció, amely a testi–lelki reakciók alakulásában pervazív módon meghatározó (Dolto 2014 [1956]). A test képzete egész életünkön át nárcisztikusan libidóval megszállt belső reprezentációként, a szelfünk részeként van jelen lelki életünkben. A testorientált pszichoterápiák hangsúlyozottan dolgoznak a testélményekkel, feltáró és korrekciós szintjük a verbális terápiák által kínált spektrumon túl, a testi élményszerveződés és funkcionalitás szintjét is érinti.

A reichiánus és egyéb analitikus szomatoterápiák az elfojtást nemcsak absztrakt lelki instanciák intrapszichikus dinamikájában, hanem konkrétan a hús és vér emberi test szintjén is elemzik, illetve módosítják (Reich 1945 [1933], 1980 [1927]). Reich úgy vélte, hogy az elfojtás eredményeképpen kialakuló „izompáncél” (testi elfojtás) lenne a neurotikus, sőt akár civilizációs rossz közérzetnek is a fiziológiai alapja. Az analitikus testpszichoterápiák praxisában a rossz közérzet és a lelki betegségek gyógyításához vezető „királyi út” a különféle, spontán vagy indukált testi élmények által elindított verbális aszociációsor feldolgozásán tudatosításán és átdolgozásán keresztül vezet.

A pszichovegetatív, funkcionális zavarok gyakran szimbolikus, metaforikus módon kapcsolódnak a meg nem élt, letiltott érzésekkel, traumákkal és egyéb emlékekkel. A szinergikusan (egymás hatását kiegészítő módon) működő szimpatikus (serkentő) és paraszimpatikus (gátló) szabályozó idegrendszer is képes az emlékezésre, de (újra)tanulásra is, így a pszichovegetatív zavarok is rendeződhetnek (test)pszichoterápiás eszközökkel.

A szavakon túl, a gyakran kaotikus testi érzetek, a preverbális emlékmag, a testi emlékek, a tudattalan testkép, a szubkortikális (agykéreg alatti) tudattalan, a viscerális (zsigeri) tudattalan feltárása által a fragmentált önéletrajzi narratíva koherens testi–lelki (élet)történeté áll össze. Konkrétan a fizikummal, akár érintéssel is dolgozó intervenciók által a test élménypotenciálja is szélesedhet (Stupiggia 2016). Hazai viszonyok között az érintéssel inkább csak csoportos helyzetben dolgoznak, de az Európai Test-pszichoterápiás Egyesület (EABP) etikai kódexe, magyarországi adaptációjának betartása mellett, az egyéni terápiában is alkalmazható.

Fontos distinkció, hogy a szomato-pszichoterápiák nem tévesztendőek össze a pszichoszomatikával, noha a lelki folyamatok testi hatásai és a pszichoszomatikus zavarok kapcsolata a testi tudattalannal ezekben az irányzatokban is jelentős hangsúlyt kapnak (Totton 2015). Így például Alexander Mitscherlich kétfázisos testi elfojtás teóriája a reichi testi elfojtás elmélete mellett etiológiai modellként szolgál a testterápiákban. Mitscherlich a pszichoszomatikus zavarok kialakulásának első szakaszát a nehezen feldolgozható (traumatikus) élmények, az intrapszichikus konfliktusok, a „tiltott vágyak”, az erotikus, illetve az agresszív feszültségek tudatból történő kiszorításával magyarázta. Az elfojtás először lelki szinten történik meg, majd a traumatikus és konfliktusos tartalmak a „test tudattalanjába” süllyednek, ami a test vegetatív, azaz biológiai szintjén funkcionális zavarokat, esetleg betegségeket okozhat a „sebezhető” szervekben (Mitscherlich 1966).

Testvalóság. Test a szavak előtt és a szavakon túl...

A testorientált pszichoterápiák által az elemzés fókuszába került terapeuta–páciens testi jelenlét vizsgálata, más interszubjektív terápiás kapcsolatra építő lelki gyógyító módszerek folyamatainak a megértéséhez is nyújthat új szempontokat. Az interszubjektivitás személetét a nyolcvanas évektől a kortárs pszichoanalízis talán legbefolyásosabb észak-amerikai kapcsolati pszichoanalitikus iskolája tűzte zászlajára (Mitchell 1988; Mitchell és Lewis 1999; Indries 2007). A pszichoanalízisben az interszubjektivitás a terapeuta és a páciens kölcsönös egymásra hatását, mindkettejük résztvevő-megfigyelői pozícióját jelenti.

A testi tapasztalatoknak a kötődési stílusokra gyakorolt hatása is fontos területe a testterápiáknak. A kötődés testi dimenziója kapcsán érdemes megemlíteni a kötődéseméletek előhírnökének, Hermann Imrének, a pszichoanalitikus megkapaszkodás-ösztön teóriáját. Hermann azt feltételezi, hogy a csecsemő fogó- és átkarolási reflexe (Moro-reflex) a majomfélék megkapaszkodási készletének maradványa. A majmocsok veszély esetén visszakapaszkodnak anyjuk testének a szőrzetébe. Hermann úgy érvelt, hogy ez a megkapaszkodási ösztön sérül az embergyerekeknél a szőrzet hiányában, mely szőrzet lehetővé tenné a megkapaszkodást, ezért a korai testi szeparáció megrázkódtatása tulajdonképpen az emberiség kollektív filogenetikai traumája (Hermann 1943).

A kötődéseméletek első tudományos vizsgálata John Bowlby angol pszichiáter nevéhez fűződik. A kötődés olyan ösztön természetű készletet jelöl, amely a csecsemőt arra készíti, hogy az őt gondozó személlyel szoros kapcsolatot alakítson ki, mely készlet később a felnőttkori intimitás és kötődés alakulásában is meghatározó szerepet játszik (Bowlby 2009; Hámori 2015). A kötődéstapasztalatok jelentős hatással bírnak a későbbi anyai gondoskodás érzékenységének, empatikusságának és válaszkészségének. A biztonságos, a szorongó-ellenálló bizonytalan, szorongó-elkerülő vagy dezorganizált kötődési mintázat is az anya és gyerek közötti, jelentős részben testinek is tekinthető kölcsönös kapcsolati mátrixban jön létre (Ainsworth, Blehar, Waters és Wall 1978; Hámori 2016).

Az interkorporeális kapcsolatból származó, kötődéssel összefüggő emlékek jelentős részét a szavak előtti testképzetek és emléknymok alkotják, amelyek a felnőtt kötődés és a testiség minőségét is meghatározhatják.

Az *embodiment*-paradigma szemlélete megkérdőjelezheti a kötődéssel mint biopszichológiai szükséglettel és a kötődési mintázatokkal kapcsolatos kutatási eredmények univerzalizitását, valamint normatív voltát. Számos kutatás igazolta a kötődés kulturális meghatározottságát (Fülöp és Szabó 2017). Az *embodiment*-paradigma mentén visszafelé is vizsgálhatóak a kultúrák. Feltehető a kérdés, hogy a testek kötődési módozatainak a kutatása által lehetséges mélyrehatóbb megértéséhez jutni az adott kultúráról? Az, hogy mi számít adaptív vagy maladaptív kötődésnek az euroatlanti vagy más kultúrkörben informatív kiindulópont lehet kulturális antropológiai kutatásokhoz.

A lélekgyógyítás testélménye. Testek pszichoterápiás kapcsolata

Az (ön)tudat és a tudatos önreflexió a pszichoszociális fejlődés legkorábbi mozgásos és egyéb testérzékletek tapasztalati tartományára épülnek. A bontakozó önérzékelés korai emlékeit nagyrészt szavakkal nehezen kifejezhető, különböző érzékleti-modalitásokban tárolódó szomatikus engramok alkotják (Stern 2006 [1990]). A testorientált pszichoterápiák regressziót indukáló technikái a verbalitás előtti tapasztalati regiszterhez köthető élményanyaggal is dolgoznak, így kerülhet a gyógyító folyamatok fókuszába a bontakozó szelféretet, a preverbális szelfmagérzet és érzelmi összehangolódás, az affektív reguláció, a korai neuromuszkuláris lenyomatok, a motoros érzetek, a proprioceptív, viscerális érzetek, a vitalitásaffektusok, a fiziológiás, ösztönös történések stb. Egyes test-pszichoterápiás irányzatok a személyiség alakulásában a pre- és perinatális diffúz emléklenyomatokat is meghatározónak tekintik. Kutatások igazolták, hogy már a magzati korban is rendelkezünk az önérzékelés képességével. A magzat méhen belüli elmozdulásai és az önindította mozgásaiból származó érzetek, majd a későbbi intrauterin hallási/egyensúlyozási érzékletek elmosódott emléknymoi a testi tudattalanban őrződnek meg. Hasonlóképpen a születés előtti összeolvadás, a biztonság vagy a diffúz fenyegetettség érzései, illetve a születés élményének mozzanatai körvonalazatlan, szétfolyó emléklenyomatok masszájában tárolódhatnak (Fodor 1949). A preverbális életszakaszban, a szülést követően a testképzetek a csecsemő és gondozói közötti interaktív és interkorporeális kapcsolatban differenciálódnak (Hidas, Raffai és Vollner 2020 [2013]).

A korai tapasztalásokat nagyban meghatározza a gondozó személy stílusa, vagyis az a mód, ahogyan a csecsemő testét kezeli. Például a ringatás, a fürdetés, a tisztába tevés mikéntje, ritmusa, a gondozó hangszíne, beszédének dallama és lélegzetvételének emléke is rögzül. Az interkorporealitásban (a testek között) megvalósuló fiziológiás összehangolódás vagy ennek a hiánya nehezen verbalizálható kapcsolati tudást hoz létre, mely a procedurális memóriában tárolódik. A klinikai tapasztalat azt mutatja, hogy az igen korai traumatizáció emlékezete (vagy a hozzá kapcsolódó fantáziakonstrukciók) nem szeparált, hanem összekapcsolódó élménykonglomerátumok, tapasztalatsűrítvények formájában rögzülnek, amelyek mélyén döntően nyers, feldolgozatlan testi érzeteket találunk. A testi tudattalan élménykonstellációit olyan mátrixként is felfoghatjuk, amely a felnőttkori élményszerveződésre is meghatározó lehet. A terápia regresszív terében felbukkanó „emlékek” mibenléte, azaz hogy tapasztalati rekonstrukciók, vagy inkább később szerzett ismeretekre épülő konstrukciók-e, a terápiás folyamat szempontjából lényegtelenek, hiszen a pszichoterápiás módszerek a páciens személyes igazságával dolgoznak.

Magyar nyelven több rendkívül átfogó tanulmány született a testi viszontáttételről, vagyis a pszichoterapeuta munka közben átélt testi élményeiről (Szemerey 2016; Szili 2021). Amennyiben a terapeuta tudatosan figyel rájuk, ezen testi megélései eszközül szolgálhatnak a páciens mélyebb megértéséhez. Sigmund Freud úgy vélte, hogy a terapeuta a maga tudattalanjával képes felfogni, majd értelmezni a páciens tudattalanjának kifejeződéseit (Freud (2003[1913])). Ez a tétel tovább gondolva azt is jelenti, hogy a terapeuta a maga testével képes átélni, majd értelmezni a páciens testének tudattalanját. A viszontáttételi testi/lelki érzések informatívak lehetnek a pregenitális és a preverbális élmények feltárásához,

mely élménytartományhoz a verbális terápiák során a legnehezebb hozzáférni. A terapeuta viszontáttételi érzései, testi tapasztalásai reakciók az analizált érzelmi, kapcsolódási mintázatára. Alapvetően kétféle viszontáttételt különböztethetünk meg: a konkordánst és a komplementert (Racker 1957). A komplementer viszontáttétel esetén a terapeuta a beteg életének szereplőivel azonosul (pl. hozzátartozójával empatizál, esetleg neheztel a páciensre azért, ahogy a hozzá közel álló személlyel bánik). A páciens számára fontos személyekkel való identifikáció során, az interkorporeális, testszintű azonosulás is történhet, így a terapeuta teste is jelezheti, hogy milyen, szavakba nem öntött, érzelmi dinamika zajlik a páciens és interiorizált belső tárgyai (jelentős személyek belsővé vált reprezentáció) között. Konkordáns viszontáttétel esetén a terapeuta az analizálttal (pácienssel) azonosul, a beteget ért bántásokat és érzelmi reakciókat szinte maga is átéli, mely átéléseknek testi dimenziójuk is lehet. Ilyen értelemben a viszontáttétel a terápiás kapcsolatban részt vevők interszjektív és interkorporeális kölcsönhatásának tekinthető.

A projekció énvédő mechanizmusa során az egyén számára elfogadhatatlan érzések és én-attribútumok először intrapszichikusan elfojtódnak, majd a tulajdonképpeni projektálás (kivetítés) által ezeket a hárított tartalmakat másban véli felfedezni. A kivetítés sajátos formája a terápiás helyzetben (de a hétköznapi interakciókban is) a projektív identifikáció, amikor tudattalan fantáziák vetítődnek ki egy másik személyre, terápiás helyzetben a terapeutára. A terapeuta tudattalanul azonosul ezzel rávetített, vagy mondhatni, belehelyezett, belelátott projekcióval, ennek megfelelően érez és/vagy viselkedik a kivetítő személlyel. A kivetítő úgy viselkedik azzal, akire projektál, mintha valóban olyan lenne, mint amilyennek látja, és ezzel eléri, hogy a projekció befogadója úgy kezd viselkedni, érezni, amilyenné a projekció változtatja. A projektív identifikáció során idegen, szokatlan testi érzések is megjelenhetnek a tudattalan azonosulás hátterén.

Freud írta le az elvesztett személlyel való tudattalan identifikációt a gyászfolyamatokhoz köthető énvédő mechanizmusként koncipiálta, amely a haláleset miatt érzett fájdalom legyőzésének is az egyik módja (Freud 2016 [1923]). Hasonló mechanizmus a szeretett tárgy (a személy belső leképeződése) internalizálása vagy introjektálása. Az „internalizálás”, az „introjekció” és az „azonosítás” fogalmakat Freud és későbbi szerzők is gyakran felcserélhető terminusokként használják. Jelen tanulmányban az internalizáláson a tárgy belső világba való bevitelét értem (anélkül, hogy feltétlenül azonosulna vele), míg az introjekció során a belsővé tétel és a tudattalan identifikáció is megvalósul. Nem ritka, hogy az ilyen azonosulásos folyamatok során a gesztusok, jellegzetes mozdulatok, testtartás átvétele is megtörténik, vagyis a testi tudattalanban az elvesztett, de fontos, akár idealizált személyek leképeződése testi azonosulásokkal is végbemehet.

A belsővé tétel és a testi azonosulás másik formája az inkorporáció. Az inkorporációt egyes tanulmányok a bekebelezés szinonimájaként használják. Az inkorporáció a belsővé tétel archaikus formája, melynek eredetét az orális fázisban az anyamell bekebelezésének, internalizációjának a fantáziájában találjuk. Az inkorporáció egyik funkciója a veszteség tagadása, megőrző elfojtás által. Az elvesztett személyt így a gyászoló „testestől-lelkestől” a testébe fogadja, vagyis az inkorporáció a test tudattalanja szintjén is megtörténik. Mindközben a gyászoló a lélek mélységeiben kriptát épít, mely egyrészt őrizi a veszteség emlékét, másrészt otthont is ad egy néma fantomnak, egy idegennek, az elvesztett személy idealizált

és/vagy ambivalensen szeretett leképeződésének, amely inkorporációs mechanizmusok által a szelf részévé válik (Ritter 2006, 2015; Ábrahám 2001; Ábrahám és Török 1998). Az inkorporáció következménye, hogy a tudattalan fantázia szintjén a „bekebelezett” személy szinte fizikailag is jelen van a gyászoló testének a belsejében.

Konklúziók

Sokféle irányból közelíthetünk a lelki szenvedés megértéséhez és gyógyításához. Jelen tanulmány a páciens és a pszichoterapeuta interszubjektív kapcsolatának az intercorporeális (testek közötti) dimenzióját tárgyalja az *embodiment*-paradigma keretében. Az *embodiment*-modell mint kutatómódszertani perspektíva utat nyit a már meglévő pszichológiai tudásanyag újraértelmezéséhez és új hipotézisek vizsgálatához.

A pszichoanalízis és egyéb verbális terápiák, valamint a (testorientált) pszichoterápiák *embodiment*-paradigma keretében zajló párbeszéde lehetővé teszi számos lélektani elmélet újragondolását. A megtestesülés szemlélete, heideggeri fogalommal élve, a világbanvaló-lét (világban-benne-lét) megértését a testelme, a testvalóság és az intercorporeális (a testi együtt létezés) felől közelíti meg.

A testélmény, a testi jelenlét, a testi tudattalan, a szubkortikális tudattalan, a viscerális és vegetatív idegrendszeri tudattalan fogalmai újszerű perspektívákkal gazdagíthatják a verbális eszközökkel dolgozó pszichoterápiák elméletét és gyakorlatát. Az *embodiment*-paradigma újszerű kérdésfeltevésai a test humán és társadalomtudományos eszközökkel történő vizsgálatát is új nézőpontokkal gazdagítja, ami által lehetővé válhat az emberi szenvedés mélyebb megértése, mely a tudás jó eséllyel járulhat hozzá a civilizációs rossz közérzet enyhítéséhez, a lelki gyógyítás hatékonyságának a javításához.

Hivatkozott irodalom

- Ábrahám Miklós (2001 [1976]): Feljegyzések a fantomról – Freud metapszichológiájának kiegészítése. In *A megtalált nyelv*. Erős Ferenc és Ritter Andrea (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 66–70.
- Ábrahám Miklós és Török Mária (1998 [1971]): Rejtett gyász és titkos szerelem. *Thalassa* 9(2–3): 123–156.
- Ainsworth, Mary, Mary Blehar, Everett Waters és Sally Wall (1978): *Patterns of Attachment: A Psychological Study of the Strange Situation*. Hillsdale és New York: Wiley.
- Barratt, Barnaby B. (2016 [2010]): Bevezetés egy új tudományágba. A szomatikus pszichológia és a testorientált terápia fejlődése napjainkig. *Szomato-pszichoterápiás szemelvények* 1(1):1–10.
- Blasband, Richard (2012): *Working with the Body in Psychotherapy from a Reichian Viewpoint*. The Orgonomic Institute of Northern California. Interneten: <https://www.webcitation.org/68UJryuBC?url=http://orgonomic-therapy.com/working-body-psychotherapy-reichian-viewpoint/> (letöltve: 2021. január 30.).
- Bowlby, John (2009 [1988]): *A biztos bázis. A kötődés-elmélet klinikai alkalmazásai*. Budapest: Animula.
- Buda László és Indries Krisztián (2010): A Magyar Szomato-pszichoterápiás Egyesület. *Pszichoterápia* 19(2): 11–12.
- Dolto, Françoise (2014 [1954]): *L'Image inconsciente du corps*. Paris: Éd. Points.
- Fehér Pálma, Indries Krisztián és Kecskés Beáta (2010): Test(pszicho)terápiás munka gyakor és ma. *Fizioterápia* 19(2): 11–12.
- Fodor Nándor (1949): *The Search for the Beloved: A Clinical Investigation of the Trauma of Birth and Pre-Natal Conditioning*. New York: Hermitage Press.

- Freud, Sigmund (1991 [1923]): *Az ősválami és az én*. Budapest: Hatágú Síp.
- Freud, Sigmund (1997 [1917]): Gyász és melankólia. In *Ösztönök és ösztönsorsok: metapszichológiai írások*. Budapest: Filum, 129–143.
- Freud, Sigmund (2003 [1913]): A pszichoanalitikus kezelés előfeltételei. Tanácsok a gyakorló analitikus számára. In *Sigmund Freud: Válogatás az életműből*. Erős Ferenc (szerk.). Budapest: Európa, 348–361.
- Fülöp Márta és Szabó Zsófia Éva (2017): A kötődés kulturális különbségei. *Magyar Pszichológiai Szemle* 72(1): 27–45.
- Hámori Eszter (2015): *A kötődésemélet perspektívái. A klasszikusoktól napjainkig*. Budapest: Animula.
- Hermann Imre (1943): *Az ember ősi ösztönei: Összehasonlító vizsgálatok a pszichoanalízis és főemlősök biológiája alapján*. Budapest: Pantheon.
- Hidas György, Raffai Jenő és Vollner Judit (2020 [2013]): *Lelki köldökszínór. Beszélgetek a kisbabámmal*. Budapest: Helikon.
- Indries Krisztián (2007): A kapcsolat mélylélektana. Posztmodern ismeretelméleti irányvonalak a kortárs pszichoanalízis elméletében és gyakorlatában. *Lélekelemzés* 2(1): 21–37.
- Keleman, Stanley (1986): *Emotional Anatomy: The Structure of Experience*. Berkley: Center Press.
- Liester, Mitchell (2020): Personality Changes Following Heart Transplantation: The Role of Cellular Memory. *Medical Hypotheses* 135(3): 109468. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.mehy.2019.109468>
- Meyer, Richard (1991 [1982]): Le rebirthing. In *Le corps aussi: de la psychanalyse à la somatanalyse*. Paris: Désiris Éditeur, 146–165.
- Mitchell, Stephen (1988): *Relational Concepts in Psychoanalysis: An Integration*. Cambridge és London: Harvard University Press.
- Mitchell, Stephen és Aron Lewis (1999): *Relational Psychoanalysis: The Emergence of a Tradition*. New York: Analytic Press.
- Mitscherlich, Alexander (1966): *Krankheit als Konflikt. Studien zur psychosomatischen Medizin*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Racker, Heinrich (1957): The Meanings and Uses of Countertransference. *The Psychoanalytic Quarterly* 26(3): 303–357.
- Stern, Daniel (2006 [1990]): *Egy baba naplója: A kisgyermek életének bontakozó világa*. Budapest: Animula.
- Szemerey Márton (2016): A viszontlátétel és az empátia terhei. A testlélmény szerepe a vikariáló traumatizáció kialakulásában. *Imágó* 5(3–4): 25–40.
- Szili Katalin (2010): *Az érzet sorsa. A modern pszichoanalízis hozzájárulása a pszichodinamikus mozgás- és tánc-terápia testtudati munkájához*. Disszertáció. Interneten: <https://doktori.hu/index.php?menuid=193&lang=HU&vid=5183> (letöltve: 2021. március 12.).
- Reich, Wilhelm (1945 [1933]): *Character Analysis: Principles and Technique for Psychoanalysts in Practice and in Training*. New York: Orgone Institute Press.
- Reich, Wilhelm (1980 [1927]): *Genitality in the Theory and Therapy of Neurosis*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Ritter Andrea (2006): *A „budapesti iskola” hatása a francia pszichoanalitikus elméletekre Ábrahám Miklós és Török Mária pszichoanalitikus rendszerének elemzése és terápiás alkalmazása*. Doktori disszertáció. Interneten: https://pszichologia.pte.hu/sites/pszichologia.pte.hu/files/files/files/dok/tezis/2006-ritter_andrea.pdf (letöltve: 2021. március 1.).
- Ritter Andea (2015): Theories of Trauma Transmission after Ferenczi: the Unique Contribution of Hungarian Psychoanalysis. *Canadian Journal of Psychoanalysis* 23(1): 42–56.
- Stupiggia, Maurizio (2016): *A bántalmazott test. A trauma-munka szomato-pszichoterápiás megközelítése*. Budapest: Oriold és Társai.
- Totton, Nick (2015 [2003]): *Egy bevezetés a szomato-pszichoterápiába*. Budapest: Oriold és Társai.

Indries Krisztián

Klinikai szakpszichológus, ELTE TÁTK (Budapest)

Szél Zsuzsanna

Testet öltött kultúra – orvostudomány és *embodiment*

Absztrakt: Az *embodiment*-elméletet az orvostudomány számos területe használja, jelenlegét változatos betegségekkel, állapotokkal, kezelésekkkel összefüggésben vizsgálja. Jelen tanulmány célja – a terjedelmi korlátból és *review*-jellegéből adódóan –, hogy egyfajta betekintést nyújtson az *embodiment*-paradigma változatos megjelenésének, értelmezésének és alkalmazásának sokszínűségébe az orvostudományi területeken. Az áttekintett szakirodalomban számos esetben testi változásokkal, torzulásokkal, vagy megváltozott észleléssel, érzékeléssel járó kórképek és állapotok voltak a fókuszban (például várandósság, tumorok vagy szervtranszplantáció), de egészen távolinak tűnő területeken is zajlottak vizsgálatok, mint például a pszichiátria (skizofrénia, demencia, depresszió vagy anorexia), a pulmonológia (asztma és COPD) vagy az endokrinológia (perimenopauza). A testi elváltozásokkal járó állapotokkal és betegségekkel összefüggő vizsgálatok a nőieség–férfiasság, a testi tünetek, megváltozott testérzetek megélésével foglalkoztak, míg az általánosabb kérdéseket szemlélő publikációk a terápiás kapcsolatot, a (betegség)megértést, az adherenciát, illetve a terápiás hatékonyságot is érintették.

Kulcsszavak: megtestesülés, orvoslás, test, betegség, észlelés

Az orvostudományi területeket érintő tanulmányok az *embodiment*-paradigmát számos megközelítésből tárgyalják és alkalmazzák a neurobiológiai vizsgálatoktól a fenomenológiai értekezésekig. Hagyományosan az orvoslás feladata a betegségek kiváltó okainak azonosítása és a test (mint tárgy) korrekciója, szabályos működésének helyreállítása. Ebben a helyzetben az orvos gyakran a testet és a betegséget a betegről és életkörülményeiről lehasítva kezeli (Leder 1984). A testnek mint pusztá tárgynak, darabokra szedhető gépezetnek értelmezése teret ad(ott) objektivizált tudományos vizsgálatnak, és lehetőséget nyújt(ott) a részek és a működések megismerésére, a fiziológiai folyamatok kísérletes modellezésére (Leder 1984). Megteremtette az illúziót, hogy az emberi test működése teljességében megismerhető, és az esetleges eltérések, kisiklások az egyensúly mechanikus helyreállításával megoldhatók (Leder 1984; Ussher 2008). Az *embodiment* elmélete az orvosi hivatásban éppen ezen dualista testfelfogás kritikájának tekinthető.

Az *embodiment*-paradigma szerint a test párhuzamosan van jelen a maga tárgyi valójában környezetében, tart kapcsolatot a körülötte lévő világgal, észleli és értelmezi azt egyfajta dinamikus kölcsönhatásban. Mára Grīnfelda a testiesülés négy, egymással kölcsönösen összefüggő dimenzióját különíti el a betegségek megtestesülését tárgyaló tanulmányában: 1. az affektív test maga az érző, észlelő, megélt testi tapasztalat; 2. az anyagi test a saját testnek mint anyagi dolognak a megtapasztalása, amely betegségek esetén éppen a magától értetődőségének elvesztése miatt kerül a figyelem fókuszába; 3. a cselekvő test a képességek vagy a betegségek kontextusában a „képtelenségek”, elvesztett, nehezített, akadályozott cselekvések színtere; 4. a társadalmi test a mások által érzékelt test, amely kitett a társadalmi normák és elvárások hatásának. Érdeemes megjegyezni ugyanakkor, hogy az észlelés, érzékelés minden dimenzióban egymással kölcsönhatásban, továbbá kulturális és történeti/történelmi, társas kontextusban konstruálódik (Leder 1984; Argentieri 2018; Grīnfelda 2018).

A megtestesülés dimenziói az orvostudományi publikációkban

Az *embodiment* egyes betegségekkel kapcsolatban a tünetek megélésének jobb megértését, valamint megjelenésük értelmezését szolgálja. A skizofrénia a megtestesülés zavarával, a megtestesült énnel való kapcsolat fellazulásával, az öntudat csökkenésével, a külvilággal való megtestesült kapcsolat sérülésével jellemezhető (Bovet és Parnas 1993; Fuchs és Schlimme 2009). A sérült affektív testiesülés, a szenzoros ingerek feldolgozási problémái miatt a betegek túlárasztódnak az ingerek részleteivel, amelyeket nem tudnak kontextushoz kötni, és amelyek forrása nem egyértelmű számukra, ezért nem képesek észlelésüket koherenssé tenni és értelmezni (Bovet és Parnas 1993; Fuchs és Schlimme 2009; Tschacher, Giersch és Friston 2017). A test kihegyezett inspekciója miatt az észlelés – általában tudattalanul zajló – folyamatai tudatosulnak, és elősegítik további jellemző skizofréniás tünetek – az elidegenedés és a széttöredezettségerzés – kialakulását (Fuchs és Schlimme 2009; Tschacher, Giersch és Friston 2017).

A skizofréniával szemben a depresszió az affektív *embodiment* szempontjából éppen a test „fokozott” *embodimentjeként* írható le. A depressziós test elveszíti fluiditását, magától értetődőségét, nehezzé, szilárddá, materiálissá válik (Fuchs és Schlimme 2009; Aho 2013).

A motiváció, a libidó, az étvágy elvész, az észlelés beszűkül a testre és szoros környezetére, az automatizmusok megszűnnek észrevétlennek lenni, minden erőfeszítéssé válik, a testet önsúlya bebetonozza a jelen mozdulatlanságába, amely motoros gátlás olykor annyira erős, hogy a stupor állapotát alakítja ki (Fuchs és Schlimme 2009; Aho 2013). A depressziós betegek magukat tárgynak, eltárgyasultnak, érzésektől mentesnek érzik, saját testüket élettelennek, nem valósnak élik meg (Fuchs és Schlimme 2009; Aho 2013).

A test módosulásával, a fizikális szinten megjelenő testi változásokkal együtt élők (tumorok vagy szervátültetés) esetén a feldolgozott tanulmányokban az *embodiment* fókusz jellemzően a test materiális dimenziója. A daganatok megtestesülését jellemzően a korábban kontrolláltak, jól határoltnak megélt test határtalanná, kontrollálhatatlanná, amorffá és alávalóvá válása jellemzi (Waskul és Van der Riet 2002; Solbrække és Bondevik 2015; Hopwood és Hopwood 2019; Parton, Ussher és Perz 2015). A betegség megtestesülése és a kezelések rengeteg szenvedést és nehéz testi érzést okoznak, ezért a tumoros betegek teste mint a tumor hordozója és az orvosi beavatkozások/kezelések elszenvedője a kontrollálhatatlan „másikként” gyakran leválasztódik az „énről” (Waskul és Van der Riet 2002). A hegek és egyéb fizikális emlékeztetők, az egyszer árulóvá és alávalóvá vált test megbízhatatlansága, magától értetődőségének és könnyedségének megszűnése a gyógyulást követően is elkíséri a túlélőket (Waskul és Van der Riet 2002).

Szöveti szinten megváltozott materiális *embodimentet* jelent a szerv- és szövettranszplantáció. Miközben recipiens oldalon a test egységének megbomlása a testben megjelenő „idegen tárgy” (átültetett szerv) jelenléte tekinthető a megváltozott materiális *embodiment* egyik fő aspektusának, a szervdonorok számára Royston Greenwood interjúalanyai szerint nagy jelentősége van a műtéti hegnek mint a donorélmény megtestesült szimbólumának (De Pasquale et al. 2014; Schlebusch, Pillay és Louw 1992; Greenwood 2011). A graft testiesülése és integrációja hosszú folyamat, amely kezdetben az idegen szövet/szerv és a test folyamatos intenzív megfigyelésével, továbbá szorongással jár, majd kedvező esetben a transzplantált szövet/szerv – különböző mértékben – kikerül a kihegyezett figyelem fókuszából, és a „szokott”, „normál” testi észlelés részévé válik (De Pasquale et al. 2014). A transzplantáció *embodied* (megtestesült) tapasztalatát gyakran jellemzik idegenség-/másságérzéssel, ami hangsúlyos a kommunikációban, az észlelésben, az önkifejezésben használt testrészek/szervek testiesülése esetén (Bahler 2019; Lafrance 2010).

Hasonlóan megváltozott testiesülés a várandósság állapota, amely egy új észleléssel is gazdagabbá teszi a testi tapasztalatokat: egy másik által, mégis a saját szervezeten belül testiesülő érintés tapasztalatával (Stähler 2017). A várandósoknak a testi folyamataikról, magzatmozgásaikról szóló beszámolóiban a magzat jelenléte és észlelése nem konkrét, másik lényként, hanem a testek határainak feloldódásával, egyfajta fluid tapasztalatként jelenik meg, amelyben a várandós test és a magzati test együtt vesz részt (Ross 2019). A várandós test (át)alakulása, megjelenése és megélése erős – kulturálisan és medikálisan meghatározott – elvárásoknak, elképzeléseknek van kitéve (Stähler 2017; Neiterman 2013). Míg korábban a várandósság elsődleges észlelési jeleként a saját testi tapasztalatok – a tapintás és a testi érzetek – szolgáltak, most, a képalkotó eljárások segítségével, a várandósok gyakran külső vizsgálatok, klinikai eljárások keretében ismerik meg testi változásaikat (Ross 2019; Stähler 2017). A várandós test és a rá vonatkozó külső elvárások megzavarják a szokásos tevékenységeket, befolyásolják a térben való boldogulást,

és beszűkítik a rendelkezésre álló teret és mozgáskészletet (Neiterman 2013; Stähler 2017). A várandósgondozás alatt az állapotosok testi/szomatikus tapasztalataikat biomedicinális normákhoz viszonyítva figyelik meg, ami gyakran szorongással, bizonytalansággal töltheti el őket, ugyanakkor a fokozott figyelem közelebb és harmonikusabb kapcsolatot is segíthet kialakítani saját testükkel (Neiterman 2013; Ross 2019; Stähler 2017).

Más, testi változásokkal, állapotokkal vagy betegségekkel foglalkozó tanulmányok a cselekvő testre fókuszálnak, és orvosi területen gyakran a kognitív, neurológiai megközelítések kapnak nagyobb hangsúlyt. A Parkinson-szindrómával¹ élők számára a remegés, az izommerevség és az on-off állapotok váltakozása miatt sokszor a rutinszerű mozgások kivitelezése is tudatos figyelmet igényel, ezért a testre fordított figyelem a mindennapok során is kihegyezetté válik (Gibson és Kierans 2017). A mozgások testiesülésének zavarát okozó remegés ugyanakkor tremordomináns PD-betegeknél mind aktív mozgás, mind mozgással kapcsolatos kifejezések olvasása és feldolgozása során csökken, ami az életvitelük és cselekvő testiesülésük szempontjából további vizsgálatok fontos fókuszául szolgálhat (Nisticò et al. 2019). A betegek számára azonban beszámolóik szerint a legjelentősebbek jellemzően nem a leggyakoribb, hanem a társadalmi szerepek betöltését leginkább fenyegető tünetek voltak (inkontinencia, remegés, meglassultság, fáradékonyság), amelyek a nemi szerepelvárások kulturális beágyazottságától nem választhatók el (Gibson és Kierans 2017).

Orvosbiológiai modell szerint a demencia az agy betegsége, ugyanakkor mind a betegség, mind a tünetek megértése és kezelése szempontjából fontos, hogy a demencia – mint diagnózis – megtestesülése az ellátórendszer szoros szabályozásának alávetve, a praktikum és protokoll keretein belül, történeti és társadalmi hatásoktól terhelten jön létre (Kontos és Martin 2013). A szelf-élmény csökkenése a demenciában Thomas Fuchs (2020) szerint nem a szubjektív én eltűnéséből adódik, hanem az én tárgyként észlelése (*materiális embodiment*) zavarának köszönhető. A demens betegek egyénisége és ágenciája egyre inkább a külvilág visszajelzéseire és segítségére szorul, testük magától értetődő jellege megkérdőjeleződik, ami tapasztalataikban lelassulásként és ürességként jelenik meg (Kontos és Martin 2013). A személyiség/egyénség állandósága, a személyiség mint a szokások megtestesülésének rendszere ugyanakkor a kognitív zavarok súlyosbodásával is fennmarad (Kontos és Martin 2013; Fuchs 2020). A megtestesült memória, a testi emlékezeti funkciók épsége magyarázattal szolgálhat egyes jellegzetes demenciatünetekre, valamint a test mint cselekvő szubjektum állandóságára (Fuchs 2020).

A testiesült cselekvés tapasztalata nemcsak degeneratív neurológiai kórképekben kap figyelmet, hanem egyes krónikus betegségekben, így a szív-érrendszeri vagy a krónikus tüdőbetegségekben is. A tüdőbetegséggel élőkre is jellemző, hogy a légzés és a test fokozottabb tudatossága mellett (a légzés ritmusa, hangja, a légzés megtestesült tapasztalata és a test külvilággal fennálló kapcsolata terén) meglassulásról, fáradékonyságról, akut asztmás rohamok esetén pánik és félelem érzéséről számolnak be (Pooler 2014; Allen-Collinson és Owton 2014). A krónikus légszomj, az akut dyspnoe, a köhögés, a köpetürítés

¹ A Parkinson-kór/szindróma (PD) neurológiai, mozgásos tünetekkel (izommerevség, tremor, a mozgás meglassulása és elakadása), valamint kognitív zavarokkal együtt járó tünetegyüttes.

megzavarja, akadályozza mindennapi tevékenységeiket, magától értetődő folyamataikat és a társas kapcsolatok megélését (Pooler 2014; Allen-Collinson és Owton 2014).

A posztinfarktus-rehabilitációban résztvevők sokáig szintén korlátozottan élnek meg aktivitásukat – teljesítményük jelentős csökkenése mellett –, a felépülést pedig zavaróan lassúnak tapasztalják (Robertson, Sheikh és Moore 2010). Steve Robertson és munkatársai (2010) szerint a nemi szerepek megtestesülése és a társadalom által közvetített normatív nemi szerepelvárások fontos szempontot jelenthetnek a terápiák és rehabilitációs programok sikerességében, hiszen például a rehabilitáció során elért és megélt nyugalom – a férfias *embodiment*nek megfelelően – aktív és cselekvő kialakulása fontos tényező volt a résztvevők számára (Robertson, Sheikh és Moore 2010).

A fentiekből is látható, hogy a testi tapasztalatok, az *embodiment* materiális, affektív és cselekvő dimenziói, valamint a társadalmi szerepeknek és elvárt normáknak való megfelelés kölcsönösen hatnak egymásra. Különös figyelmet kaptak, az *embodiment* társadalmi dimenziójának vizsgálatával összefüggésben, azok a tumorok, amelyek a nem megtestesüléséhez köthető szerveket érintenek (prosztata, emlő, méh).

A nők tumoros *embodiment*jére hatással van a nőiesség, a női test társadalmi és történeti diskurzusa (beteg) testük észlelése, megélése, elrejtése, valamint a nemi identitásuk, szexualitásuk és nőiességük műtetet/betegséget követő megítélése során (Solbrække és Bondevik 2015; Hopwood és Hopwood 2019; Parton, Ussher és Perz 2015). A tumoros női testet másnak, idegennek, furcsának, kontrollálhatatlannak, a hagyományosan kialakított és elvárt női(es)ségtől különbözőnek észlelik, működését és reakcióit szorongással, félelemmel figyelik (Solbrække és Bondevik 2015; Parton, Ussher és Perz 2015). A hajhullás, a szőrzet elvesztése, a testsúlyváltozás, a hegesedés, az emlő(k) részleges vagy teljes hiánya, a méh eltávolítása a testükkel való kapcsolat elvesztését, női létükkel, nőiességükkel, megjelenésükkel kapcsolatos bizonytalanságot és disszonanciaérzést kelt bennük (Parton, Ussher és Perz 2015; Pounders és Mason 2018; Hopwood és Hopwood 2019).

A férfiak testiesülésére is hatással vannak egyes daganatos megbetegedések, így a prosztatatumor jelenléte, kezelése, valamint a kezelések mellékhatásai. A betegség és a kezelések miatt testi funkcióik és testi igényeik nagyobb ráfordított figyelmet követelnek a férfiktól, ami – mivel gyakran úgy vélik, nem felel meg a nemükkel kapcsolatos társadalmi elvárásoknak – kellemetlen számukra, és szégyent kelt bennük (Chapple és Ziebland 2002). A terápia hatásaként az emlők növekedéséről, a pénisz és a herék méretének csökkenéséről, a testsúly és testalkat változásáról számoltak be, amely változások szorosan kapcsolódtak a férfiaság érzésének elvesztéséhez (Olliffe 2006). Testük változásai (függetlenül attól, hogy ténylegesen láthatók-e) hatással voltak társadalmi szerepeikre, mindennapi tevékenységeikre, társas és intim kapcsolataikra, valamint térhasználatukra (Chapple és Ziebland 2002; Olliffe 2006). A beteg férfitest – a normatív férfi nemi szerepelvárásokkal szemben, amelyek szerint izmosnak, határozottnak, aktívnek, cselekvőnek és ellenállónak kell lennie – törékennyé, erőtlenné, fáradékonná és „nőiessé” válik (Olliffe 2006).

Szintén kapcsolatba hozható a testiesült nem társadalmi beágyazottságával a többnyire nőket érintő anorexia, amelynek *embodiment*-szemléletű megközelítésekor fontos szempont, mit is jelent nőként testiesülni, a női testet megélni az adott kulturális közegben (Musolino, Warin és Gilchrist 2020; Lester 1997). A soványság mint a megtestesült kontroll, önkontroll, kompetencia jelképe, valamint az anorexia mint a test gyarló fizikális

szükségein való felülemelkedés, a női természet és impulzivitás legyőzése, a nőiesség megtestesült szimbólumainak (mell, csípő és menstruáció) eltüntetése válasz is lehet a genderrel, a szexualitással, az autonómiával és az identitással kapcsolatos kulturális elvárásokra (Lester 1997; Musolino, Warin és Gilchrist 2020). Éppen ezért az evészavarokkal együtt járó rituálék és evési gyakorlatok megszüntetése nemcsak azért nehéz, mert ezek az anorexiás személyek cselekvő *embodimentjének* részévé válnak (mint magától értetődő, szorongáscsökkentő, otthonosságot nyújtó testi gyakorlatok, amelyek segítséget jelentenek a mindennapokkal való megküzdésben), hanem azért is, mert egyfajta függetlenedést is megkövetel egyes társadalmi és kulturális hatásoktól (Musolino, Warin és Gilchrist 2020; Lester 1997).

Nemcsak betegségek, hanem a természetes testi változások, így az életkorral járó változások is összefüggenek a társadalmi *embodimenttel*. Jane M. Ussher (2008) a (peri)menopauzával kapcsolatos diskurzus hiányára, valamint a változókor *embodimentjében* megjelenő kulturális különbségekre hívja fel a figyelmet. A perimenopauza okozta testi változások szomorúsággal és veszteségérzéssel járnak a nők egy része számára, mivel nőiességük, attraktivitásuk elvesztéseként élik meg, mások ugyanakkor a testükkel való szorosabb kapcsolatról, fokozott érzékenységről és saját testük jobb elfogadásáról számolnak be (Jones 1994). A fentiek miatt fontos, hogy a változókorral járó tapasztalatokat, testérzeteket ne pusztán hormonális „zavarként”, egy medikalizáló modellben lássuk és „kezeljük”, hanem kellő figyelmet fordítsunk az őket övező társas, társadalmi és kulturális hatásokra, melyek nagyban befolyásolják, hogyan értelmezzük és éljük meg testi érzeteinket (Ussher 2008).

Zárógondolatok

A fenti példák alapján úgy gondolom, hogy az *embodiment*-paradigma az orvostudományban hozzájárulhat a betegségek és testi állapotok jobb megértéséhez, valamint a terápiák, beavatkozások fejlesztéséhez. A betegségek mélyebb megértéséhez túl kell tekintenünk a pusztán fiziológiai, biológiai, determinisztikus modelleken, és több figyelmet kell fordítanunk a kulturális, történeti, szociális és társas környezeti hatások keresztmetszetében formálódó, testiesült betegség- és testtapasztalatra. Az *embodiment*-paradigma segíthet abban, hogy egyfajta fenomenológiai nézőpontot alkalmazzunk, és ezáltal közelebb kerüljünk a betegek saját létállapotához (Nemes 2015). Ennek kialakításában és elsajátításában támogatást nyújthatnak azok a beteg(ség)beszámolók, amelyeket elismert szakemberek, mint S. Kay Toombs, Ann Oakley, Kathlyn Conway, Jill Bolte Taylor vagy Oliver Sacks, osztanak meg saját tapasztalataikról.

Figyelembe kell vennünk, hogy a beteg, sérült vagy fájdalmas test már nem pusztán a tudattalan észlelések hálójában, magától értetődően, a háttérbe húzódva, észrevétlen cselekvőként van jelen, hanem az észlelés fókuszában idegen, furcsa tárgyként, a maga tárgyi valójában. Ahogy Thomas Fuchs és Jann E. Schlimme (2009) szerint a mentális betegségeket nem szabad pusztán „agyi diszfunkciónak” tekintenünk, hanem az ember világban való létének zavaraként, úgy a betegségekre mint testi állapotokra is lényeges az ember világban való létezésének számos árnyalattal átítatott tükrében tekinteni (Wilde 2003). Ezek a testiesült tapasztalatok átszövik az érintettek mindennapjait, hatásukra meg kell

tanulniuk – nekik és a környezetüknek – rövid vagy akár hosszú távon együtt élni az új észlelésekkel, az új – megváltozott, beteg, sérült vagy hiányos – testtel. A betegek testiesült tapasztalatai betegségükről, tüneteikről fontos adalékkal szolgálnak a betegségek patomechanizmusának és kialakulásának teljesebb körű értelmezéshez, az egészségügyi egyenlőtlenségek megértéséhez, valamint a terápiás beavatkozások és a gyógyító tevékenység holisztikusabbá tételéhez, ezzel segítenek a betegközpontú orvoslás megvalósításában. A betegközpontú ellátás részeként továbbá, a betegek megtestesült tapasztalatait, érzeteit, igényeit tekintetbe vevő, bármely *embodiment*-dimenziót szem előtt tartó és támogató terápiás eljárások segíthetik a betegek saját testükhöz, így önmagukhoz, valamint másokhoz való kapcsolódását, ezáltal csökkenthetik a szorongást, és pozitívan befolyásolhatják a terápiás együttműködést (Kontos 2005; Kontos és Martin 2013; Hopwood és Hopwood 2009).

Hivatkozott irodalom

- Aho, Kevin A. (2013): Depression and Embodiment: Phenomenological Reflections on Motility, Affectivity, and Transcendence. *Medicine, Health Care, and Philosophy* 16(4): 751–759. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11019-013-9470-8>
- Allen-Collinson, Jacquelyn és Helen Owton (2012): Take a Deep Breath: Asthma, Sporting Embodiment, the Senses and “Auditory Work”. *International Review for the Sociology of Sport* 49(5): 592–608. DOI: <https://doi.org/10.1177/1012690212463918>
- Argentieri, Austin M. (2018): Embodiment and Ontologies of Inequality in Medicine. *Body & Society* 24(3): 125–152. DOI: <https://doi.org/10.1177/1357034x17746468>
- Bahler, Brock (2019): What Hand Transplantation Teaches Us About Embodiment. *AMA Journal of Ethics* 21(11): E996–1002. DOI: <https://doi.org/10.1001/amajethics.2019.996>
- Bovet, Pierre és Josef Parnas (1993): Schizophrenic Delusions: A Phenomenological Approach. *Schizophrenia Bulletin* 19(3): 579–597. DOI: <http://dx.doi.org/10.1093/schbul/19.3.579>
- Chapple, Alison és Sue Ziebland (2002): Prostate Cancer: Embodied Experience and Perceptions of Masculinity. *Sociology of Health & Illness* 24(6): 820–841. DOI: <https://doi.org/10.1111/1467-9566.00320>
- De Pasquale Concetta, Massimiliano Veroux, Luisa Indelicato, Nunzia Sinagra, Alessia Giaquinta, Michelle Fornaro, Pierfrancesco Veroux és Maria Luisa Pistorio (2014): Psychopathological Aspects of Kidney Transplantation: Efficacy of a Multidisciplinary Team. *World Journal of Transplantation* 4(4): 267–275. DOI: <https://doi.org/10.5500/wjt.v4.i4.267>
- Fuchs, Thomas (2020): Embodiment and Personal Identity in Dementia. *Medicine, Health Care and Philosophy* 23(4): 665–676. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11019-020-09973-0>
- Fuchs, Thomas és Jann E. Schlimme (2009): Embodiment and Psychopathology: A Phenomenological Perspective. *Current Opinion in Psychiatry* 22(6): 570–575. DOI: <https://doi.org/10.1097/ycp.0b013e3283318e5c>
- Gibson, Grant és Ciara Kierans (2017): Ageing, Masculinity and Parkinson’s Disease: Embodied Perspectives. *Sociology of Health & Illness* 39(4): 532–546. DOI: <https://doi.org/10.1111/1467-9566.12508>
- Grinfelde, Mára (2018): The Four Dimensions of Embodiment and the Experience of Illness. *AVANT. The Journal of the Philosophical-Interdisciplinary Vanguard* 9(2): 107–127. DOI: <https://doi.org/10.26913/avant.2018.02.07>
- Greenwood 2011
- Hopwood, Penelope és Nick Hopwood (2018): New Challenges in Psycho-Oncology: An Embodied Approach to Body Image. *Psycho-Oncology* 28(2): 211–218. DOI: <https://doi.org/10.1002/pon.4936>
- Jones, Jill (1994): Embodied Meaning. *Social Work in Health Care* 19(3–4): 43–65. DOI: https://doi.org/10.1300/j010v19n03_03
- Kontos, Pia C. (2005): Embodied Selfhood in Alzheimer’s Disease: Rethinking Person-Centred Care. *Dementia* 4(4): 553–570.
- Kontos, Pia és Wendy Martin (2013): Embodiment and Dementia: Exploring Critical Narratives of Selfhood, Surveillance, and Dementia Care. *Dementia* 12(3): 288–302. DOI: <https://doi.org/10.1177/1471301213479787>
- Lafrance 2010

- Leder, Drew (1984): Medicine and Paradigms of Embodiment. *Journal of Medicine and Philosophy* 9(1): 29–44. DOI: <https://doi.org/10.1093/jmp/9.1.29>
- Lester, Rebecca J (1997): The (Dis)embodied Self in Anorexia Nervosa. *Social Science & Medicine* 44(4): 479–489. DOI: [https://doi.org/10.1016/s0277-9536\(96\)00166-9](https://doi.org/10.1016/s0277-9536(96)00166-9)
- Musulino, Connie Marguerite, Megan Warin és Peter Gilchrist (2020): Embodiment as a Paradigm for Understanding and Treating SE-AN: Locating the Self in Culture. *Frontiers in Psychiatry* 11. DOI: <https://doi.org/10.3389/fpsy.2020.00534>
- Neiterman, Elena (2013): Sharing Bodies: The Impact of the Biomedical Model of Pregnancy on Women's Embodied Experiences of the Transition to Motherhood. *Healthcare Policy* SP(9): 112–125. DOI: <https://doi.org/10.12927/hcpol.2013.23595>
- Nemes László (2015): A betegség mint fenomenológiai tapasztalat. *Nagyzerdei Almanach* 6(1): 21–33.
- Nisticò, Rita, Antonio Cerasa, Giuseppe Olivadese, Riccardo Dalla Volta, Marianna Crasà, Roberta Vasta, Vera Gramigna, Basilio Vescio, Gaetano Barbagallo, Carmelina Chiriaco, Andrea Quattrone, Maria Salsone, Fabiana Novellino, Gennarina Arabia, Giuseppe Nicoletti, Maurizio Morelli, Aldo Quattrone (2019): The Embodiment of Language in Tremor-dominant Parkinson's Disease Patients. *Brain and Cognition* 135: 103586. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.bandc.2019.103586>
- Oliffe, John (2006): Embodied Masculinity and Androgen Deprivation Therapy. *Sociology of Health and Illness* 28(4): 410–432. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9566.2006.00499.x>
- Parton, Chloe M., Jane M. Ussher és Janette Perz (2016): Women's Construction of Embodiment and the Abject Sexual Body After Cancer. *Qualitative Health Research*, 26(4): 490–503. DOI: <https://doi.org/10.1177/1049732315570130>
- Pooler, Charlotte (2014): Living With Chronic Lower Pulmonary Disease: Disruptions of the Embodied Phenomenological Self. *Global Qualitative Nursing Research* (14)1: 2333393614548762. DOI: <https://doi.org/10.1177/2333393614548762>
- Pounders, Kathryn és Marlys Mason (2018): Embodiment, Illness, and Gender: The Intersected and Disrupted Identities of Young Women with Breast Cancer. *Consumer Culture Theory* 19: 111–122. DOI: <https://doi.org/10.1108/s0885-21112018000019007>
- Robertson, Steve, Kay Sheikh és Andrew Moore (2010): Embodied Masculinities in the Context of Cardiac Rehabilitation. *Sociology of Health & Illness* 32(5): 695–710. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9566.2010.01249.x>
- Ross, Emily (2018): Gestating Bodies: Sensing Foetal Movement in First-time Pregnancy. *Sociology of Health & Illness* 41(1): 95–111. DOI: <https://doi.org/10.1111/1467-9566.12809>
- Schlebusch, Lourens, Basil J. Pillay és Johan Louw (1992): Body-Image Differences in Live-Related and Cadaver Renal Transplant Recipients. *South African Journal of Psychology* 22(2): 70–75. DOI: <https://doi.org/10.1177/008124639202200205>
- Solbrække, Kari Nyheim és Hilde Bondevik (2015): Absent Organs-present Selves: Exploring Embodiment and Gender Identity in Young Norwegian Women's Accounts of Hysterectomy. *International Journal of Qualitative Studies on Health and Well-being* 10(1): 26720. DOI: <https://doi.org/10.3402/qhw.v10.26720>
- Stähler, Tanja (2017): Exploring Pregnant Embodiment with Phenomenology and Butoh Dance. *Yearbook for Eastern and Western Philosophy* 2: 35–55. DOI: <https://doi.org/10.1515/yewph-2017-0006>
- Thanem, Torkild és David Knights (2012): Feeling and Speaking Through our Gendered Bodies: Embodied Self-reflection and Research Practice in Organisation Studies. *International Journal of Work Organisation and Emotion* 5(1): 91–108. DOI: <https://doi.org/10.1504/ijwoe.2012.048594>
- Tschacher, Wolfgang, Anne Giersch és Karl Friston (2017): Embodiment and Schizophrenia: A Review of Implications and Applications. *Schizophrenia Bulletin* 43(4): 745–753. DOI: <https://doi.org/10.1093/schbul/sbw220>
- Ussher, Jane M. (2008): Reclaiming Embodiment within Critical Psychology: A Material-Discursive Analysis of the Menopausal Body. *Social and Personality Psychology Compass* 2(5): 1781–1798. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1751-9004.2008.00151.x>
- Waskul, Dennis D. és Pamela van der Riet (2002): The Abject Embodiment of Cancer Patients: Dignity, Selfhood, and the Grotesque Body. *Symbolic Interaction* 25(4): 487–513. DOI: <https://doi.org/10.1525/si.2002.25.4.487>
- Wilde, Mary H. (2003): Embodied Knowledge in Chronic Illness and Injury. *Nursing Inquiry* 10(3): 170–176. DOI: <https://doi.org/10.1046/j.1440-1800.2003.00178.x>

Szél Zsuzsanna

Orvos, Semmelweis Egyetem, Mentális Egészségtudományok Doktori Iskola (Budapest)

Thomas J. Csordas

Embodiment mint antropológiai paradigma¹

Absztrakt: Az *embodiment*-paradigma felvázolását két *embodiment*-teória kritikai vizsgálatával kezdem. Először Merleau-Ponty (1962) *embodiment*-elméletét ismertetem, aki az *észlelés* problematikájával összefüggésben dolgozta ki gondolatait, majd Bourdieu (1977 [2009], 1984) következik, aki a *gyakorlatról* alkotott antropológiai diskurzusra ágyazta *embodiment*-elképzelését. Ismertetésem hermeneutikai lesz, abban a sajátos értelemben, hogy egymásra hatásában mutatom be a módszertani koncepciókat és azt, hogy miként befolyásolta az *embodiment* gondolatvilága egy kortárs keresztény vallási mozgalom gyógyító és rituális nyelvéről végzett kutatásomat. Először két vallási gyógyító szertartást elemzek, ahol a multiszenzoros benyomást (*imagery*) testet öltött kulturális folyamatként értelmezem. Ezután a nyelveken szólás vagy glosszolália vizsgálata következik, mint egy rituális rendszeren belül megtestesült élmény és mint a vallási mozgalom szociális ívének kulturális mozgatórugója. Zárásként pedig összefoglalom az *embodiment* módszertani paradigmájából levonható következtetéseket.

Kulcsszavak: *embodiment*, Merleau-Ponty, Bourdieu, vallásos gyógyítás, glosszolália

Forrás: Embodiment as a Paradigm for Anthropology. *Ethos* 18(1): 5–47. Copyright © 1990, American Anthropological Association © Replika. Az esszé 1988-ban Stirling-díjat nyert. A fordítást az eredetivel egybevetette és lektorálta: Zörgő Szilvia.

Jelen esszének nem célja, hogy bemutassa, az emberi test fontos tárgya az antropológiai kutatásoknak, sokkal inkább, hogy megmutassa, az *embodiment*¹ paradigmája kibővítheti, mélyítheti a kultúra és az én (*self*) tanulmányozását.² Paradigmán egyszerűen egy olyan konzisztens módszertani perspektívát értek, mely ösztönöz a meglévő adatok újraelemzésére és friss kérdéseket vet fel az empirikus kutatások terén. Jóllehet az *embodiment* paradigmája vitathatatlanul túlmutat különféle módszertanokon, mégsem teszek kísérletet a testről szóló széles körű multidiszciplináris irodalom összegzésére.³ Az általam kifejtendő pszichológiai antropológiai nézőpontból kiinduló megközelítés erősen fenomenológiai. Ezen *embodiment* megközelítés forrása az a módszertani posztulátum, hogy a test nem a kultúrával kapcsolatos tanulmányok tárgya, hanem úgy kell tekintenünk rá, mint a kultúra *alanyára*, más szóval a test a kultúra egzisztenciális alapja.⁴

Okfejtésemben Hallowell munkája hasznos kiindulópont, mert az általa megnevezett „kulturálisan konstituált én” olyan módszertani elmozdulást mutat a személyiség struktúrájához képest, mely az antropológiai gondolkodásban azóta is fennáll. Hallowell legnagyobb hatású cikkében (1955) két alapvető problémát vet fel, melyeket ez esetben észlelésnek és gyakorlatnak nevezek. Az észlelés Hallowellnél kulcseleme az én öntudatként való meghatározásának, vagyis annak, hogy valaki önmagát egy tárgyként azonosítja a tárgyak világában. Az öntudatot egyszerre tekinti szükségszerűnek a társadalom működéséhez és az ember személyiségstruktúrájának általános aspektusaként. Hallowell az én tanulmányozására vonatkozó vázlatos módszertanára „jobb megnevezés híján” fenomenológiként utal, de én inkább úgy vélem, hogy egy adekvátábban kifejtett fenomenológiát kerestt. Mindazonáltal azzal, hogy közvetlenül mutat rá az észlelés problémájára, előrevetíti a szubjektum és objektum megkülönböztetésének antropológiai kritikáját.

1 A paradigma és módszertan megnevezésére az angol *embodiment* kifejezést használok. A magyar szakirodalomban szereplő „testesültség”, „megtestesültség”, „testet-öltöttség” fordítást problematikusnak érzem, mivel alátámasztja és újraterelemi a test–elme dualitást, melynek feloldása a paradigma egyik vezérfonala. [A ford.]

2 *Köszönetnyilvánítás.* A tanulmányban közzétett kutatást támogatta a NIMH-ösztöndíj 1 RO1 MH 40473-03. Hálas vagyok az Arthur Kleinman és Byron Good által vezetett Klinikailag releváns orvosi antropológia heti szeminárium résztvevőinek, hogy olyan környezetet teremtettek, mely ösztönzőleg hatott és különböző fázisai-ban előremozdította a munkám. A tanulmányom korábbi verzióját Pierre Maranda és Byron Good véleményezte a Gilles Bibeau és Ellen Corin által rendezett ICAES XII. szimpózium keretében, Zágrábban, Horvátországban [az akkori Jugoszláviában]. Gananath Obeyesekere, Robert LeVine és Nancy Scheper-Hughes kivételes támogatást nyújtottak azzal, hogy esszémnek ítelték a Stirling-díjat. Érvélem részletes kidolgozásában Richard Shweder kritikája volt segítségemre. Végül köszönöm Janis Jenkinsnek, akinek teoretikus gondolatai és szerkesztői vénája nagyban hozzájárult ahhoz, hogy e minden mérce szerint csupán kísérleti tanulmány megszülethesen.

3 Az idézett publikációkon kívül számos elméletalkotó dolgozott ki nézőpontokat a testről (Douglas 1973; Foucault 1973, 1977; Straus 1963; Ong 1967). Antropológusok időközönként vizsgálták a test és érzékek szociális és szimbolikus jelentőségét (pl. Hertz [1909] 1960; Leach 1958; Benthall és Polhemus 1975; Blacking 1977; Obeyesekere 1981; Howes 1987; Hanna 1988; Tyler 1988). Az utóbbi időben különösen a következő területek járultak hozzá: orvosi és pszichiátriai antropológia (Devisch 1983; Scheper-Hughes és Lock 1987; Frank 1986; Good 1988; Martin 1987; Kleinman 1980, 1986; Kirmayer 1984; Favazza 1987), szociálanropológia (Jackson 1981), szociológia (Armstrong 1983; Turner 1984), filozófia (Johnson 1987; Levin 1985; Tymieniecka 1988), történelem (Bell 1985; Bynum 1987; Feher 1989) és irodalomkritika (Scarry 1985; Berger 1987; Suleiman 1986). Ez természetesen a releváns munkáknak csak egy válogatott listája, mely folyamatosan bővül.

4 Okfejtésem a testről mint a kultúra egzisztenciális alapjáról megkülönböztetendő Johnsonétól (1987), aki a testet a kultúra kognitív alapjaként elemzi.

Mégis, bár Hallowell az ént egyértelműen az önobjektifikáció és a reflexiók termékeként határozza meg, elemzésében megragad a már tárgyiasult én jelenségénél. Ha interpretációja teljes mértékben fenomenológiai lenne, felismerné, hogy bár képesek vagyunk önmagunk megfigyelése számára objektummá válni, ez a mindennapokban elvétve történik meg. Egy ilyen interpretációban a test preobjektív és prereflexív élménye volna a döntő kezdő lépés, mutatva, hogy az eleve kulturálisan meghatározott önobjektifikáció megelőzi a szubjektum és objektum közti analitikus különbségtételt. Hallowell mindösszesen a megszokott antropológiai koncepcióig merészkedik – miszerint az én a szocializációs egyénfejlődés során jön létre –, anélkül hogy teljesen tudatában lenne az én állandó újrateremtő folyamatának, beleértve nemcsak a társadalmon belüli alkotó változások lehetőségét, de a kultúrák közötti eltérő fokú önobjektifikációt is.

Hallowell második problémaköre a Koffka gestaltpszichológiájából kölcsönzött „viselkedési környezet” terminussal foglalható össze. Az észlelés általunk meghatározott protofenomenológiai megközelítése magyarázza a viselkedési környezet egyik esszenciális jellegzetességét, nevezetesen azt, hogy nemcsak természetes objektumokból, hanem „kulturálisan tárgyiasított objektumokból”, főként természetfeletti létezőkből és a hozzájuk kapcsolódó gyakorlatokból tevődik össze. A koncepció így többet ad, mint csupán elhelyezi az egyént a kultúrában, mivel a viselkedést nemcsak az objektív világhoz kapcsolja, hanem észlelési folyamatokat hoz összefüggésbe társadalmi kötöttségekkel és kulturális jelentésekkel. Hallowell megfogalmazásának középpontjában tehát az énhez, az objektumhoz, a térhez és időhöz, a motivációhoz és normákhoz való „orientáció” szerepel. Ebben az értelmében a „gyakorlat” releváns kifejezés az általa felvetett probléma leírására. Ha – ahogy Ortner (1984) megállapítja – a gyakorlat antropológiai konceptualizálása egy bizonyos teoretikus pillanatban történt, akkor a viselkedési környezet koncepciója egy, a gyakorlat kivitelezésének kontextusát jelentő terminológiai összetétel, ennél fogva teoretikus lépcsőfoknak minősül viselkedés és gyakorlat között. Ez jelen okfejtésben kiváltképp fontos, mert ahogy látni fogjuk, a gyakorlatelméletének a társadalmilag meghatározott test szolgáltatathatja a legjobb alapot.

Az *embodiment*-paradigma szükségszerűsége több további módon is indokolható, melyek közül csupán egyet említek. Mauss (1950b [1938]) a töredékes, de nagy hatású egyénről írt értekezésben felvetette, hogy minden embernek van spirituális és testiegyéniség-tudata. Egyúttal azt is megállapította, hogy bizonyos társadalmi körülmények összefüggésbe hozhatóak a totemisztikus egyéniség, a klasszikus személyiség (*persona*) vagy a keresztény egyén közti minőségbeli különbségekkel.⁵ Érvelésemet illetően empirikus kérdés, hogy míg Mauss az individualista személyiség fejlődését a 17. és 18. századi felekezeti mozgalmak esetén vizsgálta, az általam elemzett adatok ennek a 20. századi megfelelőjéből származnak. Az pedig módszertani kérdés, hogy ő az egyént a Descartes és Spinoza által elgondolt szellemi és anyagi világ közti különbségekkel hozza összefüggésbe, míg az *embodiment* paradigmájának legfőbb jegye a lélek és test, a szubjektum és objektum dualitásának feloldása. Ebben a megvilágításban releváns, hogy Mauss maga is reprodukálta

⁵ Ez a különbségtétel nagyjából előjele a Shweder és Bourne (1984) által az egocentrikus és szociocentrikus egyénkonceptiók közötti folytonosság empirikus ábrázolásának.

ezt a dualitást két koncepciójának, a *la notion du personne* és a *les techniques du corps* egymástól független kidolgozásával (1950 [1934]). Itt, közel két évtizeddel Hallowellt megelőzően, ismét az észlelés és gyakorlat mint a kulturálisan konstituált én témakörével találjuk szemben magunkat, csak Mauss nem tudta e két témakört összefüggésben kezelni, főleg nem az *embodiment* egységes paradigmája nélkül.

A paradigma felvázolását két *embodiment*-teória kritikai vizsgálatával kezdem. Először Merleau-Ponty (1962) *embodiment*-elméletét ismertetem, aki az *észlelés* problematikájával összefüggésben dolgozta ki gondolatait, majd Bourdieu (1977 [2009], 1984) következik, aki a *gyakorlatról* alkotott antropológiai diskurzusba ágyazta *embodiment*-elképzelését. Ismertetésem hermeneutikai lesz, abban a sajátos értelemben, hogy egymásra hatásában mutatom be a módszertani koncepciókat és azt, hogy miként befolyásolta az *embodiment* gondolatvilága egy kortárs keresztény vallási mozgalom gyógyító és rituális nyelvéről végzett kutatásomat. Először két vallási gyógyító szertartást elemzek, ahol a multiszenzoros benyomást (*imagery*)⁶ testet öltött⁷ kulturális folyamatként értelmezem. Ezután a nyelven szólás vagy glosszológia vizsgálata következik, mint egy rituális rendszeren belül megtestesült élmény és mint a vallási mozgalom szociális ívének kulturális mozgatórugója. Zárásként pedig összefoglalom az *embodiment* módszertani paradigmájából levonható következtetéseket.

Az *embodiment* módszertani megközelítése

A két elméletalkotóhoz kötődő kérdések zavaró dualitásokkal kapcsolatban fogalmazhatóak meg. Merleau-Pontynál az észleléshez tartozó fő dualitás a szubjektum–objektum, míg Bourdieu-nél a gyakorlathoz kötődően a struktúra–gyakorlat kettőssége az elsődleges. Megközelítésükben mindketten a dualitások feloldására és nem közvetítésére törekcsenek, és ezzel az *embodiment* módszertanának alapelvét hívják életre. A dualitások *embodimentben* való feloldásának szükségszerű feltétele, hogy a test mint módszertani egység ne dualisztikus legyen, vagyis ne álljon szemben vagy kölcsönhatásban az elme princípiumával. Merleau-Ponty számára a test „a világhoz való viszonyulásban” ragadható meg, és a tudat a saját test világba való kivetítése, míg Bourdieu szerint a társadalmilag meghatározott test „az elv, mely létrehoz és egyesít minden gyakorlatot”, és a tudat az objektív lehetőségek rendszerével egybeolvadó stratégiai számítás megjelenési formája. A következőkben röviden kifejtem ezeket a meglátásokat Merleau-Ponty *preobjektív* koncepciójának és Bourdieu *habituselméletének* összegzésével.

6 Az eredeti szó a szövegben az *imagery*, melynek legjobb magyar megfelelője jelen esetben a benyomás. A szerző vizuális és nem vizuális jelenségekre is használja az *imagery* kifejezést, néhol pedig az *image* (kép) kifejezés fordul elő hasonló kontextusban. De nem képről van szó, hanem egy vagy akár egyszerre több érzéki modalításban létrejövő benyomásról. [A ford.]

7 Az *embodied* kifejezés magyar fordítása is nehézségekbe ütközik. A testet öltött, megtestesült fordítások megközelítőleg adják vissza a jelentését. A probléma a fordítással ugyanaz, mint az *embodiment* esetében, vagyis hogy a test–elme dualitását erősíti. De jobb kifejezés híján ezeket használom a fordításban. [A ford.]

Merleau-Ponty állásfoglalása az empirizmus kritikája.⁸ Az állandóság hipotézisét veszi górcső alá, mely szerint az érzékelés a külvilág érzékelő apparatusunkkal felfogott ingereiből ered, és „ebből következik, hogy az inger és elemi észlelés pontról pontra megfelel egymásnak, hogy konstans kapcsolat van köztük” (Merleau-Ponty 2012: 29 [1962: 7]). Ez empirikusan valótlan – állítja –, az észlelés távolról sem állandó, hanem természeténél fogva indeterminált. A világ mindig több, mint amit a szem lát. Az érzékelés sosem szárnyalhatja túl önmagát, vagy merítheti ki az érzékelés lehetőségeit. Van, hogy külön erőfeszítéssel egy optikai csalódásban a két nyilvánvalóan eltérő hosszúságú vonalat egyenlőnek látjuk, a háromszöget pedig meghatározott geometriai tulajdonságok alapján kapcsolódó három vonalnak nézzük. Ekkor elvonatkoztatunk attól, nem azt fedezzük fel, amit valóban érzékelünk, és csak utólag illetjük a háromszög, illetve illúzió névvel. Az első esetben „valóban” azt érzékeljük, hogy az egyik vonal hosszabb a másiknál, a második esetben pedig egy háromszöget. Egy objektív nézőpontból (vagyis a háromszög geometriai alakzatából és az objektíven egyenlő hosszúságú vonalakból) kiinduló és visszafelé, az érzékelés alanyáig vezető analízis nem pontosan ragadja meg az érzékelést mint konstitúciós folyamatot.⁹

Merleau-Ponty az észlelés megtapasztalását kívánja kiindulóponttá tenni, a maga teljességében és indeterminált módján, mert *de facto* semmilyen tárgy nem létezik számunkra az észlelést megelőzően. Épp ellenkezőleg, „Észlelésünk a tárgyakban végződik...”¹⁰ vagyis az objektumok reflektív gondolkodásunk másodlagos termékei. Az észlelésünk szintjén nem léteznek számunkra tárgyak, egyszerűen vagyunk a világban. Ezután Merleau-Ponty azt kérdezi, hol kezdődik az észlelés (ha a tárgyakban végződik), és a válasza erre az, hogy a testben. Az objektívól vissza kíván lépni és a világban elhelyezkedő testből kiindulni. Ez éppúgy elképzelhető volna a Hallowell szerint elgondolt én mint tárgy a tárgyak között esetében is.

Mivel a szubjektum–objektum megkülönböztetése analitikus következtetés, és maguk az objektumok inkább az észlelés végső eredményei, mintsem az észlelést megelőzően

8 Míg az empirizmus helytelenül feltételezi a világ meglétét a maga hatásaival és ingereivel, addig az intellektualizmus ellentétes hibája az, hogy a gondolatok determinált és konstituáló univerzumára épít. Az intellektualizmus (mely elsődlegesen Descartes nevéhez kötődik) összekeveri az érzékelési tudatosságot a tudományos tudatosság egzakta formáival. Mindkét álláspont az objektív világból indul ki, ahelyett, hogy szorosabban az észlelést vizsgálná és egyik sem képes kifejezni a „sajátos módot, ahogyan az észlelési tudat a tárgyat konstituálja”. Amiben az intellektualizmus téved, az „a gondolkodás okkázioinak esetlegessége” és az elvárása, a megítélés azon absztrakt készségének, mely az érzetet észleléssé alakítja (Merleau-Ponty 1962: 26–51. [2012: 48–74]).

9 Merleau-Ponty példája a nem egyenlő hosszúságú vonalakról az optikai csalódásban utalás a közismert Muller-Lyer-ábrára. A kulturaközi kutatások felvetik, hogy mind a geometrikus észlelés alakulása a viselkedési környezetben (ácsoltvilág-hipotézis), mind a pszichofiziológiai tényezők (a retina pigmentációjának variációi) szerepet játszhatnak abban, hogy illúzióként érzékeljük az ábrát vagy sem (Cole és Scribner 1974). Épp ezek a különbségek teszik fontossá, hogy az észlelő szubjektumból induljunk ki az analitikusan konstituált objektum helyett, mikor az észlelést mint pszichokulturális folyamatot tanulmányozzuk, főként amikor a vizuális észlelés felől az önészlelés felé mozdulunk el.

10 Sajó az „Our Perception Ends in Objects” (1962: 77) mondatot a következőképp fordítja: „Észlelésünk a tárgyakhoz vezet” (Merleau-Ponty 2012: 89). Jelenlegi fordító véleménye az, hogy az észlelésünk a tárgyakban végződik fordítás jobban tükrözi a jelentést. [A ford.]

empirikusan adott létezők, egy koncepció szükséges ahhoz, hogy az észlelés testet öltött folyamatát az elejétől a végéig tanulmányozhassuk, és nem pedig fordítva. Ehhez segít minket hozzá Merleau-Ponty *preobjektív* elmélete. Elgondolása az, hogy „egybeesünk az észlelés-aktussal és elhagyjuk a kritikai beállítódást” (Merleau-Ponty 2012: 63 [1962: 238–239]), mely az észlelést tévesen az objektumból kiindulónak tartja. A fenomenológia az egzisztenciális kezdetek leíró tudománya, nem a már megalkotott kulturális termékeké. Amennyiben észlelésünk „a tárgyakban végződik”, az észlelés fenomenológiai antropológiájának célja az, hogy megragadja azt a transzcendens pillanatot, melyben az észlelés kezdődik, és az önkényesség és meghatározatlanság között alakítja a kultúrát, és egyben alakul is általa.

Kifogással élhetünk a preobjektív elméletet illetően, mivel utal arra, hogy a megtestesült létezés a kultúrán kívüli vagy megelőzi azt. Ez a kifogás figyelmen kívül hagyná, hogy Merleau-Ponty a testet mint „egy világhoz való viszonyulás”¹¹ (1962: 303) látja, vagy úgy gondolja, hogy a test „az az általános képességem, hogy a világ összes környezetét belakjam” (Merleau-Ponty 2012: 339 [1962: 311]). Valóban, a test a világban van már a kezdetektől:

A tudat kivétel a fizikai világba és egy testet birtokol, mint ahogyan kivétel egy kulturális világba és habitust birtokol: ugyanis csak úgy lehet tudat, hogy a természet abszolút múltjában vagy saját személyes múltjában adott jelentésekkel játszik, és minden megélt forma egy bizonyos általánosság felé törekszik, legyen az a habitusunk vagy éppen „testi funkcióink” általánossága (Merleau-Ponty 2012: 161 [1962: 137]).

Ugyanúgy hamis, ha magunkat úgy helyezzük a társadalomba, mint egy tárgyat más tárgyak közé, mint az, ha a társadalmat helyezzük saját magunkba mint a gondolkodás tárgyát: a tévedés mindkét esetben abban áll, hogy a társadalmat úgy kezeljük, mint egy tárgyat. Vissza kell térnünk a társadalmihoz, amellyel pusztán annak köszönhetően, hogy egzisztálunk, kapcsolatban vagyunk (Merleau-Ponty 2012: 390 [1962: 362]).

A preobjektívól kiindulva tehát nem a prekulturális, hanem a preabsztrakt mellett foglalkunk állást. A koncepció lehetővé teszi annak a vég nélküli emberi folyamatnak a kulturális elemzését, amely során befogadjuk és belakjuk azt a kulturális világot, melyben létezésünk a tényszerű szituációkra épülve kiteljesedik. Merleau-Ponty egy szikla példájával él, mely már ott van, hogy utunkba álljon, de mindaddig nem fogjuk akadályként észlelni, amíg *szembe nem kerülünk vele*.¹² A kulturális tárgyak létrejötte tehát a szándékunktól függ (miért akarna valaki leküzdeni egy sziklát?), de attól a kétségbevonhatatlan adottságunktól is, hogy felegyenesedtünk (Strauss 1966), és így megmászhatjuk a sziklát – ami a megküzdés egy módja (hiszen akár meg is kerülhetnénk). A David Schneidertől származó antropológiai anekdota a baseballbíróról, aki azt állítja, hogy a dobás sem nem érvényes, sem nem érvénytelen, amíg ő annak nem ítéli,¹³ a jelenségek kulturális jelentésekkel való felruházását mutatja. Egyben előfeltételezi azt a kulturális tény is, hogy az

11 Sajó fordításában az „a certain setting in relation to the world” így hangzik: „a világ egy bizonyos beállításiának” (Merleau-Ponty 2012: 330). Jelenlegi fordító véleménye az, hogy Sajó fordítása nem megfelelő. [A ford.]

12 Hallowell (1955) hasonlóképp érvel: a környezeti erőforrásokat mindaddig nem „erőforrásként” észleljük, amíg az emberek nem akként azonosítják, és nem fejlesztenek olyan technológiát, mellyel kiaknázzhatják azokat.

13 Az első bíró azt mondja: „Annak ítélem, ami.” A második válaszol: „Annak ítélem, aminek látom.” A harmadik bejelenti: „Ez semmi nem volt, míg én meg nem ítélem.”

érvényes vagy érvénytelen dobások már eleve létező dolgok, melyek várják, hogy a bíró megnevezze őket. Ehhez, a szabályok szerint, a test egy bizonyos, a térdek és a vállak közötti részének meghatározása szükséges (a sztrájkzóna), összekötve egy bizonyos vállból kiinduló karmozdulattal (az ütő lendítése). Merleau-Ponty erre az objektifikációs folyamatra hívja fel a figyelmünket.

Habitus és a társadalmilag meghatározott test

Bourdieu gyakorlatelméletének módszertani célja egy harmadik tudásrendszer felrajzolása mind a fenomenológián,¹⁴ mind a társadalmi élet lehetőségeinek objektív feltételeit vizsgáló tudományon túl. Párhuzamosan Merleau-Ponty azon céljával, hogy az észlelés tanulmányozását a tárgyról objektifikációs folyamatuk felé mozdítsa el, Bourdieu célja, hogy a társadalmi tények *opus operatum*ként való elemzését a társadalmi élet *modus operandi*ként való vizsgálata felé lendítse el. Bourdieu stratégiája, hogy *habitus*elméletében feloldja a test-lélek és jel-jelentés kettőségeit. A koncepciót Mauss mutatta be a test technikáiról szóló nagy hatású esszéjében, melyben a test társadalmi használatának kulturális mintázatait számtalan módon összegezte. Mauss számára ez a másformán sokrétű kulturális viselkedésformák összegzését jelentette, és egyetlen bekezdés erejéig mélyült el benne. Mégis, azzal a megállapításával, hogy a test egyszerre eredendő tárgya és eszköze is a kulturális jelentésképző folyamatoknak, előrevetítette, hogy miként lehetséges az *embodiment* paradigmájában az alapvető dualitások (test-lélek, jel-jelentés, létező-létezés)¹⁵ összekapcsolása (Mauss 1950a [1934]: 372). Így a test egyszerre egy technika tárgya, egy eszköz a technika megvalósítására és a technika szubjektív létrehozója.

Bourdieu elmélete túlmutat a habitus csupán gyakorlatok gyűjteményeként való jellemzésén. A habitust mint hosszan kitartó diszpozíciók rendszerét határozza meg, amely maga a tudatalatti, egy kollektíven belénk vésődött elv, mely révén előállítjuk és strukturáljuk a gyakorlatokat és reprezentációkat (Bourdieu 1977: 72). Ez ígéretes definíció, mert a viselkedési környezet pszichológiailag internalizált tartalmaira fókuszál. Számunkra fontos, hogy a habitus sosem hoz létre rendszertelenül vagy véletlenszerűen gyakorlatokat, mert

Egy olyan elv, mely létrehoz és egyesít minden gyakorlatot, az egymástól elválaszthatatlan kognitív és értékelési struktúrák olyan rendszere, mely a társas világ determinált állapotának objektív struktúráival összefüggésben szervezi a világról alkotott képünk: ez az elv nem más, mint a *társadalmilag meghatározott test*, a maga ízlésével, vonzásával és taszításával, egyszóval minden érzékével, ami nemcsak a hagyományos értelemben vett öt érzékszervet jelent, melyek sosem tudnak elszakadni a társadalmi determinizmus strukturáló működésétől, hanem beletartozik a szükségszerűség érzéke, a kötelesség érzéke, az irányérzék, a valóságérzék, az egyensúlyérzék, a szépségérzék, a józan ész érzéke és a szentség érzéke, taktikai érzék, felelősség érzéke, üzleti érzék és az illem érzéke, a humorérzék és az abszurditás

14 Bourdieu egyrészt visszautasítja Schutz fenomenológiáját és az etnometodológusokat, másrészt Sartre gondolatát is, miközben Merleau-Ponty (1942) korai munkáját a viselkedésről elismerően idézi.

15 Merleau-Ponty és általában a fenomenológia és az egzisztenciális pszichológia számára a létezés és lét közti különbségtétel alapvető. Az antropológia számára ez nagyjából úgy fordítható át, mint a szándékos cselekvés és a konstituált kultúra közti különbségtétel.

érzéke, az erkölcsi érzék és a gyakorlati érzék és így tovább (Bourdieu 1977: 124, kiemelés az eredeti szerint).

Bourdieu fenntartja a testben való megalapozottságot még az „ízlést” mint kulturális mozgatóerőt taglaló esztétikáról szóló társadalmi elemzésében is. Kitart amellett, hogy az ízlés „elválaszthatatlan az étel ízének felismerési képességétől, mely a preferenciákat is magában foglalja” (Bourdieu 1984: 99).

Bourdieu habitusának forrása az élet objektív körülményeinek, valamint a törekvések és gyakorlatok összességének ezen körülményekkel teljesen kompatibilis egysége. Az objektív körülmények nem hoznak létre gyakorlatokat, és a gyakorlatok sem határozzák meg az objektív körülményeket.

A habitus az az univerzalizáló közvetítés, amelynek révén egyes ember – explicit indítékot és jelentéssel szándékot nélkülöző – gyakorlati tevékenységei legalábbis „értelmesek”, „észszerűek” és objektíve összehangoltak lesznek. A gyakorlatnak az a része, amelyet saját létrehozói számára is homály fed, jelenti azt a vonatkozást, amelynek révén e tevékenységek objektíve igazodnak a többi gyakorlati tevékenységéhez, illetve struktúrákhoz, amelyek létrehozásában az alapul szolgáló elv egyszersmind e struktúrák eredménye is (Bourdieu 2009: 225 [1977: 79]).

Más szóval, a habitusnak mint egységesítő közvetítőnek kettős szerepe van. Az objektív struktúrákat illetően a gyakorlatok generáló elve (Bourdieu 1977: 77), míg a társadalmi gyakorlatok teljes repertoárja esetében azok egységesítő elveként működik (Bourdieu 1977: 83).¹⁶ Ezzel az elmélettel Bourdieu egy olyan társadalmi elemzési móddal lát el minket, melyben a gyakorlat „szükségből kovácsolt erény”, és melyben elképzelése szerint az emberi cselekvés Leibniz mágneses túje, mely a jelek szerint élvezettel fordul észak felé (Bourdieu 1977: 77, 1984: 175).

Ebben a fejezetben bemutatam, hogy az *embodiment* paradigmája az, ami egy felsőbb kategóriába rendezi a különböző empirikus vállalkozásokat és két nagy hatású gondolkodó eltérő módszertani törekvését. Míg a nyilvánvalóan paradox pozíciók összeegyeztethetőek az *embodiment* paradigmáján belül, addig világosan megjelennek a fenomenológiai és az általam úgynevezett dialektikus strukturalizmus¹⁷ módszertanilag összeegyeztethető

16 Nem hiszem, hogy Bourdieu utalása egy generáló elvre egyúttal a Chomsky nyelvészeti elméletéből ismert „mély nyelvi szint gyakorlatának” keresését is jelentené. Amennyiben Bourdieu létrehozó és egyesítő elve azonosítható a társadalmilag formált testtel, egzisztenciális értelemben *adottnak* kell vennünk, ahelyett, hogy *veleszületettnek* tekintenénk azt a kognitív bekötöttség értelmében. Bourdieu világosan utal Chomskyra, amikor megfogalmazza kritikáját azon objektivisták elképzeléséről, mely szabályokat állít fel a társadalmi és nyelvészeti elméletben (1977: 10–30). A legfontosabb megkülönböztetés az, hogy a habitus és az azt konstituáló diszpozíciók *nem reprezentációsak*, szemben az objektívitásmodellel és az azt konstituáló szabályokkal. Azzal, hogy magyarázzuk a gyakorlatokat, melyek az aktorok (*agent*) számára nem ismert szabályok által vezéreltek, és így kívül esnek a tapasztalatukon, elkerüljük „azt a tévesen felállított szabályt, mely az egyéni aktorban tudatosít egy olyan ismeretet, ami a tapasztalat ellenében jön létre” (1977: 29).

17 Merleau-Ponty és a strukturalizmus közti kapcsolatról lásd Edie (1971) tanulmányát. Boon egy rövid, de igen éleslátó elemzést ad Lévi-Strauss és Merleau-Ponty a szubjektum–objektum dualizmusának túllépését célzó kísérletei közötti párhuzamról. E dualitást Sartre nevével fémjelezzük: „Lévi-Strauss számára a totemizmusok intézményesítik a tárgy és tárgy közötti reciprok viszonyokat a totalizáló osztályozó rendszerek (*langue*) szempontjából. Merleau-Ponty számára a névmások, művészet és hasonló intézményesítik a szubjektum és szubjektum közötti reciprok viszonyokat (művészek és névmások az objektumokat szubjektumként »látják«) az interszubjektívitás szempontjából” (Boon 1982: 281).

tetlen diskurzusaiban. Természetes azonban, hogy egy paradigma összekovácsolásának kezdeti próbálkozásaikor ellentmondások kerülnek felszínre. Az esszém további fejezeteiben részletesen bemutatok egy a kultúra tanulmányozást szolgáló, nem dualisztikus *embodiment*-paradigmát. A vallásos élmény és gyakorlat empirikus elemzésének vezérvonalai pedig a preobjektív és a habitus koncepciói lesznek.

A rituális gyógyításban testet öltött benyomás

A következőkben bemutatásra kerülő gyógyítási gyakorlatok az észak-amerikai karizmatikus kereszténység kortárs gyakorlatai. Ez a vallás lényegében a pünkösdi mozgalom egy formája, mely a kései 1950-es évektől kezdődően a gyakorlatok, köztük a hit általi gyógyulás és a nyelveken szólás komplex sokaságát vezette be a már ismert keresztény felekezetek – mint a metodista, episzkopális és római katolikus – körébe. Történetileg azt mondhatjuk, hogy a mozgalom a második világháború utáni állandóság iránti vágy időszakában jött létre. A mozgalom elterjedése az 1960-as évek társadalmi zűrzavarát követően felgyorsult, és több fiatalot vonzott, majd az 1970-es évekre elérte apokaliptikus buzgalmának és népszerűségének csúcspontját, hogy az 1980-as évek Észak-Amerikájának vallási rendszerében betöltse társadalmilag konzervatív, de hitében szenvedélyes szerepét. A mozgalom legszembevetőbb megnyilvánulásai a „televangelisták” voltak, mint a „PTL Club” műsorában Bakkerék vagy a római katolikus Angelica Anya. Kevésbé ismeretek a „spirituálisan áldott” laikusok vagy papok által vezetett gyógyító szertartások, illetve a szándékközösségek hálózata, felekezetközi gyülekezetek és kisebb imádkozó körök. A résztvevők skálája széles, az alsó középosztálytól a diplomásokig terjed, és – a karizmatikus szándékközösségek kevés fiatal tagját kivéve – az átlagéletkor 50 év körülre tehető. Az ebben a fejezetben bemutatott adatok, beleértve két multiszenzoros benyomást,¹⁸ jól ismert karizmatikus evangelisták által vezetett, csoportos gyógyító szertartásokról származnak (vö. Csordas 1983, 1988).

Démonok és önobjektifikáció

Az első gyógyító szertartást Derek Prince tiszteletes vezette, aki vezéralakja a megszabadítás gyakorlatainak vagy a gonosz szellemek kiűzésének. Prince tiszteletes imáiban jellemzően megnevezi a különböző gonosz szellemeket, melyeket ezután felszólít, hogy hagyják el a gazdatesteket. A szellemek távozása fizikai jelekben manifesztálódik, ahogy kiűzetnek az összejöveten jelen lévőkből. Vizsgáljuk meg először a kortárs karizmatikus kereszténység gonosz szellemeinek természetét, egyrészt az etnográfiai megalapozottsáért, másrészt pedig azért, mert a gonosz szellemek kulturális tárgyként való leképezése rávilágít Merleau-Ponty preobjektív-elméletének fontosságára.

¹⁸ Kerülöm a „mentális benyomás” kifejezés használatát, mert ez maga után vonná a problematikus test és elme megkülönböztetést, mivel azt sugallja, hogy a lényeg a vizuális benyomás, szemben az érzékek integrációjával a benyomás folyamatában (vö. Ong 1967 értekezését a „sensorium” fogalmáról), és ezzel tagadja a kép és érzelem közti kapcsolat vizsgálatának szükségszerűségét.

Amennyiben figyelmen kívül hagyjuk az „észlelésünk a tárgyakban végződik” kijelentés módszertani következményeit, kiindulási pontunk a már megalkotott tárgy, vagyis a keresztény gonosz szellem lesz. A következőképp határozhatjuk ezt meg: intelligens, nem anyagi létező, javíthatatlanul gonosz, a Sátán uralma alatt áll, és lakhelye a Pokol. A gonosz szellemek az emberekkel kapcsolatba lépnek: zaklatják, elnyomják vagy megszállják őket. Ezen kulturális meghatározás mentén rekonstruálhatunk egy olyan démonológiát, mely a középkor elvont, spekulatív démonológiájához hasonló, és felfedhetjük a belső/külső közti diskurzust, melyben a démonok átlépik a test határát, és kiűzetetnek. Csakugyan, a szellemek „kiűzésére” vonatkozó utalások és a fizikai manifesztációknak a „kilépés” „jeleiként” való kulturális meghatározása alátámasztja a belső/külső megtapasztalásának élményét, de a leírást pontosíthatja, gazdagíthatja, ha inkább azt mondjuk, hogy a személy „megjeleníti” a szellemek távozását. Ám ezek mind kései momentumai a kulturális objektifikáció folyamatának. Az emberek nem érzékelik a démon jelenlétét önmagukban, hanem olyan különös gondolatok, viselkedések, érzelmek kerítik őket hatalmukba, melyek felett nincs uralmuk. A gyógyító vagy specialista az, aki a kulturális objektifikáció során jellemzően „felismeri”, hogy a hozzá folyamodó egyén problémáját démon okozza, és felállítja a „megszállott” diagnózist, ahelyett, hogy az egyén elmondása szerinti jelenséget „érzelmi problémaként” határozná meg.

Ezen démonológia gyakorlati megjelenését illusztrálendő idézem a Prince tiszteletes gyógyító szertartásán részt vevő adatközlő szerkesztett beszámolóját:

És ahogy némelyek [démonok] távoznak [az emberi gazdatestükből], üvöltés kíséretében távoznak. Némelyek bőfögéssel távoznak. Van, amelyik szörnyű köhögés, fuldoklás vagy a nyak előre-hátra tekergetése közben távozik. Mindenféle furcsa és borzalmas dolgok történtek. [...] Elég nagy számuk hányással távozik. Több mint százötvenféle szellem ismert, [...] melyek közül talán húsz távozik hányás kíséretében. Tíz közülük sziszegéssel jön ki. Kettő közülük a földön tekergődzik, mint a kígyó. Öt közülük szemforgatva, felakadt szemekkel távozik. A boszorkányság szellemei mind [...] olyan hangot hallani a távozásuk közben, mint a hiéna visítása. És nem számított, hogy férfi volt vagy nő, fiatal vagy idős, akármilyen. [...] Mind felismerhető módon távozott.

Elmesélem neked, hogy mi történt velem. [...] A szellemek] teljes csoportjával kellett elbánnia. És eljutott a szexuális aberrációk csoportjáig. Valamikor a sorban következett a maszturbáció szelleme. [...] Azt mondta] „Tudtad, hogy ez bűn, mégis megtetted. Akaratlanul tetted. Ha beléd költözik egy szellem, az kényszeressé válik, és ÉRZED a kényszert. Ha katolikus, evangélikus vagy protestáns vagy, talán időről időre meggyóntad a bűnödöt. És harcoltál ellene, és nem szeretted, és gyűlölted is, és megtagadtad, mégis még mindig veled van. Ezek mind jelek, az egész csomag. Szinte biztos, hogy van egy szellem benned. Bárki, aki ezt a sajátos csomagot birtokolja, és úgy gondolja, megszabadulna a szellemtől, álljon fel.

Én ekkor tehát felálltam. És volt még további tizenöt vagy húsz ember. Biztosra veszem, hogy többnek kellett volna lennie, de [kuncog] akárhogy is, körülbelül tizenöten vagy húszan álltak fel közülünk. [...] Azt mondta: „Te aljas szellem, átveszem az irányítást feletted Jézus nevében és az Ő drága vérének erejével, kiűzlek az Ő szent nevében.” És mindenkinek hátracsapódott a keze. Álltunk. Megkérte a csoportot, hogy álljanak fel, és közösen megtagadásért és bűnbocsánatért imádkoztunk. Szóval álltam, anélkül, hogy bármire is

gondoltam volna, ötletem sem volt, mi fog történni. A kezek így felemelkedtek, a karok ilyen magasan, és a kezek továbbmentek annál, mint hogy én magamtól meg tudtam volna tenni, sokkal visszább. Nem fájt. És egy elektromos érzésszerűség járt át, mint egy enyhe elektrosokk.

Nos, nem mondta el nekünk előre, mire számíthatunk, de ez történt. Mindenki ugyanazt csinálta. Most nem tudom, ők mit éreztek. De azt tudom, én mit éreztem. Valami történt itt. És egy adott pillanatban, minden elmúlt, és a kezeim elernyedtek.

Tárgyunk szempontjából igen lényeges különbséget tenni a démonok mint kulturális tárgyak és a vallási résztvevők által tapasztalt manifesztációjuk mint önobjektifikáció között. Kulturális tárgyakként a démonok „nem jobban fikciók, pszichológiai értelemben, mint az én koncepciója. Ebből következően, [mint] a viselkedési környezetben kulturálisan meghatározott objektumoknak [a démonoknak] lehetnek olyan funkcióik, melyek közvetlen kapcsolatba hozhatóak az én szükségleteivel, motivációival és céljaival” (Hallowell 1955: 87). A démonok szerepe a karizmatikus keresztények viselkedési környezetében kettős. A reprezentációk rendszereként, a démonológia – mely adatközlőnk becslése szerint nagyjából százötven entitást foglal magában – tükörképe az ideális én kulturális eszményének, annak negatív tulajdonságait reprezentálja. A viselkedési pragmatika szempontjából tekintve a démonok intelligens létezők, akikkel mindennapi életünk során találkozhatunk, és hatással lehetnek gondolatainkra, viselkedésünkre.

Ezen kulturális háttér előtt a fent leírt manifesztáció az önobjektifikáció megtestesülési folyamatának példaként értelmezhető. A folyamat preobjektív eleme abban nyilvánul meg, hogy a résztvevők, ahogy adatközlőnk idézi, úgy élik meg ezeket a manifesztációkat, mint spontán, előre eltervezett tartalmak nélküli aktusokat. A manifesztációk egyéni kommunikációs aktusok, mégis adott számú megszokott formából választódnak ki, mivel a közös habitusból származnak. A preobjektív ezen jellemzőjét Merleau-Ponty a következőképp foglalja össze:

A konvencionális kifejezési eszközökön innen – melyek csak azért nyílvánítják ki a másik számára a gondolatot, mert már nálam is, mint ahogyan a másikonál is, minden jelhez adottak jelentések, és amelyek ebben az értelemben nem egy valódi kommunikációt valószínűsítanak meg – el kell ismerni a jelentés primordiális művelését, melynél a kifejezett nem a kifejezéstől külön létezik, és amelynél maguk a jelek vezetnek kívülre értelmüket. [...] Ez a megtestesült értelem a középponti fenomén, és a test és a szellem, a jel és a jelentés csupán absztrakt mozzanatai (Merleau-Ponty 2012: 190 [1962: 166]).

Felvetném, hogy „a kifejezett [dolog]”, ami „nem a kifejezéstől külön létezik”, ebben az esetben *nem* a kulturális tárgy, a gonosz szellem, mivel a szellemekről való diskurzust hívja Merleau-Ponty a „kifejezés konvencionális eszközének”. Ami itt kifejezésre kerül, az annak a toleranciaküszöbnek a túllépése vagy felülmúlása, amelyet az intenzitás, általánosítás, időtartam és a szorongás gyakorisága határoz meg. Vagyis túl sokszor fordul elő egy bizonyos gondolat, viselkedés vagy érzélem. Ezen átlépés tudatosulása talán már meg is történt, és az önobjektifikáció létrejött a démon mint konvencionális kifejezésmód alkalmazása által. Mindenesetre, a jelentős mozzanat, amely az önobjektifikációt *gyógyulás* formájában alkotja meg, az a testet öltött kép, mely a szellem kiűzésének velejárója.

Ez a kép többértelmű: „Nincs hatalmam felette – neki van hatalma felettem – meg lettem szabadítva.”

Ez az értelmezés kérdőre vonja a gonosz szellemek megszokott etnográfiai leírását, mely szerint ők a belső és külső tartományok közötti, testhatárokat átlépő lények. A karizmatikus kereszténységben a kontroll/elengedés megfogalmazása, úgy tűnik, tapasztalati szempontból éppen annyira, sőt talán még inkább releváns. A gyógyító a hívőnek a gonosz szellem megkötözöttségéből való „szabadulását” hangsúlyozza, nem egy démon „kiűzését” a megszállt emberből. Hogy miért kell ennek így lennie, érthetővé válik, amikor visszagondolunk arra, hogy a preobjektív nem prekulturális. A kontroll (önmagunk érzelmei, cselekedetei, gondolatai, életútja, egészsége, foglalkozása, kapcsolatai felett) egy mindent átható téma e gyógyítási rendszer észak-amerikai kulturális kontextusában. Crawford (1984) például az „egészség” mint szimbólum olyan ideológiai elemzését nyújtja, mely magába sűríti az önmagunk feletti hatalmunk metaforáit és a feszültségektől való megszabadulást. Jelentős mértékű kulturális következetesség található a karizmatikus gyógyítás megfogalmazásában, miszerint a probléma egyenlő a démoni befolyásra bekövetkező kontrollvesztéssel, a gyógyulás pedig e megkötözöttségéből való szabadulás és önmagunk megadása Isten akaratának, akinek ereje így segít visszaállítani az önkontrollt.

Következzen egy rövid módszertani kitérő, melynek célja, hogy hangsúlyozza: az *embodiment* paradigmája szerinti elemzésben nem vonnánk le egyből azt a következtetést, miszerint a démoni tevékenység kimerül a testhatárok átlépésében. Egy ilyen értelmezés objektivista megközelítésű lenne, abban az értelemben, hogy feltételezi a már tárgyiasult démon és a hozzá kötődő hagyományos jelentések meglétét. A megkötözöttség Foucault-ra emlékeztető metaforája a szenvedő fél konkrét, megtestesült preobjektív állapotára mutat rá, nem pedig a démon invazív cselekedetének konvencionális kifejezésre. A megkötözöttség metaforája egyszerre idézi fel a gyógyításban előhívott anyagi/testi és pszichológiai/spirituális feltételeket.

A kontroll és megszabadulás elemzése is segíthet jobban megérteni a gonosz szellemekkel való megküzdés tapasztalati indetermináltságának bizonyos jellemzőit. A gyakorlatban két helyzet van, melyben a démonok érzelmként, gondolatként vagy viselkedésként való preobjektív érzékelése indeterminált. Az első a kontrollküszöb, ahol egy érzelm, mint mondjuk a harag, a Harag gonosz szellemévé válik, majd ezt követi annak megállapítása, hogy milyen mértékben van hatalma a szellemnek az egyén élete felett – súlyossági sorrendben zaklatja, elnyomja vagy megszállja. Bár a (démoni) hatalom fokozatai „objektív” kategóriák, gyakorlati megvalósulásukra nem léteznek objektív kritériumok, hisz a gyakorlatban ez a preobjektív interszubjektivitás szintjén (empátia és intuíció) működik. A gyógyító nem „diagnosztizál”, hanem „megkülönböztet”.

A második az általánosítási küszöb, ahol a szenvedő egyén rossz közérzete egymással kapcsolatban álló szellemek csoportja által megjelenített, összetett tulajdonságokkal azonosul. Habár a gyógyítási gyakorlatban elfogadott, hogy a szellemek csoportjai egy domináns „vezető” vagy „alap” szellem köré szerveződnek, és a meghatározott szellemek együttesen jelennek meg, egyetlen egyén gyógyulása során bármennyi szellem megmutatkozhat. Elvben a szellemek azonosítása egy vég nélküli kutakodás a lehetséges szellemnevek teljes halmazában. Ez a halmaz kulturálisan predeterminált, és mind az alapvetően

kapcsolatban álló szellemek sorának felfedezése, mind tapasztalati élménye értelmezhető aszerint, hogy a diszpozíciók milyen módon „rendeződnek el” a habituson belül.

Ez az elrendezés továbbá a korábban idézett szertartás során látszólag spontán módon megnyilvánuló kinesztetikus képek összehangolásának alapja, melyek kulturális definíciója a különböző fajta gonosz szellemek manifesztációja: hányás, földön tekergődzés, sziszegés, felakadt szemek. Arra az etnográfia tényre támaszkodva, miszerint a „gonosz szellemek, ahogy elhagynak egy személyt, távozásuk fizikai jelekben manifesztálódnak” – ami értelmezhető tisztán kulturális vagy konvencionális szempontból –, hogyan magyarázható, hogy távozásukkor bizonyos szellemek mindig bizonyos jeleket adnak?

Magyarázatként két példát találunk kellőképp részletesen elbeszélve. Az, hogy a boszorkányság szelleme „hiénavisítás” kíséretében hagyja el a testet, a boszorkányság kulturális definíciójára hivatkozással értelmezhető, mely szerint a boszorkányság egy Sátánhoz kötődő „okkult” gyakorlat, és ennél fogva alapjaiban gonosz. A vérfagyasztó sikoly a gonoszról alkotott észak-amerikai ismeret- és szimbólumrendszerben mélyen gyökerező szomatikus alkotóelem, ebből ered a látszólag „természetes” kapcsolat a sikoly és a szellem között. Csoportos környezetben, amint az az adatközlő leírásában szerepelt, kis különbség van a között, hogy a szellemet először beazonosítják, majd utána sikoly kíséretében távozik, és a között, hogy a sikolyt előtörését követően azonosítják a szellem jeleként. Mindkét esetben a gonosz „önkéntes szükségyszerűségét” (Bourdieu 1977) szemlélteti a karizmatikus keresztény habitusban.

Az elbeszélő élménye a maszturbáció szellemével is alkalmas ilyen interpretációra. Kezdjük a maszturbáció kulturális meghatározásával: erősen elítélt, de kényszeres (ebből adódóan démoni) viselkedés. A kezek spontán kollektív égbeszökő mozdulata, melyet még hangsúlyosabbá tesz nagyfokú hátrahajlásuk, értelmezhető erőteljes „el a kezekkel!” parancsként. A kezek hátrahajlása „nem fáj”, bár a „természetestől” jóval nagyobb mértékű volt, és ez összhangban áll azzal az elképzeléssel, hogy mindez a szolgátság alól való szabadulás, nem pedig a bűnökért való bűnhődés jele. Ugyanígy, az enyhe elektromos sokkérzet nem büntetésként, hanem a spirituális erő megtestesüléseként értelmezendő. Jelen esetben az nem kérdés, hogy a férfiak többsége egy-két társuk mozdulatára reagált-e vagy sem, mivel a kollektív spontaneitás érzete a kézmozdulat mindenki által azonnal, intuitíven felfogott implicit jelentésére enged következtetni.

Kép, érzelem és testi szintézis

A második gyógyító esemény, melyet én magam figyeltem meg és jegyeztem le, egy római katolikus karizmatikus szándékközösségben történt. Az alkalmat két meghívott katolikus gyógyító evangélista tartotta. E két gyógyító frissen vette át az aktuálisan népszerű John Wimber tiszteletes stílusát, aki Prince tiszteletessel ellentétben nem a gonosz szellemekre helyezi a hangsúlyt, hanem megidéz „jeleket és csodákat”, melyekre ő mint „teljhatalmú evangelizáció” utal. A jelek és csodák az isteni erő manifesztációiként értendők, melyeknek célja a hitetlenek megtérésre ösztönzése és a hívők hitének erősítése. A fizikai, érzelmi és démoni betegségek hit általi gyógyulását elérendő, különböző multiszenzoros képeket, érzelmeket és szomatikus manifesztációkat vonnak be, melyek az isteni erő áramlását

hivatottak szolgálni a résztvevőkben és a résztvevők között. A repertoár megszokott elemei a kezek és karok gyors csapkodása vagy remegése, és olyan szomatikus érzetek, mint a könnyedség vagy a nehézség, az erő vagy a szeretet érzésének szétáramlása a testben, hő és bizsergés. A spontán nevetés vagy sírás hullámokban futhat végig, ragadhat át tagról tagra a gyülekezetben. Több résztvevő a „Szent Szellemmel való betöltekezés”¹⁹ állapotában van, olyan motoros disszociációt tapasztal meg, amikor az egyéni felülkerekedik a Szent Szellem ereje, és félájult, jellemzően megnyugtató és megújító pillanatot él át Isten jelenlétében. Szintén megszokott jelenség az „ismeret beszéde”, ami isteni ajándék, a kinyilatkoztatás egy formája. Ez olyan tudás személyekről és szituációkról, melyre semmilyen emberi kommunikációs csatornán keresztül nem lehet szert tenni, csakis spontán gondolat vagy kép formájában tapasztalható meg.

Az általam megfigyelt esemény egy kétnapos konferencia volt, melyre a vezetők saját, tapasztalt gyógyító lelkészekből álló csapatot hoztak magukkal. A konferencia időszakosan váltakozó közös imákból, vallási énekekből, gyógyító imákból és előadásokból állt. A vezetők hangsúlyozták, hogy a gyógyulás és a megváltás „szinte rokonértelmű” fogalmak, és hogy a résztvevők mindkét napon, folyamatosan várhatják a gyógyulást, nem pusztán azokban a pillanatokban, amikor a gyógyító lelkészek kézrátétellel értük imádkoznak. Megemlítették továbbá, hogy különbség van a között, ha imádkozni gyűlnek össze, és a között, amikor az isteni erő megtapasztalása a cél. „Sok minden fog történni” – mondták, és a résztvevőknek „fel kell állítaniuk a spirituális antennájukat”, hogy fogni tudják az erőt. Az összejövétel során egyikük hangosan imádkozni kezdett: „Több erőt, Atyám, adj több erőt!”²⁰

A vezetők ismeret beszéden keresztül kapott információja szerint, az imádkozás első szakaszában Isten meg akarta gyógyítani a hát, légzési, izületi és porc vagy ín problémában szenvedőket. Megkérték ezen gyógyulni vágyókat, jöjjenek előre, hogy a tapasztalt imádkozó csapat kézrátétellel imádkozzon értük. A következő szakaszban mindenkit részvételre szólítottak, a gyógyító lelkész és az imáért folyamodó személy váltakozó szerepeiben. A vezetők megállapították, hogy a közönség bizonyos tagjai nyomást, nehézséget tapasztalnak a mellkasukban és a fejükben, hőt érzékelnek az ajkaikon és az arcukon, vagy épp bizsergést a kezükben. Őket megkérték, hogy azonosítsák magukat imádkozó pozícióban, tenyérrel felfelé kitarított kézzel. A körülöttük lévőket pedig felszólították, hogy kézrátétellel imádkozzanak velük, erősítve az isteni erő megjelenését és terjedését maguk között. A résztvevőket ösztönözték az ismeret beszédének megtapasztalására és páros imára bárkivel, aki osztozik problémájukban.

A Prince tiszteletes által tartott, korábban elbeszélt eseménnyel ellentétben a multiszenzoros benyomás jelen példában nem a gonosztól való megszabadulás manifesztációja, hanem annak kulturális ellentéte, az isteni erővel való egyesülés. A résztvevők által megélt, az isteni erő jelenlétét kísérő fizikai velejárók (nehézség, hő, bizsergés) vezetők

19 Az angol kifejezés: „Rest in the Spirit”. Ennek fordítása a „Szellemben nyugszik” vagy „Meggpihen a Szellemben”. A magyar karizmatikus közösségekben a „Szent Szellemmel való (be)töltekezés” kifejezés az elterjedt erre a gyakorlatra, így jelen fordításban is ezt használom. [A ford.]

20 Nem térek ki az erő kulturális képzeteinek részleteire, de annyit kijelenthetek, hogy az itt alkalmazott koncepció sokkal több pontban egyezik az etnológiában jobban dokumentált spirituális erő jelenségeivel, például *mana*, *orenda* vagy *manitou*, mint az észak-amerikai etnopszichológia „személyes empowerment (felhatalmazás, képességtétel)” fogalmával.

szerinti számbavétele a saját, illetve más hasonló eseményen résztvevők tapasztalatainak összefoglalása. Ezek a szomatikus képek itt vésődnek beléjük, mint *techniques du corps*, melyek a vallási milióhoz kötődő diszpozíciókat testesítik meg. A nevetés, sírás, összeesés szintén szentként tárgyiasítható abban az esetben, ha spontán megjelenésük a megszokottól eltérőként, „másságként” tematizálható, mely Eliade (1958) szerint a szent formális kritériuma.

Másrésről, a vezetők által sugallt, túlnyomórészt fizikai panaszok sorozata alapjaiban hasonlít a Prince tiszteletes által a negatív érzelmek, gondolatok és viselkedés pszichológiai tartományában meghatározott gonosz szellemek beazonosításához. Statisztikailag valószínűsíthető, hogy egy kultúrában gyakori betegségre vagy bizonyos testrészeket érintő betegségre való utalás egy kétszáz fős csoportban válaszra talál. A létszám pedig növekszik, amikor a testről és panaszairól alkotott közös kulturális tudást kihasználva a résztvevőket hasonló tapasztalatok megélésére ösztönzik. Ez a megélés inkább közösségi élményként működik, mintsem a vezetőktől a résztvevők felé ható egyirányú folyamatként. Azt, hogy ez a tudás nem csupán elméleti, bizonyítja, hogy a kinyilatkoztatások változatos érzetekben jelennek meg: a résztvevők nem pusztán a betegségek egy kognitív listájából merítenek, hanem testrészeket is vizualizálnak vagy fájdalmat éreznek saját testükben. Az sem állítható, hogy egy betegség- vagy testrészelista kognitív „fűrészése” történik, hogy megállapítsák mi „tűnik jónak”. A sugallatok spontán keletkeznek mindaddig, amíg a résztvevőknek közvetlen hozzáférésük van a közös kulturális diszpozícióként bevésődött testi tudáshoz.

Ez egy strukturált tudásrendszer, melyet alátámaszt azon eshetőség megléte, hogy egy rosszul megfogalmazott sugallat célt téveszt. Az alkalom során minden olyan személy, akinek sugallata volt, kapcsolatba került azon személlyel vagy személyekkel, akik felismerték általa saját problémájukat, majd közösen imádkoztak megoldásért. A felsorolt problémák specifikusak és jól behatárolhatóak voltak. Épp annyira specifikusak, hogy különlegesnek tűnjenek, de ne túl valószínűtlennek: a bal térd és comb közti terület, bal oldali fülfájás, folyás a jobb fülben, bal oldali sükettség, erős deréktáji fájdalom, boka állásának eltérése, látás (főleg a jobb szemet érintő), csomó a torok jobb oldalán, köszvény, bal oldali ínhúzódás, súlyos aranyér, teherbeesést akadályozó csavart petefészkek, fejbőr ekcéma okozta hajhullás, elvesztett gyermek gyászolása, sérv, dohányzás, krónikus gyomorsavtúengés, tanács iránti igény. Minden megfogalmazott probléma úgy tűnt, válaszra talált a közönség tagjai közt. Kivéve egyet. Egy némiképp túlsúlyos nőét, aki látszólag nem igazán alkalmazkodott a közös eljárásrendhez. Azt mondta, hogy valaki a jobb tüdejének fájdalmától szenved, és ez a túl egyéni sugallata nem talált visszajelzésre. Végül egy fiatal nő kapcsolódott hozzá imára, aki nekem később beismerte, hogy nem érzett „fájdalmat a tüdejében”. Ehelyett egy olyan érzés motiválta, melyben a nőt, aki sikertelen sugallatot kapott, egy másik, az ismeret beszéde általi kijelentés miatt, mint „tanács iránti igénylőt” azonosította. Mivel a gyengén alkalmazkodó nő a jelek szerint nem volt képes ezen igény felismerésére, a fiatal nő, aki éppen tanácsadóképzésen vett részt, magára vállalta, hogy megelőzve a csalódást, előrelépjen, és támogatóként működjön együtt.

Az érzékelési modalitások, társas interakciók és jelentéstulajdonítás összjátékát egy másik személy – egy 30 év körüli, házas, boltvezető-asszisztensként dolgozó férfi – megélt tapasztalata révén követhettem végig az alkalmon. A jelenet egy vezetett gyógyító

imádkozás után játszódtott le, melynek egyik főmotívuma a visszautasítás élményéből való gyógyulás volt. A jelenetben egyik barátja kézrátétellel imádkozott a férfiért. Ebben a gyógyító csapat egyik tagja volt segítségére, akinek szabadon maradt keze folyamatosan remegett az imádság alatt. A fiatal férfi hangos nevetésben tört ki, mely néhány percig folytatódott, mígnem az egyik vezető mindhármukat a terem végébe terelte, ahol az imádkozást bensőségesebben folytathatták tovább. A vezető a fiatal férfi mellé guggolt, és megkérdezte, mi történt, miközben ő és barátja a földön ültek, a gyógyító csapat tagja pedig mellettük állt. A férfi részletesen beszámolt arról, hogy a visszautasítás témájára és az abból fakadó passzivitás motívumára reagálva egy kép jelent meg előtte egy falat átszakító, köveken áramló folyóról. A kép felbukkanása örömmel töltötte el, és nevetni kezdett. Azt állította, hogy ez kétszeresen is felszabadító volt számára, egyrészt az érzéstől, hogy mások nem fogadják el őt, másrészt pedig azért, mert általában elfojtja a nevetést, és most hirtelen képes volt nyíltan megtenni. Ezután a barátja is beszámolt egy képről: egy mosógépről ruhákkal, működés közben. Ezt úgy értelmezték, mint annak isteni „megerősítését”, hogy tisztító és a negatív érzelmektől megszabadító élményben volt részük. A csoport vezetője végül összegezte mindezt, mondván, Isten akarata, hogy folytassák ezt a folyamatot, de figyelmeztette a fiatal férfit, hogy „próbák előtt áll”. Ez a vezetői visszacsatolás nem egészen tíz percig tartott.

Ebben a jelenetben láthatjuk, ahogy egy kulturálisan ismert negatív érzelmet a fiatal férfi egy egyszerre vizuális és kinesztetikus benyomás segítségével jelenít meg. Ellentétben a korábbi példával, melyben a tárgyiasult kényszer megidézése a démon megnevezésével történt, itt a vezető egy indeterminált érzelmi motívumot nevez meg. Vallási jelentősége ennek pedig nem abban áll, hogy minden résztvevő egységesen reagál erre a motívumra, hanem hogy „Isten minden egyént megszólít”, méghozzá oly módon, hogy az összhangban álljon személyes tapasztalataival. Egy motívum, mint mondjuk a visszautasítás indetermináltsága, nem jelenti annak többértelműségét, vagyis hogy bármennyi eltérő szituációban alkalmazható lenne. Ebben a példában a visszautasítás indeterminált, olyan értelemben, hogy valaki érezheti egy bizonyos esemény miatt, vagy lehet alkatiilag hajlamos rá, míg más meg is szállhatott a Visszautasítás szelleme. A gyógyulás nem változtatja meg mások visszautasító viselkedését, csak amennyiben eltérően reagálnak a gyógyult személy viselkedésére. Erre vonatkozatható a vezető kijelentése, hogy a férfi „próbák előtt áll” a jövőben. A boltvezető esetében nem a tényleges visszautasításokat kezelték, hanem a visszautasítás érzetét váltotta fel az öröm érzése.

Az élmény kézzelfoghatósága a vizualizáció (folyó), az érzelem (öröm) és a kinesztézis (nevetés) testbeni szintézisében rejlik. Ezek a megnyilvánulások, melyek az észak-amerikai habitusban spontán módon rendeződnek, nem egy belső élményt jelenítenek meg és fejeznek ki, hanem egy megtestestült gyógyulást tárgyiasítanak és alkotnak meg. A társadalmilag meghatározott test képeken keresztül küzd meg az olyan negatív érzelmekkel, mint a határok átlépése (víz áramlik, átszakítva a kőfalat), a szabadulás az elfojtástól (képeség a nyílt nevetésre), a megtisztulás a negatív érzelmek szennyező hatásától (mosógépben kavargó víz). Amit látunk továbbá, az a habitus kifejezetten férfiúi variációja, válaszreakció a visszautasítás és a passzivitás érzelmi kombinációjára. Így hiányzik belőle az a fajta élmény, mely észak-amerikai nőkre lehet jellemző vallásos szituációban, mint „Nem érzem magam többé visszautasítva, mert velem van Isten szeretete”. Amíg a

megszokott női variáció a visszautasítást az elfogadással váltja fel (gyakran a támasz és gondoskodás passzív szomatikus képében), addig a férfi példájában az öröm (aktív képesség a hangos nevetésre) a felváltó érzés.

Ahogy a szellemeskedés esetében – ahogy erre Bourdieu rámutat –, gyakran a szerzőt magát épp annyira meglepetésként éri a hatás, mint a közönséget, úgy a spontán vallási képek felidézik a tartalmat, mely „a gyakorlatnak az a része, amelyet saját létrehozóik számára is homály fed”, az eltemetett lehetőségek birodalmában, ahol a gyakorlatok „objektíve igazodnak a többi gyakorlati tevékenységhez, illetve struktúrákhoz, amelyek létrehozásában az alapul szolgáló elv egyszersmind e struktúrák eredménye is” (Bourdieu 2009: 225 [1977: 79]). Ezeken a megtestesült képeken keresztül a habitus diszpozíciói manifesztálódnak a rituális viselkedésben. Mivel megosztásuk a tudatosság alatti szinten történik, forrásukat helytelenül Istennek tulajdonítják, nem pedig a társadalmilag meghatározott testnek. Ez a következtetés éppannyira eltér Durkheim szent fogalmának funkcionalista absztrakciójától, vagyis a társadalmi moralitás és szolidaritás önmegerősítésétől, mint amennyire eltér attól az inkarnációs felfogástól, miszerint „Isten” a társadalmilag meghatározott testben benne lakozik. Ezek helyett inkább azt kívánja állítani, hogy az élő test egy megkerülhetetlen kiindulópont, a kultúra és a szent egzisztenciális alapja.

Test és beszéd: miféle beszéd a nyelveken szólás?

Ha az *embodiment* a paradigma státuszára emelkedik, akkor általa a már egyéb szempontból elemzett adatokat és problémákat újraértelmezhetjük. Ilyesformán, lehetővé kell válnia a nyelv megtestesült leírásának, mely eddig tipikusan a nyelvészet, a szemiotika és a szövegelemzés tudományterületére szorítkozott. Ezzel a felvetéssel máris a glosszológia vagy nyelveken szólás mint kulturális és kifejezési jelenség problematikája felé fordulok. A pünkösdi glosszológia (a glosszológiáról más hagyományokban lásd May 1956) egy szemantikus komponens nélküli rituális beszédmód. Ennélfogva minden szótagja „értelmetlen szótag”. A mai karizmatikus nyelveken szólók mégis kialakíthatnak megkülönböztethető fonologikus-szintaktikai mintázatokat, és egy-egy egyén több glosszolalikus „imádságnyelvet” is birtokolhat, melyeket különböző situációkban eltérő szándékkal használ. Sőt hisznek abban, hogy bizonyos helyzetekben a tulajdonképpeni halandzsá nyelvük természetes nyelv (xenoglosszia). Annak ellenére, hogy a glosszológia szemantikailag indeterminált, fonológiailag és szintaktikailag változékony, általánosan elfogadott jelentéssel rendelkezik: Isten elragadtatott dicsőítését szolgálja, illetve szerepet játszhat az isteni közbenjárásért vagy útmutatásért mondott, mélyen átélt imádságban. Esetenként még a sugallat kinyilatkoztatásaként vagy Istentől eredő próféciaként is értelmezhető. Rögtönzött formájú beszéd vagy ének, mely személyes imádság vagy közös rítus során is alkalmazható. Alapvető nézet, hogy a glosszológia kifejező ereje messze túlszárnyalja az e célra alkalmatlan természetes nyelvekét (vö. Csordas 1987).

Szemiózis és embodiment az én gesztusok általi megalkotásában

Amikor először kezdtem el tanulmányozni a rituális nyelvet, a pünkösdi glosszológiát a következő három szempont közül az egyik alapján vizsgálták: mint transz vagy megváltozott

tudatállapot jelenséget (Goodman 1972), mint elköteleződési mechanizmust egy periférikus vallási mozgalom iránt (Gerlach és Hine 1970) vagy mint egy rituális beszédaktust egy vallásos beszédet folytató közösségben (Samarin 1972). Ezen nézőpontok mindegyike segíti a jelenség megértését, de egyik sem meríti ki a glosszológia azon kulturális értelmezését, mely szerint ez nyelvi és nem nyelvi megnyilatkozás is egyben. Számomra nem az jelenti a fő kérdést, hogy milyen társadalmi funkciót lát el a glosszológia a vallási elköteleződésben, illetve mint rituális beszédaktus, vagy hogy milyen tudatállapotok kísérik, hanem hogy a glosszológia rituális használatának vizsgálatával mit tudhatunk meg a nyelvről, a kultúráról, az énről és a szentségről.

Meglátásom szerint, a két legfontosabb tényező a glosszológiát illetően az, hogy egyrészt ez egy értelmetlen, halandzsza nyelvi forma, másrészt pedig, hogy a beszélői szerint a vernakuláris nyelv nem megfelelő az Istennel való kommunikációra. A glosszológia továbbá kétségbe vonja a vernakuláris nyelvek magától értetődőnek tartott kifejezőerejét és érthetőségét, valamint ezáltal az igazság, a logika és a tekintély hagyományos értelmezéseit is megkérdőjelezi. A glosszológia jelenségéből fakadó kérdések és kritika lehetősége eleve benne foglaltatik a kortárs pünkösd mozgalom azon erőfeszítéseiben, hogy Isten Birodalmát megteremtsék itt, a földön. Ez még erősebben mutatkozik meg a Field (1982) által lejegyzett eseményben, amikor az első világháború után, az Örtorony-mozgalom idején, Zambiában (az akkori Észak-Rodéziában) a brit gyarmati hatóságok a nyelveken szólást mint felforgató tevékenységet törvényen kívül helyezték. Mivel a mozgalom nem volt erőszakos, sőt semmilyen nyílt politikai lépést nem tett, az elbizonytalanodott hatóságok a nyelveken szólás betiltásával próbálták elnyomni.²¹ Szemitokai aspektusból a glosszológia megtöri az emberi jelentések/értelmezések világát, ékként fúródik be a diskurzusbba, és megteremti a kreatív kulturális változás lehetőségét, feloldva a régi struktúrákat, ezzel segítve újak létrejöttét. A glosszológia kreatív lehetősége abban a fenomenológiai tényben rejlik, hogy „halandzsza”, és így csak annak ijesztő, aki nem részese. A glosszológiában az igazán megkapó az, hogy nem csupán a bábeli egységes nyelv elvesztésének dramatizálása. Sőt ellenkezőleg, a nyelveken szólás a Bábel előtti tiszta érthetőség újraélése (Samarin 1979), a világosan felismerhető nyelv létezésével ellentétben a glosszolás ki nyilatkoztatás globális értelme közvetlenül ragadható meg.

A szemiotikai megközelítés nem helytelen, de a glosszológia közvetlenségében rejlő alkotó lehetőség újabb megvilágításba kerülhet, amikor azt az *embodiment* jelenségeként vizsgáljuk. Merleau-Ponty a beszéd gyökerének egy immanens értelemmel bíró verbális gesztust tekint, szemben a beszédről alkotott azon elképzeléssel, mely szerint a beszéd a gondolatok reprezentálása. Ebben a megközelítésben a beszéd és a gondolat azonos értelműek, és a szavakat – artikulációs és akusztikai stílusukban kifejezve – testünk egy lehetséges használati módjaként birtokoljuk. A beszéd nem fejezi ki vagy reprezentálja a gondolatot, mivel a gondolat jobbra elemi, mindaddig, amíg kimondott (vagy leírt) nem lesz. A beszéd inkább egy aktus vagy fonetikus gesztus, mellyel valaki a világban való létezését

21 Field beszámolója összehasonlítható az Egyesült Államok polgárháború előtti időszakának eseményeivel, amikor a dobot betiltották az afrikai rabszolgák között. Ebben a helyzetben, amikor a valódi üzenetet „beszélő dobokkal” adták tovább, a fenyegetés nem elsősorban a nyelvi megnyilvánulásban rejlett, hanem a megtestesült kommunikáció egy szemantikailag teljesebb formájában. A rabszolgatartók szemszögéből a dobolás egyszerre volt érthetetlen és kézzel fogható veszélyforrás a társadalmi rendet illetően.

juttatja kifejezésre. A következtetések ezen sora nem azt jelenti, hogy a glosszológiát csupán gesztusnak tekintjük, hanem a nyelveken szólás fenomenológiai valósága szerint *nyelvnek* annak használói számára. Abban vitatkoznék Merleau-Pontyval, hogy *minden* nyelvnek van gesztusbéli vagy létezésen alapuló értelme, és hogy a glosszológia alapvető jellemzője, vagyis a nyelvi struktúrák szemantikai szintjének felszámolása pontosan rávilágít a jelentések világában lakozó intelligens testek egzisztenciális valóságára. A nyelvviség gesztusbéli jellemvonásaira építve, a nyelveken szólás – mivel a rituális nyelv képessége Isten ajándéka – rituális megnyilvánulása annak, hogy a beszélője egy szent világ részese. A glosszológia szemantikai dimenziójának leválasztása nem hiányosság, sokkal inkább egy diszkurzív lepel lerántása, és felfedése annak a ténynek, hogy a nyelv mint testi aktus a természetes életben gyökerezik. A glosszológia felfedi azt, hogy a nyelv eredendően teszi, és ez az egzisztenciális tény egyezik az „Ige testté válik” kijelentés vallási tartalmával, vagyis az emberi és isteni egységgel.

A kortárs nyelveken szólók tapasztalata alátámasztja ezt a kijelentést. Megszokott karizmatikus gyakorlatként azért szólunk nyelveken, hogy megnyíljunk az isteni útmutatásnak. Ezek a sugallatok gyakran öltik a benyomás formáját, de ugyanakkor teljesen verbalizált formában is megjelenhetnek, melyek, úgy tűnik, spontán módon törnek felszínre. Ezen a ponton azt állítanám, hogy csakúgy, ahogy a vernakuláris beszéd segíti és megtestesíti a verbális gondolkodást, a glosszológia is segíti és megtestesíti a nonverbális gondolkodást. A vernakuláris beszéd „szavakban való megfogalmazás”, a glosszológia pedig „képekben való megfogalmazás”. A glosszológiában a megnyilatkozás fizikai tapasztalata (*parole*) egyensúlyba kerül a nyelv intellektuális tapasztalatával (*langue*). Nem azt állítom, hogy a test és az elme összeolvad a nyelveken szólásban, hanem hogy ez a megnyilatkozás egy olyan fenomenológiai mozzanatban történik, mely megelőzi a test–elme distinkcióját. Ez a distinkció részben a természetes nyelv objektifikáló erején múlik. Így az én preobjektív folyamatai megmutatkoznak, és amit észlelünk, az magában foglalja az én, mások és szituációk elemi attribútumait, valamint azt, amit a pszichoanalízis tudatalatti tartalmaknak nevezne. Ámde ezen folyamatok eredményei nem maradnak elemiek, hanem jellemzően a diszkurzív nyelv részévé válnak. A tény, hogy a karizmatikusok könnyedén oda-vissza váltanak a glosszológia és a vernakuláris nyelvük között, és hogy néha a spontánnak tűnő sugallatok verbális formában törnek felszínre, arra enged következtetni, hogy a nyelveken szólás az önobjektifikáció kulturális folyamatának eszköze, és nem csupán egy holdkóros, meditatív, kiüresedett tudatállapot.²²

A gesztus, az érzelmek kifejezése és a nyelv részei az emberi világnak, mely a természet és a biológia világára épül. Mert „a [többértelműség zsenialitása]²³ révén, ami az ember definíciójaként szolgálhatna [...] A viselkedések jelentéseket teremtenek, melyek az anatómiai diszpozíciókhoz képest transzcendensek, a viselkedésben mint olyanban viszont immanensek, ugyanis megtanuljuk és értjük őket” (Merleau-Ponty 2012: 214 [1962: 189]). Tehát a mosoly egy amerikai és japán számára ugyanabban az anatómiai apparátusban

22 Az önobjektifikáció kulturális nyelvezete itt helyénvalóbb, mint az „ego szolgálatában álló regresszió” (Kris 1952) pszichoanalitikus nyelvezete, mert ez utóbbi kevésbé igazodik ahhoz, hogy milyen egőről van szó – ahogy a mi esetünkben egy vallási képzetekből konstituált egőről beszélünk.

23 Sajó fordításában a „genius for ambiguity” (Merleau-Ponty 1962: 189) a következőképp szerepel: „a kétértelműség démona” (Merleau-Ponty 2009: 214). Jelenlegi fordító véleménye az, hogy ez a fordítás helytelen. [A ford.]

gyökerezik, de túl is mutat rajta, mert különféleképpen használják és értelmezik, az egyik esetben barátságként, a másikban haragként (Ekman 1982). A nyelv kapcsán is állíthatjuk, hogy több a kulturális kreativitás és másokkal való spontán interakció eszközénél, mivel „[a] beszéd egzisztenciánknak a természetes léten felüli többlete” (Merleau-Ponty 2012: 221 [1962: 197]), vagyis emberi létezésünk túlmutat a pusztá tárgyi létezésen. Mindkét esetben (spontán interakció és kulturális kreativitás), a glosszológia szemantikus elemének hiánya ismét felfedi a nyelv gesztusbéli értelmét, úgy, ahogy a szent a testet öltött tapasztalatban konkretizálódik. Az emberi interakciót illetően – összehasonlítva az agyi sérült beteggel, aki soha nem érezte szükségét, hogy beszéljen, kérdést tegyen fel vagy improvizáljon – Merleau-Ponty Goldsteint idézi:

Mihelyt az ember arra használja a nyelvet, hogy eleven viszonyt alakítson ki magával és a hozzá hasonló lényekkel, a nyelv már nem egy szerszám, nem egy eszköz, hanem egy megmutatkozás, a belső lét és azon pszichikai kapcsolat felfedése, amely egyesít minket a világgal és a hozzánk hasonlókkal (Merleau-Ponty 2012: 221 [1962: 196]).

De a *communitas* ezen jelenlétét a nyelvi megnyilatkozás beárnyékolja azáltal, hogy az egyszer volt ősi csend a megnyilatkozás aktusával darabokra tört, és a nyelvi és kulturális világ megszületett. A beszéd a megszületett nyelvekben felaprózódik, a beszélő beszéd a már beszélt beszéddé válik, és a transzcendencia csak olyan autentikus megnyilatkozásokban fordul elő, mint az íróké, művészeké, filozófusoké. Mi is lehetne jobb módja a *communitas* gesztusbéli kiteljesítésének és a *parole*-ból *langue*-gá szilárdulás megakadályozásának, mint a nyelveken szólás, mely a kifejezés örökké tiszta aktusa, és sosem válik törvényszerűvé. Így messze túljutunk azon a szemiotikai elemzésen, mely a glosszológia szemantikai elemének hiányára épül, és ebből következően komoly kihívás elé állítja az érthetőség kánonját. Továbbá, a glosszológia így nemcsak a nyelv kritikájául szolgál, hanem pozitív megállapítással is az önkifejezésről, mivelhogy a kritika felerősödik attól a morális kijelentéstől, mely szerint a nyelveken szólás tiszta kommunikációs forma, és az egyén képtelen „rosszul megfogalmazott” kinyilatkoztatásra.

A glosszológia totalizáló aspektusa nem zárja ki, hogy – ahogy fent láttuk – a nyelveken szövegek több mint egyetlen szintaktikai-fonetikai rendszert vagy glosszát használjanak különböző szituációkhoz, kifejezési formához vagy érzelmi töltethez kapcsolódóan. Ezt értékelhetjük ellentmondásként vagy az indetermináltság és a „többértelműség zsenialitásának” gyümölcszeként. Mindemellett, a nyelvek sokfélesége egybecseng Merleau-Ponty azon kijelentésével, hogy a verbális forma talán nem annyira önkényes, mint ahogy a nyelvelmélet állítaná. Arra utal, hogy a különféle nyelvek fonetikus struktúrái az „emberi test számára szolgáló különféle módozatok [arra], hogy a világot [dicsőítse és végül megélje]”²⁴ (Merleau-Ponty 2012: 212 [1962: 182]). Az *embodiment* szemszögéből nézve ily módon érthető, hogy fonetikus adottságait a glosszológia a különböző szituációk érzelmi adottságaihoz igazítja. És ismét megjegyzem – ezzel nem várt módon megerősítve Merleau-Ponty hasonlatát –, hogy a pünkösdi nyelveken szólást következetesen dicsőítő

24 Sajó fordításában a „praises and the last resort to live it” (Merleau-Ponty 1962: 182) így hangzik „ünnepelje, és a világ megélésének módjai” (Merleau-Ponty 2012: 212). Jelenlegi fordítói véleményem az, hogy ez a fordítás nem megfelelően adja vissza a jelentést. [A ford.]

imaként kategorizáljak, és gyakran improvizált harmóniakban, melódiákban éneklük, kántálják sorait.

A nyelvek zeneisége a karizmatikus rítusok során arra utal, hogy ritmusos szerkezetük inkább a zenére hasonlít, mint a nyelvre, sőt már párhuzamba állították a dzsessz-zenében ismert scat énektechnikával. A legfőbb különbség az, hogy a scat egy instrumentális zenei forma, melyben az emberi hang a hangszer, míg a glosszológia ragaszkodik énekelt beszéd mivoltához. Még akkor is, amikor szabadon improvizált, hiányzik a zenei forma időbelisége és felbontása. Mivel a glosszológia nem tartalmazza azt a linearitást, mely a szemantikai megnyilvánulás vagy a zene sajátja, és mivel hangsúlyozza a nyelv gesztusbéli értelmét mint a kifejezés tiszta aktusát, lehetővé teszi a nyelvnek, hogy időn kívül létezzen. A nyelveken beszélő számára az időbeliség örökkévalósággá válik, mivel nem létezik cél-szerű haladás, és azért is, mert mindent pillanat egy egzisztenciális kezdet.

Testelt öltött nyelv és rituális gyakorlat

Ha az *embodiment* valóban segíti bizonyos gyakorlatok megértését, akkor arra is jobban rávilágíthatunk általa, hogyan viszonyulnak ezek a gyakorlatok egymáshoz – és itt kapcsolódik be a gondolatmenetbe Bourdieu *habitus* koncepciója. A „betöltekezés” karizmatikus gyakorlata első látásra eléggé eltér a nyelveken szólás vallási tapasztalatától. E *technique du corps* során a Szent Szellem felülkerekedik az egyénen, aki összeesik a motoros disszociáció állapotában, míg a külvilág tudatos érzékelésének egy részét megőrzi, és később vissza is tudja idézni az élményt. Ezt jellemzően békés, megnyugtató, megújító, gyógyító állapotként írják le, melyet átjár az isteni jelenlét érzése. A római katolikus karizmatikusok körében²⁵ ezt a gyakorlatot sokkal ellentmondásosabbnak látják, mint a nyelveken szólást. A legfőbb kérdés a tapasztalat „autentikusságára” vonatkozik. A tény, hogy ez a glosszológia esetében sosem merült fel kérdésként, azzal magyarázható, hogy a test használata különböző a két gyakorlatban.

Egyszóval, a nyelveken szólás mindaddig autentikus, amíg imádkozási szándékkal történik. Viszont betöltekezni a Szent Szellemmel nem lehet szándékosan, hisz ezen tapasztalat, definíció szerint, spontán jön létre. Hogy még pontosabban fogalmazzak, az egyén, aki először kezd el nyelveken szólni, „átadja magát az ajándéknak”, vagyis passzívan engedi, hogy ez az ajándék többé-kevésbé spontán megnyilatkozás formájában manifesztálódjon. Ugyanakkor, azt mondják, hogy az újoncnak, „hitét megmutatva”, aktívan ki kell nyilatkoztatnia az érkező szótagokat, bármilyen értelmetlenek legyenek is. A testhasználatnak aktív és passzív kombinációja tűnik azon tapasztalat alapvető mozgatórugójának, melyben az emberi és isteni a beszélő testben egyesül. A rituális státusza a betöltekezésnek más, e folyamat során a „szellemben nyugvás” szubjektív passzivitása és a „szellem felülkerekedik” objektív passzivitása egyaránt hangsúlyos. Ezen gyakorlat protestáns kifejezése, a „Szent Szellemmel való betöltekezés miatti elesés”, még jobban kiemeli a külső erő felülkerekedésének mozzanatát egy passzívabb vagy gyengébb befogadó felett. Nincsen szándékosság vagy akaratlagos beszéd a betöltekezésben – a gyakorlat szavak nélküli és

²⁵ Mivel a karizmatikus kereszténység különböző ágazatainak rituális rendszere eltérő, a következetesség érdekében ezen fejezetben csak a római katolikus karizmatikus megújulási mozgalmat jellemezem.

passzív. Ebből következik, hogy e gyakorlat lehet nem autentikus, ha az egyén szándékosan esik el, hogy színleljen vagy hogy a körülötte lévőkhöz alkalmazkodjon.

A következő okfejtés megtestesült magyarázatként szolgál a rituális és társadalmi élet kapcsolatának megértésében a római katolikus karizmatikus mozgalom több mint húszéves története során. A betöltekezést lényegesen később vezették be, mint a nyelveken szólást, mely folyamat összhangban volt a mozgalomban bekövetkező társadalmi átalakulással. A mozgalomnak a késő 1960-as években betöltött önjelölt megújító szerepét az 1980-as évekre egy passzív menedékszerep vette át, és egy lett a római katolikus egyház konzervatív mozgalmi közül. Az Egyesült Államokban ezekben az évtizedekben bekövetkező szociálpolitikai átalakulással párhuzamosan a mozgalom demográfiai összetétele is megváltozott, konzervatív csoporttá vált, mely főleg a munkás- és az alsó középosztály idősebb, 50-es éveikben járó tagjaiból állt. Tehát a nyelveken szólás és a betöltekezés közti kapcsolat mutatja a generációs és osztályhabitus különbségeinek megtestesülését a rituális gyakorlatban.

Az *embodiment* nézőpontja továbbá segítségünkre lehet abban is, hogy megértsük a kapcsolatot a nyelveken imádkozás és a karizmatikus rituális nyelv egy másik formája, a prófécia között. A próféciaiban benne foglaltatik a legszentebb szemantikai elem, hiszen a profetikus kinyilatkoztatást mint Istentől kapott közvetlen üzenetet értelmezzük. Ebben az esetben a beszélő nem teljesen passzív, hiszen meg kell „különböztetnie”, hogy mikor, hol és egyáltalán kinyilatkoztassa-e a sugallt szavakat. A kinyilatkoztatás minden esetben első személyben történik, mintha Isten szavai volnának. A karizmatikus prófécia ritkán jövendölés, inkább a világ dolgainak rituális megerősítése (pl. Ti vagytok az én népem; Nagyszerű munkát végzek köztetek; Adjátok át nekem az életeteket). A profetikus kinyilatkoztatás gesztusbéli természete egyértelműen következik a tartalmából, hisz ez olyan, mint egy verbális rámutatás. Ez a gesztusbéli jelentés a gyakorlat során kézzelfoghatóvá válik, amint összekötjük a glosszoláliával, mivel a prófécia esetenként nyelveken is megnyilvánulhat, melyet később „lefordítanak” a vernakuláris nyelvre, és így olyanná lesz, mint bármely más prófécia. A nyelveken szóló imádság és prófécia közti különbség a hang tónusában, erejében és terjedelmében érhető tetten. Így tehát a testen keresztül közvetített, nyelveken szóló imádság és a prófécia kapcsolata nem az aktivitás-passzivitás kérdésében, hanem az ember és Isten közti intimitás (imádság) és tekintély (prófécia) relációjában ragadható meg.

Kiindulva abból, hogy a glosszolálikus imádság és a vernakuláris prófécia közti kapcsolat az intimitás és tekintély testet öltött élményére épül, egy további összefüggést is megérthetünk e két rituális gyakorlat között. Korábban úgy jellemeztem a glosszolália gesztusbéli jelentését mint a nyelv, gesztusok és érzelmek vég nélküli, indeterminált szerepvállalásának rituális ünneplését a világban való létezésben. A gyakorlatban a glosszolálikus imádság mint testet öltött intimitás egyeseknél szabad improvizáció formájában, másoknál kis számú frázisok, szótagok sorozatának redundáns ismétléseként, *mantraszerű* módon jelenik meg. Tehát a gyakorlat az indetermináltság és a redundancia között helyezkedik el. A prófécia mint testet öltött tekintély, ezzel ellentétben egy fordított skálán helyezhető el a determináltság és a redundancia között. A gyakorlatban ezen skála két pólusa: a hangulatra és motivációra ható explicit retorikájú egyedi és kreatív metaforikus

megnyilvánulás, valamint az alapjelentések profetikus intelmeken keresztüli, erősen redundáns reprodukálása, vagyis a legegyszerűbb verbális rámutatás.

A karizmatikus keresztények társadalmi életében a rituális aktivitás és passzivitás testet öltésével párhuzamosan, a karizmatikus „imacsoportok” létrejöttében az intimitás felől a tekintély felé való elmozdulás figyelhető meg. Ezek a szándékközösségek visszakanyarodtak a mozgalom korai napjaira jellemző irányelvhez a proféciaik azon jellemzőinek kiemelésével, hogy azok Isten közvetlen parancsolatai. Az, hogy egyre erőteljesebben hagyatkoztak proféciaikra, és mindinkább radikalizálódó üzeneteket hirdettek, oda vezetett, hogy a mozgalom az imaközösségek két fontos hálózatára bomlott. Továbbá az imaközösségek önmagukat mint mozgalom is megkülönböztetik a katolikusok karizmatikus megújulás mozgalmától, ezzel köztük és a katolikus hierarchia között is észlelhető az elszakadás felé irányuló feszültség. Ez a feszültség a nyilvánosság számára is láthatóvá vált egy nemrég vita kapcsán, amikor egy imaközösség egy másik csoport profetikus tekintélyéhez ragaszkodott, szemben a helyi püspök egyházi tekintélyével. Az ügyet végül az imaközösség a Vatikáni Bíróság elé vitte, és a püspök lemondásával ért véget.

Az *embodiment* perspektívájából a nyelveken szólás tehát megerősíti a test és az elme egységét, egy közös emberi világot teremt, és kifejezésre juttatja a transzcendenst – csakúgy, mint bármely nyelv. A gondolat nem független a megnyilatkozástól, az emberi világ testet öltött hangok egyvelege, és minden megnyilatkozás egy teremtő megnyilatkozás, egy transzcendens kezdet. De a glosszolóliában ez radikális módon valósul meg, hiszen azt a nyelv gesztusbéli jelentése uralja. Az *embodiment* nézőpontjából tekintve, a nyelveken szólás indetermináltsága nem pusztán szemantikus. Egy még alapvetőbb szinten, a glosszológia indetermináltsága abban áll, hogy képes tiszta kommunikációra és kritikára, intimitásra és tekintélyre, aktivitásra és passzivitásra, hogy egyszerre lehet egyedi és közösségi, valamint egy Bábel előtti egységes nyelv és a nyelvek szituációs adottságainak sokfélesége.²⁶ A tapasztalt nyelveken szöveg saját megnyilvánulásait sosem jellemzik gyerekes gügyögésként, habár az első zavarba ejtő, értelmetlen kinyilatkoztatást néha a gyermeki egyszerűség vallási kategóriájával írják le. Ehelyett úgy látják magukat, mint a spirituális ajándék érett gyakorlóit, ami az istenivel való kapcsolatuk megerősítését szolgálja.

A dualitások feloldása: a vallásos élmény objektivista magyarázatai

Az eddig bemutatott magyarázat során összekötöttem vagy integráltam az észlelés, a gyakorlat és a vallási tapasztalat témaköreit oly mértékben, hogy kijelenthessem, az *embodiment* paradigmájának valóban vannak paradigmatiszta következményei. A két zárófejezetben kifejtek néhány ilyen következményt. Eddig a vallási tapasztalat jelenségével

²⁶ Az indetermináltság ezen szintje kulcsszimbólumává teszi a glosszolóliát Pynchon posztmodernista regényében, aki nemcsak folyamatosan beleszövi a pünkösödöt és a nyelveken szólást műveibe, hanem nyelvek és pszeudo nyelvek sokaságával itatja át mondanóját. Pynchon számára a „pünkösöd az entrópia állapotának egy variációja, amely a maga valójában látja és ünnepli azt, ami van. A pünkösöd több mint az entrópia, méghozzá a kommunikáció hozzáadott értékével” (Lhamon 1967: 70). Eddig nem használtam a pünkösödöt mint egy entrópiás posztmodernista világ képét, melyben minden utal minden másra, de állítanám, hogy az *embodiment* számára esszenciális indetermináltság elve tesz lehetővé egy ilyen világot.

foglalkoztam, így jöjjön most az objektivista elme–test dichotómián nyugvó magyarázatok kritikája és egy fenomenológiai alternatíva megfogalmazása.

A rituális gyakorlatokat mentális aspektusból sokszor úgy magyarázzák, mint pszichológiai szuggesztiót vagy tanult viselkedést, míg fizikai aspektusból a transz- vagy kataritikus állapot fiziológiai mechanizmusai meghatározással találkozhatunk. A szuggesztió és tanulás azonban nem elegendő ahhoz, hogy a fent tárgyalt jelenségeket magyarázzák. Csoportos környezetben a „szuggesztió ereje” nem mutat túl a gyógyító azon kijelentésén, hogy „adj több erőt, Uram!”. Magyarázatul szolgál a közeg lelkiállapotára és hangulatára, de a testet öltött rituális gyakorlat struktúrájáról és hatásosságáról, valamint látszólagos spontaneitásáról nem tudunk meg többet általa. A tanulás sem ad arra választ, hogy miért van a glosszoláliának sajátos szerepe a rituális rendszerben (vagyis miért a glosszolólia és nem egy másik gyakorlat?). És bár részben magyarázatul szolgálhat a glosszolólia jelzőin-gerekre adott reakciók általi átadására és a kulturálisan konzisztens teológiai jelentésére, de arra semmiképp, hogy hogyan észlelhető *erőként* a rituális gyakorlatban.

Hasonlóképpen, a transz- és módosult tudatállapot vagy katarzis és idegi-érzemi kisülés mint fiziológiai magyarázat sem visz minket előbbre, hacsak nem vagyunk hajlandóak elfogadni, hogy a transz és katarzis önmagukban végcél, nem pedig *modus operandi* a kultúra működésében. Például, a Scheff (1979) által kifejtett, igen előremutató katarziselmélet szerint, a kataritikus nevetés annak kifejezése, hogy az egyén zavarban van. Ezen objektivista elmélet nem tud magyarázatot adni arra, hogyan kategorizáljuk e nevetéseket vagy hogyan értelmezzük szisztematikusan félre őket: mint például „öröm” a boltvezető fentebb elemzett történetében, vagy mint „gúny” más olyan esetekben, ahol egy démon „nem veszi komolyan” a szándékot, amikor egy vallásos egyén a hit erejével igyekszik távozásra bírni őt.

Az elégtelen magyarázatok egy része abból fakad, hogy kísérleti körülmények között végrehajtott vizsgálatokból származnak, a kutatás fókuszában konkrét események állnak, és nem is próbálnak meg átlépni a konkrétumokon. Ezen megközelítések gyengeségei azonosak, ahogy ezt Bourdieu kifejti:

[...] figyelmeztetnünk kell az esetszerű megközelítések megtévesztő formáira, ahol is a gyakorlatokat közvetlenül a helyzetben rejlő sajátosságokra vonatkoztatják [...] s az interakció valósága teljességében soha nem jelenik meg magában az interakcióban. Erről feledkezik meg a szociálpszichológia, az interakcionizmus vagy az etnometodológia, amikor egy sajátos helyzetre és egy sajátos csoportra vonatkoztatva az egyének közötti viszony objektív struktúráját interakciójuk éppen adott struktúrájára egyszerűsíti, magyarázatot véelve adni a helyzet kísérletileg ellenőrzött jellemzői alapján a kísérleti vagy megfigyelt interakcióban történetekre, amilyen például a résztvevők térbeli elhelyezkedése, vagy az igénybe vett kommunikációs csatornák (Bourdieu 2009: 227 [1977: 81–82]).

Ez egyaránt igaz a fentebb kifejtett pszichológiai és fiziológiai magyarázatokra. Az előbbi feltételezi egy közvetlen interperszonális egymásra hatás meglétét, míg a második azt, hogy a rituális interakció triggerként működik, illetve arra is utal e második magyarázat, hogy a vallási tapasztalat olyan inger–válasz mintázat eredménye, mely teljes egészében a behatárolt rituális eseményen belül jön létre.

E megállapításokkal szemben, az elme és a test dualitásának feloldása az észlelés és önészlelés olyan fenomenológiáját eredményezi, mely felveti a kérdést: mi vallásos a vallási tapasztalatban? Teszi ezt úgy, hogy nem esik áldozatául sem az empirizmus, sem az intellektualizmus érvelési hibáinak.²⁷ Ezen megközelítés magyarázatához vissza kell térnem ahhoz a korábbi következtetésemhez, mely szerint bizonyos preobjektív jelenségek eredetét Istennek tulajdonították a társadalmilag meghatározott test helyett.²⁸ Durkheim felismerte ugyan ezt a félreértést, de mivel funkcionista megközelítésű definíciót adott a szent jelenségére – miszerint az a társadalom önmisztifikálása és -imádata, mely ezáltal a társadalmi morál és szolidaritás alapját adja –, vitába szállnék e felismeréssel. Ez volt az egyik alapvető megállapítása, mellyel létrehozta a társas *sui generis* kategóriáját, de én úgy vélem, hogy ezzel egyúttal eltörölte, az antropológiai elmélet számára tévesen, a szent *sui generis* kategóriáját.

Durkheim okfejtésében a *mód*, ahogy a társadalom megalkotja a szentet, az, hogy önmagát mint valami radikálisan más és az egyénen kívülállót tünteti fel, és a másság ezen tömörségére és misztériumára épül az abszolút morális tekintély (1965 [1915]). Azáltal, hogy Durkheim a másság emberi tapasztalatát kizárólag a társas kategóriára korlátozta, a redukcionizmus súlyos hibáját követte el. A későbbi generációk követték őt ebben a szociológiai redukcionizmusban, nagyrészt kizárva ezzel egy autentikus fenomenológiai és pszichokulturális vallási elmélet létrejöttét. Így jutunk el Geertzhez (1973), aki megalkotja vallásdefinícióját, és a szimbolikus antropológusok úgy kezdenek el gondolkodni a vallásról, mint szimbólumok rendszeréről, mely a társas kapcsolatok rendszerében jut kifejezésre. A pszichológiai antropológus számára Geertz definíciójának következő része a legfontosabb: a vallás hosszan tartó lelkiállapotokat és motivációkat hoz létre. Véleményem szerint, a teoretikus erő, amellyel ezek a lelkiállapotok és motivációk megközelíthetőek, megtalálhatóak fenomenológusok és vallástörténészek, mint Otto (1958 [1917]), Van der Leeuw (1938) és Eliade (1958) munkáiban. Ezek az elméletalkotók a szentet ugyanazzal a „mátság” kategóriával hozták kapcsolatba, amelyet Durkheim meghatározott. Abban azonban eltértek tőle, hogy a másságot nem a társadalom funkciójaként látták, hanem az emberi természet alapvető velejárójának.

Ez a megközelítés alkalmazható a karizmatikus adatok fenti *embodiment* szemléletű elemzésekor, főként az észlelés spontaneitásának mint az isteni fenomenológiai kritériumának és a kontroll hiányának mint a démoni ismérvének vizsgálata során. Amikor egy karizmatikus tudatában hirtelen megjelenik egy gondolat vagy testet öltött kép, nem azt mondja, hogy „Volt egy meglátásom”, hanem: „Ez nem én voltam, hogyan is gondolhatnék erre. Az Úrtól kellett jönnie.” Isten megtapasztalása nem a gondolat tartalmából fakad, hanem a sugallat spontaneitásának a körülményekhez való kapcsolódásából. Amikor egy rossz szokás kényszeressé válik, amikor az egyén nem tudja többé kontrollálni

27 Lásd a 8. jegyzetben Merleau-Ponty párhuzamos kritikáját az empirizmusról és az intellektualizmusról. Az empirizmus nyelvezetének orvostudományi használatáról szóló kortárs kritikát pedig lásd Good és Good munkájában (1981).

28 Egy további példával Fernandez (1989) szolgál, aki arra mutat rá, hogy a bwiti vallású fangok körében megfigyelt droghasználat során bekövetkezett testi élményt épp önmagával ellentétesen, testelhagyásként azonosítják, továbbá úgy tematizálják, mint közelítést az ősök békés és tiszta testetlen állapotához.

krónikus indulatosságát, a karizmatikus nem azt mondja: „Jellembeli hibámból fakad”, hanem: „Ez nem én vagyok, egy gonosz szellem kerített hatalmába.” Nem a démon okozza a rossz szokásokat vagy a haragot, hanem az ezek feletti kontroll hiánya. A szent *sui generis* természete nem abban ismerhető fel, hogy képesek vagyunk ilyen tapasztalatra, hanem az ember azon hajlamában, hogy radikálisan másnak határozza meg azt.

Az elképzeléssel, miszerint a szent a „másság” kritériumában valósul meg, feltehetjük azt a kérdést, hogy mi vallásos a vallásos gyógyításban. Mivel azonban a másság az emberi tudat jellemzője, és nem az objektív valóságé, bármit lehet „másként” érzékelni a viszonyok és körülmények tükrében, így tehát a szent meghatározása etnográfiai kérdéssé válik. Az *embodiment* paradigmátikus jelentősége abban áll tehát, hogy módszertani alapot nyújt a másság példáinak empirikus (nem empiricista) azonosítására, és így a szent emberi tapasztalati modalitásként való vizsgálatára.

A dualitások feloldása: pszichológiai antropológia és a test a világban

Bevezető érvelésben felidéztem Hallowell gondolatait a szubjektum–objektum megkülönböztetéséről, és bemutattam, hogy egy kezdetleges *embodiment*-paradigmában miként szorgalmazta mind Merleau-Ponty, mind Bourdieu ezen analitikus dualitások feloldását.²⁹ Az ezt követő elemzésben megpróbáltam az *embodiment*-paradigma következtetéseivel élni a karizmatikus vallási tapasztalatok tárgykörében. Elkerültem azon feltételezések alkalmazását, melyek szerint az észlelés jelensége mentális (szubjektív), míg a gyakorlat jelensége viselkedésbeli (objektív), egy olyan paradigmátikus megközelítéssel, melyben elsődlegesen arra kérdeztem rá, hogy a kulturális tárgyiasítás és az önobjektifikáció hogyan jön létre. Merleau-Ponty elméletének használatakor próbáltam nem elemezni a vallásos érzékelés tárgyait, hogy megragadhassam az objektifikáció folyamatát. Bourdieu esetében pedig a vallási aktusok mintázatainak megalkotását igyekeztem kizárni, hogy létrejöttük immanens logikáját érhessem tetten.³⁰

Az érvelés hermeneutikai köre azzal vált teljessé, hogy visszakanyarodtam a szubjektum–objektum megkülönböztetéséhez, mely véleményem szerint az *embodiment* központi módszertani kérdése. Idézzük fel Merleau-Pontyt, aki kritizálta azt az elemzést, mely az észlelést egy már eleve adott tárgyak által generált ingerek intellektuális megragadásának aktusaként látja. Ellenvetése az volt, hogy ez esetben az észlelés tárgya lehetőség vagy

29 Bourdieu talán kevésbé sikeres abban, hogy meghaladja a dialektikát a dualitások feloldásához, miközben ragaszkodik olyan, látszólag feloldhatatlan ellentétes kijelentésekhez, mint spontán diszpozíciók, szabályozott improvizáció vagy szándék nélküli felfedezés. Ebből következik, hogy okfejtésem ebben a fejezetben inkább Merleau-Ponty munkájára támaszkodik.

30 Bourdieu habituskonceptiójával kísértem meg elejét venni a fenomenológia azon hiányosságának, hogy ez csupán az egyéni szubjektivitás mikroanalízisét jelenti, és hangsúlyozni vele továbbá a szociális és kulturális háttér jelentőségét, melynek szükségét Merleau-Ponty érzi, de nem fejt ki részletesen. Szembeállítottam Bourdieu antifenomenológiai torzítását a preobjektív szándékossággal és a kulturális objektumok transzcendentális konstitúciójával, annak érdekében, hogy ellensúlyozzam a habituson belüli önmotivált változás nem kellőképpen kidolgozott magyarázatát.

szükségszerűség kell legyen. Pedig sem egyik, sem másik, hanem *valós*. Vagyis, „ez egy végtelen összesség az érzékelések határtalan sorozatának, mely érzékelések objektuma adott ugyan, de sosem meríti ki az észlelés tárgyát teljesen” (1964a: 15). Az elemzésben szereplő kritikus „de” az észlelés olyan szintézisét igényli, melyben az objektum kiegészül a szubjektummal, ami a test mint az észlelés és gyakorlat mezeje (1964a: 16). Ahhoz, hogy Merleau-Ponty elvégezze a nyelv, a tudás, a társadalom és a vallás elemzését, szükségesnek látta, hogy visszatérjen a tapasztalat valódi, ősi állapotához, melyben az objektum jelen van és él. Egzisztenciális elemzésében feloldja a szubjektum–objektum dualitását, hogy ezáltal pontosabban világítson rá arra a kérdésre, miként válik kulturális tárggyá az értelem reflektív folyamataiban az észlelés nyers alapanyaga.

Az *embodiment* paradigmátikus következtetései az észlelés – mint olyan – tanulmányozására is kiterjednek. Kezdve Rivers kísérleteivel (1901) a Torres-szoros expedíciója során, az antropológusok 1. a percepciót szigorúan kognitív funkciónak tekintették, és csak elvétele hozták kapcsolatba az énnel, az érzelmekkel vagy kulturális objektumokkal, mondjuk a természetfeletti jelenségekkel. 2. Jellemző volt továbbá, hogy elkülönítették egymástól az érzékeket, melyek közül főként a vizuális észlelésre koncentráltak, és nem elemezték az érzékek szintézisét és kölcsönhatásait az észlelés világában. 3. Illetve elvont, dekontextualizált kísérleteket végeztek, ahelyett, hogy az észlelést a társas gyakorlatok körében tanulmányozták volna (vö. Cole és Scribner 1974; Bourguignon 1979). Az *embodiment* paradigmájában az elemzési szempontok megváltoznak, az észlelés kategóriái, valamint a csoportosítás és megkülönböztetés kérdései helyett az észlelés folyamata, valamint az objektifikáció és a figyelem/tudatosulás kérdései kerülnek előtérbe. Másképp fogalmazva, az optikai csalódások vagy színérzékelés hagyományos vizsgálata során a kérdésünk az, miként befolyásolja a kultúra az észlelési kategóriák létrejöttét, míg az én elemzésem témája, hogy az észlelés miként konstituálja a kulturális objektumokat.

Az *embodiment* paradigmájáról szólva, fontos alkalmazni a szubjektum és objektum ezen elemzését elme és test, én és másik, kogníció és érzelem, szubjektivitás és objektivitás megkülönböztetései során a társadalomtudományokban, főleg a pszichológiai antropológiában.

Először is, ha az észlelési jelenségek megélt világából indulunk ki, testünk számunkra nem egy objektum. Épp ellenkezőleg, szerves része az észlelő szubjektumnak. Vessük össze ezt Piaget nézőpontjával, aki szerint, „a szenzomotoros intelligencia fejlődése során egy objektív univerzum születik, melynek egy alkotóeleme a sok közül a szubjektum saját teste, és ezzel az univerzummal szembehelyezkedik a szubjektum saját testében lévő belső élete” (Piaget 1967: 13). Merleau-Ponty nem ellenkezne a gondolattal, hogy létrehozunk egy objektív univerzumot, sem azzal, hogy az objektifikáció képességének kifejlődése lényeges a mi szempontunkból, de azzal már nem értene egyet, hogy a teljesen kifejlett, világban mozgó felnőtt saját testét tárgynak tekinti. Piaget gondolatmenete két jelenség megkülönböztetésekor csúszik félre. Az egyik jelenség, hogy a reflexiókban a belső élet úgy tűnik, kizárólag a szubjektum testének határain belül helyezkedik el, a másik jelenség pedig az, hogy ezt a tudati terméket elfogadjuk a fejlődés végpontjának. Ezzel ugyanis az elme–test distinkciót eleve adottnak vesszük. Eddig amellet érveltem, hogy az észlelés

szintjén nem helyénvaló az elme és a test megkülönböztetése. Az észlelésből kiindulva viszont relevánssá (és lehetségessé) válik az a kérdésfelvetés, hogy a reflexió folyamatában a testünk hogyan válik tárggyá. Ez az ellentét annyira alapvető, hogy egy pillanatra meg kell állnunk, és át kell gondolnunk, milyen erősen befolyásolta Piaget a pszichológiai antropológiát, és milyen kevésbé volt rá hatással a gyermekpszichológia másik professzora, Merleau-Ponty.³¹ Az első úgy határozza meg a testet, mint „egy alkotóelemet a sok közül az objektív univerzumban”, míg a második úgy, mint „egy a világhoz való viszonyulást”.

Amikor felismerjük, hogy mi is a test tapasztalati szempontból, vagyis hogy nem objektum, hanem szubjektum, az elme–test distinkció még bizonytalanabbá válik. A pszichológiai antropológia mindmáig az elme–test dualitásának fenntartásával működik, melyet a pszichokulturális valóság szubjektív mentális tartományának és a biológia objektív fizikai tartományának különbségében határozott meg. Az általam indítványozott megközelítés természetesen nem tagadja a biológia és kultúra problémakörét, viszont a nézőpontváltással egy újabb kérdést hív életre. Amikor a dualitás két pólusát tapasztalati szempontból újragondoljuk, a pszichológiai antropológia véleménye, mely szerint minden valóság pszichológiai (Bock 1988), többé nem mentális többlettartalmakat hordoz, hanem a kultúrát eredendően megtestesültként határozza meg.

Ha saját testünket nem tárgyként érzékeljük, akkor másokat sem érzékelünk annak. A másik személyt úgy észlelem, mint egy másik „ént”, kiragadva ezzel a perceptuális mezőben lévő egyszerű jelenségként való létezéséből, eltulajdonítva saját jelenségeimet, és átruházva rájuk az interszubjektivitás létezésének dimenzióját, így választ adva „a tiszta kommunikáció kihívására” (Merleau-Ponty 1964: 18). Ahogy ez igaz a testre, úgy mások is tárggyá válhatnak számunkra, de csak másodlagosan, a reflexió eredményeként. Hogy az én objektifikálódik-e, vagy sem, és milyen feltételekkel, az az én antropológiája számára kutatási kérdéssé válik. Továbbá a „másik önmagam” létezésének jellemzője nagyban hozzájárul ahhoz, hogy megkülönböztessük a társas másik tapasztalatát a fent tárgyalt szent másiktól, mely radikális értelemben a „nem én”.

Az *embodimentnek* vannak paradigmatiszta következményei a kogníció és az érzelem elkülönítésében is (Rosaldo 1984; Jenkins 1988a). Az érzelem egyre több figyelmet kap ugyan az antropológusoktól, de továbbra is a kogníciónak alárendelve fogalmazzák meg. Az érzelmeket kognitívan határozták meg, amikor a mellett a módszertani szempont mellett döntöttek, hogy egy alapvetően kognitív-kártya-választós feladaton keresztül vizsgálják azokat (Lutz 1982), vagy amikor az érzelmek feldolgozásának kulturálisan adott sémáit helyezték a fókuszba (Levy 1973), illetve amikor explicit módon koncepciók, hitek, attitűdök és vágyak által létrehozott értelmezésekként definiálták őket (Solomon 1984). A jelenlegi elképzeléshez került kicsit közelebb Rosaldo (1984), aki azt állította, hogy az érzelmek egyfajta kogníciók, melyekben teljesebb „mértékben kötelezi el magát az én, [...] *testet öltött* gondolatok, gondolatok, melyeket átít az a meggyőződés, hogy »részese vagyok«” (Rosaldo 1984: 142, kiemelés az eredeti szerint). Habár a gondolat és érzelem így kiegyensúlyozottabb pozícióba kerül, az érzelmek megtestesült gondolatként való

31 A következmények túl súlyosak ahhoz, hogy itt részletezzem. Gondoljunk csak a Piaget munkásságán alapuló kognitív fejlődéselméletre, mely erősen támaszkodik a *reprezentáció* mint az inger és válasz közti közvetítő, objektív elképzelésére (Kohlberg 1969). A test fenomenológiája nem feltételez egy efféle tárgyat, és nem a közvetítő kapcsolatra és reprezentációra koncentrálna, hanem a test és a világ közvetlen viszonyára és összefüggésére (Hottois 1988).

meghatározása megőrzi ezt az alapvető dualitást. Előre kizárja azt, hogy maga a gondolat a szó szoros értelmében testet ölt, és nem ad választ arra a vitatott kérdésre, hogy az érzelmek eredendően „érzelmi” elmélete megfeleltethető-e a „kognitív” elmélettel (Jenkins 1988b).

A szubjektum és objektum közti kapcsolat újraértelmezése arra is hatással van, hogy mit gondolunk a tudomány objektivitására törekvéséről. Az objektivitás egyik legerősebb formájában az absztrakció folyamatán keresztül érhető el, aminek

[...] célja hogy a világot központ nélkülinek tekintse, egy olyan nézővel, aki csak egy az alkotóelemei közül [...] feladata, hogy leszámoljon a prereflektív nézőpontunk jellegzetes-ségeivel, melyben a dolgok ezek szerint jelennek meg számunkra, és így megláthatjuk azt, ahogy valóban vannak” (Nagel 1979: 206, 208).

Megkockáztatok egy könnyelmű kijelentést arról, hogy a tudományt ne csökkenetett jelentőséggel alkalmazzuk, hanem a prereflektívából induljunk ki, ha abban reménykedünk, hogy helyénvaló kérdéseket tudunk feltenni a megjelenésről és a valóságról. A szubjektum–objektum megkülönböztetésének feloldása megköveteli azt a felismerést, hogy a „kemény tudomány” kemény tényekkel foglalkozik,³² ami következménye egy szilárdító folyamatnak, az objektifikáció folyamatának.

Talán a szubjektumra és objektumra vonatkozó alapvető megállapításnál még közvetlenebb hatással van a pszichológiai antropológiára Nagel azon beismerése, mely szerint „[a] személyes identitás és az elme–test problémái azért jönnek létre, mert bizonyos, az énről kialakult szubjektíven egyértelmű tények semmivé foszlanak, mihelyst az egyén felemelkedik egy objektívebb nézőpontra” (Nagel 1979: 210). Mielőtt elérnénk a semmivé foszlás mozzanatát, szükségszerű szavakba öntenünk, amit Shweder „a szubjektivitás tudományának” hív:

Úgy tűnik, a világot szubjektumfüggő objektumok és objektumszerű szubjektivitás népesíti be, két olyan jelenségtípus, melynek nincs helye az egymást kizáró és kimerítő tartományokban, a szimbólum-értelem-kereső hermeneutikában, illetve az automatizált-törvényszerűség-kereső pozitívista tartományokban (Shweder 1986: 178).

Ugyanúgy hibás az objektivista „nézőpont a semmiből” hajhászása, mint a szubjektivista „belső tapasztalat” túlságos előtérbe helyezése. Fent idéztem a valós legtermékenyebb definícióját: ez a világra való számtalan nézőpontból történő rátekintések határtalan sorozata, melyből egyik sem meríti ki tárgyát.³³ Az objektivitás nem egy nézőpont a semmiből, hanem egy nézőpont bárholonnan, ahol a test elhelyezkedhet, és egy a „másik önmagamhoz” képest meghatározott nézőpont is. Ez a nézőpont nem tagadja, hogy a tárgyak eleve adottak, hiszen ahogy esszémben hangsúlyoztam, a test a világban van a kezdetektől

32 A kemény és puha közti megkülönböztetés macsósággal átitatott, így nincs kétség annak kulturális többlet-jelentéséről, miszerint a kemény adat nagy koponyát kíván, és ezáltal jobb is. Hivatkozva arra, hogy attitűdjeink a hagyományos metaforák által formáltak, és mivel már mindkét modalitással dolgoztam, javasolom, hogy kísérjük meg a „puha és kemény” adatot felcserélni a „rugalmas és merev” adattal.

33 A valóság számtalan nézőpontból történő rátekintések határtalan sorozatán keresztüli konstituálásának egyik legélénkebb példája Merleau-Ponty (1964b) esszéje „Cézanne kételyéről”, melyben azzal a megfigyeléssel kezd, hogy a festőnek száz munkafázisra volt szüksége egy csendélet megfestéséhez, míg egy portrénál százötvenszer ült előtte modellje.

fogva. Ennélfogva az sem igaz, hogy a kortárs fenomenológia tagadná, egy „redukálhatatlan objektív valóság” (Nagel 1979: 212) létét. Épp ellenkezőleg, a fenomenológia ragaszkodik egy indeterminált objektív valósághoz.

Az indetermináltság témája már számtalanszor előkerült ezen okfejtésben, az analitikus kategóriák természetét és az észlelés és gyakorlat témakörét illetően is.³⁴ Nem meglepő, hogy mindkét bemutatott elméletalkotó a dualítások módszertani feloldásának eredményeképp ismerte fel az indetermináltság emberi természetben jelen lévő esszenciális elvét. Merleau-Ponty az észlelés indetermináltságában a transzcendenciát látja, mely nem lép túl a testet öltött szituációján, de mindig „többet állít, mint amennyit megragad: amikor azt mondom, hogy látom a hamutartót, és hogy ott van, befejezettnak feltételezem az akár végtelenbe tartó tapasztalat kibomlását, és egy észlelési jövő mellett kötelezem el magam” (Merleau-Ponty 1962: 361). Bourdieu a gyakorlat indetermináltságában azt látja, hogy mivel egyetlen egyén sem tudatos mestere a szimbolikus sémákat és gyakorlatokat integráló *modus operandi*nak, munkássága és aktusai kibontakozásakor az egyén „mindig túlhalad tudatos szándékain” (Bourdieu 1977: 79). Ezt az indetermináltságot szembe kell állítanunk az *embodiment*-paradigmával értelmezett szubjektumfüggő kulturális objektumok beszámolóival, melyek ellenállnak az érzékek egymástól és a társas gyakorlatoktól való elkülönítésének, ami kísérleti körülmények között jellemzően létrejönne.

Ahogy láttuk a rituális gyógyítás és rituális nyelv kapcsán, a testet öltött én egy olyan viselkedési környezetben lakozik, mely tágabb bármely egyedi eseménynél. Amennyiben ezt elfogadjuk, végső paradigmatis következtetésre jutunk: az *embodiment* használata nemcsak egy mikroanalitikus környezetben valósulhat meg, hanem – ahogy Merleau-Ponty remélte –, a kultúra és történelem vizsgálatának alapjául szolgálhat. Az értelmezés leválasztása az eseményről Bourdieu számára alapvető volt, még azon tanulmányában is, melyben stabil, hagyományos társadalmat vizsgált. Ez még inkább kulcsfontosságú egy olyan vallási mozgalom leírásakor, amely nem egy megkérdőjelezetlen világban létezik, hanem olyan kortárs világ részese, amelyben az indetermináltság alapelve nagy befolyással bír a lehetőségek tengerében. Ebben a környezetben a vallási gyakorlat arra használja a preobjektívét, hogy újabb szent objektifikációkat hozzon létre, a habitust pedig arra, hogy átalakítsa azokat a diszpozíciókat, melyekből felépül. Ami a megszokottól eltérő ezekben a szituációkban, és ezáltal szentként tematizálható, az a szent azon előre elrendezett diszpozícióinak felidézése a rítusokban, melyek megalkotják azt. A szent középpontja pedig a test, mivel a test a kultúra egzisztenciális alapja.

34 Ez idáig az indetermináltság feldolgozásának kétségtelenül legtermékenyebb példája Fernandez elképzelése az elemiről, mely szerint az elemi „egy mélyen meghúzódó (pszichofiziológiai) és a felszínen lévő (szociokulturális) entitás érzése (a létezés egészének vagy teljességének), melyért nyújtózunk, hogy kifejezzük (a kinyilatkoztatás által) és megjelenítsük (a performansz által), de sosem ragadhatjuk meg” (Fernandez 1982: 39). Fernandez számára az elemi az érzelmi jelentés, az erkölcsi képzelet, az identitás és az önobjektifikáció alapjául szolgál. Az elemi jelenségét segíthet megérteni az *embodiment* paradigmájában kifejtette indetermináltság elve. Erre Fernandez (1989) Werbnerrel való párbeszédben készült, utóbbi munkájában utal, melyben megkísérelte a testi tapasztalat szemszögéből újragondolni a vallásos élmény korábbi elemzését.

Talán az indetermináltság elve lehet az, a társas életbe ágyazva, ami előtérbe helyezi a posztmodern antropológiában bekövetkező váltást a mintázatból az utánzatba, a kulcsszimbólumokból az elmosódott zsánerekbe. Antropológusok, többek között Tyler (1988) is, kritikával élt az empirizmus érzékekkel kapcsolatos elméleteit illetően, és a nyelv mint eredendően testi jelenség megközelítésének használatát szorgalmazta, de a posztmodern kritika továbbra is a szemiotikai és szövegszerű megközelítések mellett foglal állást. Az *embodiment* nézőpontja a kultúra és én posztmodern folyamatában saját elemző módszerrel gazdagíthatja a pszichológiai antropológiát.

Összegzés

Értekezésem vezérfonala szerint a test termékeny kiindulópontja a kultúra és az én tanulmányozásának. Megkíséreltem bemutatni, hogy a testben gyökerező észlelés (a perobjektív) és gyakorlat (a habitus) elemzése a szubjektum és objektum konvencionális megkülönböztetésének feloldásához vezet. Ezen feloldás által lehetővé válik annak vizsgálata, hogy a kulturális objektumok (beleértve az ént) miként konstituálódnak és objektifikálódnak, de nem az ontogenezis és a gyermeki szocializáció során, hanem a folyamatos indetermináltságban és a felnőtt kulturális élet állandó változásaiban. Nyilvánvaló, hogy az empirikus példák, melyekkel éltem (gonosz szellemek, multiszenzoros benyomás, glosszológia, prófécia és „betöltekezés”), a rituális gyakorlatok sajátos tartományából származnak. Amennyiben jól gondolom, és az *embodiment* új paradigmát tud kínálni, a számtalan, elmúlt évtizedben publikált elemzésnek vannak olyan közös jellemvonásaik, melyek a jövőben tisztábban kifejtethetővé válhatnak. Erre utal az, miként levezettem, hogy a mód, ahogy az *embodiment* kérdéseket fogalmaz meg a vallásos élménnyről és az észlelésről, túlmutat a pszichológiai antropológia megszokott kérdésfeltevésein. Sőt, még inkább megnyilvánul ez akkor, amikor a bemutatott szubjektum–objektum elemzés más olyan dualitásokra (elme–test, én–másik, kogníció–érzelem, szubjektivitás–objektivitás) alkalmazzuk, melyek az antropológiai gondolkodás alapjául szolgálnak.

Fordította: Leichtman Erna

Hivatkozások

- Armstrong, David (1983): *Political Anatomy of the Body: Medical Knowledge in Britain in the Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bell, Rudolph M. (1985): *Holy Anorexia*. Chicago: University of Chicago Press.
- Benthall, Jonathan és Ted Polhemus (szerk.) (1975): *The Body as a Medium of Expression*. New York: E. P. Dutton.
- Berger, Harry, Jr. (1987): Bodies and Texts. *Representations* 17: 144–166.
- Blacking, John (szerk.) (1977): *The Anthropology of the Body*. London: Academic Press.
- Bock, Philip (1988): *Rethinking Psychological Anthropology*. San Francisco: Freeman.
- Boon, James A. (1982): *Other Tribes, Other Scribes: Symbolic Anthropology in the Comparative Study of Cultures, Histories, Religions, and Texts*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, Pierre (1977): *Outline of a Theory of Practice*. (Richard Nice ford.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, Pierre (1984): *Distinction*. (Richard Nice, trans.). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bourdieu, Pierre (2009): A gyakorlat elméletének vázlata (Sebes Anna ford.). In Bourdieu, Pierre: *A gyakorlat elméletének vázlata – Három kabil tanulmány*. Budapest: Napvilág, 175–325.
- Bourguignon, Erika (1979): *Psychological Anthropology*. New York: Holt, Rinehart, and Winston.
- Bynum, Carolyn Walker (1987): *Holy Feast and Holy Fast: The Religious Significance of Food to Medieval Women*. Berkeley: University of California Press.
- Cole, Michael és Sylvia Scribner (1974): *Culture and Thought*. New York: John Wiley.
- Corbin, Alain (1986): *The Foul and the Fragrant: Odor and the French Social Imagination*. (M. Kochan, R. Porter és C. Pendergast ford.). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Crawford, Robert (1984): A Cultural Account of „Health”: Control, Release, and the Social Body. *Issues in the Political Economy of Health Care* (John McKinlay szerk.). New York: Tavistock Publications.
- Csordas, Thomas J. (1983): The Rhetoric of Transformation in Ritual Healing. *Culture, Medicine, and Psychiatry* 7: 333–375. DOI: <https://doi.org/10.1007/BF00052238>

- Csordas, Thomas J. (1987): Genre, Motive, and Metaphor: Conditions for Creativity in the Ritual Language of Catholic Pentecostalism. *Cultural Anthropology* 2(4): 445–469.
- Csordas, Thomas J. (1988): Elements of Charismatic Persuasion and Healing. *Medical Anthropology Quarterly* 2(2): 121–142. DOI: <https://doi.org/10.1525/maq.1988.2.2.02a00030>
- Devisch, Rene (1983): Le Corps Sexue et Social ou les Modalites D'Echange Sensoriel chez les Yaka du Zaire. *Psychopathologie Africaine* 1(9):5–31.
- Douglas, Mary (1973): *Natural Symbols*. New York: Pelican.
- Durkheim, Emile (1965 [1915]): *The Elementary Forms of the Religious Life*. New York: Free Press.
- Edie, James M. (1971): Was Merleau-Ponty a Structuralist? *Semiotica* 4(4): 297–323.
- Ekman, Paul (1982): *Emotion in the Human Face*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eliade, Mircea (1958): *Patterns in Comparative Religion*. (Rosemary Sheed ford.). Cleveland: World Publishing.
- Favazza, Armando (1987): *Bodies Under Siege*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Feher, Michel (szerk.) (1989): Fragments for a History of the Human Body. *Special issues of Zone* 3, 4, 5.
- Fernandez, James (1982): The Dark at the Bottom of the Stairs: The Inchoate in Symbolic Inquiry and Some Strategies for Coping with It. In *On Symbols in Anthropology: Essays in Honor of Harry Hoijer*. Jacques Maquet (szerk.). Malibu: Undena.
- Fernandez, James (1989): *The Body in Bwiti: Variations on a Theme by Richard Werbner*. Kiadatlan kézirat.
- Field, Karen (1982): Charismatic Religion as Popular Protest. *Theory and Society* 11: 305–320.
- Foucault, Michel (1973): *The Birth of the Clinic*. New York: Vintage.
- Foucault, Michel (1977): *Discipline and Punish*. New York: Vintage.
- Frank, Gelya (1986): On Embodiment: A Case Study of Congenital Limb Deficiency in American Culture. *Culture, Medicine, and Psychiatry* 10(3): 189–219. DOI: <https://doi.org/10.1007/BF00114696>
- Geertz, Clifford (1973): Religion as a Cultural System. In Geertz, Clifford: *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books, 87–125.
- Gerlach, Luther és Virginia Hine (1970): *People, Power, and Change*. Indianapolis: Bobbs-Merrill.
- Good, Byron (1988): *A Body in Pain: The Making of a World of Chronic Pain*. Előadás, elhangzott a Wenner-Gren orvosi antropológiai konferencián. Lisszabon, Portugália.
- Good, Byron és Mary-Jo Delvecchio Good (1981): The Semantics of Medical Discourse. In *Sciences and Cultures: Anthropological and Historical Studies of the Sciences*. E. Mendelsohn és Y. Elkana (szerk.). Boston: D. Reidel, 177–212.
- Goodman, Felicitas (1972): *Speaking in Tongues*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hallowell, A. Irving (1955): The Self in Its Behavioral Environment. In Hallowell, A. Irving: *Culture and Experience*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 75–110.
- Hanna, Judith Lynne (1988): *Dance, Sex, and Gender: Signs of Identity, Dominance, Defiance, and Desire*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hertz, Robert (1960 [1909]): *The Preeminence of the Right Hand. Death and the Right Hand*. (R. Needham és C. Needham ford.). Aberdeen: Aberdeen University Press.
- Hottois, Gilbert (1988): De L'Objet de la phenomenologie ou la phenomenologie comme style. In *Maurice Merleau-Ponty, le Psychique et le Corporel*. A.-T. Tymieniecka (szerk.). Párizs: Aubier.
- Howes, David (1987): Olfaction and Transition: An Essay on the Ritual Uses of Smell. *Canadian Review of Sociology and Anthropology* 24(3): 390–416. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1755-618X.1987.tb01103.x>
- Jackson, Michael (1981): Knowledge of the Body. *Man* 18(2): 327–345.
- Jenkins, Janis H. (1988a): Ethnopsychiatric Interpretations of Schizophrenic Illness: The Problem of Nervios within Mexican-American Families. *Culture, Medicine, and Psychiatry* 12(3): 301–330. DOI: <https://doi.org/10.1007/BF00051972>.
- Jenkins, Janis H. (1988b): *In the Realm of Mental Illness: Expressed Emotion and Schizophrenia*. Elhangzott a Psychological Anthropology: Appraisals and Prospects in Methodology III. részében az Amerikai Antropológiai Társaság éves találkozóján.
- Johnson, Mark (1987): *The Body in the Mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kirmayer, Laurence (1984): Culture, Affect, and Somatization. *Transcultural Psychiatric Research Review* 21: 159–187, 237–262. DOI: <https://doi.org/10.1177/136346158402100301>
- Kleinman, Arthur (1980): *Patients and Healers in the Context of Culture*. Berkeley: University of California Press.
- Kleinman, Arthur (1986): *Social Origins of Distress and Disease*. New Haven: Yale University Press.

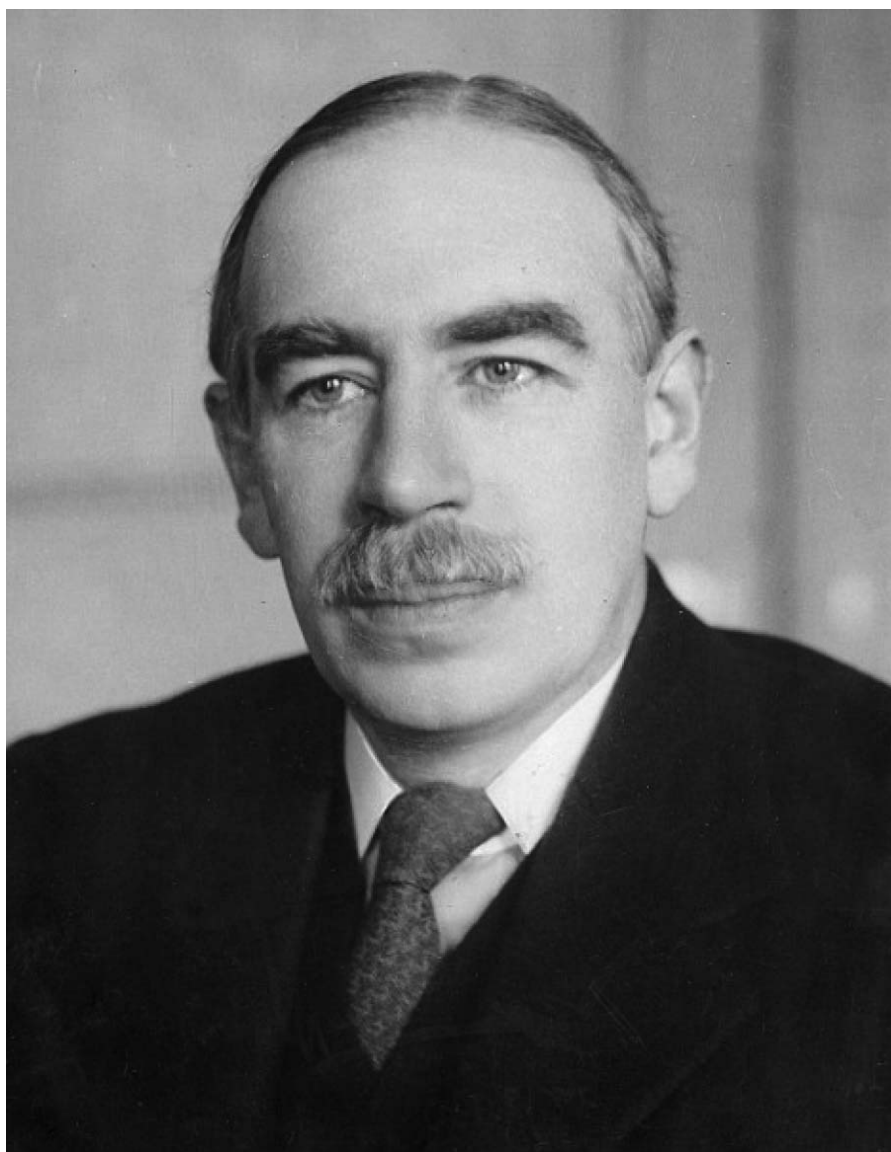
- Kohlberg, Lawrence (1969): Stage and Sequence: The Cognitive-Developmental Approach to Socialization. In *Handbook of Socialization. Theory and Research*. David A. Goslin (szerk.). Chicago: Rand McNally, 347–480.
- Kris, Ernst (1952): *Psychoanalytic Explorations in Art*. New York: International Universities Press.
- Leach, Edmund (1958): Magical Hair. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 88(2): 147–164.
- Levin, David Michael (1985): *The Body's Recollection of Being*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Levy, Robert (1973): *Tahitians*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lhamon, W. T. (1976): Pentecost, Promiscuity, and Pynchon's V.: From the Scaffold to the Impulsive. In *Mindful Pleasures: Essays on Thomas Pynchon*. George Levine and David Leverenz (szerk.). Boston: Little, Brown and Co.
- Lutz, Catherine (1982): The Domain of Emotion Words on Ifaluk. *American Ethnologist* 9: 113–128. DOI: <https://doi.org/10.1525/ae.1982.9.1.02a00070>
- Martin, Emily (1987): *The Woman in the Body: A Cultural Analysis of Reproduction*. Boston: Beacon Press.
- Mauss, Marcel (1950a [1934]): *Les Techniques du Corps. Sociologie et Anthropologie*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Mauss, Marcel (1950b [1938]): *Une Catégorie de L'Esprit Humain: La Notion du Personne, Celle du „Moi.” Sociologie et Anthropologie*. Paris: Presses Universitaires de France.
- May, L. Carlyle (1956): A Survey of Glossolalia and Related Phenomena in non-Christian Religions. *American Anthropologist* 58(1): 75–96. DOI: <https://doi.org/10.1525/aa.1956.58.1.02a00060>
- Merleau-Ponty, Maurice (1942): *La Structure du Comportement*. Párizs: Presses Universitaires de France.
- Merleau-Ponty, Maurice (1962): *Phenomenology of Perception*. (Colin Smith ford.). London: Routledge and Kegan Paul.
- Merleau-Ponty, Maurice (1964a): *The Primacy of Perception*. (James Edie ford.). Evanston, IL: Northwestern University Press.
- Merleau-Ponty, Maurice (1964b): Cezanne's Doubt. In Merleau-Ponty, Maurice: *Sense and Non-Sense*. (Hubert Dreyfus és Patricia Dreyfus ford.). Evanston, IL: Northwestern University Press, 9–25.
- Merleau-Ponty, Maurice (2012) *Az észlelés fenomenológiája*. (Sajó Sándor ford.) Budapest: L'Harmattan.
- Nagel, Thomas (1979): Subjective and Objective. In Nagel, Thomas: *Moral Questions*. Cambridge: Cambridge University Press, 207–222.
- Obeyesekere, Gananath (1981): *Medusa's Hair*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ong, Walter (1967): *The Presence of the Word*. New York: Simon and Schuster.
- Ortner, Sherry (1984): Theory in Anthropology Since the Sixties. *Comparative Studies in Society and History* 26(1): 126–166.
- Otto, Rudolf (1958 [1917]): *The Idea of the Holy*. (J. W. Harvey ford.). New York: Oxford University Press.
- Piaget, Jean (1967): *Six Psychological Studies*. New York: Vintage.
- Rivers, W. H. (1901): Introduction and Vision. In *Report of the Cambridge Expedition to the Torres Straits*. Alfred C. Haddon (szerk.). Cambridge: The University Press.
- Rosaldo, Michelle (1984): Toward an Anthropology of Self and Feeling. In *Culture Theory*. Richard Shweder és Robert Levine (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 137–157.
- Samarin, William (1972): *Tongues of Men and Angels: The Religious Language of Pentecostalism*. New York: Macmillan.
- Samarin, William (1979): Making Sense of Glossolalic Nonsense. *Social Research* 46(1): 88–105.
- Scarry, Elaine (1985): *The Body in Pain: The Making and Unmaking of the World*. New York: Oxford University Press.
- Scheff, Thomas (1979): *Catharsis in Healing, Ritual, and Drama*. Berkeley: University of California Press.
- Scheper-Hughes, Nancy és Margaret Lock (1987): The Mindful Body: A Prolegomenon to Future Work in Medical Anthropology. *Medical Anthropology Quarterly* New Series 1(1): 6–41.
- Shweder, Richard A. (1986): Divergent Rationalities. In *Metatheory in Social Science: Pluralisms and Subjectivities*. Donald Fiske és Richard Shweder (szerk.). Chicago: University of Chicago Press, 163–196.
- Shweder, Richard A. és Edmund J. Bourne (1984): Does the Concept of the Person Vary Cross-Culturally? In *Culture Theory: Essays on Mind, Self, and Emotion*. Richard Shweder és Robert Levine (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 97–137.
- Solomon, James (1984): Getting Angry: The Jamesian Theory of Emotion in Anthropology. In *Culture Theory: Essays on Mind, Self, and Emotion*. Richard Shweder és Robert Levine (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press.

Straus, Erwin (1963): *The Primary World of Senses*. New York: Free Press.
Straus, Erwin (1966): *The Upright Posture. Phenomenological Psychology*. New York: Basic Books.
Suleiman, Susan (szerk.) (1986): *The Female Body in Western Culture*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
Turner, Bryan S. (1984): *The Body and Society*. New York: Basil Blackwell.
Tyler, Stephen A. (1988): *The Unspeakable*. Madison: University of Wisconsin Press.
Tymieniecka, Anna-Teresa (szerk.) (1988): *Maurice Merleau-Ponty, le Psychique et le Corporel*. Párizs: Aubier.
Van Der Leeuw, Gerardus (1938): *Religion in Essence and Manifestation*. (J. E. Turner ford.). London: Allen and Unwin.

Thomas J. Csordas

Kulturális antropológus, University of California, San Diego (USA)

Közgazdaságtan a 2008-as világválság után

Szerkesztette: Pogátsa Zoltán

Pogátsa Zoltán

A közgazdaságtan megújítása

A 2008-as gazdasági világválságot követően a brit királynő feltette a kellemetlen kérdést a tiszteletére összesereglett, részben Nobel-díjas vezető közgazdászoknak: hogy lehet, hogy ennyi okos tudós nem volt képes megjósolni a közelgő krízist? A lesütött szemű közgazdászok többsége odáig már eljutott, hogy beismerje: a szakma tartalmi értelemben válságban van. A főáramú közgazdaságtani paradigma a gazdasági és társadalmi valóság értelmezése, előrejelzése és menedzselése szempontjából inadekváttá vált.

Több mint egy évtized és egy újabb válság után adódik a kérdés, hogy milyen utat tett meg a közgazdaságtan azóta. Sikerült-e növelni a közgazdaságtan relevanciáját a társadalmi valóság szempontjából? Plurálisabb lett-e, kínál-e egymással versengő paradigmákat, modelleket a többi tudományághoz hasonlóan? Képes-e olyan tudományos alapokat nyújtani, amelyek lehetővé teszik a hosszabb távon is fenntartható, morálisan indokolható gazdaságpolitikát? Tud-e megoldást kínálni olyan kihívásokra, mint a klímaválság, a brutális globális és nemzetállamon belüli egyenlőtlenségek, illetve a fokozódó adósságválság? Ezekre a kérdésekre kerestük a választ négy tanulmányban.

A közgazdaságtudomány pluralitásáról és 2008 utáni újragondolásáról szóló átfogó első tanulmány (Pogátsa Zoltán) ismerteti a főáramú neoklasszikus iskola válságát, illetve az irányzaton belüli reformjavaslatokat. Ezután számba veszi a különböző heterodox irányzatokat (posztkeynesiánus, minskyánus, modern monetáris elmélet, intézményi, marxianus, nemnövekedés, behaviorista), illetve azt, hogy ezek az elmúlt időszakban milyen javaslatokat tettek a releváns közgazdaságtan megteremtésére. A tanulmány konklúziója, hogy bár valóban létezik pluralitás, mégpedig jelentős előrelépésekkel, ám a hegemón főáram továbbra is csak korlátozott mértékben engedett teret ezeknek az alternatív gondolatoknak.

A második tanulmány (Antal Miklós) azt a nyilvánvaló kérdést járja körül, hogy képes és hajlandó-e a közgazdaságtudomány kezelni azt a kihívást, amely a véges erőforrású világunk és a végtelen, sőt exponenciálisan gyorsuló növekedés jelenlegi logikája között feszül. A tanulmány a téma kifejtése után azt vizsgálja, hogy mennyiben volt képes ezt a kérdést a tudományosság kezelni. Antal arra a következtetésre jut, hogy a probléma feldolgozása a főáramon kívül történik, a főáramot sajnálatos módon nem érintette meg. Az idő szorításának tükrében ez nagyon aggasztó fejlemény.

A fejlődés-gazdaságtanra fókuszáló harmadik tanulmány (Sőreg Krisztina) bemutatja, hogy a különböző iskolák gazdasági fejlődésről szóló elméletei nem közeledtek egymáshoz, hanem párhuzamos valóságokként állnak egymás mellett. Míg a világgazdaság alapvető jellemzője az alig cserélődő hierarchikus függőségek rendszere, továbbra is fennmaradnak iskolák, melyek a fejlődést, illetve annak elmaradását kizárólag az adott gazdaság saját teljesítményének tudják be. Mindez egy olyan korban, amikor már világossá és szinte közhelyszerűvé vált a fejlődés és a gazdasági növekedés közti különbség, és megfogalmazódott a nemnövekedés igénye is. A szerző labirintusként írja le a különböző iskolák párhuzamos továbbélését, amely nem sok támpontot nyújt a gazdaságpolitikai döntéshozatal számára.

A záró tanulmány (Róna Péter) magasabb absztrakciós szintre emeli az elemzést: a közgazdaság-tudomány alapvető ontológiai beágyazottságának kérdését feszegeti. Megkérdőjelezi a főáramú közgazdaságtan azon autonarratíváját, amely szerint a természettudományokhoz hasonlatos lenne, illetve a létező valóság objektív leírását adná. A szerző szerint ugyanis míg a természettudományok tárgya a nyersen létező anyag, addig a közgazdaságtudomány tárgya társadalmi konstrukció, mely óhatatlanul ontológiai keretbe ágyazódik: intencionalitása van, és morális kérdéseket vet fel. A főáramú közgazdaságtan episztemológiája olyan helyettesítő valóságot hoz létre, amely mindezt figyelmen kívül hagyja, ezért nem tud tényleges tudományossággként működni.

Pogátsa Zoltán

A makroökonómia újragondolása a 2008-as válság után

Absztrakt: A tanulmány célja a közgazdaság-tudomány pluralitásának és 2008-as világválság utáni újragondolásának elemzése. Ismertetjük a főáramú neoklasszikus iskola válságát, illetve az az irányzaton belüli reformjavaslatokat. Ezután számba vesszük a különböző heterodox irányzatokat (posztkeynesiánus, minskyánus, modern monetáris elmélet, intézményi, marxianus, nemnövekedés, behaviorista), illetve azt, hogy ezek az elmúlt időszakban milyen javaslatokat tettek a releváns közgazdaságtan megteremtése felé. A tanulmány konklúziója, hogy bár ténylegesen izgalmas pluralitás létezik, jelentős előrelépésekkel, ám a hegemon főáram továbbra is csak korlátozott mértékben engedett teret ezeknek az alternatív gondolatoknak.

Kulcsszavak: közgazdaságtan, neoklasszikus, posztkeynesiánus, Minsky, MMT, marxianus, nemnövekedés, viselkedés-közgazdaságtan

Az, hogy a közgazdaságtudomány képtelen előre megjósolni a válságokat, nem új jelenség. Viszonylag sokan ironizáltak Irving Fisher amerikai közgazdász esetén, aki 1929 októberében azt nyilatkozta, hogy az árak a Wall Streeten már stabilan magasak maradnak, és még azok látványos zuhanása után is erősködött, hogy az enyhe lefelé korrekció pár nap után véget fog érni.

Hasonló optimizmusra korunkban is találunk példát. A kilencvenes évektől kezdődően a közgazdaságtudományi főáram nagy tévedése a *Nagy Mérséklés* gondolata volt, mely szerint a függetlenített jegybankok és kiegyensúlyozott költségvetések párosítása képes a tartósan alacsony infláció elérésére, a kibocsátás volatilitásának tompítására, illetve a GDP-arányos államadósság leszorítására. E nézet szerint a kormányzati deficit nemkívánatos, hiszen csupán kiszorítja a magánberuházásokat. A 2008-as nagy pénzügyi világválság azonban egyértelművé tette, hogy ez a nézet illúzió volt, és hogy a makroökönómia általában véve is reformra, újragondolásra szorul.

A közgazdaságtudomány az elmúlt évtizedekben gyakorlatilag egyet jelentett a főárammá vált neoklasszikus iskolával. A tudományág 2008 utáni újragondolása tehát nem mást jelent, mint reflexiót a neoklasszikus iskola tévedéseire. Ez egyes megközelítések szerint az iskola belső reformját jelenti, más szerzők szerint viszont annak teljes elutasítását és egyéb, heterodox iskolák középpontba állítását. Jelen tanulmányban először ezért a főáramon belüli reformkísérleteket, majd az alternatív iskolákat vesszük sorra. Miközben tisztában vagyunk azzal, hogy a valódi világban nem létezik értékmentes társadalomtudomány, jelen tanulmányban mégis arra a tudatosan idealista kérdésre keressük a választ, hogy a közéleti reprezentációban és az anyagi támogatottság szempontjából uralommentes (Habermas 1985), azaz kizárólag a tudományos racionalitásra épülő világban hogyan nézne ki ma a társadalmi és ökológiai kihívások szempontjából is releváns közgazdaságtudomány. Mely irányzatok erősödnének, és melyeket kellene cáfoltként, meghaladottként magunk mögött hagynunk? Milyen gazdaság- és társadalompolitikai implikációi vannak mindennek?

A tárgyalás során értelemszerűen a makroökönómiaira koncentrálnak. Amikor szükséges, kitérünk annak kapcsolatára a mikroökönómiával, illetve felhívjuk a figyelmet arra, hogy az egyéb társadalomtudományok externalizálása a makroökönómiából mennyire problematikus. Igyekszünk bemutatni az olyan interdiszciplináris megközelítések létjogosultságát, mint a politikai gazdaságtan, az ökológiai gazdaságtan, vagy éppen a behaviorista közgazdaságtan.

A főáramú „új neoklasszikus szintézis”

Az 1970-es évekig a közgazdaságtant a *keynesiánus iskola* (Keynes 1936) dominálta. Ekkor Milton Friedman vezetésével egyfajta „ellenforradalom” bontakozott ki, amely a *neoklasszikus iskola* főárammá válásához vezetett. A „neoklasszikus” természetesen rossz címke, ez ugyanis nem a közgazdaságtudomány alapjait lerakó *klasszikus iskola* (Smith, Ricardo, Marx) folytatása volt, ahogy a „neo-” előtag sejtetné, hanem számos lényegi kérdésben szembement azzal. Joseph Schumpeter ironikusan meg is jegyzi, hogy

ezt az iskolát neoklasszikusnak nevezni körülbelül annyira értelmes, mintha „Einstein neonewtoniánusnak neveznénk” (Schumpeter 1954).¹ Ez a fogalmi zavarosság azonban a közgazdaságtudományban sajnos gyakori, és a jelen írásban is meg kell vele küzdenünk.

Érdekes módon a neoklasszikus iskolán belül a Friedman által szűkebben képviselt *monetarizmus* hamar elvérzett. Ez az iskola ugyanis arra fókuszált, hogy a jegybank a gazdaságon kívülről (exogén módon) kontrollálja a forgásban lévő pénz mennyiségét. Azonban elég hamar széles körben világossá vált, hogy a pénzteremtés valójában a gazdaságon belül (endogén módon), a kereskedelmi bankok hitelnyújtásával történik, a jegybank képtelen irányítani a forgásban lévő pénz mennyiségét. Ez pedig lehetetlenné teszi a monetarizmust. Friedman hetvenes évekbeli ellenforradalma tehát ugyan hosszú évtizedekre paradox módon a tágabb neoklasszikus iskola hegemoniájához vezetett, de az ezen belül önálló elméletet képező monetarizmus felíveléséhez nem.

A keynesiánus dominancia ellen Friedman által vezetett támadás középpontjában a *stagfláció* fogalma állt. Ez a jelenség – amikor is egyszerre van jelen a stagnálás és az infláció – Friedman szerint bizonyíték arra, hogy a keynesianizmus mint tudományos paradigma tarthatatlan (Friedman 1968, Phelps 1970). Abban ugyanis e két jelenség között átváltás van. Ezt az átváltást hivatott bemutatni az úgynevezett Phillips-görbe (Phillips 1958). A kormányzat vagy költségvetési expanzióval felpörgeti a gazdaságot, ám ezzel az inflációt kockáztatja, vagy fordítva: a kiadások visszafogásával mérsékli az inflációs nyomást, viszont ezzel egyúttal a stagnálás irányába fogja vissza a kibocsátást. Phillips a munkanélküliség és az infláció közti összefüggést eredetileg csak empirikusan megfigyelt érdekességként tárgyalta, ám idővel ez kvázi „szabályá” szilárdult.

Friedman érvelése szerint azért lehetett mégis egyszerre jelen a két jelenség a hetvenes években, mert kormányzati expanzió esetén a munkások beépítik az inflációt a várakozásaikba, és harcolni fognak a magasabb bérekért. Ez viszont felfelé tolja az inflációt, és beindul egy ár-bér spirál.

Friedman érvei széles körbe eljuthattak, hiszen ekkorra már a neoliberais mozgalom nagyvállalati szektor által bőkezűen megfinanszírozott *think tank*jai, illetve a nagyvállalati sajtó készséggel terjesztette a „nagy állam” létjogosultságát megkérdőjelező ideológiát (Blyth 2002, Duménil és Lévy 2004, Mirowski 2015). A keynesiánus főáram bizonyos értelemben elkényelmesedett a megelőző évtizedekben, nem juttatták el megfelelően széles körbe alternatív olvasatukat a stagfláció jelenségéről, pedig az nem volt bonyolult: a stagflációt alapvetően külső sokk, az olajárrobbanás okozta. Ezért jelenhetett meg egyszerre a stagnálás és az infláció. A keynesiánus közgazdaságtan alapvető logikája nem cáfolódott meg, amit az is mutat, hogy pár évtized számkivettség után, a 2020-as Covid-válság idejére erőteljesen visszatért. Mindez persze nem jelenti azt, hogy a munkanélküliség és az infláció között olyan egyszerű lenne a kapcsolat, mint ahogy azt a Phillips-görbe sugallja.² A köztes pár évtized alatt azonban kétségtelenül a makrogazdaságtan perifériájára szorította a neoklasszikus főáram.

1 Minderről részletesen: Lawson 2013.

2 Részletesen tárgyalja ezt nem neoklasszikus szemszögből Keen 2011: 195.

Az ár-bér spirálokat Európában egyébként sikeresen megfékeztek a szakszervezetekkel kötött megállapodások segítségével. Ezek azonban az államellenes amerikai jobboldal számára elfogadhatatlanok lettek volna. Reagan elnök kifejezetten üldözte a szakszervezeteket. A keynesiánus narratívát nem segítette, hogy – amint azt rögtön látni fogjuk – Keynes utódainak szerepében azok a diszciplínán belül épp az ő tanításait eltorzító neokeynesiánusok kerültek hegemon helyzetbe, akik a bérmegállapodásokat nem tartották szerencsésnek. Keynes valódi követői, a posztkeynesiánusok ezt támogatták volna, ők viszont háttérbe szorultak. Ismét egy példa az elnevezések zűrzavarára.

A 2008 előtti főáram: az „új neoklasszikus szintézis”

Friedman sikeres ellenforradalmára támaszkodva vált főárammá a közgazdaságtanban az *újklasszikus iskola* (John Muth, Robert Lucas stb.). Ez tényleges visszatérést jelentett a klasszikusokhoz abban az értelemben, hogy – szemben a keynesiánusokkal – ismét az egyénre alapozott mikro gazdaságtanból igyekeztek levezetni a makrogazdasági jelenségeket. Friedman tanítványa, Robert Lucas azonban radikálisabb volt még magánál Friedmannál is. Míg Friedman megkülönbözteti az állami beavatkozás rövid és hosszú távú hatásait, Lucas szerint a racionális ágensek képesek előre látni a hosszú távú hatásokat, ezért már rövid távon sem dőlnek be az államnak. Az újklasszikus iskolát „édesvízinek” is szokták nevezni, utalva arra, hogy tipikusan a folyóparti, a tengertől távol eső amerikai egyetemeken (Chicago, Cornell stb.) terjedt el.

A főáram másik ága az újklasszikusokkal szemben Keynest tekintette hivatkozási alapnak, bár ténylegesen sok tekintetben megmászta tanításait. A reagani neoliberalizmus kudarcára válaszul fogalmazták meg magukat *újkeynesiánus iskolaként* (Paul Krugman, Joseph Stiglitz és mások). Ahogy azonban látni fogjuk, az elnevezés ellenére sok szempontból nem Keynes tényleges tanításainak követői, ez inkább a posztkeynesiánusokról mondható el. Elfogadtak például több neoklasszikus alaptételt. Az egyik ilyen a már említett racionális várakozások hipotézise. A másik a Milton Friedman által feltételezett „természetes munkanélküliségi ráta” (*Non Accelerating Inflation Rate of Unemployment, NAIRU*), egy olyan elméleti munkanélküliségi szint, amely alatt az infláció gyorsulni kezdene. Az újkeynesiánusok ugyanakkor nem hagytak nézeteikben helyet Keynes kulcsfogalmának, a bizonytalanságnak. A kormányzati beavatkozás szükségességét azzal magyarázták, hogy az árak ragadósak, azok alkalmazkodása lassú. Ez azonban szintén nem egyezik Keynes eredeti mondanivalójával. Az újkeynesiánus iskolát „sós vízinek” is szokták becézni, mivel tipikusan a tengerparton fekvő amerikai egyetemeken (Berkeley, UCLA, Harvard, Princeton, Columbia, Yale stb.) terjedt el.

Az újklasszikus és az újkeynesiánus iskolák állítólagos közös nevezőjéből még az úgynevezett „új neoklasszikus szintézis”³ is sikerült kikiáltani, amely a jegybankok és kormányzatok 2008 előtti gazdaságpolitikájának közgazdasági alapjait adta. Ez elfogadja a racionális várakozásokat, de a tökéletlen versenyt és az árak alkalmazkodásának költséges jellegét is. E szintézis szerint a monetáris politikának lehet reálhatása rövid távon, de hosszabb távon már nem.

3 Nyilvánvaló visszautalás ez Hicks és Samuelson korábbi *neoklasszikus szintézisére*, amely Keynes és a neoklasszikusok között találta meg a – hamis – konszenzust. Valójában inkább visszavezette Keynest a neoklasszikus közgazdaságtanba, ahonnan az kilépett.

Az új neoklasszikus szintézis négy összekapcsolódó hiedelemrendszerre támaszkodik: a racionális várakozások hipotézisére; a valós üzleti ciklusok elméletére; a hatékony piacok elméletére; és a közösségi választások elméletére.

A racionális várakozások elméletének (Muth 1961) kidolgozói eredetileg nem leíróan fogalmazták meg, hanem normatív válaszként arra a kérdésre, hogy milyen feltételek szükségesek ahhoz, hogy a piacok hatékonyak legyenek. Az újklasszikusok azonban elkezdtek szó szerint, deskriptíven értelmezni, és bizonyítékot láttak benne arra, hogy a kormányzat képtelen a társadalom sorsát jobbra fordítani. Ha ugyanis mondjuk 10%-kal bővíti a pénzkínálatot annak érdekében, hogy csökkentse a munkanélküliséget, a teljesen racionálisan előre látó polgárok tudni fogják, hogy a pénz mennyiségi elméletének megfelelően ez 10%-os pénzromlást eredményez. Ezzel a feltételezéssel azonban több probléma is van. Az első, hogy a pénz mennyiségi elmélete változatlan kibocsátást feltételez, ami elméletileg és empirikusan is indokolatlan (Kelton 2020, 463–64). A másik problematikus feltételezés, hogy a társadalom tagjai tökéletes informáltsággal és előrelátással rendelkeznek. Ha ez így lenne, jegyzi meg ironikusan Skidelsky (2010: 36), akkor a szovjet típusú tervező előtt semmilyen akadály nem állna, hiszen tökéletes informáltságra támaszkodhatna.

A racionális várakozásokat az újkeynesiánusok is elfogadják, ám feltételeznek bizonyos mértékű „súrlódásokat”, melyek szerintük mégis indokoltá teszik a kormányzati beavatkozást.

A racionális várakozások minősített esete az úgynevezett „ricardói ekvivalencia” tézise. E szerint a deficit finanszírozást később mindig adóemelésnek kell követnie, és ezzel a hosszú távon előre látó háztartások tisztában is vannak, ezért ennek megfelelően terveznek (Barro 1989). Az állítást elméleti szinten cáfolja a modern monetáris elmélet (lásd később): a szuverén pénzkibocsátó állam bármennyig képes finanszírozni a költségvetési deficitjeit. Ám a tézis szerencsére empirikusan is vizsgálható, és azt szintén cáfolják Steve Keen ausztrál közgazdász adatai⁴: az amerikai kormányzati egyenleg az 1900 utáni 120 évben átlagosan -2,45% volt.⁵ A ricardói ekvivalencia tézise tehát elméletileg és gyakorlatilag sem tartható.

A valós üzleti ciklusok elméletének hívei elfogadják a racionális várakozások erősebb, szigorúbb változatát. Kérdéses ugyanakkor, hogy mitől léteznek egyáltalán üzleti ciklusok. Racionális várakozások esetén ugyanis a piac mindig egyensúlyban van, a kereslet mindig megfelel a kínálatnak. A korábbi neoklasszikus cikluselméletek az árak és bérek ragadóságával magyarázták az egyensúlyi helyzettől való eltérést. Racionális várakozások esetében azonban erre nem támaszkodhat az elmélet. Marad tehát a külső sokk mint magyarázó tényező. Ettől lesz szerintük az üzleti ciklusok elmélete „valós”. A külső sokk lehet például az emelkedő olajár, egy természeti jelenség vagy a szabályozás megváltoztatása. Ez utóbbi természetesen azt sugallja, hogy az a legjobb, ha a piac működését nem korlátozza szabályozás. Az újklasszikusok szerint külső sokk lehet az is, ha a jegybank keresletet élénkít. Itt azonban ismét ellentmondásba ütköznek: ha a gazdaság szereplői valóban racionálisak lennének, nem dőlnek be a jegybanknak.

4 <https://economianiblog.hu/2020/01/03/we-face-a-serious-crisis-within-the-next-20-years-a-climate-crisis-interview-with-professor-steve-keen/>

5 Még a két világháborút nem számítva is -2,2%. A hosszú távhoz pedig 120 évnek elégnek kell lennie.

Egy olyan világban, ahol minden előre látható, nem könnyű megindokolni, hogy miért van szükség egyáltalán pénzügyi piacokra. A *hatékony pénzügyi piacok elmélete* (Fama 1970) annyiban kezeli ezt a problémát, hogy a pénzügyi termékek árát mint az egyes események bekövetkezési valószínűségének, kockázatának becslését fogja fel. Ezzel az egyik probléma az, hogy a valódi világ valódi eseményei sokszor inkább a bizonytalanság, mint a kockázat kategóriába esnek, azaz statisztikailag nem modellezhetőek, vagyis nem „ismert ismeretlenek”, hanem „ismeretlen ismeretlenek”. A statisztikai modellezhetőséget feltételező tudományos nyelvezet hamis illúziókat sugall. A másik probléma, hogy a kockázatok árazásának modellje képtelen kezelni a „vastag farok”, illetve „fekete hattyú” jellegű eseményeket (Taleb 2010), valamint az ezek egyidejűségéből, esetleg összekapcsolódásából adódó kiszámíthatatlan eseménysorokat, amelyek sokszor nem valamilyen egyensúlyi állapot, hanem az extremitás felé tartanak. A tényleges válságok lefutása nagyon sokszor ennek megfelelően történt.

A *közösségi választások elmélete* az állam kudarcaira fókuszál (Becker 1983; Stigler 1971). Míg a korábbi közgazdasági iskolák azt írják le, hogy a politikusoknak, döntéshozóknak hogyan kell működniük, a közösségi választások elmélete azt vizsgálja, hogy hogyan cselekednek ténylegesen. Bemutatja, hogy a döntéshozók a saját érdekeiket követik a közösség érdekeivel szemben, és ebből adódóan a „piaci kudarc” korábbi fogalmával szembeállítva az „állami kudarc” jelentőségét hangsúlyozza (Buchanan 2003). A gazdasági érdekcsoportok által foglyul ejtett állam koncepciója alapján akár az állam megerősítése mellett is lehete érvelni, ám a gyakorlatban legtöbbször az érvelés a minél kisebb állam irányába indul el, mint amiből kevesebb vonható el járadékvadászattal. Stern (1991) azonban figyelmeztet rá, hogy ez mennyire veszélyes út. Az államnak számos olyan nélkülözhetetlen szerepe van (piaci kudarcok korrekciója, szegénység csökkentése és az egyenlőtlenségek korrekciója, a közjavakhoz való hozzájutás biztosítása, szociális gondoskodás, a jövő nemzedékek jogairól való gondoskodás stb.), amelyek leépítése diszfunkcionális társadalmat eredményez.

Az újkeynesiánusok valamivel megengedőbbek, és elfogadják, hogy a gazdaságban nem tökéletes az információáramlás. Erőfeszítéseket tesznek az *információs aszimmetriák* modellezésére. Ez azonban még mindig egy tökéletes modelltől indul ki, amelybe tökéletlenségeket vezetnek be. Ahogy azonban látni fogjuk, a viselkedés-közgazdaságtan bemutatja, hogy nem egyszerűen arról van szó, hogy racionális aktorok között egyenlőtlenül oszlanak meg az információk. Maguk az aktorok azok, akik messzemenően irracionálisak, ami egészen más kiindulópontot jelent.

Az újklasszikusok a válság elleni küzdelmet Friedman nyomán továbbra is a pénzmennyiség bővítésével képzelték el, míg az újkeynesiánusok anticiklikus költségvetési politikával. Az olyan újklasszikusok, mint Eugene Fama vagy Robert Barro, továbbra is ragaszkodtak ahhoz, hogy az állam beruházásai kiszorítják a magánmegtakarításokat. Az újkeynesiánus Krugman erre mérgesen reagált⁶, mondván, ez tulajdonképpen viszsztatérés Say (1803) meghaladott „törvényéhez”. Mintha Keynes sosem lett volna. Keynes ugyanis pont azt bizonyította be, hogy a korai francia közgazdász, Jean-Baptiste Say

6 Paul Krugman blogja, 2009. január 30.: <http://krugman.blogs.nytimes.com/2009/01/30/saving-investment-keynes-evolution/?pagemode=print>.

eredeti elképzelésével szemben a kibocsátás nem teremti meg mindig a saját keresletét. Az emberek a jövedelmükből megtakarítanak, és bizonytalanság esetén e megtakarításokból nem lesz beruházás, mert a vállalkozók nem tartják megfelelőnek a gazdasági körülményeket. Az állam beruházásai tehát nem versenyeznek a magángazdaság beruházásaival. Épp ellenkezőleg: az állami beruházások keresletteremtő multiplikátorhatása teszi lehetővé, hogy a magángazdaság szereplőinek beruházási bizalma ismét visszatérjen.

A 2008-as fiasco egyik fő oka az volt, hogy a fenti elméletekre alapozott dinamikus sztochasztikus általános egyensúlyi (*Dynamic Stochastic General Equilibrium* – DSGE) modellek váltak a kormányzatok és a jegybankok központi modellező eszközévé. Ezek a modellek azonban olyan irreális mértékben leegyszerűsítették a gazdaságot a kezelhetőség érdekében, hogy képtelenek voltak a megfelelő előrejelzésre. Ahogy Paul Romer, a Világbank vezető közgazdásza fogalmazott, a DSGE modellek „posztvalóságosak”, amennyiben megfigyelhetetlen jelenségeket feltételeznek, és „hihetetlen feltételezésekre alapozva zavarba ejtő következtetésekre jutnak” (Romer 2016: 1). Explicite áltudománynak nevezi az ilyen típusú közgazdaságtant (Romer 2016). Olivier Blanchard, az IMF korábbi kutatási igazgatója, egy másik főáramú szakember pedig úgy fogalmazott, hogy ezeknek a modelleknek a kiinduló feltételezései „alapvetően szembemennek azzal, amit a fogyasztókról és a cégekről tudunk” (Blanchard 2016).

* * *

Az eddigiekben a főáramú neoklasszikus iskola reformkísérleteit összegeztük, illetve az erre az episztemológiai alapra építő aliskolákéit. A következőkben a heterodox iskolákat vesszük számba, nagyjából a legnépesebb irányzatoktól haladva a kevésbé népesek felé. A *heterodox irányzatokat* alapvetően eltérő episztemológiai megközelítéseik különböztetik meg a neoklasszikus főáramtól.

A leglényegesebb, hogy a neoklasszikus iskola egy hipotetizált ideálpozícióból indul ki, és azt kívánja közelíteni a valósághoz, míg a többi iskola a valóság stilizált adataiból indul ki.

A másik jelentős különbség, hogy míg a neoklasszikus főáram alanya a kizárólag gazdasági racionalitásra építő atomizált individuum mint reprezentatív ágens, addig a többi iskola holisztikus: az egyének szociális lények, akiket meghatároz környezetük, a társadalmi osztályok és az intézmények. Ezek nem a piaci elv működését megakasztó átmeneti tökéletlenségek, mint a neoklasszikus rendszerben, hanem a társadalom konstans, stabilitást adó alkotóelemei. Ebben a felfogásban az egyének mikrodöntései paradox makrojelenségekhez⁷ vezethetnek: az egész több, mint a részek összessége.

A neoklasszikus modellben az ágensek hiperracionálisak, kvázi végtelen tudásuk van, illetve képességük a kimenetek előrejelzésére. Az, hogy bizonyos neoklasszikus modellekbe beengedik a tökéletlen információt, illetve az információs aszimmetriákat, csupán megerősíti az eredeti modell alapfeltételezéseit, hiszen minden ahhoz viszonyítva

7 Példa erre a magtakarítási paradoxon: az autonóm egyének megtakarításainak növekedése a kereslet csökkenéséhez fog vezetni, ami a kibocsátás csökkenését, ami pedig az egyéni megtakarítások csökkenését eredményezi.

van megfogalmazva. A heterodox modellekben ezzel szemben a szereplők racionalitása mindig korlátozott. A szereplők képesek döntéseikbe belekalkulálni az információk megszerzéséhez szükséges időt és tranzakciós költségeket is, illetve képesek annak belátására, hogy a szükséges információk nem elérhetőek vagy elégtelenek (bizonytalanság), ami akár a döntések elhalasztásához is vezethet, illetve heurisztikák (hüvelykujjszabályok) vagy a vélelmezett közvélekedés követéséhez.

Végezetül a neoklasszikus makroökonómia a kereskedelem területére koncentrálna, a mikroökonómiaira hagyva a termelés kérdéseit. A heterodox iskolák kritikája szerint ezzel politikailag terhelt elosztási kérdéseket kerül el, az értékteremtés és a javadalmazás indokolhatóságainak kérdéseit. Ki teremt értéket? Mekkora legyen a bér? Minek a javadalmazása a profit?

Ahogy az elkövetkező elemzés bemutatja, a heterodox közgazdaságtanba egymástól egészen eltérő iskolák tartoznak: a behavioristák (viselkedés-közgazdaságtan), a posztkeynesiánusok (ezen belül a minskyánusok, a raffaiánusok és a modern monetáris elmélet hívei), a marxianusok, a nemnövekedés közgazdaságtana és mások.

A posztkeynesiánusok

A posztkeynesiánus iskola John Maynard Keynes brit közgazdász, illetve tanítványainak elméleteire alapszik. Az eredeti keynesi gondolatok meghamisításának tartja a második világháború után főáramnak számító neokeynesianizmust (Hicks, Modigliani, Samuelson), illetve a kilencvenes évektől főáramnak számító újkeynesiánizmust (Stanley Fisher, Akerlof, Yellen, Mankiw, Blanchard, Krugman, Stiglitz stb.). Eredetileg a poszt- képző csak annyit jelentett, hogy Keynes utáni, ám idővel megkülönböztetővé vált az említett neoklasszicizmusba visszavezető „hamis” keynesiánus áramlatoktól. Velük szemben a posztkeynesiánusok nem fogadják el, hogy a piac elsősorban a ragadós bérek/árak miatt nem képes a teljes foglalkoztatásra. A posztkeynesiánusok elutasítják a John Hicks által megalkotott (Hicks 1937), a keynesi rendszer matematikai reprezentációjának szánt IS-LM modellt is, amely a „hamis” keynesiánusok tanításának munkalova. A posztkeynesiánusok szerint az endogén banki pénzteremtés nagyobb hatással van a kamatlábra, mint a központi bank. Az IS-LM modellről egyébként maga Hicks is bevallotta (Hicks 1981), hogy az nem hű reprezentációja Keynes tanításainak. Sajnos csak azután tette ezt, hogy a modell általánosan elterjedté vált az egyetemi oktatásban.

A posztkeynesiánus közgazdaságtan rámutat (Davidson 1988), hogy az újklasszikusok és az újkeynesiánusok egyaránt megmásítják Keynest annyiban, hogy a jövő árakat ergodikusan fogják fel: azaz hogy azokat a múlt áraiból statisztikai módszerekkel előrejelezhetőnek tételezik, miközben a statisztikus Keynes pontosan a matematikailag nem modellezhető bizonytalanság kulcsszerepére hívta fel a figyelmet, szemben a kockázat fogalmával, amely kontingenciaként előrejelezhető és valószínűségekkel modellezhető.

A posztkeynesiánusok szerint a kibocsátás mindig alkalmazkodik a kereslethez, rövid és hosszabb távon egyaránt. Ennek fő oka, hogy szemben a neoklasszikusok feltételezésével, a vállalatok nem 100%-os kapacitáson működnek, hanem empirikusan megfigyelt konjunkturális időszakban 70-85% környékén, recesszióban pedig jóval ez alatt. Miért

nem használja ki teljes kapacitását a vállalat? Mert tudatosan eleve puffer kapacitásokat hoz létre és tart fenn annak érdekében, hogy a kereslet ingadozásait kezelni tudja, és a hirtelen jelentkező extra kereslet ne az ő kiszorítására fókuszáló versenytársnál csapódjon le. A vállalat tehát mindig tudatosan a tapasztalt kereslet fölé tervezi a potenciális kapacitását. A gazdaság tehát többnyire *nem „kibocsátás korlátolt”*. Mindennek óriási jelentősége van például abban, hogy a kormányzat inflációs kockázat nélkül is képes keresletet élnékiteni a gazdaságban. (Keynes maga annak érdekében, hogy elmélete valóban *általános* legyen, és meggyőzze a neoklasszikus közgazdaságtanon nevelkedett kollegáit, elfogadta, hogy a pénzállomány állandó, illetve hogy a vállalatok csökkenő hozadékkal termelnek. Néhány „fundamentalista” posztkeynesiánus – például Davidson és Weintraub – ragaszkodnak is ehhez. A többség azonban inkább a lengyel proto-Keynesre, Michal Kaleckire támaszkodik, aki nem fogadja el ezeket a neoklasszikus alapfeltevéseket sem. Így Kalecki jobb alap a posztkeynesiánusoknak, mint Keynes. Így gondolta Robinson (1973) és Kaldor (1983) is. Már az is felmerült, hogy célszerűbb lenne az egész iskolát posztkeynesiánus helyett kaleckiánusnak nevezni.)

Szemben a neoklasszikus modellekkel, a posztkeynesiánusok szerint *a valódi gazdaság tényleges időben* történik. Nem lehetséges úgy tenni, mintha egy rövid távú és egy hosszabb távú egyensúlyi pont közötti átmenet azonnal megtörténne. A hosszabb táv több köztes pozíció alapján áll elő, amelyben a vállalatnak visszafordíthatatlan döntései vannak (például fix költségek). Így a döntések *útfüggővé* válnak!

A posztkeynesiánusok szerint az árverseny alapú fogyasztói döntéseknél sokkal fontosabb a jövedelmi hatás, amikor a fogyasztási döntéseinket a jövedelmi szintünk változásai és a technológiaváltások határozzák meg. A rugalmas árakat gyakran kifejezetten károsnak tartják. Szemben a neoklasszikus „hamis” keynesiánusokkal, akik az árrugalmasságban látják a válságok megoldását, a posztkeynesiánusok szerint a lefelé alkalmazkodó bérek csökkentik a foglalkoztatottak vásárlóerejét, ezen keresztül a keresletet, így végső soron a kibocsátást és a foglalkoztatást. Egy lefelé tartó spirál jön létre. Ezzel szemben a magasabb bérek növelik a vásárlóerőt, azaz a keresletet, ezen keresztül pedig a foglalkoztatást (Lavoie 2006: 81). Ennek az oka a Kalecki-féle „költségparadoxon”, amely ugyanúgy egy összetételi tévedést (*fallacy of composition*) tesz helyre, mint a híres Keynes-féle megtakarítási paradoxon: bár egyetlen cég esetében profitnövelő lehet a bérek csökkentése, ám ha minden cég ezt teszi, akkor a gazdaság egészében visszaesik a kereslet, így a kibocsátás, és ebből adóan a profit is (Kalecki 1971). Mindennek elképesztően fontos implikációi vannak gazdaságpolitikai szempontból: például a minimálbér szükségessége vagy az iparági béralkuk tekintetében, illetve az alacsony bérekkel versenyző kelet-európai kapitalizmusmodell (Nölke és Vliegenthart 2009) fenntarthatatlansága szempontjából.

A posztkeynesiánusok az endogén pénzelméletet tartják a pénzügyi rendszer valóság-hű leírásának. E szerint a pénzt még a névlegesen állami jelenlegi pénzrendszerben is valójában a kereskedelmi bankok teremtik, mégpedig a tartalékaikra való tekintet nélkül, tudván, hogy a központi bank kénytelen azokat kipótolni, mivel ha ezt nem tennék, akkor a kereskedelmi bankok a bankközi piacra mennének, ez pedig veszélyeztetné a jegybank kamatcélját. Ez egyben azt is jelenti, hogy például a Milton Friedman által szorgalmazott monetarizmus megvalósíthatatlan, hiszen a központi bank képtelen a forgalomban lévő pénzmennyiség kontrolálására. Mindennek rendkívül fontos implikációi vannak

a monetáris politika szempontjából, és elvezet a modern monetáris elmélet és a ténylegesen állami pénzrendszer irányába (lásd később).

Ami a növekedést illeti, Robinson (1962) szerint a tőkeállomány felhalmozását a várt vagy becsült profitráta határozza meg. Ahogy látni fogjuk, ebben hasonlít a marxianus eredményekhez. Rendkívül fontos, hogy a posztkeynesiánus/kaleckiánus növekedési modellekben a technológia elterjedése és így a termelékenység a kereslettől és a gazdasági növekedéstől függ. Az új, hatékonyabb technológia csak akkor tud elterjedni, ha megvan rá a megfelelő kereslet a gazdaságban (Kaldor 1957; 1960: 237, Robinson 1956: 96; McCombie és Thirlwall 1993). Mindez élesen szembemegy a főáramú megközelítéssel, amely kizárólag a termelékenység javulásától várja a gazdasági növekedést, az ellenkező irányú kapcsolatot nem ismeri el.

A nagy keynesiánus comeback 2008 után

A harmincastól a hetvenes évekig tartó időszakot keynesiánus korszaknak is szokták nevezni. Olyannyira hegemón volt ez az irányzat, hogy ismert módon a Mont Pelerin Társaság neoliberaisai – tudatában lévén annak, hogy törpe kisebbségben vannak – pont ezzel az iskolával szemben határozták meg magukat (Blyth 2002; Mirowski 2015). A hetvenes évektől azonban, a *stagfláció* megjelenésével, a keynesiánus iskolának leáldozott. Milton Friedman monetarista mozgalma olyan erővel bizonygatta, hogy a stagfláció létezése a keynesiánus tudományos paradigma halálával egyenlő, hogy először a közvélemény szemében, később a szűkebb szakmai közösségben is a keynesiánus iskola diszkreditálódott.

Keynes első számú életrajzírója, Robert Skidelsky (maga is elismert közgazdász) 2009-ben könyvet írt *The Return of the Master* címmel. Ez szimbolikusan megtestesítette azt a folyamatot, ahogy a keynesiánus gazdaságpolitika szépen lassan visszaszívargott a gazdaságpolitikába.

A 2008 utáni válságkezelés ugyanis szinte minden esetben keresletélénkítéssel járt. Az Obama adminisztráció masszív fiskális stimulussal élt, amely szinte megduplázta az amerikai GDP-arányos államadósságot, és az Egyesült Államok leminősítéséhez vezetett, illetve az államgépezet több olyan állítólagos lefagyásához, amikor az állami alkalmazottak béreinek kifizetését elhalasztották. Ez utóbbiak azonban igazából a Tea Party mozgalom által mesterségesen kreált politikai válságok voltak. Az állam saját valutájában ugyanis nem tud csődbe menni. A FED szintén masszív monetáris expanzióval reagált. Ugyanezt tette az eurozóna válságára válaszul az Európai Központi Bank is, bár az eurozóna fiskális oldalon ridegen konzervatív maradt, nem állt át a keynesiánus vonalra. Ez utóbbi kicsúcsosodása a 2015-ös görög politikai krízis volt. A japán kormányzat és a jegybank is Abe Sinzó miniszterelnöksége alatt – a róla elnevezett Abenomics keretében – jelentős keresletélénkítést hajtott végre. De ugyanezt tette Kína is, és még számos más jelentős gazdaság.

A 2020-as koronavírus-válság alatt pedig már az eurozóna is feladta a fiskális konzervativizmust. Még a korábban ettől mereven elzárkózó Angela Merkel is kontradiktóris keresletélénkítést hajtott végre Németországban, és immár támogatta a közös európai kötvényt („koronakötvény”), amelyet a válság sújtotta tagállamokban a költségvetési élénkítés diverzifikált (és így alacsonyabb költségű) finanszírozására hoztak létre. Több jelentős nemzetközi intézmény irányítója, illetve vezető közgazdásza is hitet tett a keresletélénkítő

gazdaságpolitika mellett, így például az EKB-elnök Christine Lagarde (Jourdan 2021), illetve az OECD vezető közgazdásza, Laurence Boone (Financial Times 2020) is.

Társadalmi egyenlőtlenségek

A keynesiánus iskolához tartozik a *társadalmi egyenlőtlenségek* kérdését feszegető vonulat is. Piketty (2017, 2020) óriási érdeme volt, hogy ismét a közgazdaságtan homlokterébe állította ezt a problémakört, miután a főáramú közgazdaságtan korábban évtizedeken keresztül a szociológia és a szociálpolitika területére externalizálta azt, két olyan tudományágéra, amelyet a főáramú közgazdászok jelentős része lekezelő módon annak ellenére sem igazán követ, hogy ezeknek az esetek nagy részében sokkal több releváns gyakorlati mondanivalójuk van a való világról, mint az alternatív valóságot megteremtő neoklasszikus közgazdaságtannak. Ehhez az egyenlőtlenségi vonulathoz tartozik még Galbraith (2012, 2016), Milanovic (2012), Saez és Zucman (2019), illetve az offshore adóelkerülés kérdését feszegető Saez és Zucman (2019) is. Az irányzat megmarad a keynesiánus keretek között annyiban, hogy a válságot alapvetően a neoliberalizmus okozta egyenlőtlenségek által létrehozott alulkeresleti problémaként fogja fel, amely szerinte orvosolható lenne progresszívabb adókkal, az offshore korlátozásával, az alsó osztály keresletének visszaállításával.

Minskyánusok

A *minskyánusok* tulajdonképpen szintén a posztkeynesiánusok al csoportja. A 2008-as pénzügyi válság tükrében érdemes őket kiemelten kezelni, mert igen fontos mondanivalójuk van a pénzügyi rendszer és a hitelezés tekintetében.

Hyman Minsky munkássága élete során szinte végig a periférián volt. Kívülről kritizálta a neoklasszikus szintézist, felhívva a figyelmet arra, hogy a DSGE-modellek belső logikája képtelen a kapitalizmus inherens instabilitásának modellezésére. Ezek a modellek ugyanis úgy vannak megalkotva, hogy „exogén sokkok” után automatikusan egyensúlyi irányába törekednek. Nem található meg bennük számos olyan tényező, amelyek a ténylegesen működő gazdaságot az instabilitás irányába viszik: pl. a Keynes által is kiemelt fontosságú bizonytalanság, a buborékok kialakítására képes tőkeeszközök, az adósság, illetve mindezek előtt az instabilitásért komoly mértékben felelős pénzügyi rendszer (Minsky 1963).

Minsky jelentőségét igazából a 2008-as válság után ismerték fel, amikor is *pénzügyi instabilitási hipotézise* (Minsky 1986) hirtelen rendkívül népszerű lett. Ebben arra hívja fel a figyelmet, hogy a pénzügyi szektor prociklikusan hat a konjunktúraciklusokra, amennyiben optimista időszakban a bankok egymással versengve felelőtlenül túlhitelnek, recesszió idején pedig a kelleténél is jobban behúzzák a féket, olyan vállalkozásoktól is megtagadva a forrásokat, amelyek üzleti terve egyébként stabil lábakon áll. Minsky a kapitalizmust olyan rendszernek látta, amely egyfelől elősegíti a kreativitást (Minsky doktori témavezetője a kapitalizmus kreativitásának hangsúlyozásáról ismert Joseph Schumpeter volt), ugyanakkor hajlamos a túlzott optimizmusra is, majd az összeomlásra, ezzel pedig inherens módon ciklikusságot hoz létre. Mivel a technológia folyamatosan átalakítja a gazdaság lehetőségeit, a jövő pontos előrejelzésére nincs lehetőség. A befektetők a jövővel kapcsolatos anticipációikban nem tudnak másra hagyatkozni, mint a Keynes által is

kiemelt közvélekedésre. Ez azonban a nyájhatás következtében rendszeresen túlzott optimizmushoz vezet, ami magas magánadósság-állomány felhalmozódását okozza. Az így keletkezett buborék kidurranásának a tőkeáttétel és a felhalmozott magánadósság miatt drámai továbbgyűrűző hatásai lehetnek. A 2008-as válság kitűnő példa erre.

A magánadósság jelentőségét a ma élő közgazdászok közül a 2008-as válságot is elő-rejelző Steve Keen képviseli a legmarkánsabban. Keen egyetért az alább tárgyalandó modern monetáris elmélet (MMT) szerzőivel abban, hogy a saját valutában felhalmozott államadósság bármikor visszafizethető, hiszen az állam nyomtathatja saját pénzét. Az igazi veszélyt a nyilvánosságban kevésbé problematizált magánadósság jelenti, hiszen azt teljesen vissza kell fizetni, pénznyomtatásra itt nincs lehetőség: léptékekkel nagyobb tehát a csőd valószínűsége. Keen (2017) részletesen elemezte a magánadósság szerepét a közelmúlt válságainak kialakulásában, szembeállítva azt a főáram által központi problémának beállított államadóssággal. Érdemes itt emlékeztetni a Reinhart–Rogoff-botrányra. A két prominens főáramú közgazdász közzétett egy tanulmányt (Reinhart és Rogoff 2010), amely szerint az államadósság bizonyos szintje fölött a növekedés negatívba fordul. Az Amherst három közgazdásza, Herndon, Ash és Pollin (2014) viszont kimutatta, hogy a Reinhart–Rogoff-tanulmány súlyos adatkezelési és számítási hibákat tartalmaz, következtetési tévesek. Amire azonban ezt a szerzők is belátták, félrevezető következtetéseik széles körben elterjedek, és ma is jelentős befolyással bírnak a fiskális konzervatív főáramban.

Keen a brit közgazdász, Wynne Godley munkásságára alapozva hangsúlyozza, hogy az állami deficitek hasonlóan képesek a magángazdaság rendszeres összeomlásait ellensúlyozni, mint egy légkondicionáló a szobában a meleget. Amennyiben az állam kiegyensúlyozott költségvetésre vagy akár többletre törekszik válság idején, akkor effektíve adóztatással forrásokat von el az amúgy is forráshiányos magángazdaságból, amely forrásokat aztán ő maga nem költi el – ezzel súlyosbitva a válságot. Ezzel szemben a deficit-finanszírozással az állam új forrásokat juttat a gazdaságba, ami a multiplikátorhatáson keresztül keresletet teremt a magángazdaságban. Ahogy Paul Krugman 2009-ben saját blogján fogalmazott: „a[z állami] deficitek mentették meg a világot!”⁸ A neoliberais politikai mozgalmak fiskális konzervativizmusa azonban ezt az ellensúlyozó hatást kiiktatja, ami mélyíti a gazdasági ciklusok volatilitását.

A főáramú DSGE-modelleket kiváltani hivatott minskyánus modell központi tézise, hogy a gazdaság aggregát kiadásai nagyjából megfelelnek a GDP-nek, illetve a hitelezésnek. E két tényezőtől azonban a hitelállomány jelentősen volatilisabb, sőt képes negatívra váltani. Keen (2017) empirikus megfigyelései szerint a jelentősebb gazdaságokban a magánhitelek állománya exponenciálisan emelkedő tendenciát mutatott az elmúlt évtizedekben. A válság kirobbanása tehát két tényezőtől függ: az adott ország már felhalmozódott hitelállományának méretétől, illetve a növekmény dinamikájától.

A modern monetáris elmélet

A modern monetáris elmélet (Modern Monetary Theory, MMT) szintén a posztkeynesiánus közgazdaságtan része. Azonban a monetáris politikát gyökeresen felforgató önálló

8 Krugman blogja a New York Times oldalain, *The Conscience of a Liberal*, 2009. július 15-ei bejegyzés.

mondanivalója van, amely ráadásul hatást gyakorol a fiskális politikára, illetve közvetetten az iparpolitikára és a foglalkoztatáspolitikára is.

A 2008 utáni keynesiánus comeback, a monetáris mennyiségi lazítás jellegzetessége, hogy a pénzügyi expanziót vállalati részvények és kötvények, illetve a másodlagos piacon állampapírok felvásárlására fordítja. Ennél radikálisabb megoldást javasol a modern monetáris elmélet (Kelton 2020; Mitchell, Wray és Watts 2019; Mosler 2013; L. R. Wray 2006, 2015; R. Wray 2020), melynek központi mondandója, hogy az állam soha nincs pénzszűkében, ha értelmes közösségi célt (oktatás, egészségügy, infrastruktúra stb.) kíván megfinanszírozni. Az állam költségvetése ugyanis – szöges ellentétben a neoklasszikus iskola álláspontjával – nem hasonlatos a háztartásokéhoz. Az állam saját valutát nyomtathat, míg a háztartás nem. Ebből többek között az a neoklasszikus főáramtól eltérő állítás is következik, hogy az állam ténylegesen nem szorul adókra a kiadásai finanszírozásához. A jegybank ugyanis bármikor képes kamatmentesen megfinanszírozni a kormányzat kiadásait. Az MMT elutasítja a független jegybank koncepcióját. Egyrészt álságosnak tartja a függetlenség deklarálását. A jegybank ténylegesen sosem független, maximum a demokratikus ellenőrzés helyett egy szűk episztemológiai közösség kontrollja alá kerül, mely parciális érdekeket követ (gyakori példa: árstabilitás *versus* növekedés). Az endogén pénzteremtés miatt pedig a jegybank nem független a kereskedelmi bankrendszerrel szemben. Másrészt, amennyiben komolyan vesszük, hogy a jegybanki függetlenség indoka az, hogy a monetáris politikát ne cincálhassák szét parciális lobbierdekek, akkor logikus a fiskális politikát is szakértői ellenőrzés alá vonni a jelenlegi demokratikus kontrol helyett, hiszen tapasztalat, hogy azt folyamatosan parciális érdekek szaggatják. Erre egyébként történt kísérlet a különböző költségvetési tanácsok felállításával.

Ez egyben azt is jelenti, hogy az államadósság piaci értékesítése fölösleges, sőt káros. A hozammal eladott állampapírokhoz kötődő kamatkidadásokat ugyanis az állam már nem tudja esélyteremtésre, a szegények felzárkóztatására fordítani. Megvásárolni ezeket a papírokat pedig azok képesek, akiknek megtakarításaik vannak, ők viszont kamatot keresnek rajta. A piacon értékesített állampapír tehát gyakorlatilag egyfajta jövedelemtranszfer a szegényektől a gazdagabbak felé (Hager 2016). A közvetítésből pedig a pénzügyi cégek húznak hasznot (Mazzucato 2020). Az MMT szerint mindezek megszüntethetők és megszüntetendők.

A neoklasszikus elmélet ellenvetése az MMT-vel szemben, hogy az hiperinflációt okoz. Ezt a pénz mennyiségi elméletére alapozza, amely abból indul ki, hogy a kibocsátás stabil a forgásban lévő pénzmennyiség növekedése mellett. Ez azonban indokolatlan feltételezés. Ahogy azt már említettük, empirikusan megfigyelhető, hogy a gazdaság még konjunktúra idején sem termel teljes kapacitáson, recesszióban pedig definíciószerűen nem. A kereslet növelésére növekvő kibocsátással reagálnak a cégek, infláció nem keletkezik.

Az MMT szembehelyezkedik a főáramú közgazdaságtan azon nézetével is, mely szerint a kormányzati deficit kiszorítja a magánberuházásokat azáltal, hogy verseng velük a hitelpiacon. Az állami deficit nem szűkíti a magángazdaság forrásait, hanem új forrásokat teremt, ahogy azt Godley nyomán már részleteztük.

A szintén a modern monetáris elmélet iskolájához tartozó Tcherneva (2020) kidolgozta a monetárisan finanszírozott állami munkagarancia-program rendszerét is. E szerint az állam bármely időszakban képes olyan értelmes, társadalmilag hasznos munkát

biztosítani polgárok tömegeinek, melyeket a magángazdaság nem képes vagy nem hajlandó ellátni. Hiány nem az értelmes feladatokból van, abból rengeteget tud bárki felsorolni az orvosoktól, ápolóktól az idősgondozókon és tanárokon keresztül a természetvédelemig és a minél gyorsabb zöld átmenet megvalósításáig. Az állami munkagarancia-program nem átmeneti közmunka, hanem stabil közalkalmazotti, önkormányzati vagy civil állást biztosít érdemi fizetésért, tartós társadalombiztosítási jogviszonnal. Egyben szabályozza a gazdaságon belüli kvázi minimálbért is, hiszen ennél az összegnél kevesebért nem éri meg elhelyezkedni a magángazdaságban. Mitchell és Fazi (2017) szerint ez az alternatíva még azokat is meggyőzi, akik továbbra is szkeptikusak a jelenleg amúgy rendkívül népszerű feltétel nélküli alapjövedelem programokkal szemben. Illetve megoldást jelenthet az automatizáció okozta tömeges munkahelyvesztésre is, amennyiben az állam képes monetárisan megfinanszírozni az átállást a nem automatizálható és nem is automatizálható „embertől emberig” munkákra.

Az MMT nagy hangsúlyt fektet annak kidomborítására, hogy a pénzügyi rendszer endogén, azaz a pénzteremtés akkor is történik, amikor a kereskedelmi bankok hiteleznek. Ahogy már hangsúlyoztuk, ez egyben azt is jelenti, hogy a Friedman-féle monetarizmus megvalósíthatatlan, hiszen az állam nem képes kontrollálni a forgásban lévő pénz mennyiségét. Az MMT azonban továbbra is meghagyná a kereskedelmi bankok működését. Az inflációt a kibocsájtási kapacitások növelésével és adóztatással kívánja kordában tartani. Ennél radikálisabb vonulat a *szuverén pénz* elmélete (Dyson, Hodgson és van Lerven 2016; Huber 2016), amely a kereskedelmi bankokat is állami ellenőrzés alá vonná. Fő indoka erre az, hogy az MMT minden előnye ellenére meghagyná a privát kereskedelmi bankok pénzteremtési lehetőségét, ami nem orvosolja a Minsky által azonosított eredeti problémát, a pénzügyi rendszer által prociklikusan serkentett gazdasági konjunktúraciklusokat.

Klasszikus iskola

A makróökonómia reformjában egyesek a neoklasszikusok előtti klasszikus iskolához, mindenekelelt Ricardóhoz és Marxhoz nyúlnak vissza. Most ezeket az irányzatokat mutatjuk be.

Valós verseny

Anwar Shaikh amerikai közgazdász megfogalmazta a valós verseny, illetve a turbulens szabályozás elméleteit (Shaikh 2018). Kritikája szerint nemcsak a neoklasszikus közgazdaságtan alapoz az irreális és meghaladandó tökéletes piaci és egyensúlyi paradigmákra, de a legtöbb heterodox elmélet is. Utóbbiak, amikor cáfolni kívánják a kiindulópontként használt tökéletes piaci és egyensúlyi paradigmákat, egyúttal erősítik azokat, hiszen kritikájuk könnyen különleges esetként értelmezhető az általánosnak tételezett elmélettel szemben. Shaikh egy egészen új leírást javasol, a *valós verseny* elméletét, melyben a szereplők a költségeik és ezen keresztül az árak folyamatos csökkentésével igyekeznek kiszorítani versenytársaikat. A turbulens szabályozás pedig azt jelenti, hogy a szereplők folyamatosan alul-, illetve felüllövik a gazdasági változókat (bér, ár, *markup*, profitráta)

mozgó attraktor⁹ árait. Bár nézetei alapján Shaikh inkább a klasszikus iskolához sorolható, mégis nagymértékben támaszkodik Michal Kalecki munkásságára.

A marxianusok

Míg a keynesianusok és az MMT a kereslet elégtelenségében látja a gazdaság problémáit, addig a marxianus közgazdaságtan a profitabilitásban. Ennek szellemében Tapia (2018) empirikusan vizsgálta a beruházások, illetve a kereslet összefüggéseit a növekedéssel és foglalkoztatással, egymáshoz képest késleltetve. Azt találta, hogy ezek nem igazolják vissza a keynesianus közgazdaságtan tézisét, mely szerint a beruházások hajtják a gazdasági ciklusokat. Szintén vizsgálta a profitabilitás és a növekedés/foglalkoztatás összefüggéseit, itt viszont erőteljes kapcsolatot talált. A marxianusok számára ez visszaigazolja saját nézeteik realizmusát, hiszen számukra a kapitalizmus mozgatórugója a profitabilitás: a vállalkozók beruházási döntéseiket a profitabilitás alakulásának megfelelően hozzák meg. Ahogy ezt már korábban említettük, nemcsak a marxianusok jutottak erre a következtetésre, hanem például a posztkeynesianus Joan Robinson is (lásd a posztkeynesianusokról szóló alfejezetet).

A szintén marxianus Carchedi (2018) vizsgálta Marxnak a kapitalista profitráta csökkenésére vonatkozó központi tézisét is. Úgy találta, hogy a profitráta egészen a hetvenes évekig süllyedést mutat, a marxi tézisnek megfelelően. Ekkor azonban vízszintesre vált, ami csupán annak köszönhető, hogy a neoliberalizmus intézményesülése (mindenekelőtt a szakszervezetek jogosítványainak csökkentése) miatt a hozzáadott értéken belüli bérarány csökken a profit javára. Ha változatlanul tartjuk a profitarányt a GDP-n belül – mutatja ki Carchedi –, akkor az ily módon korrigált profitráta folytatólagos csökkenést mutat. Mindez azt jelenti, hogy a profitráta Marx által előrejelzett hosszú távú süllyedési trendje empirikusan visszaigazolható. A profitabilitás csökkenését csak ideiglenesen tudta ellensúlyozni a GDP profitarányának emelése politikai eszközökkel, ám a hosszú távon tapasztalható mélyebb trendet ez sem tudja megakasztani. A marxianusok szerint tehát a kapitalizmus önfelszámolója valós lehetőségként merül fel már középtávon is.

Az intézményi közgazdaságtan

Jelentős eredményeket mutathat fel a 2009-es válság óta az intézményi közgazdaságtan is. Ebbe a kategóriába gyakran a közszektoral szemben kritikus iskolákat szokás sorolni. Az intézményi közgazdaságtan kifejezés azonban szélesebb értelemben magába foglal bármely olyan irányzatot, amely a gazdaság elemzéséhez az azt megalapozó jogilag vagy puhábban értelmezhető „intézményeket” (szervezetek, szokások, értékek, korrupció stb.) elemzi.

Miközben a hidegháború korszakában a világot mentálisan a „kapitalizmus” és a „kommunizmus” két táborára osztották, az utóbbi globális bukásával világossá vált, hogy a kapitalizmus egységes kezelése messzemenően leegyszerűsítő. A *kapitalizmus válfajai* kutatási programot Hall és Soskice (2001) korábbi könyve inspirálta, de számos más

9 Nem egy fix pont, hanem egy olyan érték, amely körül az adatok ingadoznak.

modellt is sikerült azonosítani. Kiemelkedik ezek közül a távol-keleti fejlesztőállam irodalma, melyet megalkotója, C. A. Johnson (1982; 1994) Japán esetére vonatkozóan dolgozott ki, ám azóta az ázsiai kistigrisekre ugyanúgy alkalmazták, mint a fenomenális felzárkózást produkáló óriásra, Kínára. Az egyik legfontosabb kérdésre adja meg ez az értelmezési keretet: a világgazdaság súlypontjának fokozatos áthelyeződésére a távol-keleti térségbe. Szintén fontos kiindulópontot jelentett a Kelet-Európára jellemző külföldiműködőtöke-függő (Nölke és Vliegenthart 2009) versenyállam (Cerny 1997) definíciója, melyet sikerrel alkalmaztak a térség fejlődésének¹⁰ elemzésére (Bohle and Greskovits 2012; Drahokoupil 2008; Drahokoupil and Myant 2010).

Az állam kiemelkedő szerepét a piaci cégek támogatásában nemcsak a kapitalizmus válfajaira vonatkozó, hanem az iparpolitikával foglalkozó irodalom is hangsúlyozza. Kiemelkedik ebből a 2009 utáni irodalomban Marianna Mazzucato olasz-amerikai közgazdász, akinek első könyve (Mazzucato 2015) az állam kutatás-fejlesztésben és innovációban betöltött kulcsszerepét mutatja be, cáfolva többek között az államtól független magángazdaság innovációs fellegvárának tételezett Szilícium-völgy mítoszát. Második könyvében (Mazzucato 2020) a GDP-mutató elemzésén keresztül mutatja be, hogy mennyire félre-reprezentált az az értékteremtés a főáramú közgazdaságtanban, amely a magánszektor felül-, az államot és a háztartásokat pedig messzemenően alulreprezentálja. Hasonló Ha-Joon Chang koreai közgazdász munkássága a Cambridge-i Egyetemen. Fő témája a fejlett és a fejletlen országok gazdaságpolitikai mozgástere. Könyveiben (Chang 2002, 2009, 2012) bemutatja, hogy bár a fejlettebb államok ma már tipikusan a Washingtoni Konszenzus (szabadkereskedelem, liberalizáció, minimális állam) alapelveit hirdetik, amikor ők maguk fejletté váltak, akkor bizony azt aktív állammal és protekcionizmussal érték el.

Szintén az intézményi közgazdaságtanhoz tartozik a 2009-es Nobel-kitüntetett Elinor Ostrom munkássága. Elemzéseiben (Ostrom 1990) bemutatja, hogy a jószágok közösségi használata és kormányzása hatékonyabb tud lenni akár mind az individualizált piaci koordinációnál, mind pedig az állami tulajdonlásnál és irányításnál. Az általa elindított kutatási programnak mindenekelőtt a fenntarthatósággal összefüggő útkeresésben van jelentősége.

Nemnövekedés

Hosszú évtizedeken át tartotta magát a nézet, hogy a szegénység felszámolásának kulcsa a növekedés. Ideológiai hozzáállástól függetlenül gyakorlatilag az összes közgazdasági iskola a gazdasági növekedést tartotta a gazdaságpolitika alapcéljának. A politikai szintéren ugyancsak konszenzus volt: szociáldemokraták is elfogadták a növekedési konszenzust, hisz ez változatlan béarány (bér/GDP) mellett az alsó osztály életszínvonal-javulását jelentette. De még a szovjet típusú államkapitalista¹¹ rezsimék is a gazdaság, ezen belül pedig az ipari bázis bővítését tekintették elsődleges céljuknak.

¹⁰ A 2010 előtti és utáni magyarországi kapitalizmusmodell fejlődésének elemzéséről a kapitalizmus válfajai paradigmában lásd Fabry 2019; Pogátsa 2016; Scheiring 2020; Éber 2020; Sebők 2019.

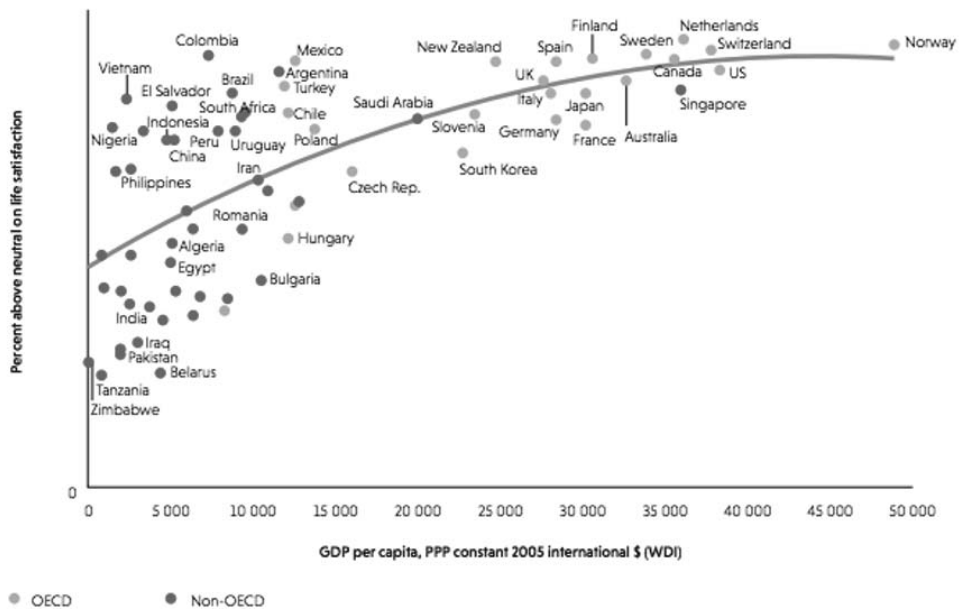
¹¹ A közkeletűen államszocialistának nevezett rezsimék valójában inkább államkapitalisták voltak. Lásd: Cliff 1974.

Mindez a GDP-mutató kiemelt szerepéhez vezetett. A neoliberalizmus évtizedei (kb. 1973–2008) után azonban világossá vált, hogy a növekedés már az életszínvonal szempontjából sem jelent megfelelő megoldást – sem nemzetállamon belül, sem pedig azok között. Az elosztási kérdések (a bérrány csökkentése a profit javára, az adórendszer kialakulása, a jóléti alrendszerek visszaszorítása) torzulása miatt a növekedés nem hozta meg a várt eredményt: a dagály nem minden csónakot emelt fel, csak a jachtokat. Ismert módon a neoliberalizmus évtizedei alatt a nyugati középosztály helyzete stagnált, a szegényeké romlott, miközben a felső 1% szupergazdaggá vált. A középosztály és a szegények életszínvonalának alakulása levált a GDP-növekedéséről.

Pickett és Wilkinson (2010) bemutatja, hogy az emberi fejlettségi mutatók egy bizonyos egy főre jutó szint felett már nem a gazdasági növekedéstől függenek, hanem az egyenlőség fokától. A GDP növekedése csupán a szegényebb országok esetében hozza el az étellel való elégedettség növekedését, ott viszont nagyon meredeken. A görbe magasabb egy főre jutó GDP-szint mellett kilapul:

1. ábra. Az étellel az átlagosnál elégedettebbek aránya és az egy főre jutó GDP

Happiness and income per capita

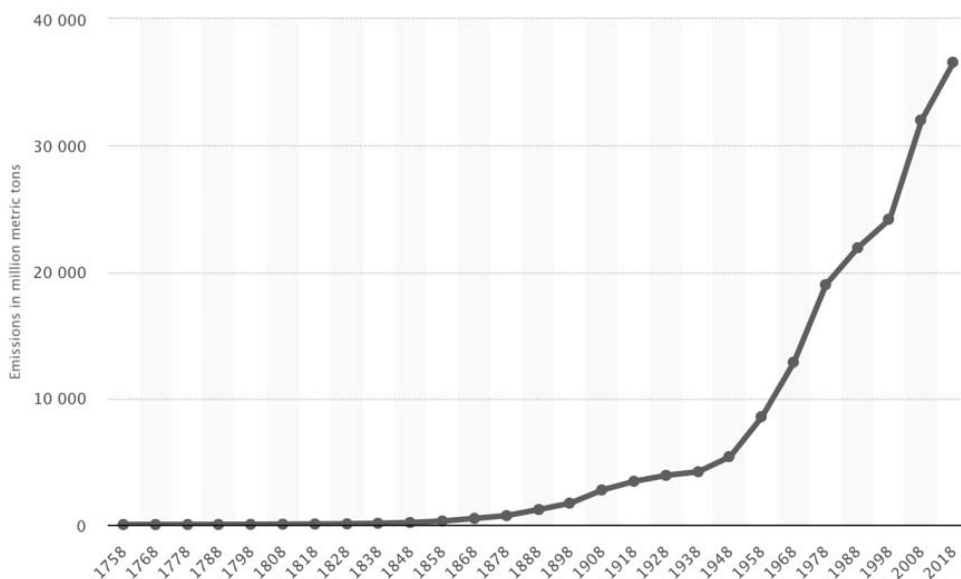

Source: Chattopadhyay and Graham (2011) calculations using World Values Survey (for Life Satisfaction) and World Development Indicators, The World Bank (for GDP per capita)

Forrás: Chattopadhyay és Graham 2011.

Mindeközben világossá váltak a növekedés ökológiai korlátai is. A gazdasági növekedés egyértelműen a károsanyag-kibocsátás bővülésével járt együtt. Ha csak a legfontosabbat, a CO₂-t vizsgáljuk, azt látjuk, hogy annak kibocsátása együtt mozgott a gazdasági növekedéssel:

2. ábra. A világ teljes CO₂ kibocsátásának alakulása, millió metrikus tonna

Forrás: Statista.

Márpedig a globális CO₂ kibocsátás további növelésére nincs lehetőségünk, sőt a Párizsi Éghajlatváltozási Egyezmény klímacéljai értelmében ma már annak jelentős *csökkentésére* lenne szükség. Ráadásul a CO₂ a gazdasági tevékenységnek csupán egyetlen káros következménye. A teljes lista igen hosszú, magában foglalja a metánt, a tengereket elárasztó műanyagokat, a termőföldek végletes állagromlását, az esőerdők kiirtását, a biodiverzitás fatális csökkenését stb.

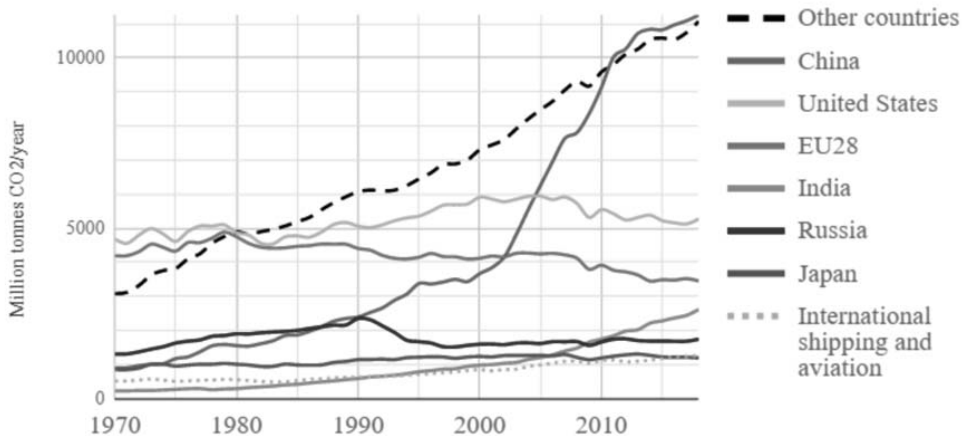
E megfontolások alapján a nemnövekedés közgazdaságtana azt fogalmazza meg, hogy a gazdasági növekedésnek le kell állnia. Egészen egyszerűen nem folytatható az a gazdasági rendszer, amely a GDP növekedését helyezi a középpontba.

Ellenérvként gyakran megfogalmazódnak techno-optimista scenáriók, amelyek szerint megfelelő technológiai váltással a CO₂-kibocsátás a továbbiakban nem fog együtt bővülni a gazdaság növekedésével. Az Európai Unió CO₂ kibocsátása például az elmúlt időszakban levált a gazdasági növekedésről. (Az Egyesült Államoké nem.) Mindez azonban csak azért volt lehetséges, mert fizikai termelés nagy része kihelyeződött a globális délre, mindenekelőtt Kínába és Indiába, ahol a CO₂-kibocsátás drámaian emelkedett. Ezenfelül a nemzetközi szállítmányozáshoz kötődő kibocsátás is jelentős mértékben nőtt.

Ami tehát a kibocsátás leválásaként jelenik meg a globális északon, az valójában nem más, mint újrendeződés. A teljes globális kibocsátás nem csökken, és nem is tud csökkenni nemnövekedés nélkül. A techno-optimista scenáriók hamisak (Hickel és Kallis 2020).

3. ábra. CO₂-kibocsátás a világ egyes nagyrégióiban

World fossil carbon dioxide emission 1970-2018

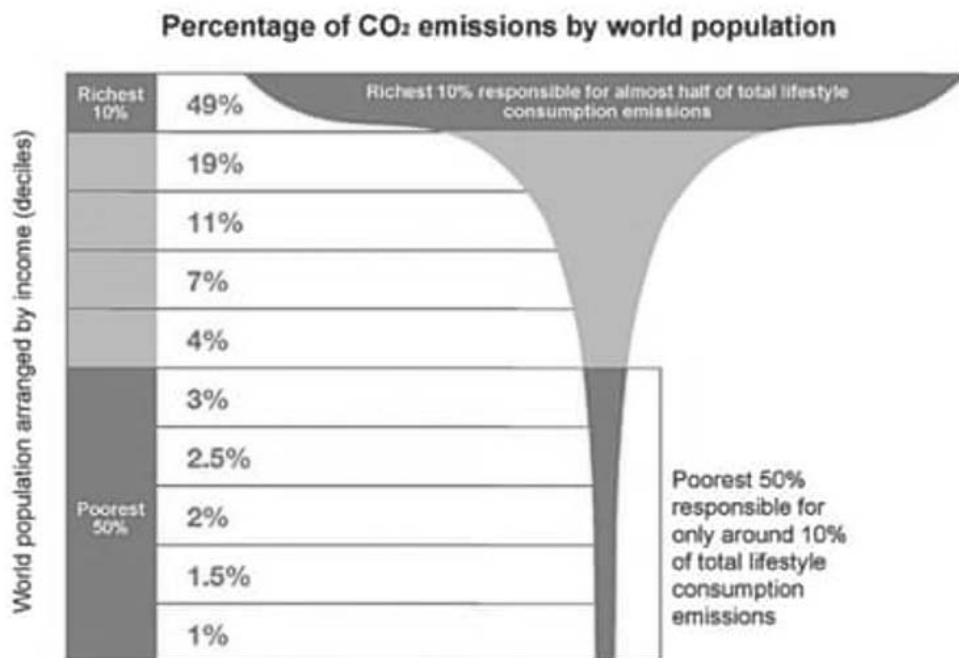
Forrás: Crippa et al. 2019

Érdeemes néhány szót szólni az alternatív scenárióról is: a jelenlegi gazdasági folyamatok folytatódásáról, amelyet gyakran úgy állítanak szembe a nemnövekedés gondolatával, mintha ez a scenárió a folytatólagos növekedést jelentené. Ez azonban nem így van. A globális klímaháztartás felborulása, a szélsőséges környezeti jelenségek megszorodása, a nagyobb volatilitás miatti környezeti károk, a szárazságok, aszály, illetve máshol az áradások, az emiatt meginduló népvándorlás és háborús konfliktusok ebben az alternatív scenárióban is egyre erősödő gazdasági csökkenést jósolnak. Az Egyesült Államok negyedik Nemzeti Klímaváltozási Jelentése (2018) például 10%-os GDP-csökkenéssel számol ebben a scenárióban. A híres Stern-jelentés (2006) pedig évről évre a GDP 5%-ának elvesztésével számol hosszabb távon, távlatosan.

Amennyiben elfogadjuk, hogy a globális gazdaság nem növekedhet már tovább, azonnal kemény elosztási kérdésekkel szembesülünk mind nemzeti, mind globális szinten. Az ugyanis tény, hogy a világ népességének jelentős része még mindig nagyon alacsony szinten él. Ezek azok az emberek, akik a fenti elégedettség/GDP összehasonlításban (1. ábra) a görbe függőleges részén helyezkednek el. Az ő életszínvonaluk növeléséhez bizony a fogyasztásuk növelésére lesz szükség, anélkül tehát, hogy ez a globális összkibocsátást növelné. Könnyű belátni, hogy ez másképp nem valósulhat meg, mint masszív újraelosztással a világ kisszámú nagyon gazdag lakosától a nagyszámú szegény felé.

Hogy milyen mértékű újraelosztásra van szükség, azt jól illusztrálja az Oxfam híres „pezsőspohár” ábrája, amely azt mutatja be, hogy a világ különböző életszínvonalú polgárai milyen arányban felelősek a CO₂-kibocsátásért:

4. ábra. Globális jövedelmi tizedek CO₂-kibocsátásai

Forrás: Oxfam

Az ábrából világosan látszik, hogy a globális legfelső 10% felelős a CO₂-kibocsátások majdnem feléért, a legfelső 20% majdnem a 2/3-áért. Ehhez képest a legalsó 50% életvitelile mindösszesen a globális CO₂-kibocsátás tizedéért felelős. Teljesen világos, hogy a koncentráltan magas fogyasztás párosul itt koncentráltan magas kibocsátással. Ez egybeváág a globális egyenlőtlenségekkel kapcsolatos ismereteinkkel: az Oxfam már 2017-ben a davosi világgazdasági csúccsal egy időben azt jelentette, hogy a világ nyolc leggazdagabb személyének ugyanannyi vagyona van, mint a legszegényebb 3,6 milliárdnak.

Az életvitelt alátámasztó erőforrások masszív újraelosztására van szükség, ha nemnövekedés mellett kívánjuk felszámolni a világszegénység problémáját. Egyrészt ezt kívánják meg az ezzel foglalkozó tudósok szerint az igazságossági alapelvek, főleg egy olyan világban, ahol a szegények szegénysége történelmi folyamat eredménye: először a direkt gyarmatosításé, annak felszámolása után pedig – ahogy ezt a világrendszer- és függőségi elméletek bemutatják – a kevésbé nyilvánvaló, ám annál erősebb gazdasági függőségek meghatározottságának eredménye. Egyszerűbben fogalmazva: a globális észak transznacionális vállalatai és kereskedelempolitikája továbbra is kizsákmányolja a fejletlenebbeket. A rostowi fejlődési modellel (Rostow 1960) szemben, amely úgy képzeleli el az országokat, mint egymástól független futókat párhuzamos sávokban, a valóságban az országok között továbbra is meghatározó függőségi viszonyok vannak. Amikor

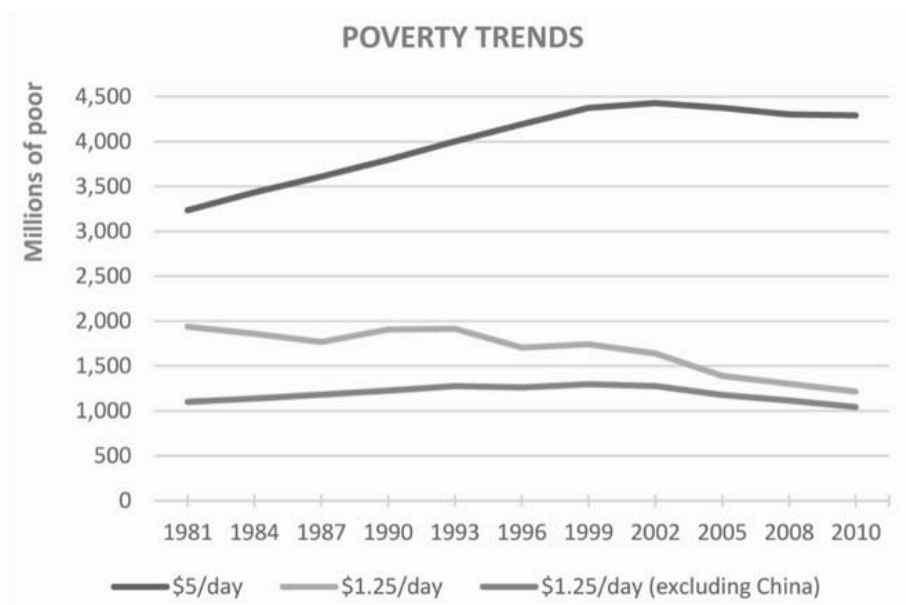
a gyarmatosítás véget ért, úgy 1960 környékén, a világ leggazdagabb országában 32-szer volt magasabb az egy főre jutó jövedelem, mint a legszegényebben. 2000-re ez a szorzó 134-szeresre emelkedett (Hickel 2018).

Másrészt pedig amennyiben a globális újraelosztás nem valósul meg, akkor páratlan mértékű erőszakos konfliktus (háborúk, migráció, menekültválságok stb.) jelezhető előre.

A 2008 előtti időszakot tekintve elterjedt egyfajta hurráoptimizmus a szegénység felszámolásával kapcsolatosan (Pinker 2019; Rosling, Rönnlund és Rosling 2018).¹²

Hickel (2018) azonban bemutatja, hogy az ENSZ folyamatosan manipulálja a világszegénységgel kapcsolatos adatait, irreálisan alacsony küszöbértékeket alkalmazva. A 2016-os Atkinson-jelentés a világszegénységről a fejletlenebb országok esetében a \$3,20 mutatót ajánlja, a fejlettebbeknél az \$5,50-et. E limitek alapján vagy 2,4 milliárd szegény lakja ma a Földet. Az USA Mezőgazdasági Minisztériuma szerint \$6,70-ra van szükség ahhoz, hogy az étkezés, az öltözködés, a lakhatás és a közlekedés összes igényét kielégíthessük. Peter Edwards brit közgazdász szerint ez a limit \$7,40, a New Economics Foundation szerint \$8, ennyiből lehetne a gyermekhalandóságot a globális átlagra szorítani. Megdöbbentő módon a fejlődő országok nemzeti szegénységi küszöbeinek átlaga 2014-ben \$5 volt, azóta magasabb. A harvardi közgazdász Lant Prichett szerint nincs oka annak, hogy ne az USA hivatalos szegénységi küszöbét, a \$15-t használjuk.

5. ábra. Az éhezők száma globálisan, különböző szegénységi küszöbökkel számolva, Kínával és Kína nélkül

Forrás: Hickel 2018

12 Pinker könyvét Bill Gates minden idők legkedveltebb könyvének mondta.

Hickel szerint, ha például a \$7,40-es küszöböt használnánk, akkor a világ szegénysége a nyolcvanas évek óta egyáltalán nem csökkent, hanem 3,2 milliárdról 4,2 milliárdra nőtt volna. A kínai javulás nélkül a világ népességének 60-70%-a konstansan szegénységben élt és él. A második legsikeresebb térség a szegénység megszüntetése tekintetében a latin-amerikai volt az úgynevezett Pink Tide alatt, ismét csak a kapitalista viszonyok szűkítésével. Kelet-Ázsián kívül a legszegényebbek jövedelme évente nem többel nőtt 1981 óta, mint két centtel.

A neoliberais kapitalizmus apológiai helyett az irdatlanul lassú ütem helyett – az adatokat nem megfelelően kezelve – sikerről beszélnek. Maga az a tény, hogy a helyzet szerintük nem romlik, ünneplésre ad okot. A Yale filozófusa, Thomas Pogge azonban amellet érvel, hogy a globális egyenlőtlenségek esetében a morális mérce nem a múltbéli helyzet kell hogy legyen, hanem az, hogy a jelenlegi lehetőségeink alapján milyen javulásra lenne lehetőségünk (Cimadamore, Koehler és Pogge 2016; Pogge 2007). Márpedig Hickel szerint ebből a szempontból még sosem voltunk ilyen kedvező helyzetben a történelem során. Az emberiségnek minden eszköze meglenne a helyzet azonnali megoldására. Ahhoz, hogy a bolygó minden egyes lakosát a \$7,40-es szint fölé emeljünk, nem lenne többre szükségünk, mint hogy az e szint alatt élőknek engedjük át a világ legmagasabb jövedelmű tizede jövedelmének nem több mint 7 százalékát.

Branko Milanović, a világ vezető globális egyenlőtlenségi szakértője kiszámolta,¹³ hogy ha mindenki a globális átlagon élne, akkor az ma fejenként \$5500 körül lenne. Érdekes megjegyezni, hogy a globális egyenlőtlenségek olyan mértékűek, hogy ez a Föld teljes lakosságához mérten alulról a 73-ik százalékhoz esik. Azaz ha mindenki a jelenlegi világátlagon élne, akkor ez (a Föld országaihoz képest rendkívül magas, az ismert módon egyenlőtlen Dél-Afrikánál magasabb) 0,65-ös jövedelmi Gini leszorítása lenne nullára. Az életszínvonal-hatás a fejletlen világban nyilvánvalóan jelentős emelkedés lenne, ám a fejlettebb világban igen komoly visszaesés az egy főre jutó jövedelemben. Milanović szerint egy ekkora „visszafordulás” politikailag kivitelezhetetlen a nyugati világban.

Vitapartneri azonban arra emlékeztetnek, hogy ezen az életszínvonalon az USA a hetvenes évek közepén élt. Egyáltalán nem vállalhatatlan szint, a boldogságindexek még magasabbak is voltak. Az Európai Unió átlaga például 40%-al alacsonyabb, és egyáltalán nem élhetetlen hely. Az egyik fontos változás, hogy magánfogyasztás helyett sokkal több közösségi fogyasztásra van szükség (oktatás, egészségügy, közlekedés stb.). Ez jelentősen hatékonyabb, és csökkenti az egyes személyek által a kiadásaihoz szükségesen megtermelt jövedelmet.

Másrészt a költségek csökkentése szintén csökkenti az azok megszerzéséhez szükséges termelés mennyiségét. Példa erre az orbitális lakások problémája, amelyek korlátozása után jóval kisebb jövedelemből is meg tudunk élni.

Az ENSZ 2015 utáni fejlesztési célkitűzése az, hogy 2030-ra megszüntesse az extrém szegénységet, melyet \$1,25-ben definiál (2005 PPP). Szakértők szerint azonban az \$5-os célkitűzés lenne a reális, ez ugyanis jobban fedi az ember alapvető szükségleteinek teljesülését.

¹³ https://glineq.blogspot.com/2017/11/the-illusion-of-degrowth-in-poor-and.html?m=1&fbclid=IwAR14Lb3E06T_YjlbPoWwO8l7KUuUJaEixmQh_P29MiDHYbwRvDViZdEVA

Woodward (2015) rámutat arra, hogy jelenlegi gazdasági rendszerünkben a globális szegénység felszámolása nemcsak hogy nem fog megtörténni, de nem is történhet meg. Szerinte ha az elmúlt évtizedek trendjeiből indulunk ki, akkor azt kell látnunk, hogy a növekedésnek mindösszesen 5%-a ment a legalsó 60%-hoz. *Ha ez a trend folytatódik, akkor még több mint száz évre lenne szükségünk ahhoz, hogy mindenki \$1,25 fölé, és 207 évre ahhoz, hogy a sokkal realisabb szegénységi plafont jelentő \$5 fölé kerüljön.* És mindehhez olyan mértékű globális gazdasági növekedésre lenne szükség, amely a máris tarthatatlanul nagy globális gazdaságot 175-szörösen megtöbbszörözné. Ez 175-ször annyi bányászat, gyártás és fogyasztás. Ha pedig Milanović \$5500-os jelenlegi világátlagát szeretnénk elérni, az már minden planetáris korlátot messze túl lenne.

Egyértelmű tehát, hogy nemnövekedés, sőt a fejlett világ kibocsátásának csökkentése nélkül nincs megoldás a globális klímaválságra. És egyértelmű az is, hogy egyáltalán nem lehetünk elégedettek a globális egyenlőtlenségi folyamatokkal.

Behavioristák

Ahogy láttuk, a dogmatikusabb neoklasszikusok alapvetése szerint a közgazdaságtan alanya az individualizált és hiperracionális *homo oeconomicus*. A puhább változat hívei, az újkeynesiánusok legalább elfogadják, hogy a gazdaságban nem tökéletes az információ-áramlás. Nagy erőfeszítéseket tesznek az *információs aszimmetriák* modellezésére. Ahogy a behaviorista iskola kiemeli, mindez azonban még mindig nem elég ahhoz, hogy a tudományos elméleteket megfelelő mértékben közelítsük a valósághoz.

A behaviorista iskola, más néven a viselkedés-közgazdaságtan bemutatja, hogy nem egyszerűen arról van szó, hogy racionális aktorok között egyenlőtlenül oszlanak meg az információk. Maguk az aktorok, az emberek azok, akik messzemenően irracionálisak. Ami pedig egészen más kiindulópontot jelent. Az 1978-ban Nobel-díjjal jutalmazott Herbert A. Simon már széles körben megismertette a világgal a „korlátolt racionalitás” fogalmát: azt, hogy a valódi világban korlátos időn belül, elégtelen információk alapján hozunk döntéseket. Azaz még a racionális ágens neoklasszikus kiindulópontja is elfogadhatatlanul idealizált, nem is szólva a későbbi, már említett hiperracionális aktorokról, melyek a jövőt, a piac egészét vagy a világ összes többi tranzakcióját ismerik. Ezeket a kiindulópontokat egész egyszerűen el kell vetnie a közgazdaságtan elméletének.

Jelentősen emelte a behaviorizmus elismertségét a Nobel-díjas (2002) Daniel Kahneman, illetve Amos Tversky munkája, amelyben kijelentik (Kahneman 2012), hogy az esetek túlnyomó részében az ember nem teljes racionalitással gondol végig problémákat (lassú gondolkodás), mint mondjuk a matematika esetében, hanem messzemenően leegyszerűsítő hüvelykujjszabályokkal, heurisztikákkal helyettesíti azt.

A behaviorista közgazdaságtan elismertsége szintén sokat nőtt, amikor 2013-ban Robert J. Shiller Nobel-díjat kapott, majd 2017-ben Richard Thaler is. Utóbbi indoklásában explicite szerepel, hogy „bebizonyította, hogy az emberek előrejelezhetően irracionálisak, oly módon, hogy az a korábbi közgazdasági elméleteket cáfolja”.

Összefoglalás: merre tart a közgazdaságtan?

A fentiek alapján elmondhatjuk, hogy ha mindez nem is került még át feltétlenül az egyetemi képzésekbe, és főleg nem a tágabb nyilvánosságba és a gazdaságpolitikába, de a közgazdaságtan jelentős átalakuláson megy keresztül. Episztemológiai értelemben a neoklasszikus főáram hegemoniája megroppant, beleértve annak újkeynesiánus és újklasszikus változatait is.

A behaviorista közgazdaságtan cáfolta, hogy a racionális aktorok létét axiómaként lehetne tételezni. A posztkeynesiánusok megkérdőjelezik azt az elképzelést, hogy a makrogazdaságtan a mikroökonómiából lenne felépíthető. Elutasítják Keynes gondolatainak IS-LM alapú eltorzítását. A minskyánus és modern monetáris elméleti aliskolák vitatják az államadósság központba állítását, és helyette a magánadósság veszélyeire hívják fel a figyelmet. Az MMT ezenfelül a fiskális konzervativizmust is dekonstruálja. Az intézményi közgazdaságtan újításai a korábbi évtizedekben uralkodó piacpárti dogmatizmussal szemben felhívják a figyelmet az állam kulcsszerepére a gazdaság működtetésében. A nemnövekedés iskolája ezen is túlmegy, és magát a gazdasági növekedést mint céltételezést kérdőjelezi meg, mint amely összeférhetetlen a környezeti fenntarthatósággal. Ennek már rendszerszinten is transzformatív ereje van, hiszen azt világosan látni kell, hogy növekedés nélkül viszont a kapitalizmus nem képzelhető el. A marxianus közgazdászok eredményei pedig visszaigazolni látszanak Marx nagyon régi tézisét, miszerint a technológiai fejlődés eredményeképpen a profitráta folyamatosan süllyed, ami szintén a kapitalizmus végének közeledtét vetíti előre.

A fentiek ellenére a közgazdaságtan reprezentációja a főáramú társadalmi nyilvánosságban nem sokat változott. A piaci dogmatizmussal szembeni kritikát a mediatisált *mainstream*ben dominánsan az újkeynesiánusok (Krugman, Stiglitz stb.) jelentik. Mivel a szélesebb közvéleményben a közgazdaságtannal kapcsolatos ismeretek alapvetően a médián keresztül terjednek el, sajnos a diszciplína akadémiai vitái a gazdaságpolitikára sem nagyon hatnak.

Hivatkozott irodalom

- Barro, Robert J. (1989): The Ricardian Approach to Budget Deficits. *Journal of Economic Perspectives* 3(2): 37–54.
- Becker, Gary (1983): A Theory of Competition Among Pressure Groups for Political Influence. *The Quarterly Journal of Economics* 98(3): 371–400.
- Blanchard, Olivier (2016): *Do DSGE Models Have a Future?* Policy Brief 16-11, Peterson Institute for International Economics.
- Blyth, Mark (2002): *Great Transformations: Economic Ideas and Institutional Change in the Twentieth Century*. Cambridge University Press.
- Bohle, Dorothee és Bela Greskovits (2012): *Capitalist Diversity on Europe's Periphery*. Cornell University Press.
- Buchanan, J. M. (2003): Public Choice: Politics without Romance. *Policy* 19(3): 13–18.
- Carchedi, Guglielmo (2018): The Old Is Dying but the New Cannot Be Born: On the Exhaustion of Western Capitalism. In *World in Crisis: A Global Analysis of Marx's Law of Profitability*, Haymarket Books.
- Cerny, Philip G. (1997): Paradoxes of the Competition State: The Dynamics of Political Globalization. *Government and Opposition* 32(2): 251–74.
- Chang, Ha-Joon (2002): *Kicking Away the Ladder: Development Strategy in Historical Perspective*. London: Anthem Press.

- Chang, Ha-Joon (2009): *Bad Samaritans: The Myth of Free Trade and the Secret History of Capitalism*. Reprint edition. New York, NY: Bloomsbury Press.
- Chang, Ha-Joon (2012): *Amazon.Com: 23 Things They Don't Tell You About Capitalism*. Bloomsbury Press.
- Cimadamore, Alberto, Gabriele Koehler és Thomas Pogge (szerk.) (2016): *Poverty and the Millennium Development Goals: A Critical Look Forward*. Zed Books.
- Crippa, Monica, Gabriel Oreggioni, Diego Guizzardi, Marilena Muntean, Edwin Schaaf, Eleonora Lo Vullo, Efsio Solazzo, Fabio Monforti-Ferrario, Jos Oliver és Elisabetta Vignati (2019): *Fossil CO2 and GHG emissions of all world countries - 2019 Report*, EUR 29849 EN, Publications Office of the European Union, Luxembourg, ISBN 978-92-76-11100-9, DOI: <http://doi.org/10.2760/687800>, JRC117610
- Davidson, Paul (1988): A Technical Definition of Uncertainty and the Long-Run Non-Neutrality of Money. *Cambridge Journal of Economics* 12(3): 329–37.
- Drahokoupil, Jan (2008): *Globalization and the State in Central and Eastern Europe: The Politics of Foreign Direct Investment*. Routledge.
- Drahokoupil, Jan és Martin Myant (2010): *Transition Economies: Political Economy in Russia, Eastern Europe, and Central Asia*. John Wiley & Sons, Inc.
- Duménil, Gérard és Dominique Lévy (2004): *Capital Resurgent: Roots of the Neoliberal Revolution*. Cambridge: Harvard University Press.
- Dyson, Ben, Graham Hodgson és Frank van Lerven (2016): *Sovereign Money: An Introduction*. Positive Money. <https://positivemoney.org/our-proposals/sovereign-money-introduction/>
- Éber Márk Áron (2020): *A csepp. A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete*. Napvilág.
- Fabry, Adam (2019): *The Political Economy of Hungary: From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*. Palgrave Pivot.
- Fama, Eugene F. (1970): Efficient Capital Markets: A Review of Theory and Empirical Work. *The Journal of Finance* 25(2): 383–417.
- Financial Times (2020): OECD Warns Governments to Rethink Constraints on Public Spending. *Financial Times*. https://www.ft.com/content/7c721361-37a4-4a44-9117-6043afee0f6b?fbclid=IwAR1_kS3AkMdh_wzuvHAtuM_QgU2nR0KigaYrM6tP28TL5yDedLCecYcaQp58.
- Friedman, Milton (1968): The Role of Monetary Policy. *The American Economic Review* 58(1): 1–17.
- Galbraith, James K. (2012): *Inequality and Instability: A Study of the World Economy Just Before the Great Crisis*. Oxford University Press.
- Galbraith, James K. (2016): *Inequality: What Everyone Needs to Know*. New York: Oxford University Press.
- Habermas, Jürgen (1985): *The Theory of Communicative Action, Volume 1: Reason and the Rationalization of Society*. Boston: Beacon Press.
- Hager, Sandy Brian (2016): *Public Debt, Inequality, and Power: The Making of a Modern Debt State*. University of California Press.
- Hall, Peter A. és David Soskice (szerk.) (2001): *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford England ; New York: Oxford University Press.
- Herndon, Thomas, Michael Ash és Robert Pollin (2014): Does High Public Debt Consistently Stifle Economic Growth? A Critique of Reinhart and Rogoff. *Cambridge Journal of Economics* 38(2): 257–79.
- Hickel, Jason (2018): *The Divide: Global Inequality from Conquest to Free Markets*. W. W. Norton & Company.
- Hickel, Jason, és Giorgos Kallis (2020): Is Green Growth Possible? *New Political Economy* 25(4): 469–86.
- Hicks, John R. (1937): Mr. Keynes and the 'Classics': A Suggested Interpretation. *Econometrica* 45(179): 147–59.
- Hicks, John R. (1981): IS-LM: An Explanation. *Journal of Post Keynesian Economics* 3(2): 139–54.
- Huber, Joseph (2016): *Sovereign Money: Beyond Reserve Banking*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Johnson, Chalmers A. (1982): *MITI and the Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy, 1925-1975*. Stanford University Press.
- Johnson, Chalmers A. (1994): *Japan: Who Governs?: The Rise of the Developmental State*. New York: W. W. Norton & Company.
- Jourdan, Stanislas (2021): Truth Is Out: The ECB Cannot Run Out of Money. *Brave New Europe*. <https://braveneweuropa.com/stanislas-jourdan-the-truth-is-out-the-ecb-cannot-run-out-of-money?fbclid=IwAR1w9hOvhB7UaitgdbVCMgYVvm2RArEUqGy2pkzi4LKm6KqtiBhubzEsQW4>.
- Kahneman, Daniel (2012): *Thinking, Fast and Slow*. London: Penguin.
- Kaldor, Nicholas (1957): A Model of Economic Growth. *The Economic Journal* 67(268): 591–624.
- Kaldor, Nicholas (1983): Keynesian Economics after Fifty Years. In *Keynes and the Modern World*, Cambridge: Cambridge University Press, 1–48.

- Kalecki, Michal (1971): *Selected Essays on the Dynamics of the Capitalist Economy 1933-1970*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Keen, Steve (2011): *Debunking Economics: The Naked Emperor Dethroned?* London: Zed Books.
- Keen, Steve (2017): *Can We Avoid Another Financial Crisis?* Malden, MA: Polity.
- Kelton, Stephanie (2020): *The Deficit Myth: Modern Monetary Theory and How to Build a Better Economy*. John Murray.
- Keynes, John Maynard (1936): *The General Theory of Employment, Interest and Money*. Harcourt, Brace.
- Lavoie, M. (2006): *Introduction to Post-Keynesian Economics*. Palgrave Macmillan.
- Lawson, Tony (2013): What Is This 'school' Called Neoclassical Economics? *Cambridge Journal of Economics* 37(5): 947–83.
- Mazzucato, Mariana (2015): *The Entrepreneurial State: Debunking Public vs. Private Sector Myths*. New York: PublicAffairs.
- Mazzucato, Mariana (2020): *The Value of Everything - Making and Taking in the Global Economy*. PublicAffairs.
- McCombie, John és A. P. Thirlwall (1993): *Economic Growth and the Balance-of-Payments Constraint*. Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Milanović, Branko (2012): *The Haves and the Have-Nots*. New York: Basic Books.
- Minsky, Hyman (1963): *Can 'It' Happen Again? Essays on Instability and Finance*. Armanck N.Y.: M.E. Sharp.
- Minsky, Hyman (1986): *Stabilizing an Unstable Economy*. Yale University Press.
- Mirowski, Philip (2015): *The Road from Mont Pèlerin: The Making of the Neoliberal Thought Collective, With a New Preface*. Harvard University Press.
- Mitchell, William és Thomas Fazi (2017): *Reclaiming the State: A Progressive Vision of Sovereignty for a Post-Neoliberal World*. London: Pluto Press.
- Mitchell, William, L. Randall Wray és Martin Watts (2019): *Macroeconomics*. Red Globe Press.
- Mosler, Warren (2013): *Soft Currency Economics II*. CreateSpace.
- Muth, John F. (1961): Rational Expectations and the Theory of Price Movements. *Econometrica* 29(3): 315–35.
- Nölke, Andreas és Arjan Vliegthart (2009): Enlarging the Varieties of Capitalism: The Emergence of Dependent Market Economies in East Central Europe. *World Politics* 61(4): 670–702.
- Ostrom, E. (1990): *Governing the Commons (Text Only) by E. Ostrom*. Cambridge University Press.
- Phelps, Edmund S. (1970): Money Wage Dynamics and Labour Market Equilibrium. In *Microeconomic Foundations of Employment and Inflation Theory*, New York: W. W. Norton & Company.
- Phillips, A. W. (1958): The Relation between Unemployment and the Rate of Change of Money Wage Rates in the United Kingdom, 1861-1957. *Economica* 25(100): 283–99.
- Pikett, Kate és Richard Wilkinson (2010): *The Spirit Level: Why Equality Is Better for Everyone*. Penguin.
- Piketty, Thomas (2017): *Capital in the Twenty-First Century*. (Cambridge, Massachusetts; London: Belknap Press)
- Piketty, Thomas (2020): *Capital and Ideology*. (Cambridge, Massachusetts: Belknap Press)
- Pogátsa Zoltán (2016): *Magyarország Politikai Gazdaságtana: Az Északi Modell Esélyei*. Osiris.
- Pogge, Thomas (szerk.) (2007): *Freedom from Poverty as a Human Right: Who Owes What to the Very Poor?* Unesco Publishing. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000151826> (január 24).
- Reinhart, Carmen M. és Kenneth S. Rogoff (2010): Growth in a Time of Debt. *American Economic Review* 100 (2): 573–78.
- Robinson, Joan (1962): *Essays in the Theory of Economic Growth*. London: Palgrave Macmillan.
- Robinson, Joan (1973): The Second Crisis of Economic Theory. In *Collected Economic Papers*, Basil Blackwell, 92–105.
- Romer, Paul (2016): *The Trouble with Macroeconomics*. Commons Memorial Lecture of the Omicron Delta Society, 2016. január 5. Írásban megjelent 2016. szeptember 14-én itt: <https://paulromer.net/trouble-with-macroeconomics-update/WP-Trouble.pdf>
- Saez, Emmanuel és Gabriel Zucman (2019): *The Triumph of Injustice: How the Rich Dodge Taxes and How to Make Them Pay*. New York, NY: W. W. Norton & Company.
- Say, Jean-Baptiste (1803): *Traité d'économie politique, ou simple exposition de la manière dont se forment les richesses*. Párizs: Deterville.
- Scheiring Gábor (2020): *The Retreat of Liberal Democracy: Authoritarian Capitalism and the Accumulative State in Hungary*. Palgrave Macmillan.
- Schumpeter, Joseph (1954): *History of Economic Analysis*. New York: Oxford University Press.
- Sebők Miklós (2019): *Paradigmák fogságában. Elitek és ideológiák a magyar pénzügyi kapitalizmusban*. Budapest: Napvilág.
- Shaikh, Anwar (2018): *Capitalism: Competition, Conflict, Crises*. Oxford University Press.

- Skidelsky, Robert (2010): *Keynes: The Return of the Master*. New York: PublicAffairs.
- Stern, Nicholas (1991): Public Policy and the Economics of Development. *European Economic Review* 35(2): 241–71.
- Stigler, George J. (1971): The Theory of Economic Regulation. *The Bell Journal of Economics and Management Science* 2(1): 3–21.
- Taleb, Nassim Nicholas (2010): *The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable: With a New Section: "On Robustness and Fragility."* New York: Random House Trade Paperbacks.
- Tapia, José A. (2018): Investment, Profit and Crises: Theories and Evidence. In *World in Crisis: A Global Analysis of Marx's Law of Profitability*, Haymarket Books.
- Tcherneva, Pavlina R. (2020): *The Case for a Job Guarantee*. Polity.
- Woodward, David. (2015): Global Growth, Inequality and Poverty Eradication in a Carbon-Constrained World. *World Economic Review* 4: 43–62.
- Wray, L. Randall (2006): *Understanding Modern Money: The Key to Full Employment and Price Stability*. Cheltenham, UK ; Northampton, MA: Edward Elgar Pub.
- Wray, L. Randall (2015): *Modern Money Theory: A Primer on Macroeconomics for Sovereign Monetary Systems*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire, New York: Palgrave Macmillan.
- Wray, Randall (2020): *A Great Leap Forward: Heterodox Economic Policy for the 21st Century*. Cambridge: Academic Press.

Pogátsa Zoltán

Közgazdász, habilitált egyetemi docens, Soproni Egyetem

Antal Miklós

Több ösztinteseget, új közgazdaságtant!

A gazdasági növekedés meghaladásának stratégiái

Absztrakt: Gazdasági tevékenységeink ökológiai és éghajlati katasztrófát indítottak el. A szakirodalom szerint a nemzetközileg elfogadott fenntarthatósági célok elérése valószínűtlen a termelés és fogyasztás csökkentése nélkül. A főáramú közgazdaságtan és politika a gazdasági növekedésre mégsem az élhető és békés jövőt fenyegető veszélyforrásként, hanem alapvető és pozitív célként tekint. Miért? Bár a termelés és fogyasztás további növelésének jóléti hatása a gazdag országokban nem egyértelmű, hiánya jelentős társadalmi csoportoknak okoz komoly problémákat: függőségi helyzetben vagyunk. Ez a cikk áttekinti a gazdasági növekedéstől való függés legfontosabb okait és az enyhítésüket célzó – növekedésen túli – gondolkodás főbb irányait. A maitól sokszor radikálisan különböző megoldások sok bonyolult kérdést vetnek fel. Ezek kapcsán a tudományos működés helyreállításához és a problémák konstruktív kezeléséhez nyílt, átlátható vitára van szükség, a környezeti és társadalmi aspektusokat egyaránt figyelembe véve. Mivel jelenleg a gazdasági növekedés támogatói alapvetően hallgatnak a paradigma fenntarthatatlanságáról, és intenzív társadalmi vita sem folyik a lehetséges kiutakkal kapcsolatban, a cikk explicit célja a szakmai és nyilvános vita élénkítése.

Kulcsszavak: gazdasági növekedés, környezeti válság, fenntarthatóság, növekedésen túli közgazdaságtan, nemnövekedés

1. Bevezetés

Évszázadok óta olyan hatalmak vannak globálisan domináns helyzetben, melyek formális gazdasági rendszerében a termelés és a fogyasztás alapvetően növekvő pályán van (DeLong 2016). Ugyanúgy igaz ez az európai kontinens országaira és a brit birodalomra az ipari forradalom óta, mint az amerikai és orosz irányítású rendszerekre a huszadik században vagy a kínai gazdaságra a huszonegyedik század elején. A növekedés a gazdasági és politikai siker alapvető eleme, majdhogynem szinonimája lett (Schmelzer 2015).

Az egyes szereplők sikere azonban kollektív kudarc felé is vezethet. Legalább 1968 óta széles körben ismert, hogy korlátos, közös használatú erőforrásokra alapuló termelés esetén az egyéni haszon maximalizálása másoknak olyan nagy kárt okozhat, hogy az egyéni szinten racionálisnak tűnő viselkedés az erőforrások túlzott használatához, majd a termelés összeomlásához vezethet (Hardin 1968). Az 1970-es évek elején „A növekedés határai” című jelentés világított rá arra, hogy ez a gondolatsor globális szinten is releváns: a környezeti és társadalmi rendszerek összeomlása bekövetkezhet, sőt, exponenciális növekedés esetén ez valószínűsíthető (Meadows et al. 1972). A jelentés nagy érdeklődést váltott ki megjelenésekor, majd némiképp háttérbe szorult. Fő üzenete a növekedésen alapuló gazdasági modell fenntarthatatlanságáról a főáramú diskurzusban csak a felszín alatt rejtőző kétségként maradt fenn (Meckling és Allan 2020).

A huszonegyedik század elejére azonban egyre világosabb, hogy az ökoszisztémák összeomlása már zajlik. A természeti erőforrások szinte korlátlan helyettesítésének gondolata (Solow 1974) a valóságban nem realizálódott, helyette mind az emberiség anyag- és energiafelhasználása, mind a káros anyagok kibocsátása növekedést mutat, vagy legalábbis fenntarthatatlanul magas szinten áll (Steffen et al. 2015). Bolygónk fizikai és kémiai szempontból átalakul: a talaj pusztulása globális problémává vált (Bai et al. 2008) vizeinkben halmozódik a hulladék (Eriksen et al. 2014), a légkör összetétele veszélyes ütemben változik (Monks et al. 2009). A nem emberi élet tere zsugorodik: a szárazföldi emlősök össztömegének néhány százalékát teszik ki a vadállatok – az ember és háziállatainak részesedése bőven 90% fölötti (Bar-On, Phillips és Milo 2018). Az élővilág változatossága a természetközeli ökoszisztémák kiterjedésével együtt drasztikusan csökken (IPBES 2019; WWF 2020).

Hogy az ökológiai válság milyen időtávlatban és milyen módon fenyegeti az emberi jóllétet, nehezen számszerűsíthető. Talán épp emiatt sem a jelen veszteségei, például a természettel való kapcsolatunk gyengülése, sem a természeti rendszerek gazdasági hasznainak potenciális elvesztése nem volt elég ahhoz, hogy a növekedési modell feladásának gondolata új erőre kapjon. Az éghajlatváltozás valamivel jobban számszerűsíthető kockázatai, illetve az emberi életfeltételek radikális átalakulásának már ebben az évszázadban reális esélye azonban hozott némi változást. Mind a kutatók, mind az aktivisták között erősödtek azok a hangok, melyek szerint a gazdasági modellt alapjaiban kell újragondolni. Ma már egyáltalán nem világos, hogy a fogyasztás növekedésével járó hasznok a gazdag országokban is nagyobbak-e, mint az ebből származó károk (Daly 2014).

Ez az írás áttekinti, hogy hol tart ma a gondolkodás a növekedésen túli gazdasági rendszerekkel kapcsolatban (2. fejezet), majd elemzi, hogy miért és hogyan folytatódhat a növekedési vita (3. fejezet). A 2. fejezet bemutatja, hogy a növekedési modell kritikussai szerint miért kell meghaladni a jelenlegi paradigmát (2.1), hogy ez miért olyan nehéz (2.2), illetve hogy milyen irányokba mutatnak a megoldási javaslatok és kutatások (2.3). Mivel – különösen a megoldási javaslatok esetében – egy nagyon szerteágazó, számtalan kérdést érintő és nehezen körülhatárolható területről van szó, az itt alkalmazott módszertan pedig nem szisztematikus, az áttekintés nem ad teljes vagy objektív képet. Könnyen lehet, hogy más témák is figyelmet érdemelnének, és egészen biztos, hogy az idézett szerzőkön kívül sokan mások is jelentősen hozzájárultak a közös gondolkodáshoz (sőt, ők vannak túlnyomó többségben, hiszen a legtöbb növekedésen túli kérdést feszegető cikk korábbi kutatási irányokba ágyazódik be). Bár ez az áttekintés óhatatlanul töredékes – hatalmas témák kapnak egy-két bekezdésnyi figyelmet –, a rendszerszintű gondolkodás mégis szükséges: néhány alapvető következtetés levonható a növekedési paradigmára és az erről folyó (vagy nem folyó) társadalmi párbeszédre vonatkozóan. A növekedési vita jövőjéről szóló 3. fejezet megközelítése elméleti, célja pedig az, hogy gondolkodási keretet adjon a jövőben remélhetőleg megélnékülő vita számára. A cikk konklúziója (4. fejezet) az, hogy az őszinte vita hiánya az élővilág jelentős része számára a pusztulás kockázatát hordozza, az emberek egy részének életét, másik részének életminőségét fenyegeti, és ebben a közgazdász társadalom, valamint a gazdasági és politikai elit felelőssége rendkívül nagy. Széles körű társadalmi vitára van szükség annak érdekében, hogy esélyünk legyen konstruktív módon újragondolni alapvető értékválasztásainkat és gazdasági-politikai rendszereink működését.

2. A gazdasági növekedésen túl

2.1 A gazdasági növekedés környezeti kockázata hatalmas

A gazdasági növekedésen alapuló rendszerekben explicit cél, hogy évente néhány százalékkal nőjön a termelés és fogyasztás pénzben kifejezett összértéke. Amennyiben ezt a célt nem sikerül elérni, vagyis a növekedés üteme folyamatosan csökkenni fog, akkor rövid időn belül a növekedési logikán túlmutató stratégiákra lesz szükség (Jackson 2019; Turner 2017). Ha viszont sikerül elérni a célt, a növekedési pálya exponenciális lesz. Évi 2%-os növekedés esetén például a gazdaság százévenként bő hétszeresére nő. Ötszáz év alatt – ami a gazdasági rendszerek életében nem felmérhetetlenül hosszú idő (egy-egy épületeink idősebbek ennél) – a növekedés majd húszszereztes. Mivel a mainál húszszereztes nagyobb gazdasági teljesítmény nem tűnik reálisnak ugyanezen a bolygón (de még néhány más bolygót meghódítva sem), felvetődik, hogy nem csak a növekedési modell feladásának időpontja-e a kérdés az emberiség számára.

De vizsgáljunk rövidebb időtávokat, hogy a jelenre vonatkozó következtetéseket vonhassunk le! Ahhoz, hogy a környezeti hatások a nemzetközi környezetvédelmi egyezményekben foglaltaknak megfelelően jelentősen csökkenni tudjanak, az egységnyi termelésre és fogyasztásra jutó káros hatásoknak a gazdasági növekedés üteménél jelentősen gyorsabban kellene csökkenniük. Kérdés, hogy ez mennyire reális. A választ érdemes két részre bontani: *mit mutatnak a múlt tendenciái* (hogyan függött össze a gazdasági teljesítmény a környezeti hatásokkal), és *ezekben a tendenciákban milyen változások várhatók* (mekkora az esélye annak, hogy radikálisan felgyorsuljon a zöldülés)?

A múltban megfigyelt különféle környezeti hatásokra vonatkozóan már igen sok kutatási eredmény született. 2020-ban több nagy áttekintő cikk is megjelent a témában. Az egyik 179 korábban publikált kutatás eredményeinek elemzése alapján arra jutott, hogy a gazdasági növekedés és a környezeti hatások olyan gyors szétválása, amilyenre napjainkban szükség lenne, a történelmi adatok között sokkal inkább kivétel, mint szabály (Vadén et al. 2020). Ha egyes országokban és időszakokban egyes környezeti erőforrások használatát vagy egyes környezeti hatásokat sikerült is kellő hatékonysággal leszorítani, az ellenkezője sokkal gyakoribb. Globálisan mind az erőforrások felhasználása, mind a környezeti hatások esetében messze elégtelen a gazdasági aktivitás zöldülésének sebessége.

Gyakorlatilag ugyanez az eredménye egy másik, még nagyobb, 835 cikket áttekintő irodalmi összefoglalásnak is (Haberl et al. 2020). Ahogy ezt már korábban is sejteni lehetett, a főáramú közgazdaságtan elméleti konstruktuma, a környezeti Kuznets-görbe, mely szerint a gazdasági növekedés magával hozza a környezeti problémák megoldását, jellemzően nem tükrözi a valóságot (Stern 2004, 2017). Más szóval a nagy nemzetközi szervezetek (ENSZ, OECD, Világbank) gazdasági növekedésen alapuló környezeti stratégiáinak sikeréhez globálisan soha nem látott sebességű hatékonyságjavulásra lenne szükség (Hickel és Kallis 2020).

Természetesen ennek megvalósulását elméletileg kizárni nem lehet. A kockázatok azonban több okból is rendkívül magasak (Antal és van den Bergh 2016; Parrique et al. 2019). Egyrészt a világ környezetileg kevésbé hatékony régióinak súlya növekszik a termelésben és fogyasztásban, ami a globális átlagokat rossz irányba tolja. Másrészt hatalmas tehetetlenségű infrastruktúrális rendszereket kell átalakítani: évtizedekig, néha évszázadokig használt infrastruktúrát (erőműveket, közlekedési rendszereket, épületeket) kellene átépíteni még a tervezett élettartamuk vége előtt (Pfeiffer et al. 2016; Tong et al. 2019). Harmadrészt a kulturális rendszerek inerciája is nagy: a berögzött szokások megváltoztatása konfliktusokkal teli, politikailag nehéz folyamat (például Kollmuss és Agyeman 2002). Negyedrészt igen erős érdekcsoportok akadályozzák a változást: a világ legnagyobb értékű cégei közül több is a mostani rendszer fennmaradásában érdekelt (például a Saudi Aramco vagy az Exxon pénzre akarja váltani az olajkészleteit, még ha ez drasztikus éghajlatváltozást okoz is), és erejüket a politika és a társadalom befolyásolására használják fel (Carroll et al. 2018; Supran és Oreskes 2017, 2020). Ötödöröszt a környezetpolitika hatékonysága sokszor nem megfelelő: a saját hasznukat kereső szereplők megkeresik a kiskapukat – vagy a kedvükért nyitva hagyott nagykapukat. Hatodrészt a környezeti hatékonyság növelése az abszolút fizikai limitek megközelítésével egyre nehezebb: az élelmiszer előállításának hatékonysága például nem fokozható a végtelenségig, ami növeli

a termelés területigényét, és hozzájárul a természetes ökoszisztémák visszaszorulásához. Hetedrészre a problémák megoldására tett erőfeszítések könnyen vezethetnek további növekedéshez (például a hatékonyabb járművekkel messzebb utazunk (Schäfer et al. 2009) vagy a problémák áthelyezéséhez (például az elektromos autók kibocsátása csökken, de több ritkaföldfémre van szükség az akkumulátorok miatt) (Kim és van Asselt 2016; Sorrell és Dimitropoulos 2008).

Ahogy Vadén et al. (2020) konklúziójukban idézik: „a gazdasági és környezeti célok egyidejű elérését főleg (vagy teljes egészében) a gazdasági teljesítmény és a környezeti hatások kölcsönösen gyors szétválására alapozni közös jövőnk szempontjából rendkívül kockázatos (Antal és van den Bergh 2016)”. Ha nem akarjuk a legfontosabb fenntarthatósági célok elérését és ezzel az emberiség élhető és békés jövőjét nagyon nagy mértékben kockáztatni, akkor a termelést és fogyasztást visszafogó stratégiákra van szükség (Haberl et al. 2020). Ez nem egy radikális csoport elszigetelt véleménye, hanem a kérdéssel foglalkozó szakirodalom fő üzenete, melyet tudósok ezrei mellett (Ripple et al. 2021) az ökológiai és az energetikai/éghajlati rendszerek olyan szakembereinek tolmácsolásában is hallhatunk, mint David Attenborough (BBC 2020) vagy Vaclav Smil (Smil 2019; Watts 2019).

2.2 Ragaszkodni a növekedéshez: a jóllét választása vagy rendszerszintű függőség?

Ha ilyen egyértelműek és nagyok a növekedésen alapuló stratégia kockázatai, akkor felmerül a kérdés, hogy miért nem keressük teljes erővel az alternatívákat. Az országok, országcsoportok és nemzetközi szervezetek miért nem fektetnek hangsúlyt a nem növekedő gazdasági rendszerek kutatására, illetve miért nem kísérleteznek ilyen rendszerek megvalósításával? Ehelyett ma épp az ellenkezőjét teszik: általában kimondott, máskor pedig kimondatlan cél, hogy a gazdaság növekedjen.

Talán annyira jó nekünk, embereknek, a gazdasági növekedés, hogy még ilyen negatív hatásokat és kockázatokat is érdemes vállalni érte? Az előnyökkel kapcsolatban nagyon különböző véleményeket lehet olvasni. Vannak, akik a múlt legfontosabb pozitív tendenciáit, például a várható élettartam erőteljes és hosszan tartó emelkedését (40 év alól 80 év közelébe) a gazdasági növekedésnek tulajdonítják (Brenner 2005). Érvelésük szerint nem lehetett volna felépíteni egy maihoz hasonló egészségügyi rendszert anélkül a technológiai fejlődés nélkül, amely a növekedési logikából adódott. Ha nem akarjuk elveszíteni a hasonló fejlődés esélyét a jövőben, akkor fenn kell tartanunk ezt a logikát. Mások ugyanakkor rámutatnak, hogy csak néhány rendkívül specifikus terület fejlődése szükséges az egészséges élet feltételeinek megteremtéséhez, aminek kevés köze van az aggregált gazdasági mutatók változásaihoz. Magas fogyasztási szinteken a pozitív kapcsolat eltűnik (Bloom és Canning 2007; Preston 1975), sőt, rövid távon a gazdasági növekedésből adódó negatív hatások (légszennyezés, közlekedési balesetek stb.) kimutathatóan növelik a halálozások számát, és ezáltal csökkentik a várható élettartamot (Peeples 2019). Ráadásul a múlt logikája egyáltalán nem biztos, hogy a jövőre is alkalmazható, épp az előnyök és hátrányok arányának potenciális megfordulása miatt.

Az általánosabban értelmezett emberi jóllét többféle objektív és szubjektív mutatóval mérhető, melyek esetében általában az figyelhető meg, hogy a fogyasztás növekedése csak

egy darabig növeli a jóllétet (Kubiszewski et al. 2013). Ezután – hiába magasabb a gazdagabbak jólléti szintje a társadalmon belül – össztársadalmi szinten a jóllét átlagos szintje jellemzően nem változik a további növekedéssel. A jelenséget a szubjektív indikátorok esetében (Easterlin et al. 2010) a magasabb jövedelmi szinthez való hozzászokás és a relatív jövedelem nulla végösszegű játszmainak fontos szerepe magyarázhatja (Clark, Frijters és Shields 2008). Emiatt az egyenlőtlenség növekedése jólléti szempontból nagyon fontos, mind az abszolút értelemben vett szegénység, mind a gazdagok relatív pozíciójának többiekre gyakorolt negatív hatása miatt. Fontos azonban megjegyezni, hogy a szubjektív jóllét hosszú távú mérése problémás (például egy véges skálán egy idő után képtelenség további pozitív változásokat mérni) (Büchs és Koch 2018), és az erre vonatkozó eredmények is vitatottak (Easterlin 2016, Stevenson és Wolfers 2008), ezért célszerű inkább az objektív indikátorok alapján értékelni a helyzetet, felhasználva a jóllét valamelyik komplex meghatározását (Fuchs et al. 2020; Max-Neef 2010; O’Neill et al. 2018; Schwartz 2012).

Ha az aggregált növekedés jellemzően nem is hoz jobb életet, vagy ez legalábbis kérdéses, a növekedés hiánya okozhat súlyos problémákat. Ha így van, az függőségi helyzetet jelez. Korábbi kutatások sok különböző szinten azonosítottak olyan mechanizmusokat, melyek ebbe az irányba mutatnak (Antal és van den Bergh 2013; Kallis, Kerschner és Martinez-Alier 2012; Richters és Siemoneit 2019; Strunz és Schindler 2018).

- A „*több = jobb*” szemlélet dominanciája az egyéni fogyasztás területén arra kényszeríti a politikai döntéshozókat, hogy a reálbérek folyamatosan növelni próbálják (Nadeau, Lewis-Beck és Bélanger 2013). A növekedés externális (nem szándékos, közvetlenül meg nem fizetett) költségeit a legtöbben kevésbé tulajdonítják a kormánynak, mint a reálbérek növekedésének hasznát.
- A *társadalmi haladás mérése* még ma is sok esetben a termelés vagy fogyasztás összértékével (GDP-vel) történik. Annak ellenére, hogy a GDP a jóllét mérésére alkalmatlan (van den Bergh 2009; Stiglitz, Sen és Fitoussi 2009), a közbeszédben a mai napig nagyon sokan azonosítják a gazdasági növekedést a társadalmi haladással, ami rossz célt határoz meg a politikusok számára. Még rosszabb, amikor hivatalosan is ez a teljesítmény értékelésének alapja például a regionális politikában (Strunz és Schindler 2018).
- A *profit elvárása* a gazdasági szereplőket külön-külön is növekedésre sarkallja, és ha ezt a többség nem tudja elérni, az elégedetlenséget szül (Lux 2003). Különösen erős a profit elvárása a pénzügyi szektorban: míg termelő vagy szolgáltató tevékenységekből elvileg növekedés nélkül is meg lehet élni (konstans termelés mellett, konstans bevételekkel), addig a pénzügyi befektetések esetében az egyik fő cél éppen a növekedési potenciállal bíró tevékenységek megtalálása és finanszírozása (ezért a pozitív hozamú befektetések túlsúlya nélkül nagyon beszűkülnek a lehetőségek).
- A *nyertesek konzervativizmusa* bármely rendszer fennmaradását segíti (Powdthavee és Oswald 2014). Az aggregált fogyasztás növekedésének aktuális haszonélvezői számára problémát jelent, ha a növekedés hiányában pozícióik gyengülnek (befektetéseik, részvényeik nem hoznak már annyit). Mivel a rendszer sikeres az anyagi javak abszolút mennyiségének növelésében, és a nyertesek a globalizált rendszerben elég jól el tudják távolítani maguktól a negatív hatásokat, a rendszer tehetetlensége nagy.

- *Az országok közötti rivalizálás* több termelésre ösztönzi a jelentősebb szereplőket, mert a nagyobb gazdaságok politikai súlya is nagyobb (Chaudhry és Garner 2006). A jobb nemzetközi érdekérvényesítési képesség a gazdasági pozíciókon túl a katonai erőtől is függ, amely szintén korrelál a gazdaság méretével – még ha vannak is fontos kivételek. A fegyverkezési verseny korlátozásához hasonló intézkedések nélkül ez a mechanizmus a nagyhatalmak között növekedési versenyt eredményez.
- *A nagy ellátórendszerek fenntarthatósága* gazdasági szempontból kulcskérdés (Bailey 2015; Corlet Walker, Druckman és Jackson 2021). Bármely nagy rendszert (oktatást, egészségügyet, stb.) egyszerűbb gazdasági növekedés mellett finanszírozni, de a nyugdíjrendszer korunk demográfiai változásainak tükrében kiemelkedően fontos. Az előregedő társadalmakban az egy dolgozóra jutó terhek növekednek, amit az egy főre jutó állami bevételek növekedése ellensúlyozhat. Utóbbi azonban sokak szerint a gazdasági növekedés függvénye. További indok lehet a szegénység felszámolásának ígérete, mely több pénzből könnyebben finanszírozható.
- *A gazdasági rendszer instabilitása* (önerősítő folyamatai, ami miatt növekedési és recessziós ciklusok váltják egymást) a társadalmilag fájdalmas recessziók elkerülésére int. Növekedés hiányában a befektetői bizalom csökken, a vállalatok csökkenő hányada tud nyereségesen működni, a munkanélküliség nő, a vásárlóerő csökken – így a demokratikus kormányok újraválasztási esélyei jellemzően csökkennek (Lewis-Beck és Whitten 2013). A növekvő gazdaságok ellenben több hitelt és kedvezőbb feltételekkel tudnak felvenni, ami újabb növekedési motivációt jelent a kormányok számára. Ezen túlmenően erősen vitatott, hogy maga a pénzrendszer – mely a pénzt nagyrészt hitelek formájában hozza létre, és pozitív kamatokat alkalmaz – mennyiben járul hozzá a növekedési kényszerhez (Dittmer 2015; Douthwaite 2006).
- *Növekedés hiányában a munkanélküliség általában nő.* Ha a munkaerő produktivitása nő, ami versengő rendszerben a legtöbb szervezet célja, akkor az össztermelésnek is nőnie kell ahhoz, hogy a munkaórák száma ne csökkenjen. Amennyiben az egy főre jutó munkaórák száma állandó, a növekedés hiánya jellemzően növeli a munkanélküliséget (Ball, Leigh és Loungani 2013; Okun 1962). Ökológiai közgazdászok ezt „produktivitási csapdának” hívják (Antal 2014; Jackson és Victor 2011).

Fontos megjegyezni, hogy ezekkel a mechanizmusokkal, jelentőségükkel és kiküszöbölhetőségükkel kapcsolatban megoszlanak a vélemények (Kallis et al. 2018). Ugyanakkor együttesen minden bizonnyal elég fontosak ahhoz, hogy levonhassuk a következtetést: bár a gazdasági növekedés és a jóllét közötti összefüggés erősen vitatott, hiánya a jelenlegi keretek között számos olyan problémát okoz, amelyek jelentős társadalmi csoportok érdekeit sértik. Tehát a fogyasztás állandó növelése önmagában véve jólléti szempontból nem feltétlen jó, környezeti szempontból kifejezetten rossz vagy legalábbis rendkívül kockázatos, feladni mégis rendkívül nehéz – klasszikus függőségi helyzetről van szó. Ahogy Fisher a legfontosabb növekedésorientált gazdasági rendszerrel kapcsolatban idézi: „könnyebb elképzelni a világ végét, mint a kapitalizmus végét” (Fisher 2020).

2.3 Mit kutatnak?

Válaszul a fenti dilemmára egy új irányvonal kezd kialakulni, melynek középpontjában a növekedésen túli világ fenntartható működésének elképzelése áll. Két fő kérdés van. Egyrészt: lehet-e gazdasági növekedés nélkül, illetve az össztermék csökkenése mellett jól élni? Másrészt: hogyan lehet a mostani társadalmi-gazdasági rendszerből indulva eljutni ide? A válasz mindkét esetben szerteágazó, gyakorlatilag minden társadalomkutatási területet érint.

Talán nem meglepő, hogy sem téma szerint, sem időben nem könnyű körülhatárolni, hogy pontosan mi tartozik a fogyasztás növelésén túli világ feltérképezéséhez. Nem egy koherens, közös vízió kidolgozásáról van szó, hanem sok egymással párhuzamosan zajló, kérdésfelvetésében, megközelítésében, módszertanában és irányultságában egymástól jelentősen eltérő kutatás és kísérlet összességéről. Vannak, akik akár évtizedek óta a fenti függőségekhez kapcsolódó kérdéseket vizsgálnak anélkül, hogy kifejezetten a növekedés meghaladását hangsúlyoznák. Mások kimondottan egy állandó állapotú gazdaságot (*steady-state economy*) keresnek (Daly 1991), a növekedésen túli (*post-growth*) (Paech 2017) vagy nemnövekedési (*degrowth*) (Demaria et al. 2013; Kallis 2011; Weiss és Cattaneo 2017) alternatívát hangsúlyozzák, esetleg a GDP növekedésével kapcsolatban semleges álláspontot képviselnek (*a-growth*) (van den Bergh 2011). Olyanok is vannak, akik kifejezetten pozitív szlogent próbálnak használni (például „jóllét növekedés nélkül” [Jackson 2009]), vagy úgy beszélnek ugyanezekről a kérdésekről, hogy a növekedés problémája kommunikációs szempontból nincs a középpontba helyezve (például az „alternatív hedonizmus” irányzata [Soper 2008] vagy a „fánk gazdaság” modellje, amely képtelen a fogyasztás szociális minimumcéljai és a bolygó környezeti maximumai közötti gyűrűben keresi a jóllét lehetőségét [Raworth 2017]).

Az elnevezések főleg kommunikációs szempontból fontosak (Drews és Antal 2016; Drews és Reese 2018; Savin, Drews és van den Bergh 2021), bár valamelyest a kutatási irányokat is befolyásolják, hisz a népszerűbb csoportok több figyelmet és pénzt vonzanak. Mint sok más esetben, az érvényesülés egyik útja a határozottság. A „nemnövekedést” hirdetők például könnyen megjegyezhető, kommunikációs szempontból egyértelmű, harcos ellenpontot képviselnek a növekedési paradigmával szemben. Céljuk nem egyszer inkább a meggyőzés, mint az, hogy új dolgot mondjanak – még a tudományos jellegű kiadványokban is (Morgan 2020). Ezáltal gyakran elmosódik a határ tudomány és aktivizmus között, ami megítélésük szerint nem feltétlen baj, hisz a szétválasztás úgyis mesterséges. Céljuk a környezeti fenntarthatóság, a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentése és a jóllét növelése a termelés és fogyasztás tervszerű csökkentése által. Hogy pontosan milyen termelés és fogyasztás csökkenéséről van szó, az nem világos (hisz nem mindenre mondanak nemet, ahogy a „zöld növekedést” hirdetők sem mondanak mindenre igent), de főként a baloldali gondolkodású emberek egy része számára ígéretes dolog ennek értelmezése lokális kontextusokban.

A kevésbé radikális irányzat képviselői közül sokan tudatosan kerülnek a megosztó témákat, és kevésbé akarják politikai harc tárgyává tenni a növekedés céljának meghaladását. Helyette olyan társadalmi konszenzushoz keresnek alapokat, melynek már nem része a gazdasági növekedés. Ők is a jóllétnek a fogyasztás növelésétől független lehetőségeit

keresik a gazdag országok kontextusában. A nemnövekedési mozgalomnál kevésbé konfrontatív módon, de ők is vizsgálják azokat a strukturális változtatási lehetőségeket, melyekkel csökkenteni lehetne a növekedéstől való függőséget. Mivel ezek fontos közös pontok, a továbbiakban ezzel, és nem a sokféle kontextusban elképzelt, lokálisan változó tartalmú növekedésen túli jövőképekkel foglalkozom. Természetesen végső soron minden változásnak lesz nagyon fontos lokális vetülete is, ezek azonban túl sokfélék ahhoz, hogy megkíséreljem az összefoglalásukat.

A „*több = jobb*” szemlélet megkérdőjelezése semmiképpen sem új keletű. Az évezredek bölcsességei mellett empirikus kutatási eredmények sokasága mutatja, hogy a materializmusnak nagy ára van (Kasser 2002): az anyagiasságot jellemző több aggodalmaskodás, gyakoribb depresszió, alacsonyabb önértékelés és több kapcsolati probléma csökkenti a jóllét szintjét. A materialista világkép kialakításában jelentős reklámok és ideálok visszaszorítása olyan téma, amely nem kifejezetten a növekedésen túli gondolkodás részeként került be az irodalomba, de teljesen illeszkedik oda (Kasser 2011). Hogy a több pénz hogyan befolyásolja a jóllétet, az attól is függ, hogy egy társadalomban mekkora a relatív gazdagság szerepe. A materialista megfontolások indokoltságát tehát befolyásolja, hogy milyen szabályok érvényesülnek azokon a területeken, ahol nem juthat mindenkinek ugyanolyan színvonal (például a lakhatás esetében, ahol a színvonal az elhelyezkedés függvénye [George 1879; Macfarlane 2017]). További fontos kérdés, hogy egy társadalom mennyire reflektál arra, hogy az egyéni hasznok maximalizálása ösztönözze a társadalmi szinten kárt okozhat: hogy ezzel kapcsolatban az emberek mennyire informáltak, milyen az értékrendjük, és milyen válaszok születnek a kisközösségek és az államok szintjén, az meghatározza a kollektív problémamegoldás hatékonyságát (Takács-Sánta 2017; Van Vugt 2009).

A növekedésen túli világ felé való átmenet folyamatának jólléti következményeivel kapcsolatos irodalom ennél sokkal újabb és kevésbé kidolgozott (Büchs és Koch 2018). A sikeresnek tekintett példák (többek között az „átalakuló városok”) bemutatása sokszor anekdotikus, a növekedési logikától való elszakadás mértéke pedig nehezen mérhető. Az átmenet fontos kérdése a veszteségekkel szembeni averzió (Tversky és Kahneman 1991), ami különösen relevánsá teszi azokat a stratégiákat, melyek esetében nem már megszerzett anyagi javakról kell lemondani, hanem valamilyen jövőbeli bevételeket lehet nem anyagi hasznokra váltani (például fizetésemelés helyett több szabadidőt választani). Hasonlóan fontossá válik az átmenet előnyeinek megfelelő kommunikációja. A siker újraértelmezésének folyamata különös jelentőséget ad a normák változására vonatkozó kutatásoknak.

A nem növekedésen alapuló jóllét témája legalább három irányba vezet tovább. Egyrészt oda, hogy hogyan kellene mérni a társadalmi haladást, ha nem pénzürtékekkel, mint a jelenlegi gazdaságtani gondolkodás szerint. Másrészt oda, hogy ha a fogyasztás növelése a profitorientált cégek alapvető célja, akkor ennek a jelenleg domináns működési formának vannak-e alternatívái. Harmadrészt pedig oda, hogy hogyan függ össze az egyéni és a kollektív jóllét, és ezt hogyan lehet jobban megragadni az egyéni szintet hangsúlyozó jelenlegi elméleteknél.

A *társadalmi haladás mérésének* nagyon jelentős irodalma van. Az ökológiai gazdaságtan területén a GDP-vel való mérés kritikáján túl évtizedek óta az alternatívákról van szó (Lawn 2003; Neumayer 2000; Posner és Costanza 2011). Az alternatív kompozit indikátorokon (ISEW, GPI, Happy Planet Index stb.) túl mind a jó élet tradicionális

megfogalmazásai (például Caria és Domínguez 2016), mind a modern társadalmakban való sokdimenziós mérési lehetőségek (például O’Neill et al. 2018) jelentős figyelmet kapnak. Az itteni kutatások általában valamelyik korábban említett jóléti elmélethez nyúlnak vissza, és alkalmazzák azt a jelenlegi helyzetre. Bár az indikátorok sosem lesznek olyan szinten objektívek, mint mondjuk a GDP vagy a jövedelem (hisz maga a jólét sem teljesen objektív fogalom), össztársadalmi célként nyilvánvalóan sokkal relevánsabbak a pusztán gazdasági mutatóknál. Az alacsony fogyasztási, de magas jóléti szint irányába való átmenet megvalósíthatóságát többek között modellezéssel próbálják alátámasztani (Millward-Hopkins et al. 2020).

A *profit elvárásának* problematikája szintén téma a növekedési kényszerről szóló irodalomban (Hinton 2020). A változtatási lehetőségekkel kapcsolatban több, egymástól lényegesen eltérő gondolat létezik. Vannak, akik szerint a cégek mérete rendkívül fontos, mert a kis- és középvállalkozások jelentős része számára sokkal kevésbé cél a növekedés, mint a piaci részesedést fókuszba helyező nagyobbak számára (Gebauer 2018). Ez új aspektusa lehet a nagyobb cégek feldarabolásáról szóló vitának (Chakravorti 2020; Stewart 2019; Warren 2019).

Akárcsak a kapitalizmus egyéb problémáira adható válaszok esetében, vannak olyanok is, akik a tulajdonviszonyok átalakításában látják a legnagyobb lehetőséget (Varufákisz 2019). Ők úgy gondolják, hogy radikálisan megváltozhatnak a vállalati célok abban az esetben, ha a cégeket nem a tőkések, hanem a dolgozók birtokolják (szövetkezeti modell). Az irányítási struktúra demokratizálódásával a pénzügyi szempontok mellé a résztvevők egyéb szempontjai is bekerülhetnek, ami felértékelheti a vállalati kapcsolatokat, és szolgálhatja a fenntarthatóságot (Tencati és Zsolnai 2009). Elképzelhető, hogy a befektetők által elvárt növekedés helyett a közösség hosszabb távú szolgálata kerül a középpontba. Ugyanakkor a növekedési orientáció nem feltétlen szűnik meg: a szövetkezeti modell európai ernyőszerkezete például a zöld növekedést tűzte a zászlajára (Cousin és Martello 2017). Hogy az interneten szerveződő, kevésbé hierarchikus (*peer-to-peer*) gazdasági és munkakapcsolatok hoznak-e változást a motivációk szempontjából, az a közeljövő egyik nyitott kérdése (Kostakis, Roos és Bauwens 2016). Az eddig megvalósult „platformkapitalizmus” által létrehozott egyenlőtlenségek gyors növekedésével egyre nagyobb igény mutatkozik arra, hogy újragondoljuk a munka szerepét, hogy mit tekintünk értéknek, és a munkát hogyan akarjuk honorálni (Gough 2020).

Alapkérdésnek tűnik, hogy bármilyen közösségi tulajdonú és működtetésű rendszer mennyire tud önellátó lenni, vagy mennyire kényszerül a közösségen kívüli gazdasági rendszerben is érvényesülni (Ostrom 2009). Egy időbank esetében például – ahol egymást segítő, egymás számára szolgáltatásokat nyújtó emberek időalapon számolnak el egymással – garantált a kölcsönösség (nem lehet végtelen hitelt felhalmozni), és nincs profitelvű kapcsolat, ugyanakkor vannak olyan termékek és szolgáltatások, amelyeket nehéz ilyen rendszerben biztosítani. Az időalapú elszámolás nem különbözteti meg a munkatípusokat produktivitás szerint, így a produktivitási motivációt is megszünteti, ami alkalmazási körének kiterjesztése szempontjából fontos akadály. Ha azonban az emberi munka termelésben való kiváltásával azoknak a szolgáltató szektoroknak a súlya növekszik, ahol a produktivitás amúgy sem igazán növelhető, és sokszor nem is jól mérhető (például oktató-nevelői, idősgondozási, művészeti, jogi, politikai munkakörök) (Turner 2017), akkor a hasonló

közösségi megoldások erősödhetnek. Tágíthatja az alkalmazási lehetőségek körét minden olyan eszköz, mely a közösségen belüli elszámolás során figyelembe veszi a produktivitást is, például a szívességbankok és a helyi pénzek (Szemerédi és Szigeti 2019). Hogy mindezek a megoldások milyen területen gyengíthetik a profitmotivációt, azt jelentős részben a résztvevők normarendszere és a normasértések szankcionálhatósága dönti el.

Egy másik alternatíva, amivel néhány környezetileg fontos területen próbálkoztak már, a termelés/szolgáltatás mennyisége és a bevételek közötti kapcsolat megszüntetése. Ha egy energiaszolgáltató bevételei nem az eladott energia mennyiségétől, hanem az ügyfelek számától függ, akkor érdekében fog állni a szolgáltatási szint csökkentése. A megvalósítás praktikus nehézségei miatt a kísérleti megoldások egyelőre nem terjedtek el (Eto, Stoft és Belden 1997; Kihm 2009), de nem kizárt, hogy az externáliák megfelelő beárazása változtathat ezen. Bár a gazdaság más szektoraiban is el lehet képzelni olyan rendszereket, melyek valamilyen szükségletek kielégítését az ellátottak száma alapján díjazza (például az orvosi ellátás részben így működik), az átmenet egy ilyen rendszer felé a legtöbb szektorban teljes paradigmaváltást igényelne.

A nyertesek konzervativizmusa – a változatlanágban való érdekeltségük – az egyéni és kollektív jóllét összefüggéseire irányítja a figyelmet. Az országok szintjét tekintve a növekedésen túli gazdaságtan irodalmához sorolható annak a vizsgálata, hogy a globális kereskedelmi rendszerek hogyan szolgálják a gazdagok fogyasztásának növekedését a szegények kizsákmányolása által (Dorninger et al. 2021; Hickel, Sullivan és Zoomkawala 2021). Ennek azért van különös jelentősége, mert ha a negatív hatásokat ugyanazok szenvednék el, mint akik a hasznokat learatják, akkor közel sem biztos, hogy a jelenlegi rendszer változatlanul szorgalmazná a növekedést. Míg a főáramú közgazdász externáliákról – nem szándékolt hatásokról – beszél, a heterodox irányzatok egy szándékos kizsákmányolásra épülő rendszer képét vázolják fel, melyben a kizsákmányolás a gazdasági növekedés feltétele. Így a környezeti és társadalmi igazságosság kérdése a növekedésen túlmutató stratégiáig vezet. A két mozgalom céljai egybeeshetnek (Martínez-Alier 2012), stratégiái azonban jellemzően eltérnek (Rodríguez-Labajos et al. 2019; Scheidel és Schaffartzik 2019; Singh 2019).

Az országokon belüli szintet tekintve is elmondható, hogy a jelenlegi berendezkedés megváltoztatásáért folyó küzdelemben természetes szövetségesek lehetnek mindazok a csoportok, melyek nem tartoznak a nyertesek közé (Hanaček et al. 2020). Nem véletlen, hogy sok a kapcsolódási pont az elnyomott őslakosokról szóló (például Frost 2019; Nirmal és Rocheleau 2019), a feminista (például Dengler és Seebacher 2019) és az osztálykülönbségeket hangsúlyozó marxista irodalommal (például Pirgmaier és Steinberger 2019). A célok azonban csak részben egyeznek, komoly viták forrása például a szocialisták növekedés melletti elkötelezettsége (Kallis 2019) vagy a centralizáció kívánatos mértéke (D’Alisa és Kallis 2020; Exner 2014). A növekedésen túli világ egyik tulajdonsága a többség szerint a relokalizáció (vagy legalábbis a csoportok szerveződésének elősegítése a fizikai vagy virtuális térben), mely egyrészt a közösségi szintű rendszerek működtetéséhez szükséges (Takács-Sánta 2017), másrészt nem ad globális teret a nyerteseknek arra, hogy elzárják magukat a negatív hatásoktól. Ha a termelés és a szolgáltatások nagyobb része történik helyben, az megnehezíti a környezeti és szociális problémák tudatos áthelyezését (Curtis 2003, 2011).

Az országok közötti rivalizálás az elit számára közvetlenül, a többiek számára közvetett módon fontos. Az alapvetően politikai kérdés, hogy hogyan lehetne csökkenteni ezt a rivalizálást és az ebből származó növekedési kényszert, eddig szinte teljesen elkerülte az ökológiai közgazdászok köré csoportosuló, növekedésen túli világról gondolkodó közöség figyelmét. Sem kulcsszavas kereséssel, sem a növekedésen túli világról szóló szakirodalmi áttekintésekben, sem a közelmúlt néhány növekedésen túli kérdésekkel foglalkozó konferenciájának programjában nem könnyű releváns eredményt találni. Ugyanakkor nagyon valószínű, hogy a relokalizáció nem fog olyan sebességgel megvalósulni, a globális gazdasági rendszer nem fog olyan gyorsan és olyan mértékig szétesni, hogy a kérdés elveszítse relevanciáját, és minden gazdasági egység alapvetően befelé figyeljen. Ezért ez a téma a jelenleginél több figyelmet érdemel. Hasznos lenne jobban megérteni, hogy a gazdasági versengésben valóban az össztermék játszik-e kulcsszerepet (Gelb 2011), vagy egyes szektorok nagyságrendekkel fontosabbak másoknál, és hogy ennek tükrében lehet-e akár szektorális szinten korlátozó intézkedéseket hozni. A fegyverkezés korlátozása nyilvánvaló példa, de itt sokkal világosabban látszik, mint más termelő ágazatok esetében, hogy a játszma negatív végösszegű. Jelentős részben nyitott kérdés, hogy a lokális kereskedelmi és környezetvédelmi szabályozások erősítése hogyan hat egyes szektorokban a globális versengésre: egyes erőforrások hozzáférhetőségének nehezítésével csökkenti azt, vagy csak áthelyezi a nyomást más régiókra?

Az eddig felsorolt függőségek és az ezek csökkentését célzó kutatások mind valamilyen társadalmi szereplők vagy csoportok motivációihoz kapcsolódtak. Mi vezérli az egyéneket (több fogyasztás?), a társadalmakat (magasabb GDP?), a gazdasági szereplőket (több profit?), a nyerteseket (stabil pozíció?) és az országokat (nagyobb hatalom?); és milyen strukturális beavatkozásokkal lehet azokat a motivációkat erősíteni, melyek gyengítik a növekedéstől való függést? A következőkben három olyan közvetlen gazdasági jelentőséggel bíró mechanizmus következik, melyek a motivációkon túl jelentős részben intézményi működésekkel kapcsolatosak: hogyan finanszírozza egy ország a nagy ellátórendszereit, milyen kapcsolatban vannak egymással a főbb makrogazdasági változók, és hogyan reagálnak a gazdasági rendszerek a produktivitás változásaira?

A *nagy ellátórendszerek* finanszírozása esetében a növekedés hiányából adódó negatív hatások hosszabb távon jelentkeznek. Az egészségügy, az oktatás vagy a szociális háló sok országban gazdasági növekedés mellett is alulfinanszírozott. Ugyanakkor az abszolút ráfordításokat tekintve így is nagyon jelentős kiadásokról van szó, ezért a finanszírozás kérdése megkerülhetetlen, különösen a csökkenő adóbevételeket feltételező jövőképek esetén (Corlet Walker et al. 2021). A növekedésen túli világot úgy kell kialakítani, hogy ezek a költségek csökkenhessenek (Bailey 2015; Hensher et al. 2020). Az egészségesebb, kevésbé egyoldalú, nem csak a fizetett munkát értékelő életmód az egészségügyi rendszer terhelését csökkentheti (Borowy és Aillon 2017). Van rá történelmi példa, hogy tartós és jelentős gazdasági visszaesés sem feltétlen jár együtt az egészségügyi színvonal romlásával (Borowy 2013). Az erősebb közösségi szerveződés az oktatási rendszer egyes feladatait is átveheti – például a készségfejlesztés vagy a kritikai gondolkodásra való nevelés nem feltétlenül a jelenlegi, nagyrészt frontális oktatásra épülő rendszerben a leghatékonyabb. A rászorulókat egy részének segítése is könnyen elképzelhető lokális, közösségi szinten, ha az embereknek több idejük van egymásra. Ezek a rendszerek több pénzből könnyebben

működtethetők, de nem kifejezetten növekedésfüggők, szemben a legtöbb olyan nyugdíjrendszerrel, melyben a jelen dolgozói fizetik a jelen nyugdíjasait. Ha nem mindenki magának spórol, akkor előregedő népesség mellett kifejezetten nehéz ilyen rendszereket fenntartani az egy főre jutó állami bevételek növelése nélkül (Strunz és Schindler 2018). Csökkenő bevételek esetén elkerülhetetlennek látszik, hogy egyes csoportoknak (például a magas nyugdíjak várományosainak) az érdekei sérüljenek, amennyiben a nyugdíjkiadások költségvetési súlya nem nőhet jelentősen. Fontos politikai kérdés, hogy a vesztesek közül kit milyen mértékig és mivel lehet kárpótolni.

A gazdasági rendszer instabilitása jóval rövidebb távon is alááshatja a növekedésen túli jövőkép támogatottságát, ezért a téma különös jelentőséggel bír. A gazdasági ciklusok enyhítése nem növekedésen túli gondolat; már a bibliai József történetében is megjelenik és legalább Keynes munkássága óta a közgazdaságtan fontos kérdése (Sedlacek 2013). Jelenleg olyan pozitív visszacsatolások működnek a befektetések, a vásárlóerő, a gazdaságban forgó pénz mennyisége, a munkanélküliség és a jövőre vonatkozó várakozások között, hogy mind a pozitív, mind a negatív kilengések automatikusan tovább erősödnek. Az automatikus stabilizációt csak néhány mechanizmus szolgálja, például a munkanélküli segélyek kifizetése (mely recesszió esetén növeli a vásárlóerőt) vagy a progresszív adórendszer (mely expanzió esetén pénzt von el a gazdaságból).

A növekedésen túli világban a pozitív visszacsatolások csökkentése részben azáltal valósulhat meg, ha újra lokálisabbá válik a gazdaságok szerveződése (Latouche 2011). A jelenleg erősen összekötött rendszerek kapcsolatainak gyengülése miatt a főbb gazdasági indikátorok közötti kapcsolatok is gyengülhetnek: a GDP például kevésbé befolyásolja a várakozásokat, hisz nagyobb mértékben helyi (és nem országos vagy globális) szinten dől el a vállalkozások jövője. Hasonlóképpen csökkenhet a makrogazdasági kilátások által erősen befolyásolt befektetésektől való függőség is. A fő kérdés, hogy milyen mértékű relokalizációnak van realitása a különböző szektorokban (Szabó 2014). A legtöbb esetben a lokalizáció ára a szűken értelmezett gazdasági hatékonyság csökkenése, ami magasabb árakban és alacsonyabb fogyasztási szintekben nyilvánulhat meg. A fogyasztás csökkenése azonban korlátozódhat olyan termékekre és szolgáltatásokra is, melyek jóléti szempontból nem esszenciálisak, illetve lehetnek olyan fogyasztási kategóriák, ahol minőségi javulást is jelent a lokalizáció. Emiatt is lehet realitása például az élelmiszerek termelése esetében (Brown és Miller 2008; Réthy és Dezsény 2013), míg a komplexebb termékek (például elektronikai cikkek) gyártása esetében sokkal kevésbé. Hogy a komplexitási skálán meddig juthatnak el a relokalizációs törekvések, az részben a stabil kereslet biztosítását szolgáló rendszerektől, például a termelőkkel hosszabb távon együttműködő vásárlói közösségek megerősödésétől függ (Bakos 2019). Az efféle intézmények a főáramú közgazdaságtan szerint károsak, mert csökkentik a versenyt és a hatékonyságot, míg mások szerint a fenntartható működés fontos építőelemei. Érdemes megjegyezni, hogy a lokalizációs törekvések a társadalmi feszültségek enyhítése (például a munkahelyek megtartása) szempontjából is jelentősek lehetnek, ami nagyban növeli a politikai megvalósíthatóságot.

További kérdés, hogy mely szektorok mennyire járulnak hozzá az instabilitáshoz. Ha a stabilabb szektorok részaránya növekszik, az csökkenti a növekedési kényszert. Mivel a

legalapvetőbb szükségletek kielégítésének igénye nem ingadozik jelentősen, ezek általános biztosításával egyszerre lehet növelni a jólétet és csökkenteni az instabilitást. Alkalmas lehet erre egy erős jóléti állam vagy egy kevésbé központosított, de hasonló funkciót ellátó rendszer, melyben az alapvető szolgáltatások feltételek nélkül igénybe vehetők (Coote, Kasliwal és Percy 2019). Azokban a szektorokban, ahol jelentős a spekuláció, lehet olyan adókban gondolkodni, melyek csökkentik a spekulatív motivációkat: az ingatlanpiacon például a telekterületek értékének megadóztatása (Henry George-adó), a tőkepiacon a tranzakciós adó (Tobin-adó). A szennyező szektorok ingadozásait erős környezetvédelmi adókkal lehet csökkenteni, melyek gyors növekedés idején visszafogják a termelést, alacsony termelés esetén viszont kevesebb pénzt vonnak el (Antal és van den Bergh 2013).

Radikálisabb megoldás lehet a jövedelem és a vagyon alsó és felső korlátozása (Buch-Hansen és Koch 2019). Ez nem a teljesítményalapú értékelés felszámolását jelentené, hanem annak keretek közé szorítását. Az az egyenlőtlenség, amely a mai jövedelmi és vagyoneloszlásban megnyilvánul, nyilvánvalóan nem csupán a munka és a társadalmi hasznosság kifejeződése. A rendkívüli gazdagság sokkal inkább a hatalmi pozíció következménye, mely származhat politikai forrásból, korábban megszerzett gazdasági erőből vagy a győztest jutalmazó mechanizmusokból, például a legnagyobb technológiai cégek sikere mögött álló hálózati externáliákból. Ennek tükrében logikus és politikailag sem elképzelhetetlen, hogy a munkára fordított idő mennyisége vagy valamilyen nem piaci rendszer hasznossági értékelése nagyobb szerepet kapjon a javak elosztása során. További alternatíva a munka és a jövedelmek részleges szétcsatolása, például egy feltétel nélküli alapjövedelem formájában. Utóbbi jelentős részben a korábbi generációk által létrehozott eszközök és lehetőségek – a napjainkra elért produktivitási szint – eredményeinek egyenlőbb megosztását jelentené (Lent 2020), amely az eddigi tapasztalatok szerint nem okozza a munka mennyiségének jelentős csökkenését (Gilbert et al. 2018). Amennyiben a tőke kisebb része vár egy szűk elit kezében a megfelelő befektetési lehetőségekre, a gazdasági kilengések is gyengülnek, ráadásul bármilyen kilengés kevésbé okoz társadalmi problémákat, ha egy minimum mindenki számára biztosítva van. Kérdés ugyanakkor, hogy igazságos-e egy ilyen kifizetést adókból finanszírozni (a történelem során volt már olyan szabályozás, amely mindenkinek biztosította a túlélést: a speenhamlandi rendszer Angliában a 19. század elején – a vége katasztrófa lett [Polányi 1944]), hogy nem gyengíti-e a jóléti államot (ha helyette, nem mellette jelenik meg [Coote 2019]), és nem tolja-e a kollektív tárgyalások során az erőegyensúlyt a munkavállalóktól a cégek felé (Krämer 2019). Egy lehetséges válasz, hogy az alapjövedelem forrása a tőke tulajdonjogának részleges állami kézbe vétele legyen: minden részvényaukción során egy politikailag meghatározott százalék kerüljön egy közös alapba, és ennek az osztalékai fedezzék az alapjövedelmet (Varufákisz 2016). Ez morális szempontból érthető, hiszen a tőke hatékonysága mögött jellemzően közfinanszírozású fejlesztések is állnak (Mazzucato 2013), viszont egy ilyen mechanizmus a növekedéstől való újabb függőséget és instabilitást okozhat.

Az a kérdés, hogy a pozitív visszacsatolásokban mekkora szerepe van a jelenlegi pénzrendszernek, rendkívül komplex (Douthwaite 2006, Farley et al. 2013). Mivel a rendszerben forgó pénz nagyobb része nem a jegybank által felügyelt pénznomdában, hanem a kereskedelmi bankok hitelezése során keletkezik, főleg a hitelkihelyezés nagysága – közvetetten pedig a befektetői hangulat – dönti el, hogy összesen mennyi pénz forog a

gazdaságban. Vannak, akik szerint önmagában is növekedési kényszert okoz, hogy a hiteleket kamatostul kell visszafizetni, mert ha a több pénzhez nem tartozik több termelés, akkor infláció várható. Bár ez az érvelés több ponton is megkérdőjelezhető (a hitelek egy részének bedőlése a rendszer természetes működéséhez tartozik, a kamatbevételek is visszakerülnek a gazdaságba, a jegybankok be tudnak avatkozni, stb.), az valószínűsíthető, hogy a befektetői hangulat és a pénzmennyiség közötti összefüggés az önerősítés egyik összetevője. Ezért felmerül a pénzmennyiség közvetlen szabályozásának erősítése, avagy a hitelpénz visszaszorításának lehetősége, amely egyes szerzők szerint hatásosabb eszköz lehet, mint a párhuzamosan működő valuták (kiegészítő pénzek) használata (Dittmer 2013, 2015).

A *munkanélküliség* növekedése talán a legjelentősebb gyakran jelentkező, közvetlen hatása a gazdasági növekedés hiányának (Antal 2014). Nem csak növekedésen túli kérdésről van szó: a válságkezelő módszerek lassan egy évszázada többféle módon is próbálnak reagálni erre. Egy lehetséges megoldás a közfoglalkoztatás növelése. Az amerikai New Dealhez hasonlóan napjainkban is vannak olyan nagy átalakulások, melyek megvalósítása sok munkaerőt tudna felszívni, nem véletlen a Green New Deal kezdeményezések aránylag magas népszerűsége (Teirstein 2019). Energiahatékonysági programok keretében házak szigetelése vagy egy új energiarendszer kiépítésének részeként megújuló energiaforrások telepítése ilyen feladat lehet, de akár a számtalan illegális hulladéklerakó felszámolása is szóba jöhet. A közmunka hátránya, hogy hatékonysága erősen függ a megvalósítás intézményi és szociokulturális háttérétől, illetve hogy politikai célra is felhasználható, ha a közmunkások a helyi hatalomtól függő helyzetbe kerülnek (Stubnya 2015). Az is kérdés, hogy milyen időtávban reális a közmunka magas részaránya: folyamatosan növekvő munkanélküliség nem kezelhető így a szocializmus problémáinak veszélye nélkül. Elképzelhető viszont, hogy – az eredeti New Dealhez hasonlóan – átmenetileg most is jelentős szerepe legyen ennek a megoldásnak.

Hasonló, de radikálisabb elképzelés a foglalkoztatás garantálása (Alcott 2013). Mivel ebben az esetben a munka mindenki számára elérhető lehetőség lenne, politikai célra kevésbé használható, és – elsődleges hatását tekintve – a megélhetés biztonságát nyújtaná az embereknek. A hatékonysági és hasznossági dilemmákon túl a legtöbb kérdés az indirekt hatásokkal kapcsolatban merül fel: hogyan hatna például a for-profit szektorban elérhető bérekre, és gerjesztené-e az inflációt a finanszírozás költsége? A különböző makroökonomiai iskolák ezekre a kérdésekre eltérő válaszokat adnak: a főáram szerint egy ilyen program nagyon drága lenne, ami állami finanszírozás esetén inflációt okozna, míg például a modern monetáris elmélet szerint az állam saját pénznemében gyakorlatilag korlátlanul tud finanszírozni (Chohan 2020), és az sem egyértelmű, hogy az inflációtól mennyire kell tartani (Vague 2017).

Egy másik stratégia lehet az ökoszociális adóreform, melynek részeként a munkára rakódó terheket fokozatosan átterhelik a környezeti erőforrások felhasználására (és a szennyvezetésekre, amelyek a „tiszta környezet” felhasználásaként értelmezhetők). Ennek következményeképpen a két termelési tényező aránya a munkaerő javára változhat, és állandó össztermelés mellett sem kell csökkennie a felhasznált munkaerőnek, ha nő is a produktivitás – közben pedig a környezeti terhelés csökkenhet. Azzal kapcsolatban megoszlanak a vélemények, hogy egy ilyen reform mekkora produktivitásváltozásokat tud ellensúlyozni

(valószínűleg nem túl nagyokat), de a szakirodalom jelentős része évtizedek óta javasolja az efféle reformokat (de Mooij 1999).

Egy harmadik, az ökológiai közgazdaságtani szakirodalomban és a közbeszédben is nagy érdeklődésre számot tartó stratégia a munkaidő csökkentése, mely a produktivitás növekedését nem a fogyasztás növelésére, hanem a munkaidő csökkentésére használná fel. Ez a stratégia a legtöbb fenntartható jövőkép és gazdasági modell egyik alapeleme (Bregman 2018; D'Alessandro et al. 2018; Victor 2008). Politikai realitását nemcsak az támasztja alá, hogy a technológiai jellegű környezetvédelmi stratégiákkal szemben társadalmi és jóléti szempontból is pozitív hatásai lehetnek (több idő a családra, barátokra, társadalmi részvételre), hanem az is, hogy jelenleg is komoly küzdelmek folynak a csökkentés lehetőségének kiharcolásáért, többek között a legjelentősebb szakszervezetek részvételével (Edmond 2020). Kulcskérdés, hogy milyen típusú munkaidő-csökkentésről beszélünk: milyen mértékű a csökkentés, egyéni vagy kollektív, hogyan változik a fizetés, mikor lehet felhasználni a plusz szabadidőt, milyen időtávra szól?, stb. Mind a csökkentés praktikus és politikai megvalósíthatósága, mind a várható környezeti és jóléti hatások függni fognak ettől (Antal et al. 2021; Spiegelaere és Piasna 2017). A szakirodalom két leggyakrabban vizsgált kérdése, hogy ki választja a munkaidő csökkentését, és milyen hatása lesz az életére (Gerold és Nocker 2018; Hanbury, Bader és Moser 2019). További érdekes témák, hogy hogyan változik a munkaidő mérhetősége (akkor lehet szabályozni, ha mérhető marad – különben kulturális kérdéssé válik), hogy előrevetít-e politikai változásokat a munkaidővel kapcsolatos nemzetközi diskurzus, hogy a munka különböző funkcióit mi helyettesítheti, és hogy milyen pszichológiai faktorok állnak a munkaidő-döntések mögött.

Végül a produktivitási csapda úgy is megszűnhet, hogy a produktivitás növekedése szűnik meg, például azért, hogy a hagyományosan produktivitásra fókuszáló szektorok gépesítése szinte teljesen lezajlik, a maradék munkatípusok esetében pedig ez a mutató már nem lesz releváns – vagy azt nem lehet majd jelentősen növelni. A szektorok közti ilyen eltérést Baumol „betegségnek” tartotta (Baumol és Bowen 1966): míg a gyári munka gyorsulhat, a vonósnégyes munkája sokkal kevésbé, így utóbbiak relatív költsége egyre nőni fog, ahogy az előbbiek olcsóbbá válnak. Korántsem biztos azonban, hogy ez probléma, különösen, ha jóléti szempontból jelentős hozzáadott értéke van a gazdasági szempontból stagnáló szolgáltató szektoroknak. Érdeemes tehát elemezni, hogy a szennyező és kevésbé szennyező szektorokban milyen produktivitási változások várhatók (Hardt et al. 2021).

A fentiekből látható, hogy a növekedésen túli gondolkodás elutasítja a főáramú közgazdaságtan fogyasztáson keresztül hasznokat maximalizáló emberképét. Sokkal kevésbé egyénközpontú, és sokkal inkább csoportok tagjaként tekint az emberre. A társadalmat véletlenül sem képzeli homogén, reprezentatív szereplőkkel leírható rendszernek – az igazságosság kérdése fontos szerepet kap. Különbséget tesz a fogyasztás különböző formái között, egyes típusokat a jólét szempontjából esszenciálisnak, másokat akár károsnak tartva. Értékválasztásai tehát explicitek, az emberek hasznosságról alkotott szubjektív véleményeit nem tartja megismerhetőnek fogyasztási döntések alapján. A technológiával való viszonya ellentmondásos: explicit módon ritkán beszél róla (Kallis et al. 2018), szerepével és szabályozásával kapcsolatban pedig a különböző növekedésen túli javaslatok

nagyon eltérő véleményeket tükrözhetnek (Kerschner et al. 2018): sok szerző hangsúlyozza a „tiszta technológiákba” való befektetés fontosságát (például Jackson 2009), míg mások alapvetően bizalmatlanok minden technológiai megoldással szemben (például Heikkurinen 2018). Elemzési módszerei sokszínűek és interdiszciplinárisak, néha kifejezetten a gazdasági gondolkodás szerepének csökkentését javasolja (Roth 2017). Mindezeknek megfelelően javaslatai is teljesen eltérnek a főáramú gazdaságtan irányaitól – jelentős részben épp a jelenlegi gondolkodási, intézményi és társadalmi struktúrák leépítéséről vagy radikális átalakításáról szólnak (Feola 2019). Az átalakulás folyamata mindegyik területen újabb kérdéseket vet fel (Koch 2020) – a jelenlegi rendszerrel való szembenállás (Johnsen et al. 2017), illetve néhány közvetlenebb cselekvési lehetőséget kínáló területen a konkrét változtatások nagy figyelmet kapnak (például a mezőgazdaságban [Gerber 2020; Gomiero 2018] vagy a lakhatás területén [Lietaert 2010]). Van tehát miről beszélni, ha el akarjuk dönteni, hogy érdemes-e túllépni a GDP növelését célzó berendezkedésen.

3. A gazdasági növekedésről szóló vita jövője

A napjainkban kibontakozó ökológiai és éghajlati válság, illetve gazdasági rendszereink növekedéstől való függése rendkívüli dilemmák elé állítja az emberiséget. A növekedési modell fenntartása vagy az attól való elszakadás olyan alapkérdésekkel kapcsolatban is állásfoglalás, hogy mennyit ér a fogyasztás a nem emberi életformák létezéséhez viszonyítva, hogy milyen társadalmi csoportok érdekei mennyire fontosak, vagy hogy mekkora kockázatokat tartunk elfogadhatónak a jövő generációk számára. Felmerül tehát a kérdés, hogy a főáramú közgazdaságtan milyen normatív célok érdekében mit mond a gazdasági növekedési paradigmá jövőjéről.

A válasz meglepő: explicit módon gyakorlatilag semmit. Bár egy ilyen állítást tudományosan igazolni nagyon nehéz, minden bizonnyal nem véletlen, hogy a fent idézett növekedésen túli kérdéseket firtató cikkek egyike sem főáramú gazdaságtani folyóiratban jelent meg (hiába próbálkozott ezzel az idézett szerzők egy része), hogy egyetlen vezetőnek számító közgazdász munkája sincs közöttük (Varufákisz, a főáram ismert kritikusa talán kivétel, de ő sem a növekedés meghaladásáról beszél), illetve hogy a fogyasztás növelésének megkérdőjelezése ma sem érdemi része az általánosan használt közgazdaságtani tankönyveknek. Az OECD több évtizedes késéssel a növekedési kérdés felvetésénél tart (OECD 2020). A válaszokat legfeljebb csak részben, implicit módon kapjuk meg.

A főáramú gazdaságtan nem igazolja, hogy a növekedési paradigmával együtt járó környezeti kockázatok elfogadható szintűek lennének, mégis lépten-nyomon – de főleg recessziók idején – zöld növekedésről beszél (Meckling és Allan 2020), amiből a növekedés melletti elköteleződése válik világossá. A nem emberi életformákra modelljeiben jellemzően erőforrásként tekint, figyelmen kívül hagyva mindazok értékítéletét, akik az emberi használaton kívül is értékesnek látják a természet nem emberi részét (és például katasztrófának, nem csupán gazdasági veszteségnek tartják az egyre nagyobb erdőtüzeket vagy a korallok pusztulását). A főáramú gazdaságtan a növekedési modell kérdését nem köti össze a vesztesek sorsával (például azoknak az embereknek az életlehetőségeivel,

akiknek eltűnik a lakóhelye az óceánban). A generációk közötti egyenlőséggel kapcsolatban a hosszabb távú hatások a diszkontálás miatt a legtöbb modellben nagyon kis súllyal szerepelnek, a nehezen számszerűsíthető kockázatok pedig sokszor egyáltalán nincsenek figyelembe véve. Így lehetséges például, hogy a 2018-as közgazdaságtani Nobel-díjas William Nordhaus szerint „optimális”, ha a globális átlaghőmérséklet 3.5 fokkal emelkedik a század végéig, hisz ez csak marginális hatással lesz a GDP-re (Nordhaus 2018); miközben az éghajlatváltozással foglalkozó nem közgazdászok szerint a 2 fokos hőmérséklet-emelkedés is túl sok (IPCC 2018), 3-4 fok pedig nagy eséllyel globális katasztrófát okoz (Hickel 2018; World Bank 2012). Bár Nordhaus véleményét – illetve a mögötte álló diszkontálási és kockázat-számszerűsítési módszert – a közgazdász szakmán belül is megkérdőjelezzük (Hänsel et al. 2020; Stern 2007), a növekedési paradigmát nem.

A gazdasági növekedésről tehát a főáramú közgazdaságtanon belül gyakorlatilag nem folyik vita napjainkban. A többség számára tárgyalni is fölösleges, alternatíva nélküli alapértelmezés, hogy az egy főre jutó fogyasztás átlagának növelése elsődleges cél. Amennyiben nem szeretnénk implicit, erősen megkérdőjelezhető feltételezéseik alapján döntéseket hozni az emberiség jövőjének kulcskérdéseivel kapcsolatban, akkor ennek meg kell változnia.

Nyílt, átlátható vitára van szükség, a környezeti és társadalmi aspektusokat egyaránt figyelembe véve. Mivel a növekedési modelltől való elszakadás nehéz, a vitának pedig számos normatív aspektusa van, nem az a cél, hogy mindenki egyetértsen. Legalább három fő témával kapcsolatban elkerülhetetlenek a véleménykülönbségek:

1. Milyen világot szeretnénk (mi változzon és mi ne)? Akarjuk-e olyan gyorsan csökkenteni a környezeti hatásokat, hogy nagy eséllyel elérjük a nemzetközi környezetvédelmi (például biodiverzitási és éghajlati) egyezményekben foglaltakat? Ha nem, akkor mit válaszolunk azokra az érvekre, amelyek az egyezmények megalapozásául szolgáltak? Akarjuk-e tovább növelni a fogyasztást a gazdag országokban? Normatív álláspontokról, értékválasztásokról van szó.
2. Minek a megvalósítása reális technológiai, politikai és viselkedési szempontból? Milyen eszközökkel érhetőek el az előzőekben meghatározott célok? Mit várhatunk a konvencionális és a növekedésen túli stratégiáktól? Mire alapozzuk a megvalósíthatósággal kapcsolatos véleményünket? A válasz meghatározza, hogy mennyire radikális célokat érdemes kitűzni. A véleményeknek lesznek empirikusan megalapozott részei, de részben a társadalom működésére vonatkozó bizonytalan elméleteken fognak alapulni.
3. Mekkora kockázat fogadható el környezeti és társadalmi szempontból? Mennyire tartjuk jelentősnek az ökológiai rendszerek átalakulásával járó ismert és ismeretlen kockázatokat? Mennyire akarjuk elkerülni a társadalmi átalakulásokkal járó instabilitást? A válasz ismét normatív természetű.

Az a cél, hogy a tudományos és társadalmi vita során ezekről a kérdésekről mindazoknak el kelljen mondaniuk a véleményüket, akik explicit vagy implicit módon a növekedési paradigma fenntartását vagy meghaladását szorgalmazzák – illetve azok is bekapcsolódjanak a vitába, akik egyes stratégiák kapcsán érintetté fognak válni. Ennek számos előnye lenne.

Egyrészt helyreállna a tudományos működés. A továbbiakban nem lehetne válaszok nélkül figyelmen kívül hagyni a növekedési paradigma tudományos megalapozottságú

kritikáit (Daly 2013). A fogyasztás növelésének támogatói rákényszerülnének, hogy – a médiában időnként megjelenő, empirikusan megalapozatlan és tudományos szempontból irreleváns vagy félrevezető írások (például Lomborg 2018) helyett – valódi érvekre valódi érvekkel válaszoljanak. Így rá lehetne mutatni, ha egy vélemény mögött megkérdőjelezhető vagy akár teljesen abszurd feltételezések állnak (ahogy például az éghajlatváltozás esetében Nordhausnál [Keen 2019]). Ez mind a növekedési modell, mind az alternatív stratégiák várható következményeinek jobb megértése szempontjából nagyon hasznos lenne.

Másrészt megváltozhatna az egyes stratégiák megvalósíthatóságáról szóló diskurzus. Jelenleg a zöldek jelentős része nem meri nyilvánosan megkérdőjelezni a gazdasági növekedés létjogosultságát attól tartva, hogy ezzel csökkenti saját hatását, mert nem fogják komolyan venni. Egy nyílt vita során azonban kiderülhetne, hogy a növekedési paradigma fenntarthatóságához szükséges, ennek érdekében alkalmazni tervezett technológiai stratégiák – például a globális légkör összetételének közvetlen szabályozását célzó „bolygómérnöki” módszerek (Anderson 2015) – semmivel sem reálisabbak némelyik növekedésen túli stratégiánál (Antal 2018). Ezáltal tágulna a problémák orvoslása érdekében bevethető eszközök köre.

Harmadrészt jóval demokratikusabb lehetne a közös jövőnkkel kapcsolatos döntéshozatal. Ma általában a rövid távra optimalizáló gazdasági és politikai elit diktálja a fogyasztás növelésével kapcsolatos stratégiákat, részben azért, mert a legtöbb embernek nincs koherens véleménye a témáról (Drews, Antal és van den Bergh 2018; Drews és van den Bergh 2016). A főbb dilemmák alaposabb megértése nélkül esély sincs a demokratikus döntéshozatalra. Ha a nyilvános vita során világosabbá válnak a politikai lépések mögötti értékviszáltságok és a velük járó kockázatok, akkor több embernek alakulhat ki valódi preferenciája, és jobban érvényesülhetnek az etikai megfontolások. A társadalmi diskurzus élénkítése és tudományos megalapozása legitimitást adhat a politikai és civil cselekvés számára, és állásfoglalásra kényszerítheti a mindenkori elitet. Ezzel párhuzamosan világossá válhat, ha a növekedési kérdéssel kapcsolatban is létezik egy tudománytagadó csoport, mely veszélybe sodorja a földi ökoszisztémák és civilizációk jövőjét – katalizálva az ellenük való fellépést.

Tartalmát illetően ennek a vitának – a normatív álláspontok tisztázása után – arról kell folynia, hogy melyik eszköztől mit remélhetünk. Egyáltalán nem biztos, hogy van olyan megoldás, amely egyszerre teljesíti a fenntarthatóság és a megvalósíthatóság követelményeit; biztosat erről senki sem tud (Keyßer és Lenzen 2021). Hogy a jelenleginél alaposabb mérlegelés alapján válasszunk stratégiát, érdemes megvizsgálni és megvitatni többek között a következő kérdéseket:

- Mekkora lehet a növekedési paradigma gazdag országokban történő meghaladásának pozitív környezeti hatása?
 - Mekkora lehet ennek a globális jelentősége különböző időtávok esetében, figyelembe véve az országok gazdasági növekedési üteme közötti eltéréseket?
 - Milyen módon befolyásolja a gazdag országok növekedéssel kapcsolatos stratégiája a többi ország stratégiáját: várható-e, hogy más országok követnék a példát?
 - Milyen növekedésen túli stratégiáknak van jelentős közvetlen környezeti haszna vagy kára? Mi számszerűsíthető ebből, figyelembe véve a rendszerszintű hatásokat is?

- Mely stratégiák segíthetnek megelőzni, hogy később már nehezen átalakítható, fenntarthatatlan rendszerek épüljenek fel?
- Fenntartható vagy fokozható-e gazdasági növekedés nélkül a környezeti hatásokat csökkentő technológiai változás üteme?
 - Ha a zöld szektorok növekedni tudnak, akkor fennmarad-e az itteni innováció?
- Milyen, potenciálisan növekedésen túli célokat is szolgáló stratégiák lehetnek megvalósíthatók a jelenlegi rendszerben?
 - Mely stratégiákra lehet recessziós időszakokban alkalmazható biztosítékként is tekinteni?
 - Mely stratégiák teljesen összeegyeztethetetlenek a növekedési paradigmával?
- Milyen stratégiákat támogathatnak egyaránt a növekedésen túli gondolkodók és a „zöld növekedés” hívei?
 - Milyen pozitív és negatív társadalmi hatások jellemzik az egyes stratégiákat?
 - Mely stratégiák népszerűek, és melyek esetén áll fenn a veszélye, hogy olyan ellenállás alakul ki, amely az egyáltalán nem zöld – akár tudománytagadó – politikai irányzatoknak fog kedvezni?
 - Hogyan változik – például gazdasági krízisek során – az, hogy a potenciálisan növekedésen túli célokat is szolgáló stratégiák mennyire tűnnek megvalósíthatónak?
- Érdemes-e abban reménykedni, hogy a növekedésorientált rendszerben jelentősen megnő a politikai elkötelezettség a fenntarthatósági célok mellett?
 - Mutat-e ebbe az irányba a lobbierdekek, demokratikus nyomások és egyéni meggyőződések változása?
 - Mennyire hagyatkozhatunk az országok több évtizedes távlatban tett vállalásaira, amelyek a korábbiaknál gyorsabb változtatást ígérnek?
 - Mennyire irányadók a tőzsdei értékek változásai?
 - Mennyire ismételhetők meg az egyes országokban elért jelentős részsikerek?

Attól függően, hogy ki milyen következtetésre jut az egyes stratégiákkal kapcsolatban, eltérő vélemények adódhatnak a GDP növelésének kívánatosságára vonatkozóan. Lehetnek olyanok, akik szerint így is, úgy is nagyon nagy eséllyel elbukjuk a nemzetközileg elfogadott környezeti célokat, ezért a legkisebb rosszat kell keresni. Ez akár enyhe GDP növekedés és nagyobb társadalmi stabilitás mellett a zöld technológiák gyors ütemű fejlesztése is lehet, miközben lehet próbálkozni a kevésbé kockázatos növekedésen túli stratégiákkal. Azt is lehet gondolni ugyanakkor, hogy a környezeti célokat feladni óriási felelőtlenség, ami tovább csökkenti a jövőbeli célok melletti elköteleződés komolyságát is. Ebben az esetben a technológiai stratégiák mellett nagyon nagy szerepet kell kapniuk a növekedésen túli stratégiáknak. Egy új típusú gazdasági rendszert kell felépíteni.

4. Konklúzió

Ha környezeti fenntarthatóság alatt azt értjük, hogy sikerül-e elérni az ökoszisztémák megőrzésére és az éghajlat stabilizálására irányuló, nemzetközileg elfogadott célokat, akkor évtizedek óta fenntarthatatlan pályán vagyunk. A fogyasztói társadalom kiteljesedésével

párhuzamosan kezdetét vette a Föld többmilliárd éves történetének hatodik tömeges kihalási eseménye, amelyet az emberiség okoz (Barnosky et al. 2011). Egy-két generációs távlatban emberek százmilliói kényszerülhetnek lakhelyük elhagyására az éghajlatváltozás közvetlen hatásai, valamint a gazdasági, etnikai, politikai, vallási és más konfliktusokkal való együttes hatások miatt (Burrows és Kinney 2016). A kockázatok beláthatatlanok. Globális szinten egyelőre a közelébe sem kerültünk a „zöld gazdasági növekedés” állapotának.

A fogyasztás további folyamatos növekedését feltételezve nem látszik olyan politikailag is valószínűsíthető forgatókönyv, amely nagy eséllyel vezetne a biodiverzitás hanyatlásának visszafordításához és az éghajlat stabilizálásához. Az elmúlt évtizedek alatt, amíg a „zöld növekedés” hívei szerint már „csak” politikai akaratra lett volna szükség, a helyzet egyre kilátástalanabbá vált: a legfontosabb globális fenntarthatósági egyezmények célkitűzéseit most már nagyon nagy eséllyel elbukjuk. Azt gondolhatnánk, hogy a folytonos GDP-növekedés fenntarthatóságával kapcsolatos vitának ezzel nagyjából vége, és a közgazdászok jelentős része azon gondolkodik, hogyan lehetne a gazdaságot növekedés nélkül működtetni.

Szó sincs erről. Nemhogy irányváltásig nem jutottunk, de még a vita sem kezdődött el igazán! Az egyre több fogyasztást megcélzó paradigma meghaladása a domináns gazdasági és politikai diskurzusban egyelőre fel sem merül. A legtöbb közgazdász ma is úgy kutatja a GDP-növelés lehetőségeit, és oktatja a jövő gazdasági szakembereit, a legtöbb politikus pedig úgy szorgalmazza a termelést és fogyasztást növelő stratégiákat, mintha nem a földi élet jövője és az emberi civilizációk fennmaradása forogna kockán.

Hogy van-e jobb, kisebb kockázattal járó növekedésen túli alternatíva, arról egyelőre keveset tudunk. Sem az alternatív megoldásokra irányuló kutatás, sem a velük való kísérletezés nem elég intenzív ahhoz, hogy a legtöbb szóba jövő stratégiával kapcsolatban végső következtetésekig vagy nagy rendszereket érintő cselekvésig juthassunk. Ez nem azt jelenti, hogy ilyen kutatások és vizsgálatok nincsenek, csak azt, hogy ami van, az nagyrészt a főáramú gazdaságtani és politikai gondolkodáson kívül zajlik. Ma a tudományos működés csorbát szenved, mert a főáram nem reagál érdemben a kritikára, így esély sincs a közös gondolkodásra. Figyelembe véve a lehetséges paradigmaváltás kapcsán adódó megannyi komplex kérdést, illetve a problémák megoldására rendelkezésre álló kevés időt, ez megengedhetetlen.

Kétségtelen, hogy a termelés és fogyasztás növelésén alapuló világtrend gyökeres átalakulása az elmúlt évszázadok egyik legnagyobb hatású változása lenne. Lehet, hogy ez sokak számára nem tűnik reálisnak. Van azonban egy ennél is kérlelhetlenebb realitás: a fizikai és ökológiai rendszereké, melyek szabályait nem mi alakítjuk – átalakulásuk hatásai alól azonban csak ideig-óráig húzhatjuk ki magunkat. Kulcskérdés, hogy ezekben a rendszerekben a stabilitás megőrzéséhez milyen stratégiák vezethetnek rövidebb és hosszabb távon. Szabad-e és lehetséges-e jelentős társadalmi átalakulást szorgalmazni, és ha igen, milyen stratégiákat alkalmazzunk?

Ez a cikk rámutatott arra, hogy miért olyan nehéz elszakadni a gazdasági növekedéstől, majd megpróbálta röviden áttekinteni, hogy milyen főbb irányokban zajlik a jelenlegi paradigmán túlmutató kutatás. A jelent illetően egy olyan gazdasági rendszer képe bontakozott ki, melynek hatásai a jó élet szempontjából megkérdőjelezhetők, ugyanakkor

növekedés hiányában általában jelentős társadalmi csoportok érdekei sérülnek. A függőségi helyzet azt is jelenti, hogy minél később kezdünk foglalkozni az alternatívák bonyolult kérdéseivel, várhatóan annál inkább csak két rossz közül – környezeti vagy társadalmi eredetű katasztrófából – választhatunk.

Ennek tükrében párbeszédre hívom mindazokat a közgazdász és társadalomkutató kollégákat, akik munkája a gazdasági növekedési paradigmára vonatkozik, vagy ezen belül zajlik. Mondják el, hogy ők milyen célok érdekében milyen stratégiákat alkalmaznának, és hogyan reagálnak kutatóként vagy oktatóként a növekedési dilemmára! El tudunk-e jutni oda, hogy a GDP gazdasági szempontból irreleváns mutatóvá váljon, így ne kelljen többé a növelésével foglalkozni? El akarunk-e jutni ide? Miért igen vagy miért nem?

Rajtuk kívül közös gondolkodásra hívom mindazokat, akik valamelyik növekedésen túli stratégiát szorgalmazzák vagy ellenzik. Gondoljuk át együtt, hogy milyen előnyökkel, hátrányokkal és kockázatokkal kell számolni! Teremtünk alkalmat a strukturált párbeszédre, és vizsgáljuk meg, vannak-e közös kiindulási pontok és olyan innovatív stratégiák, amelyek szélesebb társadalmi támogatás mellett segíthetik a környezeti problémák megoldását!

Annak érdekében, hogy ez a cikk valódi tudományos és társadalmi párbeszéd katalizátora lehessen, a kollégákhoz és a nyilvánossághoz fordulok. Jelen írásomat egy közös gondolkodásra való felhívással együtt eljuttatom a legtöbb hazai közgazdaságtani és társadalomtudományi intézet munkatársaihoz, valamint olyan gazdasági, politikai és civil szereplőkhöz, akik résztvevői lehetnek a társadalmi párbeszédnek. A megkeresésekről és a válaszokról beszámolok kutatócsoportunk honlapján (<https://newvisionresearchgroup.wordpress.com/post-growth/>). Ha érdemi válaszokat kapok, akkor nyilvános vitasorozatot kezdeményezek az egyes stratégiákkal kapcsolatban. Amennyiben nem kapok érdemi választ, akkor ez érdemel majd nagyobb médiavisszhangot.

Hogy van-e haszna egy ilyen vitának akkor is, ha rövid távon úgysem hoz gyökeres változást? Talán van. Bár a tudományos működés helyreállítása és a társadalmi diskurzus nem garancia a politikai cselekvés szempontjából, enélkül még kisebb a változás esélye. A paradigmaváltások nem lineáris módon következnek be: ami egy darabig megkérdőjelezhetetlen, visszanézve abszurdnak tűnhet. A termelés és fogyasztás exponenciális növelésének szándéka a környezeti hatásokat jobban ismerők többsége számára már most is annak tűnik.

Köszönöm Vida Gábornak, Köves Alexandrának és Takács-Sánta Andrásnak a kézirat átolvasását és a javaslatokat. A kutatást a Magyar Tudományos Akadémia Lendület programja finanszírozta (a kutatócsoport azonosító száma: 95245).

Hivatkozott irodalom

- Alcott, Blake (2013): Should degrowth embrace the Job Guarantee? *Journal of Cleaner Production* 38: 56–60. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2011.06.007>
- Anderson, Kevin (2015): Talks in the city of light generate more heat. *Nature News* 528(7583): 437. DOI: <https://doi.org/10.1038/528437a>
- Antal, Miklós (2014): Green Goals and Full Employment: Are They Compatible? *Ecological Economics* 107: 276–86. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2014.08.014>
- Antal, Miklós (2018): Post-Growth Strategies Can Be More Feasible than Techno-Fixes: Focus on Working Time. *The Anthropocene Review* 5(3): 230–36. DOI: <https://doi.org/10.1177/2053019618794212>
- Antal, Miklós és Jeroen C. J. M. van den Bergh (2013): Macroeconomics, Financial Crisis and the Environment: Strategies for a Sustainability Transition. *Environmental Innovation and Societal Transitions* 6: 47–66. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.eist.2013.01.002>
- Antal, Miklós, és Jeroen C. J. M. van den Bergh (2016): Green Growth and Climate Change: Conceptual and Empirical Considerations. *Climate Policy* 16(2): 165–77. DOI: <https://doi.org/10.1080/14693062.2014.992003>
- Antal, Miklós, Barbara Plank, Judit Mokus és Dominik Wiedenhofer (2021): Is Working Less Really Good for the Environment? A Systematic Review of the Empirical Evidence for Resource Use, Greenhouse Gas Emissions and the Ecological Footprint. *Environmental Research Letters* 16(1): 013002. DOI: <https://doi.org/10.1088/1748-9326/abceec>
- Bai, Z. G., D. L. Dent, L. Olsson, és M. E. Schaepman (2008): Proxy Global Assessment of Land Degradation. *Soil Use and Management* 24(3): 223–34. DOI: <https://doi.org/https://doi.org/10.1111/j.1475-2743.2008.00169.x>
- Bailey, Daniel (2015): The Environmental Paradox of the Welfare State: The Dynamics of Sustainability. *New Political Economy* 20(6): 793–811. DOI: <https://doi.org/10.1080/13563467.2015.1079169>
- Bakos, Izabella Mária (2019): A vásárlói közösségek mintázatai és térbeli sajátosságai Magyarországon. Szent István Egyetem, Gödöllő.
- Ball, Laurence M., Daniel Leigh, és Prakash Loungani (2013): *Okun's Law: Fit at Fifty? IMF Working Paper*. WP/13/10. International Monetary Fund.
- Barnosky, Anthony D., Nicholas Matzke, Susumu Tomiya, Guinevere O. U. Wogan, Brian Swartz, Tiago B. Quental, Charles Marshall, Jenny L. McGuire, Emily L. Lindsey, Kaitlin C. Maguire, Ben Mersey és Elizabeth A. Ferrer (2011): Has the Earth's Sixth Mass Extinction Already Arrived? *Nature* 471(7336): 51–57. DOI: <https://doi.org/10.1038/nature09678>
- Bar-On, Yinon M., Rob Phillips és Ron Milo (2018): The Biomass Distribution on Earth. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 115(25): 6506–11.
- Baumol, William J. és William G. Bowen (1966): *Performing Arts, The Economic Dilemma: a study of problems common to theater, opera, music, and dance*. Cambridge, MA, USA: The MIT Press.
- BBC (2020): Attenborough: »Curb Excess Capitalism« to Save Nature. *BBC News*, október 8.
- van den Bergh, Jeroen C. J. M. (2011): Environment versus growth — A criticism of “degrowth and a plea for a-growth. *Ecological Economics* 70(5): 881–90. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2010.09.035>
- van den Bergh, Jeroen C. J. M. van den (2009): The GDP paradox. *Journal of Economic Psychology* 30(2): 117–35. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.joep.2008.12.001>
- Bloom, David E. és David Canning (2007): Commentary: The Preston Curve 30 Years on: Still Sparking Fires. *International Journal of Epidemiology* 36(3): 498–99. DOI: <https://doi.org/10.1093/ije/dym079>
- Borowy, Iris (2013): Degrowth and Public Health in Cuba: Lessons from the Past? *Journal of Cleaner Production* 38: 17–26. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2011.11.057>
- Borowy, Iris és Jean-Louis Aillon (2017): Sustainable Health and Degrowth: Health, Health Care and Society beyond the Growth Paradigm. *Social Theory & Health* 15(3): 346–68. DOI: <https://doi.org/10.1057/s41285-017-0032-7>
- Bregman, Rutger (2018): Is There Anything That Working Less Does Not Solve? *Economics*. Elérés: 2019. február 25. (<http://economics.com/anything-working-less-not-solve/>).
- Brenner, M. Harvey (2005): Commentary: Economic Growth Is the Basis of Mortality Rate Decline in the 20th Century—Experience of the United States 1901–2000. *International Journal of Epidemiology* 34(6): 1214–21. DOI: <https://doi.org/10.1093/ije/dyi146>
- Brown, Cheryl és Stacy Miller (2008): The Impacts of Local Markets: A Review of Research on Farmers Markets and Community Supported Agriculture (CSA). *American Journal of Agricultural Economics* 90(5): 1296–1302.
- Buch-Hansen, Hubert és Max Koch (2019): Degrowth through Income and Wealth Caps? *Ecological Economics* 160: 264–71. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2019.03.001>

- Burrows, Kate és Patrick L. Kinney (2016): Exploring the Climate Change, Migration and Conflict Nexus. *International Journal of Environmental Research and Public Health* 13(4): 443. DOI: <https://doi.org/10.3390/ijerph13040443>
- Büchs, Milena és Max Koch (2018): Challenges for the degrowth transition: The debate about wellbeing. *Futures* 105: 155–65. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.futures.2018.09.002>
- Caria, Sara és Rafael Domínguez (2016): Ecuador's Buen Vivir: A New Ideology for Development. *Latin American Perspectives* 43(1): 18–33. DOI: <https://doi.org/10.1177/0094582X15611126>
- Carroll, William, Nicholas Graham, Michael K. Lang, Zoë Yunker és Kevin D. McCartney (2018): The Corporate Elite and the Architecture of Climate Change Denial: A Network Analysis of Carbon Capital's Reach into Civil Society. *Canadian Review of Sociology/Revue Canadienne de Sociologie* 55(3): 425–50. DOI: <https://doi.org/https://doi.org/10.1111/cars.12211>
- Chakravorti, Bhaskar (2020): Lawmakers Keen to Break up »big Tech« like Amazon and Google Need to Realize the World Has Changed a Lot since Microsoft and Standard Oil. *The Conversation*. Elérés: 2020. december 4. (<http://theconversation.com/lawmakers-keen-to-break-up-big-tech-like-amazon-and-google-need-to-realize-the-world-has-changed-a-lot-since-microsoft-and-standard-oil-143517>).
- Chaudhry, Azam és Phillip Garner (2006): Political Competition Between Countries and Economic Growth. *Review of Development Economics* 10(4): 666–82. DOI: <https://doi.org/https://doi.org/10.1111/j.1467-9361.2006.00341.x>
- Chohan, Usman W. (2020): *Modern Monetary Theory (MMT): A General Introduction*. SSRN Scholarly Paper. ID 3569416. Rochester, NY: Social Science Research Network.
- Clark, Andrew E., Paul Frijters és Michael A. Shields (2008): Relative Income, Happiness, and Utility: An Explanation for the Easterlin Paradox and Other Puzzles. *Journal of Economic Literature* 46(1): 95–144. DOI: <https://doi.org/10.1257/jel.46.1.95>
- Coote, Anna (2019): Universal Basic Income Doesn't Work. Let's Boost the Public Realm Instead. *The Guardian*. Elérés: 2021. május 31. (<http://www.theguardian.com/commentisfree/2019/may/06/universal-basic-income-public-realm-poverty-inequality>).
- Coote, Anna, Pritika Kasliwal és Andrew Percy (2019): *Universal basic services: Theory and practice*. Institute for Global Prosperity.
- Corlet Walker, Christine, Angela Druckman és Tim Jackson (2021): Welfare Systems without Economic Growth: A Review of the Challenges and next Steps for the Field. *Ecological Economics* 186: 107066. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2021.107066>
- Cousin, Louis és Laura Martello (2017): *A cooperative vision for the collaborative economy*. Cooperatives Europe.
- Curtis, Fred (2003): Eco-Localism and Sustainability. *Ecological Economics* 46(1): 83–102. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0921-8009\(03\)00102-2](https://doi.org/10.1016/S0921-8009(03)00102-2)
- Curtis, Fred (2011): Öko-lokalizmus és fenntarthatóság. O. 562–93 in *Globalizáció és fejlődés*, szerkesztette G. Scheiring és Z. Boda. Budapest: Védegylet - Új Mandátum Kiadó.
- D'Alessandro, Simone, Kristofer Dittmer, Tiziano Distefano és André Cieplinski (2018): *EUROGREEN Model of Job Creation in a Post-Growth Economy*. Greens | EFA Group in the European Parliament.
- D'Alisa, Giacomo és Giorgos Kallis (2020): Degrowth and the State. *Ecological Economics* 169: 106486. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2019.106486>
- Daly, Herman (2013): A further critique of growth economics. *Ecological Economics* 88: 20–24. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2013.01.007>
- Daly, Herman E. (1991): *Steady-state economics*. 2nd edition. Washington, DC, USA: Island Press.
- Daly, Herman E. (2014): *From uneconomic growth to a steady-state economy*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing.
- DeLong, Brad (2016): Economic History: The Roots of Growth. *Nature* 538(7626): 456–57. DOI: <https://doi.org/10.1038/538456a>
- Demaria, Federico, Francois Schneider, Filka Sekulova és Joan Martinez-Alier (2013): What is Degrowth? From an Activist Slogan to a Social Movement. *Environmental Values* 22(2): 191–215. DOI: <https://doi.org/10.3197/096327113X13581561725194>
- Dengler, Corinna és Lisa Marie Seebacher (2019): What About the Global South? Towards a Feminist Decolonial Degrowth Approach. *Ecological Economics* 157: 246–52. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2018.11.019>
- Dittmer, Kristofer (2013): Local Currencies for Purposive Degrowth? A Quality Check of Some Proposals for Changing Money-as-Usual. *Journal of Cleaner Production* 54: 3–13. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2013.03.044>
- Dittmer, Kristofer (2015): 100 percent reserve banking: A critical review of green perspectives. *Ecological Economics* 109: 9–16. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2014.11.006>

- Dorninger, Christian, Alf Hornborg, David J. Abson, Henrik von Wehrden, Anke Schaffartzik, Stefan Giljum, John-Oliver Engler, Robert L. Feller, Klaus Hubacek és Hanspeter Wieland (2021): Global Patterns of Ecologically Unequal Exchange: Implications for Sustainability in the 21st Century. *Ecological Economics* 179: 106824. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2020.106824>
- Douthwaite, Richard (2006): *The Ecology of Money*. Feasta.
- Drews, Stefan és Miklós Antal (2016): Degrowth: A “Missile Word That Backfires? *Ecological Economics* 126: 182–87. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2016.04.001>
- Drews, Stefan, Miklós Antal és Jeroen C. J. M. van den Bergh (2018): Challenges in Assessing Public Opinion on Economic Growth Versus Environment: Considering European and US Data. *Ecological Economics* 146: 265–72. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2017.11.006>
- Drews, Stefan és Jeroen C. J. M. van den Bergh (2016): Public Views on Economic Growth, the Environment and Prosperity: Results of a Questionnaire Survey. *Global Environmental Change* 39: 1–14. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2016.04.001>
- Drews, Stefan és Gerhard Reese (2018): “Degrowth vs. Other Types of Growth: Labeling Affects Emotions but Not Attitudes. *Environmental Communication* 12(6): 763–72. DOI: <https://doi.org/10.1080/17524032.2018.1472127>
- Easterlin, Richard A. (2016): *Paradox lost?* Working Paper No. 16-02. USC Dornsife Institute for New Economic Thinking.
- Easterlin, Richard A., Laura Angelescu McVey, Malgorzata Switek, Onnicha Sawangfa és Jacqueline Smith Zweig (2010): The Happiness–Income Paradox Revisited. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 107(52): 22463–68. DOI: <https://doi.org/10.1073/pnas.1015962107>
- Edmond, Charlotte (2020): Germany Eyes a Four-Day Week to Help Prevent Mass Layoffs. *World Economic Forum*. Elérés: 2020. december 4. (<https://www.weforum.org/agenda/2020/08/germany-four-day-week-industry-covid-19/>).
- Eriksen, Marcus, Laurent C. M. Lebreton, Henry S. Carson, Martin Thiel, Charles J. Moore, Jose C. Borerro, Francois Galgani, Peter G. Ryan és Julia Reisser (2014): Plastic Pollution in the World’s Oceans: More than 5 Trillion Plastic Pieces Weighing over 250,000 Tons Afloat at Sea. *PLOS ONE* 9(12): e111913. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0111913>
- Eto, Joseph, Steven Stoft és Timothy Belden (1997): The Theory and Practice of Decoupling Utility Revenues from Sales. *Utilities Policy* 6(1): 43–55. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0957-1787\(96\)00012-4](https://doi.org/10.1016/S0957-1787(96)00012-4)
- Exner, Andreas (2014): Degrowth and Demonetization: On the Limits of a Non-Capitalist Market Economy. *Capitalism Nature Socialism* 25(3): 9–27. DOI: <https://doi.org/10.1080/10455752.2014.882963>
- Farley, Joshua, Matthew Burke, Gary Flomenhoft, Brian Kelly, D. Forrest Murray, Stephen Posner, Matthew Putnam, Adam Scanlan és Aaron Witham (2013): Monetary and Fiscal Policies for a Finite Planet. *Sustainability* 5(6): 2802–26. DOI: <https://doi.org/10.3390/su5062802>
- Feola, Giuseppe (2019): Degrowth and the Unmaking of Capitalism. *ACME: An International Journal for Critical Geographies* 18(4): 977–97.
- Fisher, Mark (2020): *Kapitalista realizmus. Nincs alternatíva?* Budapest: Napvilág Kiadó.
- Frost, Karl (2019): First Nations Sovereignty, Environmental Justice, and Degrowth in Northwest BC, Canada. *Ecological Economics* 162: 133–42. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2019.04.017>
- Fuchs, Doris, Bernd Schlipphak, Oliver Treib, Le Anh Nguyen Long és Markus Lederer (2020): Which Way Forward in Measuring the Quality of Life? A Critical Analysis of Sustainability and Well-Being Indicator Sets. *Global Environmental Politics* 20(2): 12–36. DOI: https://doi.org/10.1162/glep_a_00554
- Gebauer, Jana (2018): Towards Growth-Independent and Post-Growth-Oriented Entrepreneurship in the SME Sector. *management revue* 29(3): 230–56. DOI: <https://doi.org/10.5771/0935-9915-2018-3-230>
- Gelb, Leslie H. (2011): GDP Now Matters More than Force. *Journal of Politics & Society* 22(1): 3–5.
- George, Henry (1879): *Progress and Poverty: An Inquiry into the Cause of Industrial Depressions and of Increase of Want with Increase of Wealth: The Remedy*. New York: D. Appleton and Company.
- Gerber, Julien-François (2020): Degrowth and critical agrarian studies. *The Journal of Peasant Studies* 47(2): 235–64. DOI: <https://doi.org/10.1080/03066150.2019.1695601>
- Gerold, Stefanie és Matthias Nocker (2018): More Leisure or Higher Pay? A Mixed-methods Study on Reducing Working Time in Austria. *Ecological Economics* 143: 27–36. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2017.06.016>
- Gilbert, Richard, Nora A. Murphy, Allison Stepka, Mark Barrett és Dianne Worku (2018): Would a Basic Income Guarantee Reduce the Motivation to Work? An Analysis of Labor Responses in 16 Trial Programs. *Basic Income Studies* 13(2). DOI: <https://doi.org/10.1515/bis-2018-0011>
- Gomiero, Tiziano (2018): Agriculture and Degrowth: State of the Art and Assessment of Organic and Biotech-Based Agriculture from a Degrowth Perspective. *Journal of Cleaner Production* 197: 1823–39. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2017.03.237>

- Gough, Ian (2020): In Times of Climate Breakdown, How Do We Value What Matters? *OpenDemocracy*. Elérés: 2020. december 4. (<https://www.opendemocracy.net/en/oureconomy/times-climate-breakdown-how-do-we-value-what-matters/>).
- Haberl, Helmut, Dominik Wiedenhofer, Doris Virág, Gerald Kalt, Barbara Plank, Paul Brockway, Tomer Fishman, Daniel Hausknost, Fridolin Krausmann, Bartholomäus Leon-Gruchalski, Andreas Mayer, Melanie Pichler, Anke Schaffartzik, Tânia Sousa, Jan Streeck és Felix Creutzig (2020): A Systematic Review of the Evidence on Decoupling of GDP, Resource Use and GHG Emissions, Part II: Synthesizing the Insights. *Environmental Research Letters* 15(6): 065003. DOI: <https://doi.org/10.1088/1748-9326/ab842a>
- Hanaček, Ksenija, Brototi Roy, Sofia Avila és Giorgos Kallis (2020): Ecological Economics and Degrowth: Proposing a Future Research Agenda from the Margins. *Ecological Economics* 169: 106495. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2019.106495>
- Hanbury, Hugo, Christoph Bader és Stephanie Moser (2019): Reducing Working Hours as a Means to Foster Low(Er)-Carbon Lifestyles? An Exploratory Study on Swiss Employees. *Sustainability* 11(7): 2024. DOI: <https://doi.org/10.3390/su11072024>
- Hänsel, Martin C., Moritz A. Drupp, Daniel J. A. Johansson, Frikk Nesje, Christian Azar, Mark C. Freeman, Ben Groom és Thomas Sterner (2020): Climate Economics Support for the UN Climate Targets. *Nature Climate Change* 10(8): 781–89. DOI: <https://doi.org/10.1038/s41558-020-0833-x>
- Hardin, Garrett (1968): The Tragedy of the Commons. *Science* 162(3859): 1243–48. DOI: <https://doi.org/10.1126/science.162.3859.1243>
- Hardt, Lukas, John Barrett, Peter G. Taylor és Timothy J. Foxon (2021): What Structural Change Is Needed for a Post-Growth Economy: A Framework of Analysis and Empirical Evidence. *Ecological Economics* 179: 106845. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2020.106845>
- Heikkurinen, Pasi (2018): Degrowth by Means of Technology? A Treatise for an Ethos of Release. *Journal of Cleaner Production* 197: 1654–65. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2016.07.070>
- Hensher, Martin, John Tisdell, Ben Canny és Craig Zimitat (2020): Health Care and the Future of Economic Growth: Exploring Alternative Perspectives. *Health Economics, Policy and Law* 15(4): 419–39. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1744133119000276>
- Hickel, Jason (2018): The Nobel Prize for Climate Catastrophe. *Foreign Policy*. Elérés: 2020. december 4. (<https://foreignpolicy.com/2018/12/06/the-nobel-prize-for-climate-catastrophe/>).
- Hickel, Jason és Giorgos Kallis (2020): Is Green Growth Possible? *New Political Economy* 25(4): 469–86. DOI: <https://doi.org/10.1080/13563467.2019.1598964>
- Hickel, Jason, Dylan Sullivan és Huzaifa Zoomkawala (2021): Plunder in the Post-Colonial Era: Quantifying Drain from the Global South Through Unequal Exchange, 1960–2018. *New Political Economy* 0(0): 1–18. DOI: <https://doi.org/10.1080/13563467.2021.1899153>
- Hinton, Jennifer B. (2020): Fit for Purpose? Clarifying the Critical Role of Profit for Sustainability. *Journal of Political Ecology* 27(1): 236–62. DOI: <https://doi.org/10.2458/v27i1.23502>
- IPBES (2019): *Global assessment report on biodiversity and ecosystem services of the Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services*. Bonn, Germany: IPBES secretariat.
- IPCC (2018): Global Warming of 1.5 °C. Elérés: 2020. december 4. (<https://www.ipcc.ch/sr15/>).
- Jackson, Tim (2009): *Prosperity without growth? The transition to a sustainable economy*. UK Sustainable Development Commission.
- Jackson, Tim (2019): The Post-Growth Challenge: Secular Stagnation, Inequality and the Limits to Growth. *Ecological Economics* 156: 236–46. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2018.10.010>
- Jackson, Tim és Peter Victor (2011): Productivity and Work in the 'Green Economy'. *Environmental Innovation and Societal Transitions* 1(1): 101–8. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.eist.2011.04.005>
- Johnsen, Christian Garmann, Mette Nelund, Lena Olaison és Bent Meier (2017): Organizing for the Post-Growth Economy. *Ephemera: Theory and Politics in Organization* 17(1): 1–21.
- Kallis, Giorgos (2011): In defence of degrowth. *Ecological Economics* 70(5): 873–80. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2010.12.007>
- Kallis, Giorgos (2019): Capitalism, Socialism, Degrowth: A Rejoinder. *Capitalism Nature Socialism* 30(2): 267–73. DOI: <https://doi.org/10.1080/10455752.2018.1563624>
- Kallis, Giorgos, Christian Kerschner és Joan Martínez-Alier (2012): The economics of degrowth. *Ecological Economics* 84: 172–80. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2012.08.017>
- Kallis, Giorgos, Vasilis Kostakis, Steffen Lange, Barbara Muraca, Susan Paulson és Matthias Schmelzer (2018): Research On Degrowth. *Annual Review of Environment and Resources* 43(1): 291–316. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev-environ-102017-025941>

- Kasser, Tim (2002): *The high price of materialism*. Cambridge, MA and London, UK: MIT Press.
- Kasser, Tim (2011): Ecological Challenges, Materialistic Values, and Social Change. O. 89–108 in *Positive Psychology as Social Change*, szerkesztette R. Biswas-Diener. Dordrecht: Springer Netherlands.
- Keen, Steve (2019): Playing DICE with Life on Earth: Nordhaus's Damage Function. *Patreon*. Elérés: 2020. december 4. (<https://www.patreon.com/posts/26781733>).
- Kerschner, Christian, Petra Wächter, Linda Nierling és Melf-Hinrich Ehlers (2018): Degrowth and Technology: Towards Feasible, Viable, Appropriate and Convivial Imaginaries. *Journal of Cleaner Production* 197: 1619–36. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2018.07.147>
- Keyßer, Lorenz T. és Manfred Lenzen (2021): 1.5 °C Degrowth Scenarios Suggest the Need for New Mitigation Pathways. *Nature Communications* 12(1): 2676. DOI: <https://doi.org/10.1038/s41467-021-22884-9>
- Kihm, Steven (2009): When Revenue Decoupling Will Work... And When It Won't. *The Electricity Journal* 22(8): 19–28. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.tej.2009.08.002>
- Kim, Rakhyun E. és Harro van Asselt (2016): Global Governance: Problem Shifting in the Anthropocene and the Limits of International Law. *Research Handbook on International Law and Natural Resources*.
- Koch, Max (2020): Structure, action and change: a Bourdieusian perspective on the preconditions for a degrowth transition. *Sustainability: Science, Practice and Policy* 16(1): 4–14. DOI: <https://doi.org/10.1080/15487733.2020.1754693>
- Kollmuss, Anja és Julian Agyeman (2002): Mind the Gap: Why do people act environmentally and what are the barriers to pro-environmental behavior? *Environmental Education Research* 8(3):239–60. DOI: <https://doi.org/10.1080/13504620220145401>.
- Kostakis, Vasilis, Andreas Roos és Michel Bauwens (2016): Towards a Political Ecology of the Digital Economy: Socio-Environmental Implications of Two Competing Value Models. *Environmental Innovation and Societal Transitions* 18: 82–100. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.eist.2015.08.002>
- Krämer, Ralf (2019): Universal Basic Income – Not Really an Alternative. *Dialogue of Civilizations Research Institute*. Elérés: 2021. május 31. (<https://doc-research.org/2019/10/universal-basic-income-not-really/>).
- Kubiszewski, Ida, Robert Costanza, Carol Franco, Philip Lawn, John Talberth, Tim Jackson és Camille Aylmer (2013): Beyond GDP: Measuring and achieving global genuine progress. *Ecological Economics* 93: 57–68. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2013.04.019>
- Latouche, Serge (2011): *A nemnövekedés diszkrét bája*. Szombathely: Savaria University Press.
- Lawn, Philip A. (2003): A Theoretical Foundation to Support the Index of Sustainable Economic Welfare (ISEW), Genuine Progress Indicator (GPI), and Other Related Indexes. *Ecological Economics* 44(1): 105–18. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0921-8009\(02\)00258-6](https://doi.org/10.1016/S0921-8009(02)00258-6)
- Lent, Jeremy (2020): A Cornerstone of a Moral Economy. *Great Transition Initiative*. Elérés: 2020. december 4. (<https://greattransition.org/gti-forum/basic-income-lent>).
- Lewis-Beck, Michael S. és Guy D. Whitten (2013): Economics and Elections: Effects Deep and Wide. *Electoral Studies* 32(3): 393–95. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2013.05.010>
- Lietaert, Matthieu (2010): Cohousing's Relevance to Degrowth Theories. *Journal of Cleaner Production* 18(6): 576–80. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2009.11.016>
- Lomborg, Bjørn (2018): The “No-Growth Prescription for Misery | by Bjørn Lomborg. *Project Syndicate*. Elérés: 2020. december 4. (<https://www.project-syndicate.org/commentary/no-growth-economy-malthusian-hypocrisy-by-bjorn-lomborg-2018-10>).
- Lux, Kenneth (2003): The Failure of the Profit Motive. *Ecological Economics* 44(1): 1–9. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0921-8009\(02\)00270-7](https://doi.org/10.1016/S0921-8009(02)00270-7)
- Macfarlane, Laurie. 2017. It's Time to Call the Housing Crisis What It Really Is: The Largest Transfer of Wealth in Living Memory. *New Thinking for the British Economy*. Elérés: 2021. január 8. (<https://neweconomics.opendemocracy.net/time-call-housing-crisis-really-largest-transfer-wealth-living-memory/>).
- Martínez-Alier, Joan (2012): Environmental Justice and Economic Degrowth: An Alliance between Two Movements. *Capitalism Nature Socialism* 23(1): 51–73. DOI: <https://doi.org/10.1080/10455752.2011.648839>
- Max-Neef, Manfred (2010): The World on a Collision Course and the Need for a New Economy: Contribution to the 2009 Royal Colloquium. *AMBIO* 39(3): 200–210. DOI: <https://doi.org/10.1007/s13280-010-0028-1>
- Mazzucato, Mariana (2013): *The Entrepreneurial State: debunking public vs. private sector myths*. London: Anthem Press.
- Meadows, Donella H., Dennis L. Meadows, Jorgen Randers és William W. Behrens III. (1972): *Limits to Growth*. New York, USA: Universe Books.
- Meckling, Jonas és Bentley B. Allan (2020): The Evolution of Ideas in Global Climate Policy. *Nature Climate Change* 10(5): 434–38. DOI: <https://doi.org/10.1038/s41558-020-0739-7>

- Millward-Hopkins, Joel, Julia K. Steinberger, Narasimha D. Rao és Yannick Oswald (2020): Providing Decent Living with Minimum Energy: A Global Scenario. *Global Environmental Change* 65: 102168. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2020.102168>
- Monks, P. S., C. Granier, S. Fuzzi, A. Stohl, M. L. Williams, H. Akimoto, M. Amann, A. Baklanov, U. Baltensperger, I. Bey, N. Blake, R. S. Blake, K. Carslaw, O. R. Cooper, F. Dentener, D. Fowler, E. Fragkou, G. J. Frost, S. Generoso, P. Ginoux, V. Grewe, A. Guenther, H. C. Hansson, S. Henne, J. Hjorth, A. Hofzumahaus, H. Huntrieser, I. S. A. Isaksen, M. E. Jenkin, J. Kaiser, M. Kanakidou, Z. Klimont, M. Kulmala, P. Laj, M. G. Lawrence, J. D. Lee, C. Lioussis, M. Maione, G. McFiggans, A. Metzger, A. Mieville, N. Moussiopoulos, J. J. Orlando, C. D. O'Dowd, P. I. Palmer, D. D. Parrish, A. Petzold, U. Platt, U. Pöschl, A. S. H. Prévôt, C. E. Reeves, S. Reimann, Y. Rudich, K. Sellegri, R. Steinbrecher, D. Simpson, H. ten Brink, J. Theloke, G. R. van der Werf, R. Vautard, V. Vestreng, Ch. Vlachokostas és R. von Glasow (2009): Atmospheric Composition Change – Global and Regional Air Quality. *Atmospheric Environment* 43(33): 5268–5350. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.atmosenv.2009.08.021>
- de Mooij, R. A. (1999): The double dividend of an environmental tax reform. in *Handbook of Environmental and Resource Economics*, szerkesztette J. C. J. M. van den Bergh. Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- Morgan, Jamie (2020): Degrowth: Necessary, Urgent and Good for You - Book Review of Kallis, G. Paulson, S. D'Alisa G. and Demaria, F. (2020): The Case for Degrowth. *Real-World Economics Review* 93.
- Nadeau, Richard, Michael S. Lewis-Beck és Éric Bélanger (2013): Economics and Elections Revisited. *Comparative Political Studies* 46(5): 551–73. DOI: <https://doi.org/10.1177/0010414012463877>
- Neumayer, Eric (2000): On the Methodology of ISEW, GPI and Related Measures: Some Constructive Suggestions and Some Doubt on the 'Threshold' Hypothesis. *Ecological Economics* 34(3): 347–61. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0921-8009\(00\)00192-0](https://doi.org/10.1016/S0921-8009(00)00192-0)
- Nirmal, Padini és Dianne Rocheleau (2019): Decolonizing Degrowth in the Post-Development Convergence: Questions, Experiences, and Proposals from Two Indigenous Territories. *Environment and Planning E: Nature and Space* 2(3): 465–92. DOI: <https://doi.org/10.1177/2514848618819478>
- Nordhaus, William (2018): Projections and Uncertainties about Climate Change in an Era of Minimal Climate Policies. *American Economic Journal: Economic Policy* 10(3): 333–60. DOI: <https://doi.org/10.1257/pol.20170046>
- OECD (2020): *Beyond Growth: Towards a New Economic Approach*. OECD Publishing.
- Okun, Arthur (1962): Potential GDP: Its measurement and significance. *Proceedings of the Business and Economic Statistics Section of the American Statistical Association* 89–104.
- O'Neill, Daniel W., Andrew L. Fanning, William F. Lamb és Julia K. Steinberger (2018): A Good Life for All within Planetary Boundaries. *Nature Sustainability* 1(2): 88–95. DOI: <https://doi.org/10.1038/s41893-018-0021-4>
- Ostrom, Elinor (2009): A General Framework for Analyzing Sustainability of Social-Ecological Systems. *Science* 325(5939): 419–22. DOI: <https://doi.org/10.1126/science.1172133>
- Paech, Niko (2017): Post-Growth Economics. *Routledge Handbook of Ecological Economics* 477–86. Elérés: 2020. december 4. (<https://www.taylorfrancis.com/>).
- Parrique, Timothée, Jonathan Barth, Francois Briens, Christian Kerschner, Alejo Kraus-Polk, Anna Koukkanen és Joachim H. Spangenberg (2019): *Decoupling Debunked – Evidence and Arguments against Green Growth as a Sole Strategy for Sustainability*. European Environmental Bureau.
- Peebles, Lynne (2019): How the next Recession Could Save Lives. *Nature* 565: 412. DOI: <https://doi.org/10.1038/d41586-019-00210-0>
- Pfeiffer, Alexander, Richard Millar, Cameron Hepburn és Eric Beinhocker (2016): The '2°C Capital Stock' for Electricity Generation: Committed Cumulative Carbon Emissions from the Electricity Generation Sector and the Transition to a Green Economy. *Applied Energy* 179: 1395–1408. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.apenergy.2016.02.093>
- Pirgmaier, Elke és Julia K. Steinberger (2019): Roots, Riots, and Radical Change—A Road Less Travelled for Ecological Economics. *Sustainability* 11(7): 2001. DOI: <https://doi.org/10.3390/su11072001>
- Polányi, Karl (1944): *The great transformation: the political and economic origins of our time*. New York, USA: Farrar & Rinehart.
- Posner, Stephen M. és Robert Costanza (2011): A Summary of ISEW and GPI Studies at Multiple Scales and New Estimates for Baltimore City, Baltimore County, and the State of Maryland. *Ecological Economics* 70(11): 1972–80. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2011.05.004>
- Powdthavee, Nattavudh és Andrew J. Oswald (2014): *Does Money Make People Right-Wing and Inegalitarian? A Longitudinal Study of Lottery Winners*. IZA Discussion Paper. 7934. Rochester, NY: Social Science Research Network.
- Preston, Samuel H. (1975): The Changing Relation between Mortality and Level of Economic Development. *Population Studies* 29(2): 231–48. DOI: <https://doi.org/10.2307/2173509>

- Raworth, Kate (2017): *Doughnut economics: Seven ways to think like a 21st century economist*. London, UK: Random House.
- Réthy, Katalin és Zoltán Dezsény (2013): *Közösség által támogatott mezőgazdaság*. Budapest: Ökológiai Mezőgazdasági Kutatóintézet.
- Richters, Oliver és Andreas Siemoneit (2019): Growth imperatives: Substantiating a contested concept. *Structural Change and Economic Dynamics* 51: 126–37. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.strueco.2019.07.012>
- Ripple, William J., Christopher Wolf, Thomas M. Newsome, Jillian W. Gregg, Timothy M. Lenton, Ignacio Palomo, Jasper A. J. Eikelboom, Beverly E. Law, Saleemul Huq, Philip B. Duffy és Johan Rockström (2021): World Scientists' Warning of a Climate Emergency 2021. *BioScience* (biab079). DOI: <https://doi.org/10.1093/biosci/biab079>
- Rodríguez-Labajos, Beatriz, Ivonne Yáñez, Patrick Bond, Lucie Greyl, Serah Munguti, Godwin Uyi Ojo és Winfridus Overbeek (2019): Not So Natural an Alliance? Degrowth and Environmental Justice Movements in the Global South. *Ecological Economics* 157: 175–84. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2018.11.007>
- Roth, Steffen (2017): Marginal Economy: Growth Strategies for Post-Growth Societies. *Journal of Economic Issues* 51(4): 1033–46. DOI: <https://doi.org/10.1080/00213624.2017.1391588>
- Savin, Ivan, Stefan Drews és Jeroen van den Bergh (2021): Free Associations of Citizens and Scientists with Economic and Green Growth: A Computational-Linguistics Analysis. *Ecological Economics* 180: 106878. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2020.106878>
- Schäfer, Andreas, John B. Heywood, Henry D. Jacoby és Ian A. Waitz (2009): *Transportation in a Climate-Constrained World*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Scheidel, Arnim és Anke Schaffartzik (2019): A Socio-Metabolic Perspective on Environmental Justice and Degrowth Movements. *Ecological Economics* 161: 330–33. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2019.02.023>
- Schmelzer, Matthias (2015): The Growth Paradigm: History, Hegemony, and the Contested Making of Economic Growthmanship. *Ecological Economics* 118: 262–71. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2015.07.029>
- Schwartz, Shalom H. (2012): An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values. *Online Readings in Psychology and Culture* 2(1). DOI: <https://doi.org/10.9707/2307-0919.1116>
- Sedlacek, Tomas (2013): *Economics of Good and Evil*. Oxford, UK.: Oxford University Press.
- Singh, Neera M. (2019): Environmental Justice, Degrowth and Post-Capitalist Futures. *Ecological Economics* 163: 138–42. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2019.05.014>
- Smil, Vaclav (2019): *Growth: From Microorganisms to Megacities*. Cambridge, MA, USA.: The MIT Press.
- Solow, Robert M. (1974): The Economics of Resources or the Resources of Economics. *The American Economic Review* 64(2): 1–14. DOI: <https://doi.org/10.2307/1816009>
- Soper, Kate (2008): Alternative Hedonism, Cultural Theory and the Role of Aesthetic Revisioning. *Cultural Studies* 22(5): 567–87. DOI: <https://doi.org/10.1080/09502380802245829>
- Sorrell, Steve és John Dimitropoulos (2008): The rebound effect: Microeconomic definitions, limitations and extensions. *Ecological Economics* 65(3): 636–49. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2007.08.013>
- Spiegelaere, Stan de és Agnieszka Piasna (2017): *The Why and the How of Working Time Reduction*. Brussels: European Trade Union Institute.
- Steffen, Will, Katherine Richardson, Johan Rockström, Sarah E. Cornell, Ingo Fetzer, Elena M. Bennett, Reinette Biggs, Stephen R. Carpenter, Wim de Vries, Cynthia A. de Wit, Carl Folke, Dieter Gerten, Jens Heinke, Georgina M. Mace, Linn M. Persson, Veerabhadran Ramanathan, Belinda Reyers és Sverker Sörlin (2015): Planetary Boundaries: Guiding Human Development on a Changing Planet. *Science* 347(6223). DOI: <https://doi.org/10.1126/science.1259855>
- Stern, David I. (2004): The Rise and Fall of the Environmental Kuznets Curve. *World Development* 32(8): 1419–39. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2004.03.004>
- Stern, David I. (2017): The Environmental Kuznets Curve after 25 Years. *Journal of Bioeconomics* 19(1): 7–28. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10818-017-9243-1>
- Stern, Nicholas (2007): *Stern Review: The economics of climate change*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Stevenson, Betsey és Justin Wolfers (2008): *Economic growth and subjective well-being: reassessing the Easterlin paradox*. 14282. Cambridge, MA, USA.: National Bureau of Economic Research.
- Stewart, Emily (2019): Poll: Two-Thirds of Americans Want to Break up Companies like Amazon and Google. *Vox*. Elérés: 2020. december 4. (<https://www.vox.com/policy-and-politics/2019/9/18/20870938/break-up-big-tech-google-facebook-amazon-poll>).
- Stiglitz, Joseph E., Amartya Sen és Jean-Paul Fitoussi (2009): *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*.
- Strunz, Sebastian és Harry Schindler (2018): Identifying Barriers Toward a Post-Growth Economy – A Political Economy View. *Ecological Economics* 153: 68–77. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2018.06.017>

- Stubnya Bence (2015): Függséget okoz a közmunka. *Index*, november 23.
- Supran, Geoffrey és Naomi Oreskes (2017): Assessing ExxonMobil's Climate Change Communications (1977–2014). *Environmental Research Letters* 12(8): 084019. DOI: <https://doi.org/10.1088/1748-9326/aa815f>
- Supran, Geoffrey és Naomi Oreskes (2020): Addendum to 'Assessing ExxonMobil's Climate Change Communications (1977–2014)' Supran and Oreskes (2017 Environ. Res. Lett. 12 084019). *Environmental Research Letters* 15(11): 119401. DOI: <https://doi.org/10.1088/1748-9326/ab89d5>
- Szabó Dorottya (2014): A rövid ellátási láncban rejlő lehetőségek és veszélyek Magyarországon. *Acta Carolus Robertus* 4(2): 109–18.
- Szemerédi, Eszter és Szigeti Cecília (2019) Zöldúton – Pénzalternatívák és alternatív pénzek a fenntartható fejlődés szolgálatában. *Valóság* 62(1): 65–84.
- Takács-Sánta, András (2017): *A közlegelők komédiája*. Budapest: L'Harmattan.
- Teirstein, Zoya (2019): Poll: The Green New Deal Is as Popular as Legalizing Weed. *Grist*. Elérés: 2020. december 4. (<https://grist.org/article/poll-the-green-new-deal-is-as-popular-as-legalizing-weed/>).
- Tencati, Antonio és Laszlo Zsolnai (2009): The Collaborative Enterprise. *Journal of Business Ethics* 85(3): 367–76. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10551-008-9775-3>
- Tong, Dan, Qiang Zhang, Yixuan Zheng, Ken Caldeira, Christine Shearer, Chaopeng Hong, Yue Qin és Steven J. Davis (2019): Committed Emissions from Existing Energy Infrastructure Jeopardize 1.5 °C Climate Target. *Nature* 572(7769): 373–77. DOI: <https://doi.org/10.1038/s41586-019-1364-3>
- Turner, Adair (2017): Is Productivity Growth Becoming Irrelevant? – Adair Turner. *Social Europe*. Elérés: 2020. december 4. (<https://www.socialeurope.eu/is-productivity-growth-becoming-irrelevant>).
- Tversky, Amos és Daniel Kahneman (1991): Loss Aversion in Riskless Choice: A Reference-Dependent Model. *The Quarterly Journal of Economics* 106(4): 1039–61. DOI: <https://doi.org/10.2307/2937956>
- Vadén, T., V. Lähde, A. Majava, P. Järvensivu, T. Toivanen, E. Hakala és J. T. Eronen (2020): Decoupling for Ecological Sustainability: A Categorisation and Review of Research Literature. *Environmental Science & Policy* 112: 236–44. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.envsci.2020.06.016>
- Vague, Richard (2017): Rapid Money Supply Growth Does Not Cause Inflation. *Economics*. Elérés: 2021. május 28. (<https://economics.com/moneysupply/>).
- Van Vugt, Mark (2009): Averting the Tragedy of the Commons: Using Social Psychological Science to Protect the Environment. *Current Directions in Psychological Science* 18(3): 169–73. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-8721.2009.01630.x>
- Varufákisz, Jánisz (2016): The universal right to capital income. *Project Syndicate*. Elérés: 2020. december 4. (https://www.verein-grundeinkommen.ch/sites/default/files/uploads/the_universal_right_to_capital_income_by_yanis_varoufakis_-_project_syndicate.pdf).
- Varufákisz, Jánisz (2019): Sharing New Vision for Business and Capitalism. *Irish Examiner*. Elérés: 2020. december 4. (<https://www.irishexaminer.com/opinion/commentanalysis/arid-30972828.html>).
- Victor, Peter (2008): *Managing without growth: Slower by design, not disaster*. Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- Warren, Team (2019): Here's How We Can Break up Big Tech. *Medium*. Elérés: 2020. december 4. (<https://medium.com/@teamwarren/heres-how-we-can-break-up-big-tech-9ad9e0da324c>).
- Watts, Jonathan (2019): Vaclav Smil: 'Growth Must End. Our Economist Friends Don't Seem to Realise That'. *The Guardian*. Elérés: 2020. december 4. (<http://www.theguardian.com/books/2019/sep/21/vaclav-smil-interview-growth-must-end-economists>).
- Weiss, Martin és Claudio Cattaneo (2017): Degrowth – Taking Stock and Reviewing an Emerging Academic Paradigm. *Ecological Economics* 137: 220–30. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2017.01.014>
- World Bank (2012): *Turn Down the Heat: Why a 4°C Warmer World Must Be Avoided*. Washington, DC, USA: World Bank.
- WWF (2020): *Living Planet Report 2020: Bending the Curve of Biodiversity Loss*. szerkesztette R. E. A. Almond, M. Grooten, és T. Petersen. Gland, Switzerland: WWF.

Ántal Miklós

Tudományos főmunkatárs, MTA-ELTE Lendület Új Vízió Kutatócsoport

Sóreg Krisztina

Kiútkeresés a fejlődés-gazdaságtan 21. századi útvesztőjéből

Absztrakt: Jelen tanulmány legfőbb célja, hogy betekintést nyújtson a fejlődés-gazdaságtan napjainkban megfigyelhető legfőbb tendenciáiba, illetve az irányzat berkein belül kibontakozó kiútkeresési folyamatokba, valamint megvizsgálja e tudományág megreformálásának lehetséges forgatókönyveit. Vajon az 1950-es évek óta létező diszciplína több mint 70 éves fennállása óta milyen dimenziók mentén szorulna átalakításra, hogy megfeleljen a 21. század folyamatosan változó kihívásainak, és még közelebb kerüljön a fejlődés, felzárkózás realisztikus szemléltetéséhez, valamint hatékony forgatókönyvek kidolgozásához az érintett országok, régiók vagy akár társadalmi csoportok számára? A kutatás arra is keresi a lehetséges válaszokat, hogy vajon vannak-e olyan javaslatok napjainkban a fejlődés-gazdaságtan megújítása kapcsán, amelyek egyáltalán nem állják meg helyüket tudománytalan, valamint populistá természetük révén. A szerző a legfőbb fejlődés-gazdaságtani stációk ismertetését, valamint értékelését követően napjaink új elméleti és empirikus megközelítéseit mutatja be többek között a jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségek, a szegénység tipológiája, a közepes jövedelmi csapda jelensége, valamint a nemzetközi szervezetek által kidolgozott cselekvési tervek sarkalatos pontjai mentén többek között a Világbank, az OECD, valamint az Eurostat legfrissebb adataira támaszkodva.

Kulcsszavak: fejlődés-gazdaságtan, felzárkózás, gazdasági növekedés, gazdasági fejlődés

Bevezetés

Az elmúlt évtizedek folyamán számtalan kísérlet történt a fejlődés-gazdaságtan eszköz- és módszertanának egységes keretbe illesztésére. A közgazdaságtan ezen irányzata az elsők között helyezte előtérbe a gazdasági növekedés és a fejlődés szétválasztásának feladatát. Ennek ellenére megfigyelhető, hogy még napjainkban is a növekedés és a fejlődés egymással összemosva és akár szinonimaként is szerepelhet annak ellenére, hogy például már klisének számít a bruttó hazai termék (GDP) alkalmatlansága a fejlődés, jólét mérésére, kifejezésére. Akkor tehát miben jelent többletet a fejlődés-gazdaságtan, és miért szükséges elválasztani az általános közgazdaságtantól, melynek eszközeit, elméleti hátterét előszeretettel alkalmazza?

A fejlődés-gazdaságtan az egyes országok, régiók szintjén kívánja vizsgálni a fejlődés lehetőségeit és korlátait, mégpedig a fejlődő gazdaságokra helyezve a hangsúlyt. Miért áll fenn folyamatosan az a helyzet a világgazdaságban, hogy egyes országok masszívan a többi gazdaság fölé tornyosulva élenjárók, és így fejlett országgként szerepelnek a terminológiában, míg mások egyszerűen képtelenek felzárkózni, vagy pedig csak hosszas küzdelem után és a megfelelő gazdaságpolitikai, valamint egyéb módszerekkel tudnak csak kedvezőbb helyzetbe kerülni? Miből erednek az országok közötti fejlődésbeli különbségek, és egyáltalán van-e értelme abban bízni, hogy a távoli jövőben az összes gazdaság egységesen tagja lesz a fejlett csoportnak? Hogyan lehet csökkenteni a globális egyenlőtlenségeket, milyen módszerekkel küzdhetnek a kormányok a szegénység ellen?

A második világháború óta a fejlődés-gazdaságtan elméletek és módszertanok sokaságát termelte ki, melyek az idő előrehaladtával egyre árnyaltabban tárták elénk az egyes országok, régiók és társadalmi csoportok felzárkózásának lehetséges forgatókönyveit. Ráadásul hozzá kell tenni, hogy a közgazdaságtan mellett nagymértékben támaszkodik a szociológia, a politikatudomány vagy akár a nemzetközi intézmények által kidolgozott cselekvési tervek széles eszköztárára is. Így már érthető, miért vélte úgy Benjamin Higgins is az 1990-es évtized elején, hogy nem rendelkezünk egységes, általánosan elfogadott fejlődélméleti megközelítéssel, és hogy miért nincs is az utóbbira szükségünk (Higgins 1992). Vajon az elmúlt évtizedekben történt-e bármi, ami cáfolná e kijelentést? Ugyan az a megállapítás kétségtelenül megállja a helyét, hogy az elmúlt néhány évtizedben a fejlődés – és tágabb értelemben a fejlődés-gazdaságtan – valóban meglehetősen heterogén megközelítéseken alapult, azonban gyorsan változó világgazdaságunk, amely újabb és újabb jelentős kihívások elé állít bennünket, mindenképp megköveteli, hogy a gazdasági növekedés és fejlődés új, jóval pragmatikusabb és adaptívabb alkalmazott módszertana, valamint a tradicionális irányzatokat meghaladó, azonban nem teljes mértékben tagadó elméleti háttere kerüljön markánsabban előtérbe. Az irányzat vagy akár mozgalom célkitűzései között szerepel, hogy egyfajta „receptet”, cselekvési tervet vagy stratégiát nyújtson a mindenkori kormányok, politikai és gazdasági vezetők számára, amely a felzárkózást szolgálja.

Jelen tanulmány berkein belül áttekintjük, hogy a fejlődés-gazdaságtan pontosan hogyan is alakult az elmúlt évtizedekben, melyek a legfőbb irányzatai, és ezek milyen megoldásai javaslatokat kínálnak a fejlődés, felzárkózás és növekedés kérdéseire, illetve az azok által keltett gazdasági-társadalmi feszültségekre. Milyen megállapításra juthatunk a

sikeres felzárkózást végrehajtó államok természetéről, kezdeti feltételeiről és a gazdasági-politikai átalakulás útjáról a gazdaságtörténetet tanulmányozva?

A fejlődés-gazdaságtan kialakulása és legfőbb irányzatai

Először tekintsük át röviden, hogy a fejlődés-gazdaságtan kibontakozása milyen stációkon ment keresztül megalakulása óta, valamint milyen iskolák, megközelítések születtek az égisze alatt a 20. század második felétől egészen napjainkig.

Habár az első fejlődésalapú elméletek egészen a 18. században kibontakozó merkantilizmusig visszakövethetők, valamint már Adam Smith is a fejlődés fogalmát boncolgatta *A nemzetek gazdagsága* című művében, a klasszikus értelemben vett fejlődés-gazdaságtan az 1950-es évek során vált önálló tudományággá. A második világháborút követő jelentős átrendeződések keretében, mint például a gyarmati rendszer megszűnése és a globalizáció fokozódó térnyerése, majd pedig az 1960-as és 1970-es évtized folyamán egyre nagyobb figyelmet kapott a tudományág. Ekkor világossá vált, hogy a kitűzött növekedési célok elérése ellenére számos fejlődő ország életszínvonala nem igazán mutatott jelentős változást, valamint az is egyértelmű lett, hogy a fejlődés mérése a GDP-vel/GNI-vel sem állja meg a helyét (Todaro és Smith 2015). A Robert Solow (1956) amerikai és Trevor Swan (1956) ausztrál közgazdászok nevéhez fűződő, 1956-ban publikált neoklasszikus növekedési modell lehetővé tette a hosszú távú gazdasági növekedés folyamatának és tényezőinek elemzését. Ezen elmélet nem kerülhető meg a fejlődés-gazdaságtan tanulmányozása során, amely tehát mérföldövet jelentett a tartós növekedés és fejlődés modellezésében. A modell keretein belül állandó skáláhozadékokat feltételezünk, amely mellett a beruházás-megtakarítás a gazdasági növekedési pálya belső (ún. endogén), míg a népességnövekedés és a technológiai haladás külső (exogén) tényezőiként jelennek meg. Feltételezhetjük, hogy egy gazdaságban az egységnyi munkaerő annál értékesebb és termelékenyebb, minél magasabb összegű tőkeállomány áll rendelkezésre. Mivel egy nyitott gazdaságban a beruházások és az ezek forrásaként rendelkezésre álló külföldi és belföldi megtakarítások megegyeznek, arra a következtetésre juthatunk, hogy a megtakarítási hányad alapvetően befolyásolja a kibocsátás és a tőkeállomány arányának egyensúlyi szintjét. Azonban ki kell emelni, hogy a neoklasszikus növekedési modell peremfeltételeinek érvényesülése esetén tartós gazdasági növekedést nem okoz a megtakarítási hányad emelkedése, viszont átmenetileg a GDP gyorsabb emelkedéséhez vezet.

Áttérve a népességnövekedés kérdésére, annak emelkedése a foglalkoztatottsági és aktivitási ráták változatlansága mellett – tökéletesen működő munkaerőpiacot feltételezve – csökkenti az egységnyi effektív munkaerőre jutó egyensúlyi tőkeállományt. Minél gyorsabban növekszik a népesség, annál kisebb lesz az egy főre eső GDP emelkedésének üteme. A technológiai haladás kapcsán hangsúlyozni kell, hogy Robert Solow egy *exogén növekedési modellt* alkotott. A gazdasági növekedés neoklasszikus értelmezése szerint „belülről” nem lehet tartós növekedést okozni a megtakarítási vagy a beruházási ráta emelésével. A technológiai haladás alatt egyrészt a „humán tőke” felhalmozódását értjük, melynek során például az oktatás és az egészségügyi ellátás színvonalának emelkedése javítja a munkaerő minőségét, ezáltal pedig mindkét termelési tényező hatékonyabban

képes hasznosulni a termelési folyamat során. Másrészt a tudástőke felhalmozódását is ideértjük, illetve harmadrészt a gazdaság működését lehetővé tevő intézményrendszer hatékonyságának javulását. A technológiai haladás tényezője minden egyes országban külső, viszont eltérő adottságként tekinthető. A világ különböző társadalmi eltérő műveltségük, képességeik és kulturális adottságaik okán eltérő mértékben képesek a technikai újítások befogadására és hétköznapi használatuk meghonosítására. A világ legszegényebb országaiban például óriási nehézségeket jelent a lakosság jelentős részének „digitális alfabetizmusa”, amely lehetetlenné teszi számukra a modern telekommunikációs eszközök, a számítástechnika és az internet használatát még abban az esetben is, amennyiben erre anyagi helyzetük alapján lehetőségük nyílna. Ennek következtében a fejlődő világban emberek milliárdjai kimaradnak napjaink rendkívül gyors információcserejéből. A modell egyik legfőbb megállapítása, hogy az ismert paraméterek közül egyedül a termelési technológia színvonalának emelkedése teszi lehetővé, hogy adott szintű makrogazdasági kibocsátás alacsonyabb tőke/GDP arány fennállása mellett is elérhetővé váljon. Mindezek mellett Solow és Swan azt feltételezték, hogy az országok hosszú távon a saját ún. egyensúlyi növekedési pályájuk irányába mentén mozognak, amit feltételes konvergenciának nevezünk. Ez azt is előrebocsátja, hogy a gazdaságok közötti jövedelmi eltéréseknek el kell tűnniük abban az esetben, ha hasonló jellemvonásokkal bírnak az országok. Ha nyitott gazdaságokról van szó, és lehetővé válik a szabad tőkeáramlás, akkor a modell szerint már abszolút konvergencia valósul meg az országok között, ami azt jelenti, hogy a jövedelmi eltérések historikus távlatban egyre inkább csökkennek.

Miközben azonban a konvergencia részben valóban tetten érhető a gazdaságok egy bizonyos körében, addig ez egyáltalán nem tárható fel a világgazdaság egészében, tehát egy szélesebb országcsoportra vetítve. A jövedelmi különbségek valóban mérséklődhetnek országok egy adott körén belül, viszont a teljesen eltérő, heterogén csoportok között utóbbiak nemhogy csökkennének, hanem fokozódnak is. E jelenséget nevezik klubkonvergenciának (Quah 1996). Danny T. Quah ma már klasszikusnak számító munkájának legfőbb mondanivalója, hogy a kevésbé fejlett országok 98%-os valószínűséggel továbbra is szegények maradnak, míg a fejlettebbek 95%-os eséllyel a jövőben is „gazdagok” lesznek. Azonban van néhány olyan kivétel, mint például az 1960-ban a világ fejlettebb országainak csoportjába sorolható Argentína vagy Venezuela, amelyek a lecsúszó országok táborába kerültek. Ellenpéldaként megemlíthető Szingapúr és Dél-Korea, továbbá néhány, elsősorban kőolajtermékeket exportáló ország, melyek az elmúlt 50 év során képesek voltak teljesen leküzdeni – vagy legalábbis számottevően mérsékelni – a fejlett országokhoz képest vett elmaradottságukat. Azonban ki kell hangsúlyozni, hogy a két klub közötti átjárás igen ritka. Ez azért is alakul így, mert az olyan kedvező, felzárkózást elősegítő folyamatok, mint a technológiatranszfer vagy pedig az egészségügy, az oktatás színvonalának emelkedése csak megfelelő peremfeltételek teljesülése mellett következhetnek be. A megfelelő termelési technológiák és intézményrendszeri minták átvételét a nagy távolságokon és a tranzakciós költségeken kívül az egyes országok „belső tehetetlensége” is akadályozza (Quah 1993). Az 1960-as években a világgazdaság országainak egy főre jutó jövedelme egy erősen széthúzott haranggörbe mentén oszlott meg, ami azonban a 21. század első évtizedére egy kétmódusú eloszlássá vált – egy a gazdagok, egy pedig a szegények esetében –, kialakítva ezáltal az úgynevezett „ikercsúcsok” jelenségét.

A neoklasszikus modell – amely tehát azt feltételezte, hogy minél szegényebb egy ország, minél kevésbé van fizikai tőkeállománya, annál gyorsabb növekedésre képes – nem volt képes a világgazdaságban megfigyelt tendenciák valóságnak megfelelő leírására. Az 1980-as évekre egyértelművé vált, hogy a szegényebb gazdaságok nem tudnak felzárkózni a fejlettebbekhez. A köztük lévő szakadék nemhogy csökkenne, hanem egyre csak növekszik. Ennélfogva megjelentek az ún. *endogén növekedési elméletek*, melyek szerint a technológiai haladás (a termelési tényezők – kiemelten a munkaerő – felhasználásának hatékonyságát mérni hivatott paraméter) nem tekinthető egyszerű külső adottságnak, hanem hatással vannak rá a vizsgált országra jellemző társadalmi és gazdasági folyamatok és döntéshozói lépések. Az első és talán legismertebb ilyen növekedési modellt Paul Romer alkotta meg, aki a technológiai haladás jelenségének magyarázatára az információs el-látottság vagy az ún. humán tőke, vagyis az emberi tudás és a munkaerő minőségének felhalmozódását emelte ki kutatásai során (Romer 1986). Az endogén növekedésemélet másik szülőatyja Robert Lucas, aki 1988-ban azt fogalmazta meg, hogy az elmaradott országok felzárkózásának akadálya a humán tőke hiánya (Lucas 1988).

A szigorúan vett gazdasági növekedéstől elszakadva a fejlődés, felzárkózás irányába elindulva szintén komoly előrelépések tanúi lehettünk az elmúlt bő 50 esztendő során. A két világháborút követően az ún. posztkeynesiánus reformista irányzat az egyenlőtlenségek kérdéskörét már globális szemszögből közelítette meg a korábbiakban alkalmazott nemzetállami helyett. Újszerű felfogásként került a köztudatba az is, hogy a kedvezőtlen tendenciák nem ciklikus természetűek, hanem leginkább visszafordíthatatlan jelleggel bírnak bizonyos mértékben. Az irányzat olyan jeles képviselői, mint például Prebisch, Singer vagy Myrdal abban hittek, hogy megfelelő állami beavatkozás hiányában az egyenlőtlenségek tovább fognak nőni világgazdaságunkban, s így az egyes országok még távolabb kerülnek az ún. egyensúlyi növekedési pályától (Szentés 2009). Az 1960-as, valamint 1970-es évek során több fontos irányzat kialakulását is számon tartjuk az alábbiak szerint (Farkas 2002):

- A reformista vonal logikája alapján a globális egyenlőtlenségek nem visszafordíthatóak, mivel a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jellege, dinamikája olyan irányba mozdult el, amely egyoldalú, azaz aszimmetrikus függési helyzetet idézett elő. Legfőbb képviselői közül kiemelkedik Furtado, illetve a már említett Prebisch, Singer vagy Myrdal. Prebisch a függőségi elmélet egyik alapító atyjaként kutatásai során rávilágított arra, hogy a válságok sokkal súlyosabb károkat okoznak a periféria országaiban, mint a centrumtérsegekben. Elsődlegesen az előállított és exportra értékesített termékek árcsökkenése jelentett fontos indikátort az összefüggés feltárásához. Ez pedig egyben azt is jelenti, hogy a csepearányok módosulása a kevésbé fejlett gazdaságok esetében jelent vesztes pozíciót. Azonban hozzá kell tenni, hogy e megállapítások ugyan a huszadik században még megállták a helyüket, viszont napjaink technológiai fejlődésének köszönhetően már árnyaltabb képet lehet festeni a centrum-periféria kettősségéről, hiszen bőven akadnak olyan országok, amelyek mind a 2008-as, mind pedig a 2020-as válságból viszonylag kedvező mutatókkal lábaltak ki. Elég, ha Kínára vagy akár Indiára gondolunk. Továbbá Prebisch állítása minden bizonnyal a globális gazdasági ciklusok hatásaira vonatkozott, illetve az ezekből eredő szignifikáns károokra a kevésbé fejlett térségek kapcsán. A 2020-ban kezdődő gazdasági válság már

egyáltalán nem írható le Prebisch logikájával, hiszen a fejlett centrumországok is el-
képesztő mértékű veszteségeket szenvedtek, sőt, nagyobb visszaesés alanyai voltak,
mint a periféria vagy a félperiféria.

- A fenti irányzat mellékága az ún. cepalizmus (az elnevezés az ENSZ Latin-amerikai és Karib-térségi Gazdasági Bizottságának nevéből ered), valamint az ezzel párhuzamosan kibontakozó dependencia (függőség) elmélete is, amely marxista gyökerei révén még a cepalizmusnál is markánsabbnak mondható.
- A nemzetközi függőségek fejlődésre gyakorolt hatása számos gondolkodót késztetett új értelmezések és megoldási javaslatok kidolgozására. Immanuel Wallerstein vagy akár Arghiri Emmanuel is azon az állásponton voltak, hogy az egyenlőtlenségek megszüntetésének módja a bérek közelítésében áll a fejlett és fejlődő gazdaságok között. Azonban a profit logikája szerint a fejlett centrumországok legfőbb érdeke, hogy az alacsony béreket nyújtó országokban valósítsák meg a termelést, s így a lehető legnagyobb profitot vihessék ki az anyaországba. Könnyen belátható, hogy a bérek kiegyensúlyozása nem lehet a potens gazdaságok célja. Walt Whitman Rostow az 1960-as években a gazdasági növekedés szakaszait vizsgálta. Elmélete a marxianus álláspont egyfajta antitéziseként is ismert, valamint részben egy olyan gazdasági-politikai környezetben bontakozott ki, amikor az Egyesült Államok a Nyikita Hruscsov által dicsőített ötéves tervek feltételezett sikerességét kívánta vitatni. Az általa feltárt ún. „take-off” (felívelési) szakasz egy külső vagy belső változás hatására gyors növekedést indukál. A tradicionális gazdaság kimozdul korábbi erősen kiszolgáltatott állapotából, és a magas hozzáadott értékű termelés révén modern szakaszba lép (Rostow 1960). Ennek fontos feltétele, hogy produktív beruházásokra kerüljön sor az adott országban, a tradicionálisabbnak tekinthető szektor(ok) gyorsuló ütemű fejlődése, valamint – és talán ez a kulcsa a teljes folyamatnak – egy olyan politikai, társadalmi intézmény és keretrendszer kialakulása, amely képes kiaknázni e gyors fejlődési etapot és átvezetni a gazdaságot egy magasabb fejlettségű szakaszba. Rostow elméletének egyik gyengesége azonban, hogy az egyes gazdaságokat egymástól teljesen elkülönítve kezeli, tehát nem tételez fel kölcsönös függést az országok között, ami természetesen ebben a formában nem állja meg a helyét. Immanuel Wallerstein világszisztéma-elméletében centrum-, periféria- és félperiféria-térségeket definiált a nemzetközi munkamegosztás dimenziói mentén. Azon az állásponton volt, hogy a kapitalizmus keretein belül az egyenlőtlenségek folyamatos fennállására kell számítanunk (Wallerstein 1974). Azt is hangsúlyozta, hogy a fejlődés és az alulfejlettség, elmaradottság is a kapitalista rendszer elkerülhetetlen következménye. Azonban elméletében képtelen volt magyarázatot adni arra a kérdésre, hogy bizonyos országok miért tudnak mégis felzárkózni a centrumtérségeihez, miközben mások nem.
- Talán az egyik legpezzsimistább felfogás a neomarxistákhoz köthető (például Samir Amin), akik meg voltak győződve az egyenlőtlen, aránytalan nemzetközi feltételek és kapcsolatrendszer megváltoztathatatlan voltában. Samir Amin bevezette az ún. „delinking” fogalmat, amely a perifériagazdaságok centrumtól való leválását helyezte előtérbe, mivel e sérülékenyebb országok fejlődése a globális kapitalizmus keretei között nem lehetséges.

Szintén a fejlődés-gazdaságtan korai időszakához köthető az a strukturalista meggyőződés, hogy a gazdasági fejlettség elsődlegesen az iparosítás függvénye. Ennek ékes példája a latin-amerikai régió mellett a délkelet-ázsiai gazdasági „csoda”, amely az exportorientált iparosítás következtében megvalósult gyors gazdasági növekedés színterévé vált az 1960-as évektől nagyjából az 1980-as évek végéig.

Az 1970-es évtized után a fejlődéstudományok kissé háttérbe kerültek a liberális megközelítés térhódítása miatt. Viszont húsz év elteltével újra központi szerephez jutottak egy enyhébb, kiegyensúlyozottabb verzióban a *neostrukturalizmus* keretein belül (Farkas 2002). A hangsúly áttolódott a transznacionális vállalatok globális gazdaságformáló tevékenységére, mely sok esetben tovább fokozza az egyenlőtlenségeket. Ez napjainkban is teljességgel érvényes meglátás. A 21. században akut igényként merül fel a fejlődés-gazdaságtan megreformálásának szükségessége, ami további irányzatokat, megközelítéseket és gyakorlati módszereket eredményez. Ezek nagyrészt a kapitalizmus és a globalizáció kritikájára épülnek.

A 20-21. század egyik legfontosabb felismerése nem más, mint egy markáns és egyre erősödő elmozdulás a fejlődő és fejlett országok közötti különbségek definiálása felől egy sokkal komplexebb megközelítés irányába. Szentes Tamás immár ikonikussá vált fejlődés-gazdaságtani könyvében a következőképpen jellemezte a tudományágot:

A fejlődés-gazdaságtan eddigi törekvései nemcsak tárgyának újabb és újabb országcsoportokra való kiterjedését és egyszersmind világszintű, globális problémáknak a vizsgálatba bevonását, illetve a világszisztem szemlélet fokozatos térhódítását vont maga után, hanem – úgy tűnik – egy egészséges, ti. a szélsőségektől fokozatosan megszabaduló konstruktív eklekticizmus, illetve a szintézisre törekvés irányában való fejlődést is mutat. Ez talán a legfőbb eredménye és „üzenete”, miközben jó néhány új tétellel, fogalommal, illetve kevésbé felismert összefüggések megvilágításával is gyarapította a közgazdaság-, illetve társadalomtudomány ismeretanyagát (Szentes 2011: 25).

Az 1960-70-es évek során számos olyan kudarcba fulladt fejlődési-növekedési epizódra került sor, melyek szükségszerűen igazolták a centrum-periféria viszony és ebből fakadó aszimmetrikus függőségek, egyenlőtlenségek szerepét a világgazdaságban (Szentes 2011). Az 1973-ban kezdődő olajválság, az úgynevezett dotcom lufi kipukkanása a kilencvenes évek legvégén, a 2008-as gazdasági és pénzügyi válság, valamint a 2020-ban induló koronavírus-válság mind azt támasztották alá, hogy az egyes országok igen eltérően élik meg a krízist és a recesszió mélységét. A periféria és félperiféria gazdaságai köztudottan jóval nehezebben (gyakran mélyebb és tartósabb a recesszió) vészeli át a válságokat, és a már meglévő egyenlőtlenségek mélyülése is tovább fokozódik.

A második világháborút követő időszakban bontakozott ki a délkelet-ázsiai országok, az ún. „kistigrisek” modellje, amelyek több-kevesebb sikerrel léphettek a felzárkózás útjára (Ricz 2005). A neoklasszikus ellenforradalom az állam túlzottan invazív és ezáltal fejlődésmegakasztó szerepét okolta a kialakuló egyenlőtlenségekért, az elakadt fejlődésért. Azonban e megközelítés sem tudott pontos magyarázattal szolgálni arra a kérdésre, hogy vajon miért nőnek továbbra is az országok közötti különbségek. A fejlődés-gazdaságtan

szinte örökös kettősségét Alacevich fogalmazta meg¹: túlzottan gyakorlatias a teoretikusok számára, valamint túlságosan elméleti a gyakorlatpártiaknak, akik a tudományág alkalmazott jellegében hisznek (Alacevich 2017). Az új paradigmaként is emlegetett irányzat már egyfajta ötvözet az első kettőnek, melynek kulcseleme az állami és piaci szerepvállalás megfelelő arányosítása. Elismeri, hogy az állami beavatkozás nem mindig megfelelő, de a túlzott nyitottság is lehet jelentős veszélyforrás. Az aktuálisan megoldandó problémák nagyon függenek a szóban forgó gazdaság egyedi sajátosságaitól. Mindezek nyomán kijelenthető, hogy Higgins korábban említett megállapításának megfelelően a fejlődés-felzárkózás nem írható le egyetlen paradigma mentén. Más kerül a fókuszába annak függvényében, hogy a világgazdasági tendenciák, események és a belső nemzetállami felzárkózás éppen milyen fázisban jelenik meg (Meier 2001; Ricz 2005).

Szinte örökzöld dilemma a fejlődés-gazdaságtan berkein belül az *állami szerepvállalás és a piaci mechanizmusok egyensúlya*. Az elmúlt időszak arról tett tanúbizonyságot, hogy a teljes mértékben szabadjára engedett piaci erők nem képesek egy országot felzárkóztatni. Leginkább a meglévő helyzetet konzerválják, vagy akár fel is erősíthetik a fennálló fejlettségbeli és jövedelmi különbségeket. Példaként említhetjük a kelet-közép-európai posztszocialista országok 1990-es és 2000-es évtizedeit, amelyek a legtöbb országban nem hozták el a várva várt felzárkózást a nyugati gazdasághoz. Hasonló szcenárió bontakozott ki jó néhány latin-amerikai országban a 20. század második felében, ahol szélsőjobboldali piaci fundamentalista rendszerek kerültek hatalomra gyakran katonai diktatúrák formájában. E rendszerek képtelenek voltak magasabb fejlettségi szintre emelni országaikat. Annak ellenére, hogy számos országban az állam foglyul ejtése történt, a piaci mechanizmusok korlátok nélkül érvényesülhettek a gazdasági-társadalmi elnyomás révén. Érdekes, hogy Latin-Amerika a végletek kontinense, mivel kialakultak szélsőjobboldali katonai diktatúrák, valamint később ezek szöges ellentétéként erősen baloldali berendezkedések is (például Morales Bolíviában).

Az elmúlt évtizedek Oroszországa szintén ambivalensnek tekinthető a fejlődés szempontjából. A Szovjetunió konszolidáltabb időszaka egy alapvetően baloldali ideológiájú, állam által vezérelt tervgazdaság volt. Meglehetősen bőkezű szociális ellátórendszert tartott fenn, amely erősen kedvezett a társadalom széles rétegeinek, politikai elnyomás mellett. Ez élesen szemben áll napjaink Oroszországaival. Mára gazdaságilag egy erősen piaci fundamentalista rendszer betonozódott be, amely nagymértékű vagyoni és jövedelmi különbségeket termelt ki. Ezek még a globális kapitalizmus centrumánál is szélsőségesebbek. Politikailag pedig erősen autoriter, tekintélyelvű a rendszer. Ez a képződmény, akár csak a latin-amerikai rezsimek, nem tekinthető a kapitalizmus ellenpólusának vagy alternatívájának, hanem annak egy szélsőséges megnyilvánulása. Így képtelen arra, hogy a jelenleg fennálló globális *status quó*t felülírja.

1 „...too theoretical for the practitioners, too applied for the theoreticians...” (Alacevich 2017: 12).

Példák a sikeres felzárkózásra

Nézzük meg, hogy miben tértek el a felsorakoztatott példáktól azon országok, ahol meg tudott valósulni a legalább részleges vagy akár teljes felzárkózás. Az észak-európai térségben Finnország, később pedig Észtország tekinthető olyan országoknak, amelyek maradandó sikereket értek el. Emellett Délkelet-Ázsia számos gazdasága is képes volt komoly áttörést produkálni. Az afrikai kontinensen egyedül Botswana ért el komoly eredményeket. Ötven év alatt Afrika egyik legszegényebb országából az egyik legfejlettebb gazdaságává avanszált. Az egy főre jutó GDP-t leszámítva számos más paraméterben már a Dél-afrikai Köztársaságot is beérte, vagy akár meg is előzte. Az utóbbi néhány évtized sikeres felzárkózói közül bőven akadnak olyan országok, ahol a felzárkózás folyamatának kibontakozásakor *politikai értelemben autoriter rendszerek működtek, miközben gazdaságilag egy szabadabb rendszert tartottak fenn* erős állami szabályozás mellett. Ilyen modellt járt be Szingapúr, Dél-Korea, Japán, Spanyolország a 20. század közepétől az 1970-es évekig, az Egyesült Arab Emírátságok az 1990-es évektől kezdődően, valamint Kína is. Azonban e térségek 20-30-40 év elteltével gyakran a politikai konszolidáció útjára léptek, és erőteljesen mérséklődött az állami politikai kontroll és represszió, több teret kapnak az egyéni és politikai szabadságjogok. Ezek a fejlesztő államok gyakran felléptek az olyan hatékonyságot romboló jelenségek ellen, mint a mértéktelen korrupció és a „haveri kapitalizmus” (*crony capitalism*). Szigorú meritokráciát működtettek a nepotizmussal szemben. A vezető pozíciókba mind gazdasági, mind pedig politikai téren alapvetően rátermettségük, képességeik és tapasztalataik alapján kerültek a káderek, nem pedig ismeretség vagy rokoni szál jóvoltából. Mindezek után az alábbi két fontos következtetést vonhatjuk le:

- *Az igazán sikeres felzárkózó államok kezdetben nem tudnak demokratikus keretek között működni.* Mi lehet ennek az oka? Ahhoz, hogy egy ország képes legyen meghaladni jelenlegi fejlettségét, komoly áldozatok meghozatalára van szükség a társadalom részéről. Ez alapvetően a társadalom fogyasztási kiadásainak visszafogását és megtakarító-felhalmozó képességének emelését jelenti. Ennek biztosítására a történelmi példák szerint leginkább egy tekintélyelvű rendszer alkalmas, azonban csak abban az esetben, ha képes túlzott korrupció és súlyos hatalmi visszaélések nélkül működni. Másfelől pedig, *a későbbi fejlődés hozza létre az adott társadalomban azt az igényt, hogy az elinduljon a konszolidáció és politikai liberalizáció útján.* Kína esetében látható, hogy utóbbi mozzanat még nem következett be, azonban az ország fejlődése még jóval korábbi fázisban tart, mint Japánban vagy Dél-Koreában. Az állami szerepvállalás tehát kritikus jelentőségű, megkerülhetetlen tényező a felzárkózás beindításában.
- Történelmi törvényszerűségnek tekinthető az is, hogy *a korábbi gyarmatosított területek szükségszerűen politikai önállóságra tesznek szert egy idő elteltével.* Azonban az, hogy az elnyert függetlenségükkel és gazdasági mozgásterükkel mihez tudnak kezdeni egy globalizált világban, már egy másik kérdés. Példaként említhetjük Észak- és Dél-Amerika kontrasztját, melyek 20-25 év eltéréssel kerültek ki a gyarmati uralom

alól, azonban a köztük fennálló fejlettségbeli szakadék egyre csak szélesedett a következő 200 évben. Alapvetően tehát *minden volt gyarmat perifériális státuszból indul, azonban nem egyértelmű, hogy a későbbiekben is a teljes perifériához tartoznak-e, avagy fel tudnak zárkózni a félperiféria, illetve a centrum térségeihez.*

A fejlődés-gazdaságtan módszertanát illetően említeni szükséges az ún. *Big Push modell* kidolgozását Paul Rosenstein-Rodan által (Rosenstein-Rodan 1943). Szintén módszertani szempontból fontos a ma már klasszikusnak számító *Gini-index* (jövedelmi egyenlőtlenségek statisztikai eloszlása egy adott népességben belül), illetve a *Lorenz-görbe* (grafikus szemléltetőeszköz a koncentráció megjelenítéséhez) az egyenlőtlenségek szemlélésében. Komoly jelentőséggel bír a hazánkban kutatott és megalkotott *transznacionális monopolkapitalizmus* módszertana Rozsnyai Ervin munkássága révén, valamint az ún. *csomópontválság* fogalma, amely az egymást érő krízisek kumulálódását, valamint ennek súlyos következményeit mutatja be (Rozsnyai 2002; Artner 2013). Igen nagy jelentőséggel bír Jánossy Ferenc *trendvonelelmélete* is: egy külső sokkot követő időszakban, legyen az gazdasági válság, háború vagy bármilyen egyéb exogén hatás, a megugró növekedés nem más, mint egy helyreállítási szakasz az adott országban. Jánossy felismerte azt is, hogy a hosszú távú gazdasági növekedés legfőbb forrása a humán tőke (Jánossy 1966).

A fejlődés-gazdaságtan új elméleti és empirikus megközelítései

A 2020-ban kibontakozó globális gazdasági válság olyan sokknak bizonyult, amely jelentős hatást gyakorolt a közgazdasági gondolkodás további alakulására, mivel olyan krízishelyzetet okozott, amely gyors, azonnali válaszokat követelt meg a mindenkori kormányoktól, valamint a nekik tanácsokat nyújtó közgazdasági szakemberektől. Egyedülálló, hogy a koronavírus-járvány milyen gyorsasággal volt képes a teljes világgazdaságot felborítani, megszakítani az ellátási láncokat vagy akár teljes ágazatokat megroppantani néhány hónap leforgása alatt. Az Egyesült Államokban, a világ egyik legfejlettebb gazdaságában, néhány hónap alatt több tízmilliósan veszítették el állásukat, megélhetésüket. A radikális válaszok így még inkább aktuálisá váltak. Ezek alapján három vitát emelhetünk ki részletesebben is:

1. *A globalizáció által előidézett válságjelenségek kezeléséről szóló vitákat.* Napjainkban már közel sem ott tartunk, hogy e jelenség kedvezőtlen hatásait bárki is vitatná. Alapvetően megállíthatatlan folyamatról van szó, amely mélyen érinti a legkiszolgáltatottabb országokat, társadalmi csoportokat, az elmaradottabb térségeket az adott országon belül. Inkább az ezekre adott válaszok okozhatnak fejtörést. Hogyan lehet tehát hatékonyan kezelni a globalizáció visszasságait? Miképpen lehetne mérsékelni az egekbe törő *jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségeket*? Utóbbi kérdések már az olyan fősodródnak tekinthető nemzetközi szervezetek napirendjében is megtalálhatóak, mint az OECD, a Világbank vagy éppen a Nemzetközi Valutaalap. Miért döbbszünk rá arra a közgazdászokra az elmúlt időben, hogy e folyamatok alapvetően károsak a teljes világgazdaság működésére? Elsődlegesen arról van szó, hogy az egyre szűkülő tehetős északi középosztály egyben a világgazdaság fogyasztói bázisának erodálódását is jelenti. Utóbbi társadalmi csoport a gazdasági növekedés, valamint a globális

nagyvállalatok felvevőpiacát is képezik, így amennyiben számuk zsugorodik, a megtermelt javakat nem képes kellő számú fogyasztó megvásárolni. A francia statisztikus-közgazdász, Thomas Piketty 2013-ban megjelent *A tőke a 21. században* című könyve vízválasztónak bizonyult abból a szempontból, hogy rávilágított a jövedelmi-vagyoni egyenlőtlenségeknek az 1970-es évektől kezdődő növekedésére (Piketty, 2013). Ennek egyik okaként az elmúlt évtizedekben főáramúvá vált neoliberais gazdaságpolitikát jelöli meg. Az 1970-es évek óta realizált gazdasági növekedés előnyei, hozadékai tehát nagyon aránytalanul oszlottak meg a fejlett országok társadalmán belül. A felső középosztály, azaz a legfelső 1-2 decilis volt ezen előnyök lefőlözője, míg a társadalom alsó 80%-ának csak minimálisan nőtt a reáljövedelme és jóléte. Különösen sokkoló volt a szerző szerint a társadalom felső 1%-ának, azaz a globális elitnek a gazdagodása, ami a többségi társadalom rovására történt. Piketty a helyzet kezelésére a gazdagokat és a vagyonosokat sújtó adók bevezetését és emelését javasolta, például az örökösödési illeték emelése vagy akár az ingatlanvagyon adóztatása formájában. Ezzel párhuzamosan pedig a kiszolgáltatott rétegeket jobban érintő adónemek (pl. ÁFA, jövedelemadó) csökkentését szorgalmazza. További érdekesség, hogy a 2008-as globális gazdasági válság hirtelen kirobbanása, valamint mélysége mellett az állami szerepvállalás, tehát a recesszió kezelésének milyensége is sokszerűnek tekinthető így több mint tíz év távlatából (Muraközy 2010). Ekkor még megfigyelhettük, hogy a visszaesés és az elhúzódó recesszió a periféria és a félperiféria gazdaságaiban volt súlyosabb. Azonban a fejlett centrumországok reakciói, különösen az első néhány évben, igen hektikusak, megfontolatlanok és hatékonytalanok is voltak. Az Európai Unió fiskális szigora feszültségeket idézett elő az eurózónán belül, különösen a déli államokban. A szakmai közönség most már szinte egyöntetűen hibásnak minősíti a 2008 utáni európai válságkezelés kísérleteit. Az első számú vesztes egyértelműen Görögország volt, amelyet az Unió és a Trojka indokolatlanul büntetett, és ezáltal adósságspirálba került.

2. Az utóbbi egy-két évtized második formabontó javaslata az *alapjövedelem* gondolata. Első körben főleg a radikális baloldali gondolkodók körében merült fel komolyabban is e megoldási javaslat az egyre növekvő szociális feszültségek enyhítésére, később viszont a *mainstream* részévé vált. A 2020-as világválság gazdasági hatásai nyomán az alapjövedelem bevezetése még inkább napirendre került számos országban. Még az Egyesült Államok is feltételekhez kötődő segély formájában vezette be átmeneti intézkedésként 2020 tavaszán az alacsony jövedelemmel bírók részére. Az alapjövedelem egyébként nem új keletű gondolat, hiszen példának okáért az ultraliberalisnak tekinthető Milton Friedman is felvetette már az 1960-as évtized végén mint kívánatos szociális intézkedést. Friedman nem feltétel nélküli alapjövedelmet javasolt, hanem egyfajta kiegészítő alapjövedelmet, amely felfogható akár negatív adóként is a kiszolgáltatott csoportok számára. Az Európai Unióban 2020 nyarán Spanyolország is bevezette az alapjövedelem intézményét, melyet egy bizonyos éves jövedelmi küszöbhez rögzítettek. Legalább 1,5 millió háztartás élt is e lehetőséggel. A fejlődésgazdaságtan keretein belül az alapjövedelemmel kapcsolatosan az egyik legfőbb vita, hogy e megoldás valóban képes-e hatékonyan kezelni az aszimmetrikus egyenlőtlenségeket a világban. Nagyon aktuális problémának ígérkezik az a tendencia, hogy a fokozódó automatizáció, robotizáció, a gyors technológiai fejlődés megszüntet olyan

munkahelyeket, amelyek alacsony képzettségű betanított munkásokat igényelnek. Ennek legfőbb következménye a lassan, de biztosan növekvő strukturális munkanélküliség. A modern monetáris elmélet összekapcsolná a monetáris finanszírozást a szociális segéllyel, alapjövedelemmel vagy állami munkagarancia programokkal. Így a vállalatok, a nagytőke adói nélkül is lehetséges a munka nélkül maradt egyéneket támogatni, fogyasztásukat ösztönözni.

3. Harmadrészt pedig a *gazdasági növekedés káros hatásait előtérbe helyező viták* is egyre nagyobb teret nyernek napjainkban, beleértve a *GDP-n alapuló növekedéstől való elszakadás szükségszerűségét*, a hosszú távon fenntarthatatlan gazdasági növekedés romboló hatásait, amelyek többek között természetes környezetünk visszafordíthatatlan romlását, illetve a jövedelmi-vagyoni aszimmetriák további exponenciális fokozódását is jelenthetik. Ennek révén előtérbe kerül a *nemnövekedés scenáriója*. Hogyan lehet megoldani azt, hogy az alacsony életszínvonalon élő csoportok megindulhassanak a felzárkózás útján, de közben ne fűtsék túlzottan tovább világgazdaságunk növekedését? A fejlődés természetesen nem fagyasztható be, nem állítható meg. El kell fogadnunk azt a tényt, hogy a jelen globális vagyoni és jövedelmi mintázat torz, egyenlőtlen és kimondhatatlanul súlyos társadalmi feszültségeket indukál. Az egyetlen logikus válaszlépés a meglévő javak nagymértékű reallokációja lehetne (Hickel 2020). Kérdés, hogy ki és milyen módon lesz képes egy ilyen mértékű újraelosztás kidolgozására és megvalósítására. Fontos kiemelni, hogy a fokozódó globalizáció, a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok, az online platformokra egyre jobban áthelyeződő szolgáltatások az egyes országokat még inkább függővé teszik egymás teljesítményétől, így téves lenne azt gondolni, hogy például a fejlett térségek kizsákmányoláson alapuló előremenetelése nem veti vissza komolyabban a fejletlenebb országok növekedési ütemét.

A fenti három vita mellett még érdemes kiemelni Sung-Hee Jwa 2017-es művét, melynek címe *A gazdasági fejlődés általános elmélete* (Jwa 2013). A hazai szakirodalom lényegében nem is hivatkozik rá.² A könyv egyik legfőbb pontja az ún. gazdasági diszkriminálás fogalmának bemutatása, melyet a gazdasági intézmények és különféle alkalmazott gazdaságpolitikák alapjává kellene tenni. A szerző *gazdasági diszkrimináció* alatt azt érti, hogy az eltéréseket különbözőképpen kell kezelni olyan szempontból, hogy azon szereplőket, illetve viselkedési formákat célszerű támogatni, amelyek kedvezően hatnak a gazdaságra. Jwa definiálja még a *gazdasági fejlődés „szentháromságát”* is, amely a piacok, a kormány és a vállalatok együttműködésén alapul a már említett gazdasági diszkriminálás eszköze révén, lehetővé téve a haladást a felzárkózás irányába. Emellett pedig figyelmet kap az úgynevezett gazdasági egalitarizmus káros volta is, amely szükségszerűen kioltja az új kezdeményezéseket, nem ad teret az innovációnak, és hosszú távon kiválthatja a gazdasági stagnálást is, hiszen a növekedés fő hajtómotorját szorítja háttérbe (Jwa 2017). Az elmélet nem tér ki arra, hogy pontosan mit is kell értenünk alatt. Csupán annyit sejtet, hogy a fejlődés a növekedés megfelelője azzal a feltétellel, hogy a fenntartható növekedés a népesség legnagyobb része számára magasabb jövedelmet generál (Lee 2020). Számos olyan ellenpéldát is találhatunk, amelyek megkérdőjelezik az egalitárius gazdasági stratégia

² Lásd: General Theory of Economic Development (A gazdasági fejlődés általános elmélete)

sikertelenségét: például jó néhány nyugat-európai ország, amelyek széles körű jóléti rendszert fejlesztettek ki, és emellett vagy éppen ezért képesek voltak relatíve magas növekedési rátákat fenntartani az 1950-60-as évek során (Lee 2017). Az is megfigyelhető, hogy a „szentháromság” komponenseinek megléte önmagában még nem idéz elő gazdasági növekedést, mert sok esetben a köztük lévő együttműködés hiúsul meg. Például a Dél-afrikai Köztársaság esetében, ahol az apartheid utáni fejlődés erős stagnálásba váltott. Illetve ennek ellenkezője is felmerülhet ott, ahol részben sikeres felzárkózás mehetett végre a három szereplő teljes hiánya mellett (lásd a Szovjetunió példáját [Lee 2020]).

E keretrendszer hasonló álláspontot képvisel, mint a Todaro és Smith által megfogalmazott célok a fejlődést illetően (Todaro és Smith 2015):

- növelni az olyan alapvető jóságok elérhetőségét és elosztását, mint az élelmiszerek, egészségügyi ellátás és biztonság;
- emelni az életszínvonalat az olyan tételek révén, mint a magasabb bérek, több elérhető állás, jobb (hatékonyabb) oktatási rendszer, valamint az olyan „soft” tényezők, mint a kulturális és humántőke-alapú javak szélesebb körű rendelkezésre állása és fejlesztése;
- bővíteni a rendelkezésre álló gazdasági és társadalmi opciók spektrumát az egyének és szélesebb körben a nemzetek számára.

A fejlődés-gazdaságtan új irányait kutatva Dani Rodrik is újszerű elemzéssel állt elő 2008-ban. A tudományágban jelen lévő egyik szignifikáns ellentétként a makro- és mikrogazdasági fejlődés képviselői közötti vitát állítja fókuszba. Az ellentétek további kihegyezése helyett az adott intézkedések, politikák kontextusba helyezésére törekszik: „What is required instead is recognition of the contextual nature of policy solutions.” – „Ehelyett a politikai megoldások kontextuális jellegének elismerésére van szükség.” (Rodrik 2008: 2).

Szentes Tamás szintén a szinergiában látja a megoldást, amelyet strukturális alkalmazkodásnak nevez. E stratégiával az országok bekapcsolódhatnak a globális folyamatokba, és az ún. *megteremtett komparatív előnyök* által képessé válnak adaptálódni a gyorsan változó világgazdasági reáliákhoz ahelyett, hogy befelé fordulnának, hátat fordítva a huszonegyedik század dinamikus környezetének (Szentes 2011). Mit ért Szentes a megteremtett komparatív előnyök fogalmán? Utóbbiak legfőbb alapja az emberi tényező és a technológia fejlesztése, az intézmények megfelelő gazdasági-társadalmi magatartást sugalló szerepe, valamint a külföldi tőke számára kedvező, inspiráló környezet kialakítása (Szentes 2011).

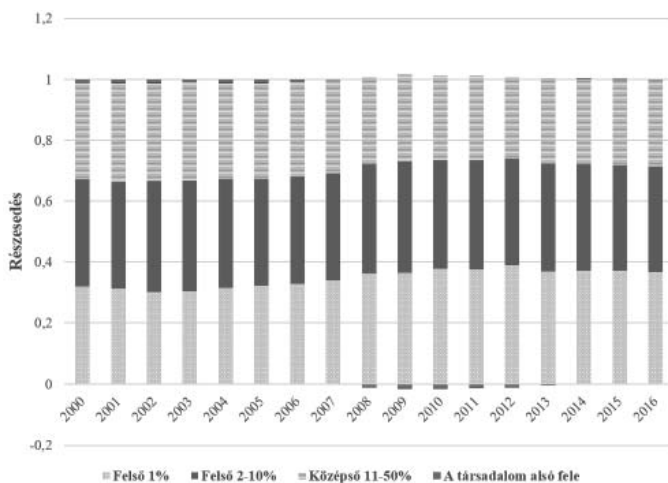
A fejlődés-gazdaságtan zászlaja alatt megjelenő tudományos publikációk mellett napjainkban egyre több „best practice” céllal készített jelentés, elemzés lát napvilágot. Legtöbbjük az olyan nemzetközi szervezetek vagy intézmények gondozásában, mint a Világbank, az ENSZ vagy az OECD. Utóbbiak közül érdemes figyelemmel követni a Világbank által évente megjelentetett *World Development Report* címet viselő kiadványokat, amelyek minden évben egy-egy új témát, fejlődési részterületet tárnak fel a fejlődés szemszögéből, terjedelmes gyakorlati elemzés és különböző ajánlások bemutatása formájában. Mindezek egyben tükröt is tartanak a napjainkban aktuális fejlődés-gazdaságtani témáknak, kritikus területeknek, megoldandó problémáknak. A jelentések 1998-tól a teljesség igénye

nélkül az alábbi területeket vizsgálták: globális értékláncok és kereskedelem, munkaerő-piac, oktatás, nemek közötti egyenlőség és fejlődés, klímaváltozás, mezőgazdaság, fenntartható fejlődés, szegénység stb. (The World Bank 2020a). Mint látható, e témák, fejlődési irányvonalak szorosan követik a 21. század legaktuálisabb, *mainstream* gazdasági és társadalmi tendenciáit, valamint szinte minden esetben a nemzetközi, olykor globális kooperáció szükségességét is hirdetik az országok számára. Utóbbi felismerés egyre nagyobb teret hódít a teljes közgazdaságtanon belül, amely immár kezd erőteljesen elmozdulni az olyan, korábban sziklaszilárdnak vélt célok felől, mint a versengés, a mindenek feletti profitcél vagy a globalizáció olykor már agresszív térnyerése.

Hogyan is mérjük a jólétet?

Kérdés, hogy mit is értünk jólét alatt. Számtalan kísérlet történt e fogalom megragadására. Az OECD 2017-es jelentése külön keretrendszert publikál a jólét hatékonyabb megértése érdekében. Az életminőség olyan paraméterekkel definiálható, mint az általános egészségi állapot, a munka és élet közötti egyensúly, az oktatás és a különböző készségek, a kapcsolati háló, a személyes biztonság vagy a szubjektív jólét. Másrészt a jólét anyagi feltételei között a jövedelem és vagyon, az állások és keresetek, illetve a lakhatás szerepel. Ezek azok a tényezők, melyekkel aktuális jólétünket képesek vagyunk megragadni. Utóbbi megőrzéséhez a természeti, gazdasági, humán és társadalmi tőke járulhat hozzá (OECD 2017). Mintha egyfajta újraértelmezését olvasnánk a hagyományos termelési tényezőknek. Kérdés, hogy mindezek valóban képesek-e a globalizált, versengő és elképesztően egyenlőtlen világgazdaságunkat egy stabilabb, fenntarthatóbb pályára állítani.

1. ábra. A nettó személyes vagyon alakulása percentilisenként az USA-ban 2000 és 2016 között (részesezés szerint)

Forrás: saját szerkesztés a World Inequality Database (2020) adatai alapján

Az 1. ábra az Amerikai Egyesült Államokban megfigyelhető vagyoni eloszlás alakulását szemlélteti 2000 és 2016 között, a World Inequality Database kimutatásai alapján az ún. nettó személyes vagyon mutató alakulása szerint. A személyes nettó vagyon számbavételéhez össze kell adni a háztartás összes pénzbeli, illetve nem pénzbeli ingatlan és ingó vagyontárgyának értékét, és ebből levonni a fennálló adósságokat, tartozásokat. Amennyiben egy háztartás többszemélyes, a vagyontárgyak és adósságok értéke egyenlő arányban felosztásra kerül a háztartás felnőtt tagjai között. Ennek következménye, hogy ez a mutató az alacsonyabb társadalmi státuszú, vagyontalan rétegek esetében akár negatívba is fordulhat, vagy nulla közelében mozoghat. Megfigyelhető, hogy a felső 1% részesedése még egy ennyire rövid időszak alatt is emelkedett, a felső 1% nélkül értelmezett leggazdagabb tized (a felső 2–10%) részesedése változatlan maradt. Ezzel szemben a valódi középosztályt reprezentáló, úgynevezett középső 40% esetében lassú, de stabil zsugorodás állapítható meg. E széles csoport tagjainak vagyoni helyzete majd két évtized leforgása alatt inkább romlott, mint javult volna. Megdöbbentő, hogy vagyoni rangsor szerint a társadalom alsó felének nettó személyes vagyona alacsony az USA-ban, lényegében alig tér el a nullától. Ez azt jelenti, hogy az Egyesült Államok lakosságának mintegy fele, azaz több mint 160 millió ember teljes anyagi bizonytalanságban él. Mind a társadalom alsó fele, mind pedig a valódi középosztályt alkotó középső 40 % tipikusan az a társadalmi csoport, amely szinte kizárólag saját munkaerejét bocsáthatja áruba, azaz munkavállalás útján juthat jövedelemhez. Amennyiben nettó személyes vagyonuk pozitív, akkor ennek legnagyobb részét a lakóingatlanjuk értéke adja, pénzügyi megtakarításaik korlátozottak, emiatt tőkejövedelemhez nem vagy csak elenyésző mértékben juthatnak hozzá. *Úgy tűnik, az elmúlt két évtized gazdasági növekedésének és felhalmozásának szinte kizárólagos nyertese a felső 1 %, azaz a valódi gazdagok csoportja.* Ennek a rétegnek a vagyongyarápodása szinte kizárólag a valódi középosztály, a középső 40% kárára történt, mivel az ő részesedésük pontosan annyival zsugorodott, amennyivel az elité nőtt. A felső 2–10%, azaz a felső középosztály részesedése érdemben nem változott.

A gazdasági növekedés folyamata a világgazdaság összvagyonát is évről évre tovább növeli. Ha ezt egy egyre növekvő tortaként képzeljük el, akkor a felső 1% által élvezett javak halmaza két okból nőtt egyszerre: egyrészt maga a torta nagyobb lett, másrészt ez a társadalmi csoport egyre nagyobb szeleteket is volt képes kihalászni belőle. Eközben emberek tömegei, a valódi középosztályt alkotó százmilliók számára a torta nagyobb lett ugyan, de egyre kisebb szelet illette meg őket belőle. Ezek a rétegek (joggal) úgy érezheték, hogy hiába van gazdasági fellendülés, ez az ő életszínvonalukon és lehetőségeiken semmit nem javít. A növekvő, egyre nagyobb mértékű vagyoni egyenlőtlenségek számos társadalmi feszültség forrásává váltak az elmúlt években, illetve két évtizedben.

Nem véletlen, hogy megerősödnek az antiglobalista mozgalmak.

Nem kell szeretni az „antiglobalizátorokat”, vagy egyetérteni velük – de már számításba kell őket venni. Lehet őket egyszerűen „anarchistáknak” nevezni (Tony Blair), vagy „bűnözőknek” (Gerhard Schröder), „garázdáknak” (Chirac, Berlusconi), de tudomásul kell venni, hogy „ott vannak mindenütt”. Ahogy egyik nemzetközileg ismertté vált jelszavuk mondja: „We are everywhere!” (Artner 2006: 54).

Scheiring Gábor szerint pedig ezen aktivitás a mennyiségi növekedés mellett minőségi téren is fokozódott, ami a neoliberális globalizáció által okozott frusztrációt olyan régebben gyökerező elemekkel párosította, mint a klasszikus észak–dél ellentét (Scheiring 2008). A huszonegyedik században a társadalmi igazságosság egyre nagyobb teret kap, egyre több fórum teszi magáévá és egyre különbözőbb csoportok csatlakoznak képviselőihez. Hiba lenne ezen irányzatot különválasztani a fejlődés-gazdaságtan aktuális megnyilvánulásaitól. Azonban mindezek ellenére sajnos még mindig nem beszélhetünk az olyan célok megvalósulásáról, mint például a globális civil társadalom vagy pedig a kozmopolita demokrácia. Jelenleg nem áll rendelkezésre egy egységes irányzat, cselekvési terv vagy akár mozgalmi keret, amely összefogná az egyenlőtlenségek elleni kollektív kiállást. Scheiring a következőképpen látja a kialakult helyzetet: „Inkább valószínű, hogy továbbra is hálózatos együttműködésről és diszkurzív csomópontok mentén szerveződő hálózatos identitásról beszélhetünk” (Scheiring 2008: 104).

A kritikai felhangok már magában a Világbank szervezetében is megjelennek. 2015-ben Paul Romer, a Világbank egyik vezető közgazdásza kijelentette, hogy a szervezet legtöbb gazdaságpolitikai ajánlása meglehetősen alacsony relevanciájú problémára, területre irányul, mivel utóbbiakhoz jóval több adat áll rendelkezésre, s így igen könnyen lehet következtetéseket levonni egy-egy publikáció, kutatás során. Romer szerint a Világbanknak arra kellene ösztökélnie kutatóit, hogy a létfontosságú, magas társadalmi haszonnal járó területekre koncentráljanak ahelyett, hogy egy magas presztízsű közgazdasági folyóiratban jelentetnék meg legújabb cikkeiket. A kutatói szabadság, valamint a túlzottan elméleti hozzáállás a szerző szerint egy botoxkezeléshez hasonlítható a szükséges életmentő műtéti beavatkozás helyett (Romer 2005).³

Fejlődés az egyenlőtlenségek szemszögéből

Az alábbiakban bemutatunk néhány olyan paramétert, amelyek az egyenlőtlenség mérőfokaiként is értelmezhetők napjainkban. A klasszikus Gini-index vagy Lorenz-görbe mellett érdemes áttekinteni olyan alternatívákat is, amelyek egyrészt átfogóbb képet nyújtanak az egyes országok közötti jövedelmi, vagyoni vagy egyéb természetű egyenlőtlenségek alakulásáról, másrészt a fejlődés-gazdaságtan modern eszköztáráként is szolgálnak.

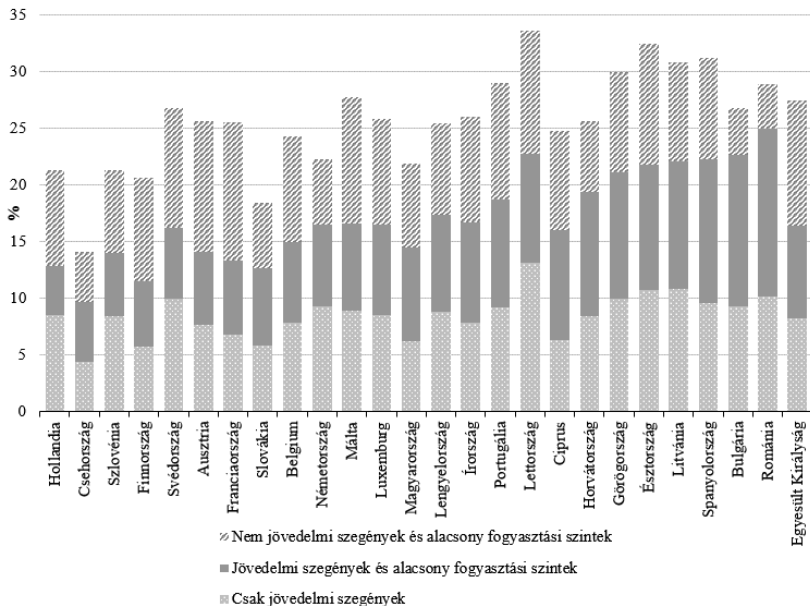
Az egyenlőtlenség a fejlődés egyik legnagyobb gátja is egyben. Az utóbbi időben szerencsére általánosan elfogadottá vált az a megállapítás, hogy a jövedelemalapú, avagy ahhoz szorosan kötődő szegénységi mutatók nem tükrözik egészében az egyenlőtlenségeket, a szegénységet, valamint az egyének és háztartások kiszolgáltatottságát. Az Eurostat szerint – a jövedelmen messzemenően túl, de utóbbtól teljes mértékben el nem választható módon – a fogyasztás és a vagyon vizsgálata is lényeges. A három tényező együttes megjelenítése segíthet választ találni arra a kérdésre, hogy a népesség mely része, csoportja kiszolgáltatottabb több mint egy vizsgált mutatót illetően (Eurostat 2020c).

³ „I understand that they have to respond to the incentives they face, and that the publication process biases their work in the direction of policies that are more like Botox than surgery.” – “Megértem, hogy reagálniuk kell az ösztönzőkre, amelyekkel szembesülnek, és hogy a közzétételi folyamat olyan politikák irányába tereli a munkájukat, amelyek inkább hasonlítanak a botoxra, mint a műtetre.” (Romer 2015)

A kiszolgáltatottságnak tehát hatékony fokmérője a háztartások fogyasztási kiadásainak alakulása, szemben a rendelkezésre álló jövedelemmel. A jövedelmek és fogyasztás mellett a megtakarítási ráták is igen beszédesek a társadalmi egyenlőtlenségek kérdéskörében. Ennek kapcsán érdemes vizsgálni azon háztartások⁴ arányát, amelyek éves kiadásai meghaladják a jövedelmeik nagyságát, azaz a mindenkori befolyó jövedelmek nem képesek fedezni a kiadásokat.

A fenti gondolatmenet szemléltetéséhez a 2. ábra nyújt további segítséget, amely a jövedelmi szegénységben és alacsony fogyasztási szinteken élők arányának megoszlását veti össze az egyes országok népességének arányában (tehát a relatív szegénységet) a 2015-ös évre (Eurostat 2020c). A legfontosabb következtetés e kimutatás alapján, hogy a vizsgált időszakban (az adatok elérhetősége és a speciális mutatók miatt bizonyos országok eltérő éves rátái szerepelnek) minden negyedik ember a szegénység kockázatának van kitéve alacsony rendelkezésre álló jövedelmei miatt. Azaz alacsony fogyasztási szinten kénytelen élni az Európai Unióban. A diagram szerint az adott időszakban Litvániában a helyzet még ennél is súlyosabb volt (Eurostat 2020c).

2. ábra. Jövedelmi szegénység és alacsony fogyasztási szintek a népesség arányában (2015)

Lásd: Svédország – 2012; Németország – 2013; Belgium, Horvátország – 2014; Litvánia, Finnország – 2016; Franciaország – 2017; minden más ország – 2015.
Adatforrás: Eurostat (icw_pov_01)

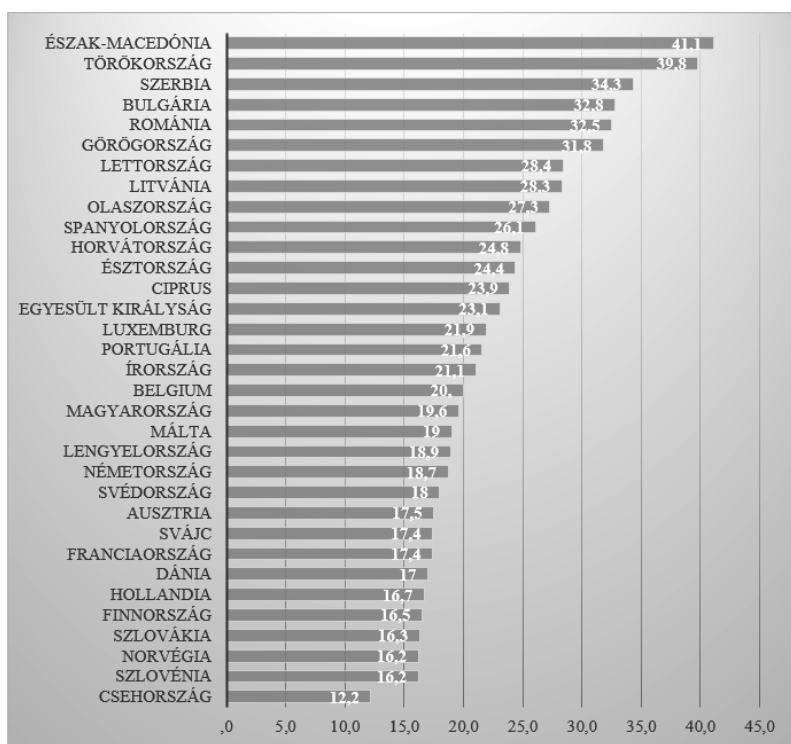
Forrás: saját szerkesztés az Eurostat (2020c, 2020d) adatai alapján

A 3. ábra az Eurostat által publikált, ún. szegénységgel vagy társadalmi kirekesztődéssel fenyegetettek arányát jeleníti meg 2018-as adatokkal az Európai Unió és néhány EU-n kívüli gazdaság tekintetében. Az Eurostat a következőképpen definiálja az utóbbi mutatót:

4 Ezeket „dissaving households-ként” is ismerhetjük (Eurostat, 2020c)

azon egyének száma vagy aránya, akik a szegénység által fenyegetett állapotba kerülnek a különböző állami jövedelemtranszferek figyelembevételével, amennyiben a rendelkezésre álló jövedelmük a szegénység általi fenyegetettségi küszöb alatt helyezkedik el. Ez 60 %-a az ország medián rendelkezésre álló jövedelmének. Minél kisebb az eltérés az átlagfizetés és a medián között, annál homogénebb egy társadalom a jövedelem terén. Ezenfelül feltétel a súlyos anyagi depriváció (a felsorolt 9 tételből 4 illeszkedik az adott személyre⁵⁾), valamint a nagyon alacsony munkaintenzitású háztartásban folytatott életvitel (a 18 és 59 év közöttiek az előző év 20%-ánál is kisebb munkapotenciállal dolgoznak fizetett munkában). A 3. ábra alapján egyértelműen kivehető, hogy Európa rendkívül elmentmondásos képet nyújt a szegénység és társadalmi kirekesztettség terén: vannak országok, ahol az utóbbi ráta 40 % közelében van (például Észak-Macedónia és Törökország), míg 14 gazdaságban 20% alatti. Hazánkban a 2018-as adatok alapján a lakosság egyötöde tartozott ebbe a kategóriába. A teljes sokaságból pedig jelenleg Csehország teljesít a legjobban, ahol 12,2 % ez az adat (Eurostat 2020b).

3. ábra. Szegénységgel vagy társadalmi kirekesztődéssel fenyegetettek aránya Európában (2018)

Forrás: saját szerkesztés az Eurostat (2020) adatai alapján

5) 1) fizetési hátralékkal bírnak hitel vagy rezi kapcsán, 2) képtelenek megfelelően fűteni az otthonukat, 3) nem tudják kigazdálkodni a váratlan kiadásokat, 4) nem engedhetik meg maguknak, hogy legalább kétnaponta húst, halat vagy ezekkel egyenrangú fehérjét fogyasszanak, 5) nem tudnak évente legalább egy hetet otthonukon kívül üdülni, 6) nincs autójuk, 7) nincs mosógépük, 8) nincs színes TV-jük, 9) nincs telefonjuk (Eurostat 2020a).

Arra is lehetőség nyílik, hogy a szegénység egyre kifinomultabb fogalmait alkalmazzuk a gyakorlatban az egyenlőtlenségek kutatása folyamán. Az alábbi néhány változó nyújthat további támpontot:

- *abszolút szegénység*: az adott országban alkalmazott küszöbérték, amely alatt élők nem tudják kielégíteni még a legelemibb igényeiket sem (Feng és Nguyen 2014);
- *relatív szegénység*: bizonyos országok relatív küszöbértéket alkalmaznak a jövedelem vagy fogyasztás általános eloszlása alapján (Feng és Nguyen 2014);
- *extrém szegénység*: a napi 1,9 USD-ből vagy kevesebből élők száma – utóbbi globálisan csökkenő tendenciát mutat, azonban a világ legelmaradottabb régióiban (például szubszaharai Afrika) jelenleg is nő (Wadhwa 2018);
- *elsődleges szegénység*: azok száma, akik nem rendelkeznek kellő forrással az alapvető szükségletek kielégítésére – igen hasonló a szegénységi küszöb alatt élők fogalmához (Habitat for Humanity 2020);
- *másodlagos szegénység*: ez akkor áll fenn, ha az adott illetőnek elegendő forrása van alapszükségletei ellátásához, azonban utóbbiak szinten tartása végett pénzt kell költenie a munkából vagy pénzkeresésből eredő stressz kezelésére (Habitat for Humanity 2020);
- *társadalmi szegénység*⁶: a Világbank egy kombinált mutatója, amely 1) nem lehet alacsonyabb a nemzetközi szegénységi küszöbnél (napi 1,90 USD), 2) az extrém szegénységben élők az intézmény szerint szintén a társadalmi szegénység körébe tartoznak, 3) azon egyének, akik kevesebb mint napi 1 dollárból és az adott országban élő medián lakos fogyasztásának a feléből élnek (Prydz és Jolliffe 2019).

Egyet kell érteni e mutatók sokrétűségével, valamint azzal a ténnyel, hogy a tudományág képes újabb és újabb eszközöket nyújtani a globális egyenlőtlenségek kutatásához, azonban az egyik legnagyobb probléma abban áll, hogy *ugyan az országok fejlődési útja során (egyre magasabb jövedelmi szintek elérésén keresztül) a különböző szegénységi küszöbök, ráták is egyre emelkednek, ez közel sem jelenti az adott gazdaságokban elérhető jólét növekedését*. A fentebb már bemutatott társadalmi szegénységben élők száma az 1990-es évek óta alig csökkent az extrém szegénységhez képest. 2015-ben ez nagyjából 2,1 milliárd főt tett ki, míg 1990-ben 2,3 milliárd volt a társadalmi szegénység által sújtottak száma (Prydz és Jolliffe 2019). Branko Milanović, a Világbank volt vezetője könyvében arról értekezett, hogy a globális egyenlőtlenségeket milyen tényezők váltják ki az egyes országok esetében, kitérve arra, hogy kik jártak jól a globalizáció jelenségével, kik kerültek ki vesztesként, illetve mit lehetne tenni az egyensúly visszaállítása érdekében (Milanović 2018).

Amennyiben az országok felzárkózásának témájára szélesítjük ki a vizsgálatot, napjainkban már több olyan klasszifikációs módszert alkalmazhatunk, amelyek révén az egyes gazdaságok fejlettségi szintjét meg tudjuk becsülni. A spektrum szerencsére már közel sem olyan szűk, mint a fejlett vagy fejlődő kategória. Az egyik legismertebb és legtöbbit használt eszköz a Világbank által évente frissített csoportosítás⁷, ahol az egy főre jutó bruttó nemzeti jövedelem (GNI)⁸ alapján különítik el az alsó, alsó-közép, felső-közép és

6 Az angol szakirodalomban ez az ún. „societal poverty” kifejezésként található meg.

7 „Country and landing groups” csoportosítás.

8 GNI (Gross National Income): bruttó nemzeti jövedelem, amely egy, a GDP-ből származtatott mutató és az egyes gazdasági szektorok, valamint a külföldről kapott és külföldre fizetett elsődleges jövedelem egyenlegének az összege.

felső jövedelmi csoportot meghatározott sávok⁹ szerint (The World Bank 2020c). A számítás módja az ún. „World Bank Atlas method”, melyben az egyszerű árfolyamok helyett egy konverziós faktort alkalmaznak az ingadozások kiszűrésére (The World Bank 2020d). Hátránya, hogy maga a *benchmark* rögzített, így olyan országokat is felfedezhetünk egy-egy jövedelmi csoportban, amelyek egyértelműen nem tartozhatnának oda (például Románia a magas jövedelmi csoportban tűnik fel, ami vitatható lehet). Ennek áthidalására pontosabb, realisabb körképet kaphatunk, amennyiben a fix *benchmark* helyett a relatív egy főre eső jövedelmi szintet a globális egy főre jutó GDP%-ában fejezzük ki. Ez utóbbi módszert az ún. közepes jövedelmi csapdába¹⁰ kerülő országok kiszűrésére dolgozták ki.

A *közepes jövedelmi csapda* napjainkban egyre nagyobb nemzetközi figyelemben részesül az alkalmazott kutatások terén. Amennyiben egy közepes jövedelmi szintű ország utóbbi jelenséget él meg, tartósan, akár több éven keresztül képtelen növekedési pályára állni. A jövedelmi csapda okait és következményeit számos módon interpretálhatjuk, ám annyi bizonyos, hogy súlyos gazdaságkárosító hatásokat idéz elő, mint például a további felzárkózás megakadása, a külső tőkétől való függés felerősödése. Visszatérve a már említett alternatív országcsoportosításra: ha az adott ország egy főre jutó GDP-jét elosztjuk a világ egy főre jutó bruttó hazai termékével, és az utóbbi arány 50% alatti értéket ad, úgy alacsony jövedelmű gazdaságként tartjuk számon a vizsgált országot. 50% és 100% között alsó-közép, 100% és 200% között felső-közép, 200% fölött pedig magas jövedelmű gazdaságokról beszélünk. A közepes jövedelmi csapda jelensége jellemzően tehát egy magasabb növekedési szakaszban áll elő, tartós lassulást eredményezve. Ahhoz, hogy egy-egy ilyen csapdaepizódot azonosítani tudjunk, meg kell vizsgálni, hogy a lassulást megelőző tíz évben fennállt-e a már említett gyors gazdasági növekedés. Ezenfelül a jövedelmi csapdában lévő ország felzárkózási pályát járt be korábban, tízéves átlagban 3%-os egy főre eső GDP-növekedés mellett. Továbbá fontos hangsúlyozni, hogy növekedési lassulás alatt stagnálást, nem pedig hirtelen recessziót kell érteni. A legalább tíz éven át tartó lassulási fázis során az egy főre jutó GDP-növekedés nullához közeli vagy legfeljebb 1% évente.

Konklúzió helyett

Jogosan merülhet fel bennünk a kérdés, hogy hogyan lehetséges a felzárkózás előmozdítása. Milyen eszközökkel járulhat hozzá a fejlődés-gazdaságtan a tisztánlátáshoz, a lehetséges megoldások kidolgozásához?

Elegendhetetlen, hogy az érintett gazdaságok elinduljanak egy olyan úton, amely az innováció, a digitális átalakulás, a humán tőke minőségébe történő intenzív beruházás és a magas hozzáadott értékű termékek és szolgáltatások előállítására szakosodást segíti elő. E mérföldkövek alapjai lehetnének a felzárkózás előkészítésének, és ezáltal csökkenhetnek a fennálló egyenlőtlenségek. A fejlődés-gazdaságtan eszköztárának mindenképp ebbe az irányba lenne célszerű orientálódnia. A már bemutatott tudományágon belüli heterogenitás ugyan kedvező iránynak tekinthető, hiszen segít elszakadni a *mainstream*

⁹ A legfrissebb (2021-es fiskális évre már előzetesen megállapított) adatok szerint alsó jövedelmi csoportú az ország, ha 1035 USD alatti GNI per capita állapítható meg, alsó-közép, ha 1035 és 4045 USD közötti, felső-közép, amennyiben 4045 és 12535 USD közötti és felső, ha 12535 USD feletti az egy főre jutó GNI (The World Bank 2020c).

¹⁰ Angolul: middle income trap phenomenon.

közgazdaságtan szűk látókörétől és a fejlődéssel kapcsolatos hibás felfogásától. A diszciplína túlzott szétaprózódása egész bizonyosan nem vezet előre, és nem segíti elő a valóban működő forgatókönyvek kifejlesztését az érintett országok és társadalmi csoportok számára.

A következő időszak egyik legfőbb feladata, hogy a fejlődés-gazdaságtan szűkebb értelmezési keretet, klasszifikációt kapjon, s így koncentráltabb formában gyakorolhatnák a nemzetközi intézmények, a mindenkori kormányok, a kutatók és a gazdaságpolitikai szakemberek a sikeres gyakorlati alkalmazás érdekében. Az alábbi szempontokra érdemes napirendi pontokként, vitaindítóként tekinteni a fejlődés-gazdaságtan megújítása keretében:

- Világ gazdaságunk egyre gyorsuló átalakulása szükségszerűen újabb komoly és kihívásokkal teli problémákat vet fel, mint például a környezetvédelem, fenntartható növekedés, globális víruskezelés, nemi és faji egyenlőtlenségek tompítása, stb. A tudományág gyakorlati spektrumánál maradva le kell választani azon gondolatokat, amelyek a valódi fejlődés-felzárkózás potenciális hordozói, lényegi eszközei, az olyan demagóg és tudománytalan, de leginkább nem előremutató irányzatoktól, melyek akár a fentiekbe eredetileg beleépülve vagy teljesen önállóan megjelenve indokolatlanul sok kapacitást vonnak el a fejlődés-gazdaságtan kutatóműhelyeitől, a *think tank*ektől és a nemzetközi szervezetektől.
- *El kell szakadni az olyan, a mainstream áramlatot teljes mértékben tagadó spekulációktól*, amelyek a közgazdaságtan megreformálása nevében önellentmondóan érvelnek a klasszikus paradigmák ellen (lásd: a verseny teljes háttérbe szorítása, az önérdék közvetett gazdaságfejlesztő hatásának tagadása, kizárólag kooperáción alapuló közgazdaságtani normák és fejlődés-gazdaságtani cselekvési tervek kidolgozása), viszont semmiféle új és alkalmazható megoldással nem képesek előrukkolni. Ez természetesen egyáltalán nem azt jelenti, hogy a *mainstream* tudomány jelen formájában hibátlan lenne, és megfelelné a kor legfőbb kihívásainak, azonban rombolás helyett érdemes lenne a régi és alapvetően racionális feltevéseket a 21. század igényeivel, társadalmi szükségleteivel és új problémahalmazával hatékonyan ötvözni.
- *Le kell vonnunk azt a tanulságot, hogy a túlzottan univerzális, általános jellegű, tehát adott országokhoz, régiókhoz nem igazított stratégiák helyett egyedi forgatókönyvek mentén szerveződhet a leghatékonyabb módon a fejlődés-gazdaságtan.* Az Egyesült Államokban élő középréteg és kelet-európai megfelelője nem tekinthető azonos társadalmi csoportként már csak az érintett országok közötti fejlődési szakadék miatt sem. A 2020-ban fellángoló tüntetéshullámok és mindezek eredendő okai nem érthetőek meg univerzális szemszögből Bulgária, Belarusz vagy az USA esetében. A jövedelmi és anyagi egyenlőtlenségek felszámolása más-más ösztönzők alapján történhet meg a szubszaharai Afrikában és Latin-Amerikában.

Illúzió lenne abban a hitben ringatni magunkat, hogy valaha is meg lehet alkotni a globalizáció, a fejlődés negatív externáliáktól, azaz külső hatásoktól mentes laboratóriumi változatát. Be kell látni, hogy az aszimmetrikus függések mindig is részei voltak és lesznek világgazdaságunk fejlődésének, ám a függőség visszaszorítása jelentheti azt a kulcsmozzanatot, amely képes a szegényebb országokat kibillenteni elakadt fejlődésükből. A fejlődés-gazdaságtan legnagyobb felelőssége napjainkban, hogy e felismerések a köztudat részévé váljanak, és megindulhasson a párbeszéd egy élhető, fenntartható, kevésbé kizsákmányoló és a mindenkori fejlődésből egyenlőbben részesülő globális társadalom megalkotása

érdekeiben. A nagytőke érdekeinek kiszolgálása helyett a legsérülékenyebb rétegek felzárkóztatása, a munka és a fogyasztás elősegítése, a versenyképesség ösztönzése, az alapvető erőforrások reallokálása jelentheti azokat a lépéseket, melyek a fenntartható fejlődés irányába vihetik világunkat a következő évtizedek folyamán.

Hivatkozott irodalom

- Alacevich, Michele (2017): Theory and Practice in Development Economics. *History of Political Economy* 49 (Supplement): 264–291.
- Artner Annamária (2006): Globalizációt másképpen! Az „antiglobalizációs” mozgalmak céljai és tevékenysége. In *Globalizáció, Tőkekonzentráció, térszerkezet*. Bernek Ágnes és Farkas Péter (szerk.). Budapest: Harsányi János Főiskola, OTKA, MTA VKI, 281–328.
- Artner Annamária (2013): Válságtól válságig – a globális tőkerendszer mechanizmusa. In *Világgazdasági Intézet Műhelytanulmányok*. MTA KRTK (szerk.). Budapest. Június, 99.
- Eurostat (2020a): *People at risk of poverty or social exclusion* (sdg_01_10). ESMS Indicator Profile (ESMS-IP). Interneten: https://ec.europa.eu/eurostat/cache/metadata/en/sdg_01_10_esmsip2.htm (letöltve: 2020. augusztus 16.).
- Eurostat (2020b): *People at risk of poverty or social exclusion. Data*. Interneten: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/t2020_50/default/table?lang=en (letöltve: 2020. augusztus 16.).
- Eurostats (2020c): *Interaction of household income, consumption and wealth - statistics on main results*. Interneten: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Interaction_of_household_income,_consumption_and_wealth_-_statistics_on_main_results#Interplay_between_indicators (letöltve: 2020. augusztus 18.).
- Eurostat (2020d): *Persons with low level of expenditure by risk of poverty, material deprivation and work intensity - experimental statistics*. Interneten: https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=icw_pov_01&lang=en (letöltve: 2020. augusztus 21.).
- Farkas Péter (2002): A fejlődésemelvények hatása a világgazdaság perifériáin. *Magyar Tudomány* 108(7): 880–889.
- Feng, Juan és Nguyen, Minh Cong (2014): Relative versus absolute poverty headcount ratios: the full breakdown. *World Bank Blogs*, 2014. november 24. Interneten: <https://blogs.worldbank.org/opendata/relative-versus-absolute-poverty-headcount-ratios-full-breakdown> (letöltve: 2020. augusztus 12.).
- Habitat for Humanity (2020): *Relative vs Absolute Poverty. Defining different types of poverty*. Habitat for Humanity Great Britain. Interneten: <https://www.habitatforhumanity.org.uk/blog/2018/09/relative-absolute-poverty/> (letöltve: 2020. augusztus 16.).
- Haddad, Lawrence, Hiroshi Kato és Nicolas Meisel (2015): *Growth is Dead, Long Live Growth: The Quality of Economic Growth and Why it Matters*. Tokyo: JICA Research Institute. Interneten: https://www.jica.go.jp/jica-ri/publication/booksandreports/jrft3q0000002a2s-att/Growth_is_Dead_Long_Live_Growth.pdf (letöltve: 2020. augusztus 23.).
- Higgins, Benjamin (1992): *All the Difference. A Development Economist's Quest*. Montreal and Kingston: McGill-Queen's University Press.
- ILO (2017): *World social protection report 2017–19: Universal social protection to achieve the Sustainable Development Goals*. ILO: 430. Interneten: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_604882.pdf (letöltve: 2020. augusztus 16.).
- Jánossy Ferenc (1966): *A gazdasági fejlődés trendvonalai és a helyreállítási periódusok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Jwa, Sung-Hee (2017): *A General Theory of Economic Development: Towards a Capitalist Manifesto*. Cheltenham: Edward Elgar Pub.
- Lee, Yong-Shik (2017): Sung-Hee Jwa, A General Theory of Economic Development: Towards a Capitalist Manifesto – A Critical Review. *Law and Development Review* 10(2): 643–657.
- Lee, Yong-Shik (2020): New general theory of economic development: Innovative growth and distribution. *Review of Economic Development* 24(2): 1–35.
- Lucas, Robert Jr. (1988): On the mechanics of economic development. *Journal of Monetary Economics* 22(1): 3–42.
- Meier, Gerald Marvin (2001): The Old Generation of Development Economists and the New. In *Frontiers of Development Economics*. Gerald Marvin Meier és Joseph Eugene Stiglitz (szerk.). Oxford: Oxford University Press, 13–50.

- Milanović, Branko (2018): *Global Inequality. A New Approach for the Age of Globalization*. Harvard: Harvard University Press.
- Muraközy László (2010): Válságok állama – államok válsága. *Közgazdasági Szemle* 57(9): 779–797.
- OECD (2017): *How's Life? 2017: Measuring Well-being*. OECD: 265. Interneten: https://www.oecd-ilibrary.org/economics/how-s-life_23089679 (letöltve: 2020. augusztus 16.). DOI: <https://doi.org/10.1787/9870c393-en>
- OECD (2019): *Perspectives on Global Development 2019: Rethinking Development Strategies. Perspectives on Global Development*. Párizs: OECD Publishing, 231. Interneten: https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/persp_glob_dev-2019-en.pdf?expires=1596448061&id=id&accname=guest&checksum=DCC99270DF930C0FA074EDE24880BE26 (letöltve: 2020. augusztus 26.). DOI: https://doi.org/10.1787/persp_glob_dev-2019-en
- Piketty, Thomas (2013): *Capital in the Twenty-First Century*. Éditions du Seuil, Harvard University Press.
- Prydz, Espen Beer és Dean Jolliffe (2019): *Societal Poverty: A global measure of relative poverty. The World Bank World Development Indicators. Stories*. The World Bank. 2019. szeptember 11. Interneten: <http://datatopics.worldbank.org/world-development-indicators/stories/societal-poverty-a-global-measure-of-relative-poverty.html> (letöltve: 2020. augusztus 16.).
- Quah, Danny (1996): *Twin Peaks: Growth and Convergence in Models of Distribution Dynamics*. CEP Discussion Papers No. 280., Centre for Economic Performance, LSE.
- Ricz Judit (2005): Paradigmaváltás a fejlődés-gazdaságtanban. *Competitio* 4(2): 109–123.
- Rodrik, Dani (2008): *The New Development Economics: We Shall Experiment, but How Shall We Learn?* Cambridge, MA: Harvard Kennedy School, Faculty Research Working Paper Series, RWP08-055. DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1296115>
- Romer, Paul (1986): Increasing Returns and Long-Run Growth. *Journal of Political Economy*, 94(5): 1002–1037.
- Romer, Paul (2015): Botox for Development. Paul Romer. Interneten: <https://paulromer.net/botox-for-development/> (letöltve: 2020. augusztus 12.).
- Rosenstein-Rodan, Paul (1943): Problems of Industrialization of Eastern and South Eastern Europe. *Economic Journal* 53(210-211): 202–211.
- Rostow, Walt Whitman (1960): *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rozsnyai, Ervin (2002): *Az imperializmus korszakváltásai*. Budapest: szerzői kiadás.
- Scheiring Gábor (2008): Seattle nyomában. A globalizációkritikai mozgalom mint a globális kormányzás új tényezője. *Politikatudományi Szemle* 17(3): 87–107.
- Solow, Robert Merton (1956): A contribution to the theory of economic growth. *Quarterly Journal of Economics* 70(1): 65–94.
- Swan, Trevor Winchester (1956): Economic growth and capital accumulation. *Economic Record* 32(2): 334–361.
- Szalai Erzsébet (2006): *Az újkapitalizmus és ami utána jöhet*. Budapest: Új Mandátum.
- Szentes Tamás (2009): Válság és válságviták. *KÖZGAZDASÁG* 4(3): 45–68.
- Szentes Tamás (2011): *Fejlesztés-gazdaságtan*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- TED (2012): *The dirty secret of capitalism – and a new way forward* | Nick Hanauer. TED 2019. október 18. Interneten: https://www.youtube.com/watch?v=th3KE_H27bs (letöltve: 2020. augusztus 19.).
- The World Bank (2020a): *WDR Reports*. Interneten: <https://www.worldbank.org/en/publication/wdr/wdr-archiv> (letöltve: 2020. augusztus 16.).
- The World Bank (2020b): *World Development Indicators*. Interneten: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> (letöltve: 2020. augusztus 23.).
- The World Bank (2020c): *World Bank Country and Lending Groups*. Interneten: <https://datahelpdesk.worldbank.org/knowledgebase/articles/906519-world-bank-country-and-lending-groups> (letöltve: 2020. augusztus 16.).
- The World Bank (2020d): *The World Bank Atlas method – detailed methodology*. Interneten: <https://datahelpdesk.worldbank.org/knowledgebase/articles/378832-what-is-the-world-bank-atlas-method> (letöltve: 2020. augusztus 27.).
- Todaro, Michael Paul és Stephen Charles Smith (2011): *Economic Development*. Upper Saddle River: Prentice Hall, 11. kiadás.
- UNCTAD (2020): *World Investment Report 2020. International Production Beyond the Pandemic*. New York: United Nations Publications. Interneten: https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/wir2020_en.pdf (letöltve: 2020. augusztus 26.).
- Wadhwa, Divyanshi (2018): The number of extremely poor people continues to rise in Sub-Saharan Africa. *World Bank Blogs*, 2018. szeptember 19. Interneten: <https://blogs.worldbank.org/opendata/number-extremely-poor-people-continues-rise-sub-saharan-africa> (letöltve: 2020. augusztus 18.).

Wallerstein, Immanuel (1974): *The Modern World-System I. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press.
World Inequality Database (2020): *Data Tables*. Interneten: <https://wid.world/data/> (letöltve: 2020. augusztus 30.).

Sőreg Kiszitina

Posztdoktori kutató, Malagai Egyetem

Róna Péter

Intencionalitás és a közgazdaságtan fogalmai

Absztrakt: A természettudományokkal ellentétben a közgazdaságtannak nincs ontológiai szempontból objektív tárgya, mivel – szemben az anyaggal – a gazdasági élet az intencionalitás eredménye. Tudatos emberi szándék hiányában nincs gazdasági esemény. A gazdasági eseménynek van az ember által kijelölt célja és jelentése; a természeti jelenségeknek nincs. A modern közgazdaságtan úgy próbálja áthidalni ezt a problémát – azaz az ontológiai szempontból objektív tárgyak hiányát –, hogy a gazdasági élet szándékos tárgyait egy helyettesítő valóságra cseréli le, ahol a tárgyak – mint például a „foglalkoztatás”, a „kamat”, a „pénz”, a „marginális hasznosság”, az „egyensúly”, és így tovább – állítólag az ontológiai objektivitás jellemzőivel vannak felruházva a modellek speciálisan kifejlesztett eszközalapú nyelvének segítségével, hogy így olyan tárgyakat hozzon létre, amelyek alkalmasak általánosságban a tudományos vizsgálatra és különösen a mérésre. De a modern közgazdaságtan eszközalapú nyelvezete épp oly szándékos, mint a klasszikus közgazdaszok által használt hétköznapi nyelv; azt a valóságot testesíti meg, amely a tárgya, és nem a rajta kívül álló valóságot reprezentálja. A reifikáció vagy eldologiasítás – azaz a gazdasági folyamat dinamikájának statikus tárgyakká alakítása – ideológiát rejt a tudományosság árca mögé. A gazdasági események szubjektív ontológiája szükségszerűen azt jelenti, hogy a közgazdaságtan nem analitikus, hanem leíró erkölcsstudomány.

Bevezető

Széles körben elfogadott, hogy a 19. század második felében a közgazdaságtan verbális tudományágból elemző, eszközalapú tudásfajtvá alakult, amely erősen támaszkodott a matematikára, statisztikára, a grafikus és a diagrammatikus ábrázolásokra, sőt még a modellek formáját öltő gépekre is. Ahogyan Mary Morgan megjegyzi:

[e]zen új tudományos tárgy – azaz a modellek – bevezetése nemcsak a kifejezési formák új nyelveinek (mint például a számtan vagy a mértan) a közgazdaságtanba történő befogadását jelentette, hanem az érvelés új módját is bevezette a közgazdaságtanba (Morgan 2012: 2).

De vajon ennek az átalakulásnak az összességét és tartalmát megfelelően reprezentálja-e a kifejezési formák új nyelveinek elfogadása és az érvelés új módjainak bevezetése, más szóval: „a technikák és a módszer” változásáról van-e szó, vagy a változás még ennél is mélyrehatóbb? Csak az „érvelés módjait” változtattuk meg, egyszerűen csak új „technikákkal és módszerrel” álltunk elő, vagy teljesen megváltoztattuk a vizsgálat tárgyát? A közgazdaságtan tárgya ugyanaz maradt, mint David Hume, Adam Smith vagy akár az első, második vagy harmadik modellek kidolgozója, Johann von Thünen, François Quesnay, illetve David Ricardo esetében, vagy az átalakulás – talán az Edgeworth-négyszöggel kezdve – magát a tárgyat változtatta meg, amellyel a tudományág foglalkozik? A modellek segítenek tisztázni és a szavaknál pontosabban meghatározni a tárgyat, vagy a metaforákhoz hasonlóan talán érdekes és akár még érvényes nyomokat is adnak a való világ működésével kapcsolatban, de nem reprezentálják azt? Az új típusú tárgy, azaz a modell milyen értelemben tekinthető „tudományosnak”?

1. A közgazdaságtan tárgya

N. Gregory Mankiw *Principles of Economics* c. könyvének bevezetőjében a következőket írja:

A közgazdászok egy tudományos kutató tárgyilagosságával próbálnak közelíteni a vizsgált kérdésekhez. Nagyjából úgy viszonyulnak a gazdaság tanulmányozásához, mint a fizikusok az anyaghoz és a biológusok az élethez: elméleteket állítanak fel, adatokat gyűjtenek, és ezután ezeket az adatokat elemzik, hogy megpróbálják alátámasztani vagy elutasítani az elméleteiket (Mankiw 2011: 24).

Adam Smith (1992) szerint a gazdasági élet szíve – amit ő úgy nevez, hogy „a cserélgetésre, cserekereskedelemre, a javak átváltására irányuló hajlam – az értelem és a beszédképesség kifejlődésének a természetes folyománya (1992: 10), majd később tovább részletezi:

Egy shillinget ajánlani valamiért, ami számunkra oly egyszerű jelentésűnek tűnik, valójában azt jelenti, hogy egy érvet ajánlunk fel, amellyel valakit meggyőzhetünk arról, hogy tegye ezt és ezt, és hogy ez az ő érdekét szolgálja [...]. És ily módon mindenki az ékesszólás tudományát gyakorolja egész élete során. (Smith 1978 VI.57)

Ontológiai szempontból a tárgy e kétféle leírása nem is állhatna távolabb egymástól. Az első a tárgyat úgy tekinti, mint létező, ontológiai szempontból objektív dolgokra vonatkozó elméleteket, míg a Smith-féle fogalom azt határozottan az intencionalitás tartományába helyezi.

Mankiw szerint a közgazdaságtan tárgya olyan, mint az adatokat rejtő anyag, aminek adatai alapján lehetőség van okozati általánosítások megfogalmazására. Adam Smithnél a tárgy lényege a „meggyőzéshez használt érvelés” és természetesen annak a meggyőzés tárgya általi fogadtatása.

Mankiw közgazdaságtannal kapcsolatos állítása megfelel a tudományág közel két évszázados törekvésének, hogy a tárgyainak tulajdonított ontológiai objektivitással a természettudományokhoz hasonló státuszt érjen el. A jelen tanulmány megállapítása szerint a modellalkotás – az említett cél elérésének eszköze – egy hipotetikus valóságot épített, amely episztemikus objektivitása ellenére ontológiai szempontból éppoly szubjektív, mint az a valóság, amelyet helyettesít. A tárgy ontológiai szubjektivitása azért nem küzdhető le, mert a gazdasági életet olyan gondolati tárgyak konstrukciója hozta létre és tartja fenn, amelyek egyfelől alkotják, másfelől pedig képviselik azt a valóságot, amely a tárgyat képezi¹. Továbbá e tárgyak ontológiai szubjektivitása miatt bármely tudományos elmélet standard követelménye – elválasztani egymástól az elméletet és annak tárgyát – sem teljesülhet. A tanulmány első részében igyekszem megmutatni, hogy a gazdasági életben tapasztalt valamennyi tárgy – mint például a „pénz”, a „gazdagság”, a „piacok”, a „csere”, az „ár”, a „munka” vagy a „tőke” – ontológiai szempontból szubjektív. A második részben azt mutatom be, hogy bármely eszköz, amellyel e tárgyak új, ontológiai szempontból állítólagosan objektív tárgyak formájában tudományos vizsgálatra alkalmassá tehető, magába szívja (?) ezt az ontológiai szubjektivitást.

1.1. A gazdaság tárgyainak ontológiai szubjektivitása

A gazdasági tevékenység tárgyai intencionális tárgyak. Az elmétől, vagy ahogy Russell (1919) állítja, reprezentációtól függnék, és azokat a kollektív intencionalitás hívja életre. Nem „nyers tények”, mivel megalkotásuk és folyamatos létezésük is teljes mértékben az emberi cselekvéstől függ. Bár e gondolati tárgyak kézzelfogható, megtestesült tárgyak előállítását, cseréjét és fogyasztását eredményezhetik, maga a gazdasági gondolat tárgya önmagában anyagtalan. Egy „piac” lehet egy fizikai tér, de egy piac gazdasági szempontból jelentős vonatkozása nem annak fizikai konfigurációja, hanem az ott végzett *tevékenység tulajdonságai*. A fizikai tárgyak gazdasági szempontból jelentős tulajdonságai nem azok fizikai tulajdonságai, hanem a megszerzésükhöz, birtoklásukhoz, cseréjükhöz és fogyasztásukhoz fűződő feltételek. Ezek a nem kézzelfogható tulajdonságok jelentik a közgazdaságtan lényegét; ezek a tulajdonságok, nem pedig a tárgy fizikai tulajdonságai azok, amelyek miatt e tárgyak a gazdaság tárgyaivá lesznek. A gazdaság e tárgyai az

¹ Az Austin-féle „performatív megnyilatkozásokat” J. R. Searle „deklarációnak” nevezte, és a társadalom általánosabb elméletének alapjait fektette le a *The Construction of Social Reality* (1995) c. művében és a *Making the Social World* (2010) c. művében. A jelen tanulmány nagymértékben támaszkodik Searle munkájára.

azokat létrehozó emberi gondolat, valamint a gondolatokat eseményekké alakító emberi cselekvés eredményeként válnak valósággá. E gondolati tárgyak társadalmi tények, a kollektív intencionalitás megtestesülései, olyan kollektív szokás- és szabályrendszer foglalnak magukban, amely azon nyelvhasználat révén jön létre, amellyel a társadalmi tények a gondolat tárgyaiként fogalmazódnak meg. A gondolat tárgyai intencionális, ontológiailag szubjektív tárgyak, és nem hasonlítanak az olyan, ontológiailag objektív tárgyra, mint például az anyag, a hegyek, tavak vagy természeti elemek. Így a „pénzt”, amely egy darab, egyedi méretű, színösszetételű és nyomtatású papír, az azt létrehozó kollektív intencionalitás sajátos tulajdonságokkal és funkciókkal ruházta fel. A papírdarab objektív vagy megtestesült tárgy, de jelentősége és szerepe nem a fizikai létezésének függvénye. Sőt, a pénznek ma már egyáltalán nem kell semmilyen fizikai formát öltenie. Az egyéni gazdasági szereplő az általa kiválasztott célokra használja fel a pénzt, de csak a kollektív intencionalitás által engedélyezett célok közül választhat.

1.2 Mi az intencionalitás?

A szándék és a szándékos cselekvés a filozófiában az egyik legösszetettebb kérdéshalmaz, amely magában foglalja az elme/test problémáját, az ok-okozati összefüggést, tudást, igazságot, gyakorlati érvelést, etikát és ontológiát, valamint gazdasági eseményeket; a szándékos cselekvés eredménye jellemzően e kérdések közül többet is érint.

Az intencionalitás iránti filozófiai érdeklődés, amelyet először Arisztotelész középkori követői, elsősorban Aquinói Szent Tamás, dolgoztak ki, nagyrészt feledésbe merült mindaddig, míg Brentano, Husserl és Meinong műveiben újra elő nem került. G. E. M. Anscombe *Intention* (Szándék) című publikációja (1957) az arisztotelészi-tomista hagyományt a Brentano-féle empirizmus helyett az analitikus filozófiával ötvözte. Ezt azóta többek között Peter Geach (1967), John R. Searle (1983), Graham Priest (2005), A. N. Prior (1971) és Tim Crane (2013) jóval részletesebben is kifejtette.

Az intencionalitás számos elméletének és szempontjának vizsgálata jelentős mértékben túlmutat e tanulmány keretein, és célunk nem az, hogy megfogalmazzuk az intencionalitás valamely általános elméletét, hanem sokkal inkább az, hogy az intencionalitást a gazdaság tárgyainak összefüggésében tárjuk fel. A jelen tanulmány a gazdasági élet tárgyainak – mint például „piacok”, „tulajdon”, „cseré”, „befektetés” és „ár” –, valamint a közgazdászok által az e tárgyak tulajdonságainak megértése céljából kidolgozott modellek ontológiai státuszával foglalkozik. A jelen tanulmányban az „intencionalitás” a gazdaság valamely tárgya mentális megalkotásának és reprezentációjának megnevezése. Mivel a gazdaság tárgyai mindig és szükségszerűen kollektív tárgyak abban az értelemben, hogy létezésükhöz kollektív egyetértés szükséges, és abban az értelemben is, hogy nincsenek olyan gazdasági események, amelyek teljesen egyetlen személy hatáskörébe tartoznának², ebben a tanulmányban a kollektív intencionalitással foglalkozunk. Ez a kollektív intencionalitás

2 A modern közgazdaságtan főszereplőjével, a hasznosságot maximalizáló *homo oeconomicus*szal kapcsolatban a fő hiba nem az, ha azt feltételezzük, hogy teteteinek egyetlen indítéka van – bár önmagában már ez is elég rossz –, hanem az az elképzelés, hogy a hasznosság meghatározása az ő kizárólagos hatáskörébe tartozik.

– miközben tárgyának közös felfogására utal – adja meg e tárgyak episztemikus objektivitásának alapját, ugyanakkor nem győzi le saját ontológiai szubjektivitását. A második tulajdonság, amely a gazdaság tárgyait más intencionális tárgyaktól megkülönbözteti, az az, hogy testetlenek, ami felveti létezésük ontológiai kérdését.

A közgazdaságtan fogalmai, mint például a fentiekben említettek, episztemikus szempontból lehetnek objektívek, de ontológiai szempontból mindig szubjektívek lesznek.³ A közgazdaságtan fogalmaira vonatkozó lehetséges episztemikus objektivitás kidolgozása és kifejtése a modern közgazdaságtan komoly eredménye, de ez a teljesítmény elhomályosította e fogalmak ontológiai szubjektivitását. Egy bizonyos papírdarabot, amely adott kialakítású, mintázatú, stb., általánosságban 10 fontos bankjegyként ismernek el, és ebben az értelemben episztemikus szempontból objektív. Az azonban, hogy ezt a bankjegyet mire lehet használni, és mire cserélhető, és ami talán a legfontosabb, kinek mennyit ér, ontológiailag szubjektív, mivel pénzként való felhasználása annak az intencionalitásnak az eredménye, amely e bankjegyet pénzzé tette, és akként jeleníti meg. E papírdarab 10 fontos bankjegyként betöltött státusza nem csupán a papír lényegi tulajdonságaitól függ, hanem a céljára és felhasználására vonatkozó társadalmi megállapodástól, birtokosának további szándékaitól, az annak függvényében formálódó értékeléstől is.

Az emberi megállapodás révén létrejött tények és a tőlünk teljesen független tények közötti különbség a tudomány szempontjából meglehetősen alapvető, az elméletnek és az elmélet tárgyának egymástól való elválasztásának előfeltétele. Ha a monetáris elmélet az említett papírdarab tulajdonságaira vonatkozna, nem lenne nehéz a természettudományokhoz hasonlítani, de nem a papírdarabról szól. Célja, hogy azokról a *funkciókról és célokról* szóljon, amelyeket kollektíven a papírdarabnak tulajdonítunk, azokkal a szabályokkal és feltételekkel együtt, amelyeket kifejezetten vagy hallgatólagosan feltételezünk, és amelyekkel e tulajdonítás érthető és működési szempontból lehetséges. E tulajdonítás, amely a papírdarab „pénzbeliségét” – azaz pénzként betöltött státuszát – alkotja és képviseli, a kollektív intencionalitás által létrehozott gondolat ontológiailag szubjektív tárgya. Episztemikusan objektív tény, hogy a papírdarab egy 10 fontos bankjegy, de episztemikusan objektív módon feltételezni a bankjegy vásárlóerejét egy adott időpontban és helyen csak úgy érhető el, ha a tárgy tényleges szubjektivitását egy axiómák és feltételezések segítségével elért hamis objektivitással helyettesítjük⁴. E feltételezések nélkül nem lehet rögzíteni a 10 fontos bankjegyre vonatkozó tulajdonításokat, amelyekről vásárlóereje függ. (Valójában a feltételezések helyettesítik a kollektív intencionalitás által létrehozott tényleges tulajdonításokat.) A szóban forgó 10 fontos bankjegy „értékének” e szüntelen változása az általunk pénznek nevezett kollektív intencionális tárgy ontológiai szubjektivitásának következménye. Hogy a feltételezések segítségével – a modellezés néven is ismert művelet során – meghatározott episztemikusan objektív vásárlóerő ontológiai objektivitást eredményez-e, a jelen tanulmány második részében derül ki.

3 Az egyfelől episztemikusan objektív és szubjektív tárgyak, másfelől pedig az ontológiailag objektív és szubjektív tárgyak közötti négyzeres különbségtétel képezi John R. Searle társadalmi valóságelméletének alapját. Lásd: Searle 1995, 2000.

4 Az ezzel a művelettel összefüggő problémák némelyikéhez lásd lent a modellek kifejtését.

1.3. A gazdaság tárgyai hogyan és miért minősülnek a kollektív intencionalitás tárgyainak?

Az a weberi tétel, amely Margaret Thatcher híres mondatában így hangzott: „nincs olyan, hogy társadalom”, 19. századi találmány. Ennek és a gazdaságelméleti párhuzamosának, a hasznosságot maximalizáló *homo oeconomicus*nak a korábbi időszakok filozófiáiban nincs semmilyen gyökere. A csoportok mint a gazdasági események létrehozóinak újbóli felfedezése meglehetősen nehéznek bizonyult, mivel a modern közgazdaságtan közép-pontjában az az „ágens” áll, aki a feltételezett észszerűség végrehajtója, akinek a programozott racionalitása ellentétes az intencionalításban rejlő szabad akarattal. De a korábbi koncepcióknak nem volt ilyen nehézségük a társadalmi cselekvéssel kapcsolatban.

Például Aquinói Szent Tamás a *Sententia libri ethicorum* című művében vizsgálja a csoportok és tevékenységek közötti arisztotelészi kapcsolatot.⁵ A tevékenység lehet *actio*, azaz önálló cselekvés, vagy *factio*, vagyis a cselekvő személy elméjén és akaratán kívül álló erők eredményeként bekövetkező esemény. A cselekvést egyének vagy csoportok is végezhetik. A csoport azonban nem egység (*colligatio*) abban az értelemben, ahogyan az anyaméhben lévő magzat és az anya egy egység, hanem inkább egy tudatosan rendezett egység. Ezt Aquinói Szent Tamás a hadsereg példájával igazolja, amelynek tagjai olyan dolgokat tesznek, amelyek a hadi cselekvés mint egész részét képezik, de amelyeket a tagok önállóan nem képesek megtenni (például körbevenni egy várost), valamint olyan cselekvéseket hajtanak végre, amelyek csak egyetlen katona cselekvései, és amelyeket az egész nem tud elvégezni, mint például a városfal egy adott ponton történő lerohanása. A rendezett egység, nem pedig az organizmusokban megtalálható szerves mechanizmus határoz meg egy társadalmi csoportot. A rendezett egységnek két aspektusa van. Először is a tagok között és körében fennálló kapcsolatok rendje, másodsor az ily módon rendezett csoport és a csoportosulás létrejöttének célja közötti kapcsolat (Finnis 1998: 26-8). A kettő közül az utóbbi, az arisztotelészi *telosz* a sokkal fontosabb. Az előző nem más, mint az utóbbi elvégzéséhez szükséges eszköz. Ennek megfelelően Aquinói Szent Tamás szerint – ahogyan azt Finnis megfogalmazta:

[a] társadalmak, valamint az egyéni cselekvések is a *moralis philosophia*⁶ alá vannak rendelve pontosan azért, mert a *moralis philosophia* az emberi cselekvéseket (*operationes*) az egymással és a céljukkal/céljaikkal (*ordinatae ad invicem et ad finem*) fennálló viszonyuk tekintetében vizsgálja, és az emberi társadalmak megkülönböztető valósága intelligens, önkéntes és szándékos cselekvés rendjeiként jelenik meg (Finnis 1998: 27).

Ez az elmélet, amely a csoportok morális képességét a kollektív intencionalitás szempontjából vizsgálja, az arisztotelészi ismeretelméleten alapul (Aristotle 1987: 2. 4.,

5 *Sententia Libri Ethicorum* (Kommentár Arisztotelész *Nikomakhoszi Etika* c. művéhez), 1271-2. Aquinói Szent Tamás csoportokkal és cselekvéseikkel kapcsolatos társadalomelméletének részletesebb kifejtését lásd itt: Finnis 1998.

6 A *Moralis Philosophia* a tamási rendezettség négy típusának egyike: 1. anyagtudományok és kapcsolatok (*ordo*), amelyeket nem befolyásol a gondolkodásunk, ezeket a természetfilozófia tanulmányozza, 2. a rendezettség tudományai, amellyel saját gondolkodásunkat rendezhetjük, mint például a logika, 3. a rendezettség tudományai, amelyeket mérlegelésünkbe, döntésünkbe és önkéntes cselekvéseinkbe tudunk bevonni; ez a *philosophia moralis*, valamint 4. a gyakorlati művészetek tudománya, amelyek rendet visznek az anyagba.

415a 16–22.). A képességeket az azokat megtestesítő cselekvések, a cselekvéseket pedig azok tárgyai alapján lehet megérteni. A csoportok azért csoportok, mert egy közös cél előmozdítása érdekében cselekszenek, az előmozdításban a csoport tagjai saját döntésük alapján vesznek részt, és a közös cél előmozdításában való közös részvétel az, ami a csoportot morális képességgel felruhazza (Saint Thomas Aquinas 1945: II. 6nn. 6–10, 304–8; III. 14 n 9, 803). Weberrel ellentétben, akinél a tettek önmagukban, a közösségi jelleg bármely esélye nélkül állnak („... szociológiai szempontból nem létezik a cselekvő kollektív személyiség”, Weber 1978) vagy Simmellel ellentétben, akinél a közösségi jelleg a közös tudatosságon alapul (Simmel 1971⁷), Aquinói Szent Tamás a morális képesség alapját a kollektív intencionalitásban, az ő szavaival *a közös cél elérésének közös rendjében* találja. E közös cél tartalma a gondolat közösen kialakított tárgya.

A kérdés dióhéjban tehát az, hogy milyen tudomány, ha van egyáltalán ilyen tudomány – vagy ha úgy jobban tetszik, milyen tudás, ha van egyáltalán ilyen tudás – nyerhető episztemikusan objektív, de ontológiailag szubjektív tárgyakról. Más szóval a közgazdaságtan figyelmen kívül hagyhatja-e tárgyainak szubjektív ontológiáját, és kizárólag tárgyainak a (többé-kevésbé) episztemikusan objektív jellege alapján követelhet-e magának a természettudományokéhoz hasonló státuszt? Ahhoz, hogy ezeket a kérdéseket meg tudjuk válaszolni, jobban meg kell értenünk az episztemikus objektivitást/szubjektivitást és az ontológiai objektivitást/szubjektivitást.

1.4. Léteznek-e a gazdaság tárgyai?

Az intencionalitás filozófiájában talán a leginkább vitatott kérdés az, hogy a gondolat tárgyának valóban kell-e léteznie valamilyen fajta nyers tény, valamiféle megtestesült entitás formájában. Egyesek, mint például John Searle, aki a materialista nézet iránt kötelezte el magát, úgy tartják, hogy az intencionalitás létező tárgyakhoz fűződik. Mások, mint például Crane, úgy vélik, hogy mivel a nemlétező tárgyak is rendelkezhetnek sajátos tulajdonságokkal, lehetnek az intencionalitás tárgyai. Ha a valóság az, amely egy állítás valóság tartalmát megalapozza, és ha a valóság nem tartalmaz többet annál, mint ami létezik, meglehetősen kritikussá válik a kérdés, hogy mely tárgyak léteznek. Ha a gazdaság tárgyai ugyanabban az értelemben léteznek, mint a nyers tények, a modern közgazdaságtan determinizmusa megalapozottnak tekinthető. A közgazdászok ekkor már állíthatják azt, hogy bármely természettudóshoz hasonlóan a világgal kapcsolatban tesznek felfedezéseket. De ha a gazdaság tárgyai nem léteznek, nincs semmi, ami velük kapcsolatban feltárható, a tudomány látszata összeomlik. A nem létező tárgyakra nem vonatkoznak a természet törvényei, és nem lehet ok-okozati erejük, mivel az ok-okozati erőhöz térbeli-időbeli hely szükséges, a nem létező tárgyak pedig nem rendelkeznek ilyennel.⁸ Az okozatiságnak a közgazdaságtanban teljesen más tartományban kell előfordulnia, mint amelyet a modern közgazdaságtan hozzárendel.

⁷ Először németül jelent meg 1908-ban.

⁸ A közgazdaságtani okozatiság részletesebb elemzését lásd lent.

A gazdaság tárgyai ontológiai objektivitásának a hiánya azonban nem fosztja meg őket a szubjektív ontológia lehetőségétől. A szakirodalomban használt három kedvenc tárgy, azaz Sherlock Holmes, a pegazus és a Vulcan bolygó mind nem létező tárgy, mégis lehetséges azokról igaz és hamis állításokat megfogalmazni. Igaz például az, hogy Sherlock Holmes detektív, és nem igaz, hogy aerobik-oktató. Igaz, hogy a pegazusnak két szárnya van, és nem igaz, hogy megnyerte a Kentucky Derbyt, stb. Ugyanígy a keresleti görbét, a „piacokat” vagy a „befektetéseket” nem könnyebb a való világban elhelyezni, mint Sherlock Holmest, ugyanakkor nagyon is lehetséges igaz és hamis állításokat megfogalmazni róluk. A szóban forgó keresleti görbe egy tankönyvben található vonal, amelyről feltételezhető, hogy keresleti görbe. A görbe alakja nem a görbe tulajdonsága, hanem inkább az árak és mennyiségek közötti kapcsolat tulajdonságainak gyűjteményét ábrázoló vizuális megjelenítés. E tulajdonságok nélkül a görbe értelmetlen, és a görbe jelentése nem több, mint az általa megjelenített tulajdonságok. A piac lehet egy hely, de nem kell annak lennie ahhoz, hogy a piacoknak tulajdonított gazdasági tulajdonságokkal rendelkezzen, továbbá egy épület lehet „befektetés”, de a kémiai elemek vegyértékével ellentétben az épület fizikai tulajdonságaiban nincs semmi, ami azt befektetéssé teszi, még akkor sem, ha a piaccal ellentétben *az épület mint olyan* fizikailag létezik. A közgazdaságtan problémáját súlyosbítja természetesen az a tény, hogy a fentiekben említett három nem létező tárgy megtestesült, a (bár hamis) megtestesülés ilyenén formája a gazdasági tárgyak számára is elérhető vagy sem. Ez a megtestesülés akkor válik fontossá, amikor e nem létező tárgyra vonatkozó állítások igazságértékét kell mérlegelni. A Sherlock Holmesra vonatkozó állításoknak akkor lehet igazságértékük, ha következetesek, ha megfelelnek egy emberi lény tulajdonságaiban. Az az állítás, amely szerint tud repülni, nem elégíti ki ezt a feltételt. A pegazus viszont valószínűleg nagyon is tud repülni, nem tud viszont pipázni, Watsonnal beszélgetni, vagy megoldani egy bűntényt. Hasonlóképpen, az épület fizikai tulajdonságai befektetésként történő megjelenítésének igazságértékével kapcsolatos paramétereket határoznak meg, de a keresleti görbe nem támaszkodhat egy – bár nem létező – megtestesült tárgyra. A közgazdaságtan számára a kérdés tehát az, hogy hogyan határozható meg a nem létező, intencionális tárgyakra vonatkozó állítások valóságértéke, ahol a tárgy ontológiailag objektív tárgy lenne akkor, ha létezne, és ahol a tárgy nem csupán nem létezik, de még kitalált megtestesülése sincsen. Erre a kérdésre a rövid válasz az, hogy ez nem végezhető el a természettudományok igazságértékére vonatkozó követelmények alapján, mivel *a természettudományok esetében az igazságérték egy kísérleti megerősítés függvénye, míg a nem létező tárgyak igazságértéke a feltevésekkel és posztulátumokkal fennálló összhang kérdése.*

A természettudományok tárgyainak megvannak az entitásai, tulajdonságai és törvényei, és az ezekre az entításokra és tulajdonságaikra vonatkozó bármely elméletnek egyértelmű különbséget kell tennie az elmélet és annak tárgya között (Hendry 2008). Nem fér kétség ezen entítások objektív létezéséhez. Az entítások ontológiai objektivitásával kapcsolatos bizonytalanság eredményeként nem sikerül a különbséget meghatározni, és ez a sikertelenség megfosztja az elméletet a tudományos státuszról, továbbá a Joan Robinson által jegyzett körben forgó érveléshez vezet. „A *hasznosság* a leküzdhetetlen körkörösség metafizikai fogalma; a hasznosság az áruk azon minősége, amely miatt az egyének meg

akarják azokat vásárolni, és az a tény, hogy az egyének meg akarják őket vásárolni, azt mutatja, hogy van *hasznosságuk*” (Robinson 1962: 48).

A vizsgálat tárgya valóságának megértésével kapcsolatos sikertelenség abból a téves feltételezésből ered, hogy a közgazdaságtan fogalmai ontológiailag hasonlóak a természettudományi fogalmakhoz. A kémia közgazdaságtannal történő összehasonlításával szemléltethetjük ezt a téves megközelítést.

Ha a tudományos státuszhoz vezető úton az első teljesítendő követelmény az ilyen státuszt magáénak követelő tudományág saját, különálló szakterületének azonosítása, hogyan hasonlíthatjuk össze mondjuk a kémia szakterületét a közgazdaságtanéval?

Robert Findlay Hendry a kémiát a következőképpen határozza meg: „[a] kémia az anyagok közötti átalakulásokat próbálja megérteni” (Hendry 2008: 520). Ha Adam Smithet követve próbálunk a közgazdaságtanról hasonló definíciót megfogalmazni, és azt állítjuk, hogy „a közgazdaságtan megpróbálja megérteni a nemzetek gazdagságának jellegét és okait”, felmerül a kérdés, hogy az „anyag” ugyanazt jelenti-e, mint a „gazdagság”, hogy az „átalakulások” hasonlóképpen teszik-e próbára megértésünket, mint a Smith-féle „jelleg és okok”, és hogy a Hendry által megfogalmazott megértés olyan-e, mint amely a gazdagsággal kapcsolatban is megszerezhető. Ha – ahogyan Mankiw és mások is állítják – a közgazdaságtan nagyjából olyan, mint bármely más tudomány, észszerű dolog igenlő választ várni erre a kérdésre. De a válasz mindhárom kérdésre egyértelmű *nem* kell, hogy legyen, ahogyan Adam Smith is nemleges választ adott volna (Hill és Montag 2015).

Az anyagok attól függetlenül is léteznek, hogy mihez kezdünk velük, és átalakulásuk különböző körülmények között az emberi cselekvéstől teljesen függetlenül is végbemehet. Az anyagok ontológiailag objektívek. Az ilyen átalakulásokról szóló bármely elmélet tudományos érvényessége valójában pontosan az anyagnak a rá vonatkozó elmélettől teljesen eltérő ontológiai területétől függ. De a gazdagság, a hasznosság, az egyensúly, az infláció stb. társadalmilag megalkotott fogalmak – „társadalmi tények”⁹ –, amelyek jelentős és folyamatos újraalkotáson mennek keresztül, és amelyeket az emberi intézmények a nyelv eszközével hoznak létre, azaz „okoznak”. A társadalmi tényeket nem lehet elválasztani attól az elmélettől, amellyel létrehozták azokat, nincs elmélettől mentes tartományuk. Míg az anyagok „megértése” a tulajdonságaikat illetően „kívülről” történik, a gazdaság tárgyainak tulajdonságai a reprezentációtól függenek. Az ok-okozati erőhöz a kifejezés szokásos értelmében térbeli-időbeli hely szükséges (Crane 2013: 66). A gazdasági események ugyan egy adott időponthoz és helyhez kötődnek, a fizikai tárgyak értelmében mégsem *foglalnak el* helyet. A természettudományokból kölcsönözött ok-okozati elméletek nem alkalmazhatók ontológiailag szubjektív tárgyakra.

A tárgy és az elmélet szétválasztásának nehézsége Lionel Robbins híres definíciójából is egyértelműen kiderül: „[a] közgazdaságtan az a tudomány, amely az emberek viselkedését mint célok és különféleképp felhasználható szűkös eszközök közötti viszonylatokat kutatja” (Robbins 1932: 15).¹⁰ De a „célok” és a „szűkös eszközök” társadalmilag konstru-

9 A kifejezést Margaret Gilberttől vettük át, és az általa kidolgozott értelemben használjuk (lásd Gilbert 1989).

10 A „viselkedés mint kapcsolat” zavaró kifejezést az „allokáció” fogalma váltotta fel.

ált tárgyak, a vizsgált „emberi viselkedés” pedig e társadalmi konstrukció szerves része. Az emberi viselkedés az, amely a célt és a szűkösséget meghatározza, és a célok és a szűkösség az, amely az emberi viselkedést meghatározza. És akkor visszatértünk Joan Robinson „leküzdhetetlen körben forgó érveléséhez” (Robinson 1964)¹¹.

A fizikai tárgyak, akárcsak a kémiai elemek, nem rendelkeznek céllal, azaz *telosszal*. A cél, amellyel felruházhatók és a felhasználásuk módja nem ezen elemek tulajdonsága, hanem inkább egy társadalmilag konstruált cél. Arisztotelész híres megoldatlan problémája a használati érték és a csereérték összemérhetetlenségéről – ami valójában a közgazdaságtanban az összemérhetetlenség állandó problémája – nem oldható meg, ha olyan „értéket” keresünk, amely mindkettőre jellemző (Meikle 1995). Az ágynak és a cipőnek nincs sem csereértéke, sem pedig használati értéke. Ezekkel az értékekkel a tárgyakat elcserélő vagy használó személy intencionalitása ruházza fel őket. Az érték az intencionalitásban rejlik, nem pedig a tárgyakban magukban. Keynes nagyon is tudatában volt ennek a problémának, de nem igazán tudta, milyen megoldást kínáljon rá. Roy Harrodnak címzett levelében ezt írta:

[a] kémiában, a fizikában és más természettudományokban a kísérletek célja az, hogy kitöltsék egy egyenletben vagy képletben szereplő különböző mennyiségek és tényezők tényleges értékét; és amikor a feladat elvégződik, annak eredménye végleges. A közgazdaságtanban nem ez a helyzet, és ha egy modellből számszerűsített képletet alkotunk, akkor tönkretesszük gondolati eszközként betöltött hasznosságát [...] És azt is szeretném erősen hangsúlyozni, hogy a közgazdaságtan lényege az, hogy erkölcsi tudomány. Említettem már korábban, hogy önvizsgálattal és értékekkel foglalkozik. Talán azt is hozzátettem, hogy indítékokra, elvárásokra, pszichológiai bizonytalanságokra is kitér. Az embernek folyamatosan óvakodnia kell attól, hogy az anyagot úgy kezelje, mintha ugyanolyan állandó és homogén lenne, mint amennyire az egyéb tudományok anyaga – komplexitása ellenére – állandó és homogén. Ez olyan, mintha az alma földre esése attól függött volna, hogy melyek voltak az alma indítékai, hogy megéri-e a földre esni, és hogy a föld akarta-e, hogy az alma leessen...¹²

Bár Keynes nagyon közel jár ahhoz, hogy felismerje az intencionalitást mint az erkölcsi és a természettudományok közötti, ontológiailag döntő jelentőségű különbséget, nem oldja meg a modern közgazdaságtanban rejlő dilemmát: vajon a gazdaság tárgyai – Newton almájához hasonlóan – olyan adatokat eredményeznek-e, amelyekkel „egy egyenletben vagy képletben a különféle mennyiségek és tényezők tényleges értéke kitölthető”, vagy egy értékekkel, önvizsgálattal, indítékokkal és elvárásokkal terhelt tárgy elképzelése összességében abszurd? Ha az alma nem kombinálható az „indítékokkal, elvárásokkal és pszichológiai bizonytalanságokkal”, de a közgazdaságtannak mégis „foglalkoznia” kell azokkal, meg kell-e szabadulni az almától, vagy van-e mód arra, hogy az almát megtartsuk, ugyanakkor ne tartsuk meg oly módon, hogy úgy teszünk, mintha az, ami a birtokunkban van, olyan lenne, mint az alma? Ez természetesen az Adam Smith és a klasszikus közgazdászok, köztük Marx által javasolt út, ahol egy elvont tulajdonságot tulajdonítanak a munkának azért, hogy meg tudják magyarázni, a munka különböző és egymással össze

11 „Utility is a metaphysical concept of impregnable circularity.” (A hasznosság a leküzdhetetlen körkörösség metafizikai fogalma.)

12 Levél Roy Harrodnak, 1938. július 10. (hibásan július 16-ra keltezve), lásd itt: Keynes 2012: 299–301.

nem mérhető fajtái hogyan rendelkezhetnek mégis olyan jellegű homogenitással, amelynek révén egy elmélet vagy csere összefűzhető. Smith a következőket írja:

„[a]z emberek többsége jobban is érti, hogy mit jelent egy adott áru mennyisége, mint a munka egy adott mennyisége. Az egyik egy egyszerű, kézzelfogható tárgy; a másik pedig egy absztrakt fogalom, amely kellően érthetővé tehető ugyan, de összességében nem annyira természetes és nyilvánvaló (Smith 1776, idézi Morgan 2012: 141).

Amikor Smith az áruk mennyisége és a munka mennyisége közötti különbséget a természetesség vagy a nyilvánvalóság mértékével vizsgálja, elmulasztja a lényegét, amely szerint az előbbi ontológiailag objektív, az utóbbi, amely egy gondolati tárgy, ontológiailag szubjektív. Ez a felismerés természetesen bármely csereelmélet számára végzetes lehetett volna.

Mill elképzelése, amely szerint létezik egy almaszerű tárgy, amely akkor érthető meg, ha azt elváltjuk a „zavaró okoktól”, beárnyékolja Keynes érvelését.¹³ Egyfelől ugyanabban a levélben Keynes úgy véli, hogy „a legfontosabb az, hogy [...] statisztikai szempontból vizsgáljuk a multiplikátor nagyságrendjét”, mintha a multiplikátor egy almaszerű tárgy lenne, de másfelől úgy látja, hogy a közgazdaságtan „anyaga” a természettudományokéval ellentétben „se nem állandó, se nem homogén”. Vajon a multiplikátor maga az „alma”, vagy egyike azoknak a motivált „anyagoknak”, amelyek ezen indítékok jelenléte miatt se nem állandóak, se nem homogének? Vagy egyik sem? Ha az előbbi, akkor milyen akadálya lehet annak, hogy az almaszerű multiplikátor tulajdonságait meghatározó egyenletben vagy képletben kitöltsék „a különböző mennyiségek és tényezők tényleges értékét”? Ha az utóbbi, akkor az ember „hogyan óvakodhat folyamatosan” e kihívástól? Ha a homogenitást Mill eszközével érjük el, azaz minden „zavaró okot” eltakarítunk a homogenitás elérésének útjából, vagy ha elismerjük, hogy az „anyag” állandóságának hiánya és heterogenitása következtében a tárgy ontológiailag eltér a természettudományokétól? (Ha elismerjük az utóbbit, akkor el kell ismernünk a természettudományos státusz iránti küzdelemben elszenvedett vereségünket. Keynes hezitál (1989: 299–301).

Mivel kiemelkedő célja a tudományos státusz elérése, a modern közgazdaságtan jelentős része arról szól, hogy hogyan lehet ezt a dilemmát leküzdeni. Az alapstratégiát Walras vázolta fel, és bár utódai, például Friedman, Samuelson és Keynes között voltak jelentős eltérések, mind az episztemikus, mind pedig az ontológiai feltételezések nagyjából azonosak maradtak.

Léon Walras *A tiszta közgazdaságtan elemei* (1954) negyedik és utolsó kiadásának előszavában látható egyértelműséggel határozza meg a „tiszta közgazdaságtan” fogalmát: „A tiszta közgazdaságtan lényegében az árak egy tökéletesen szabad verseny hipotetikus rendszerében történő meghatározásának elmélete” (1954: 41). Megjegyzendő, hogy Hendryvel ellentétben, aki az elemek *tényleges* átalakulásának megértésében érdekelt, Walrast a hipotetikus körülmények között történő ármeghatározás elméletének kidolgozása foglalkoztatja. A kapcsolódó lábjegyzetben Walras megállapítja, hogy a szabad verseny rendszere akkor áll fenn, ha a szolgáltatásokat értékesítők alakílnak egymásnak, és ha a termékek vevői túllicitálják egymást, azaz röviden, ha a vevők és az eladók azon

13 Harrodnak írt korábbi, 1838. július 4-i levelében a következőket írja: „[e]gy modell célja az, hogy különválassza a félig állandó vagy viszonylag állandó tényezőket azoktól, amelyek átmeneti jellegűek vagy fluktuálnak, hogy logikus gondolkodásmódot alakíthasson ki az utóbbi kapcsán...” (Keynes 2012: 292–293)

mesterkednek, hogy mindkét csoportot csödbe juttassák. Ezzel az egyszerű kijelentéssel Walras egyértelművé teszi, hogy a gazdaságelmélet tárgya – más szóval: almája – az árak meghatározása egy elképzelt tárgy, az árak valamely hipotetikus rendszer keretében történő meghatározása valójában nem létezik. Walras és követői mégis úgy gondolják, hogy lehet tudomány alma nélkül.

Mielőtt Walras bejelenti a tudományos státuszra vonatkozó állítását egy olyan tudományág esetében, amely ontológiailag nem objektíven létező tárgyakkal foglalkozik, megvizsgálja, hogy a fiziokraták, Adam Smith, Jean Baptiste Say és a *Dictionnaire de l'économie politique* szerzői milyen definíciókat fogalmaznak meg a közgazdaságtan tárgyáról, és külön figyelmet fordít a Charles Coquelin által megadott bejegyzésre. Megállapítja, hogy a fiziokraták megfogalmazása „a társadalom természetes kormányzásának elmélete”, és mint olyan, „nem annyira felel meg a politikai gazdaságtannak, mint inkább a társadalomtudománynak” (Walras 1954: 51). Adam Smith definícióját – a *Nemzetek gazdagsága* (1992: IV. 24.)¹⁴ IV. kötetéből – el kell utasítani annak alapján, hogy nem felel meg „a tudomány azon megkülönböztető jellegzetességének, amely a következményekkel szemben mutatott teljes közöny [...], amellyel a tiszta igazságra törekszik”. Szemben Adam Smith felfogásával, amely szerint a politikai gazdaságtan humán tudomány („moral science”), J. B. Say – Walras szerint – azt „teljes egészében természettudománynak” tekinti (Walras 1954: 54 – kiemelés az eredetiben). Proudhont idézve, aki a megközelítést fatalistának nevezte, ezt annak alapján utasítja el, hogy „az ember ésszel és szabadsággal van felruházva”, de amikor a témáról a saját fogalom meghatározását kell megadnia, az „ész” matematikailag kifejezhető észszerűség formáját ölti, a szabadság pedig nyomtalanul tűnik el azon állítás után, amely szerint „a közgazdaságtan pusztán elmélete olyan tudomány, amely minden szempontból emlékeztet a fizikai-matematikai tudományokra” (1954: 71). A modern gazdaságelmélet fejlődése szempontjából óriási jelentőségű bekezdésben, Milton Friedmant (lásd lent) megelőzve, igen egyértelmű állítást fogalmaz meg:

[a] fizikai-matematikai tudományok, mint például a matematika szűkebb értelemben valóban túlmutatnak a megtapasztaláson, amint levonták abból saját típusfogalmaikat. A reáلتipikus fogalmakból e tudományok ideáلتipikus fogalmakat vonnak ki, amelyeket meghatároznak, és e meghatározások alapján előzetesen megkonstruálják tételeik és bizonyításaik teljes keretrendszerét [...] a közgazdaságtan tiszta elméletének át kellene vennie bizonyos típusfogalmakat a tapasztalattól, mint például a csere, a kínálat, a kereslet, a piac, a tőke, a jövedelem, a termelő szolgáltatások és termékek fogalma. E reáلتipikus fogalmakból kellene a közgazdaságtan tiszta tudományának kivonnia és meghatároznia azokat az ideáلتipikus fogalmakat, amelyek tekintetében indokolását megfogalmazza. A valósághoz való visszatérésre addig nem kerülhet sor, míg a tudomány be nem teljesül, és akkor is csupán a gyakorlati alkalmazások céljából. Így egy ideális piacon ideális áraink vannak, amelyek pontosan viszonyulnak az ideális kereslethez és kínálatához” (1954: 71).

14 Az idézett szakasz a következő: „A politikai gazdaságtan, amely egy államférfi vagy törvényhozó tudományágának tekintendő, két különböző tárgyat javasolt: először azt, hogy bőséges bevételt vagy megélhetést nyújtson az embereknek, vagy inkább hogy lehetővé tegye számukra, hogy ilyen jövedelmet vagy megélhetést biztosítsanak saját maguknak; másodsor pedig hogy az államot vagy a nemzetközösséget ellássa a közszolgáltatásokhoz szükséges jövedelemmel. Mind az emberek, mind az uralkodó gazdagítását sugallja” (Smith 1992: IV. 24.).

Még a következőt is hozzáteszi:

„[e]zt követően (a tudósok) visszatérnek a tapasztalathoz, *nem azért, hogy megerősítsék, hanem hogy alkalmazzák* következtetéseiket” (1954: 72 – utólagos kiemelés).

Diadalmas kijelentését Ricardo és Mill trónfosztásával és a matematika megkoronázásával zárja:

[a]mi a matematikai nyelvet illeti, miért kellene ragaszkodnunk ahhoz, hogy a mindennapi nyelvet használva, nehézkesen és pontatlanul magyarázzunk el dolgokat, ahogyan azt gyakran tette Ricardo, és ahogyan John Stuart Mill többször is teszi *A politikai gazdaságtan alapelvei* c. művében, miközben ezeket a dolgokat a matematika nyelvén sokkal tömörebben, pontosabban és világosabban is meg lehet fogalmazni? (1954: 72)

A gazdaságelmélet előzetes keretrendszere e vélekedés szerint két absztrakció eredménye. Az első absztrakció „tapasztalatból” hoz létre „reáltipikus” fogalmakat, ezt követi a második absztrakció, amely „ideáltipikus” koncepciókat eredményez. Bár Walras nem határozza meg, hogy e lépések mivel járhatnak, észszerűnek tűnik az azt követő szövegből levonni, hogy az e lépések közül az első az elszigetelés és/vagy redukció folyamatát foglalja magában – ami valamelyest hasonlít arra, amikor Mill megszünteti a „zavaró okokat”, azaz a modern közgazdaságtanban az endogén és az exogén közötti különbségtétel –, a második lépés pedig az, amit idealizációnak szokás nevezni. Mindkét művelet komoly nehézségekbe ütközik, amikor azt intencionális tárgyakon (ontológiailag szubjektív tárgyakon) végzik. Ezen túlmenően Walras és követői sem adnak magyarázatot arra, hogy hogyan lehet validálni az ideáltipikus fogalom számokkal vagy szimbólumokkal történő reprezentációját. Az ideáltipikus fogalom elsődleges – és gyakran az egyetlen – ismert tulajdonsága az, hogy *matematikailag* meghatározható módon viszonyul valami máshoz. Hacsak nem tekintjük axiómának a Russell, a korai Quine és Ryle által szorgalmazott nézetet, amely szerint csak számszerűsíthető dolgok léteznek¹⁵ – amely álláspont a logikai pozitivizmus megdőlésével maga is megdőlt –, helyet kell adnunk az intencionalitásnak, méghozzá centrális helyet. A számok vagy szimbólumok, amelyek az ideáltipikust reprezentálják, már beágyazódtak a tapasztalatba, vagy az absztrakció során materializálódnak, amikor a „reáltipikus” és azt követően az „ideáltipikus” fogalmak megjelennek? Ha, ahogyan Walras is állítaná, ugyanazt a „dolgot” a hétköznapi nyelven és a matematika nyelvén is ki lehet fejezni – az egyetlen különbség az, hogy az előbbi „nehézkesen és pontatlanul” teszi ezt –, az elmélet megerősítése céljából miért nem lehet visszatérni a tapasztalathoz?

Valójában az, hogy pontosan mi lehet érintett a Walras-féle absztrakciós folyamatban, továbbra is megoldatlan vita tárgyát képezi. John Stuart Mill redukcionista elszigetelésévé a következőképpen határozza meg:

A társadalmi jelenséggel kapcsolatos egyetemes megegyezés ellenére, amely szerint a társadalom működésének bármely részében bekövetkező dolgok mindegyike hatással van az

¹⁵ Graham Priest találóan foglalja össze ezt az antimeinongi nézetet: „[a]mi létezik, az az, amit számszerűsíteni lehet” (Priest 2005: vi).

összes többi részre [...] nem kevésbé igaz az, hogy a társadalmi tények különböző fajai főként – azonnal és elsősorban – különféle okoktól függenek, és ezért nem csupán előnyös, hanem muszáj is azokat egymástól külön tanulmányozni.

[...]

Ha az emberi természet ezen törvényének és a legfőbb külső körülményeknek a logikáját követjük [...], amelyek az emberi elmét e törvény révén befolyásolják, képesek lehetünk a társadalom jelenségének e részét megmagyarázni és megjósolni, amennyiben csak az ilyen jellegű körülményektől függenek, figyelmen kívül hagyva a társadalom bármely egyéb körülményeinek befolyását [...] Ily módon létrejöhet egy tudományág, amely a politikai gazdaságtan nevet kapta.

[...]

Amikor a hatás az okok együttállásától függ, ezen okokat egyenként kell tanulmányozni, törvényeiket pedig külön-külön kell vizsgálni, ha úgy tetszik, az okokon keresztül, hogy ráleljünk a hatás előrejelzésének vagy szabályozásának hatalmára; mivel a hatás törvénye az azt meghatározó összes ok törvényéből áll (Mill 1843: VI. 1.4-10.)

Egy későbbi szakaszban egyértelművé teszi a természettudományok utánzása iránti elkötelezettségét:

[h]a akadnak olyan tárgyak, amelyekkel kapcsolatban a kapott eredmények végül a bizonyításban részt vevők közül mindenki egyhangú hozzájárulását elnyerték, és más tárgyak, amelyekkel kapcsolatban az emberiség eddig még nem volt ugyanennyire sikeres; amelyekkel a legnagyobb elmék már a kezdetek óta foglalkoztak, és soha nem sikerült semmifajta jelentősebb igazságtartalmat megállapítaniuk; az előbbi a vizsgálatok során sikeresen alkalmazott módszerek általánosítása és az utóbbiakhoz történő igazítása révén remélhetjük, hogy sikerül eltávolítanunk ezt a foltot a tudomány orcájáról (Mill 1843: 6.9.4.).

E nézet szerint azért kerül sor arra a folyamatra, amelynek során a tényleges tapasztalatból adott tételek kivonása megtörténik, hogy erről a tapasztalatról egyszerűbb képet kapjunk, hogy kinyerjük a geometriában megszerzett definíciót, a definíció, a feltételezés és a dedukció teljesen absztrakt tudományát, ahol a következtetések csak annyira lehetnek jók, mint a feltételezések.

Max Weber ezzel szemben úgy tekinti a feladatot, mint amelynek során „ideáltípusokat” kell konstruálni, amelyek tényekből vagy tapasztalatokból kiinduló általánosításként kezdik, de végül elvont fogalomként végzik, amely – ahogyan ő fogalmaz – „puszta fikció” (Weber 1949: 49 ff). Ezek az ideáltípusok nem fejezik ki pontosabban azt, ami szavakkal nehézkesen fejezhető ki, hanem inkább viszonyítási alapként szolgálnak, amelyekhez a valóságot hasonlíthatjuk. Menger még egy magyarázatot kínál a modern közgazdaságtan modellalapú módszertanára, aki a folyamatot olyan koncepcióképzésnek tekinti, amelynek során az ember „minden valóság legegyszerűbb elemeit” keresi, és ezeket a legegyszerűbb elemeket „a teljesen tiszta oxigénhez, alkoholhoz, aranyhoz” hasonlítja (Menger 1985: 58).

Folytathatnánk más magyarázatokkal is, de a közös nevező nyilvánvaló: a módszertan célja, hogy egy ontológiailag objektív tárgyat hozzon létre, ami – ahogyan a fentiekből kiderül – kudarcra ítélt vállalkozás.

A hipotetikus valóságok, mint például az allegóriák és a metaforák, bírhatnak jelentős igazságértékkel abban az értelemben, hogy valamely valóságról tárják fel az egyébként rejtett igazságot. *Létezik* valamiféle összefüggés a kínálat és a kereslet, az árak és a menyiségek között, és Alfred Marshall két görbéje valóban elárul valamit erről az összefüggésről. De a két görbe nem rendelkezik a tudományos igazság értékével, mivel állításaik kísérletileg nem reprodukálhatók. Az árképzés sokkal összetettebb és megfoghatatlanabb, és – ami a legfontosabb – *esetlegesebb* folyamat a való világban, mint Marshall görbéi. Ezért nagy hiba úgy tenni, mintha a közgazdaságtan a természettudományokhoz hasonló lenne. Valósága – Thomas Hobbes híres kifejezése alapján – „szavakból épül”, ontológiailag szubjektív, és szubjektivitását semmilyen módszertani trükkel sem lehet leküzdeni.

A közgazdaságtanról alkotott ilyen álláspont talán legfontosabb következménye az, hogy az erkölcsi ítélet (*moral judgement*) a gazdasági események elválaszthatatlan, szerves részét képezi, és ha e nélkül alkotunk modelleket és hipotéziseket, az nem a tényleges valóság megértéséhez fog vezetni, hanem egy, a tudomány áruhájába bújó ideológiához.

A fentiek alapján felmerül a kérdés: ha a közgazdaságtan nem hasonlítható a természettudományokhoz, mi lehetne a megalapozott tartománya ennek a diszciplínának? Mire lehetne jó a közgazdaságtan? Mint a társadalomtudományokban általában, az ember és a társadalom sokoldalúsága, összetettsége és komplexitása az egyértelmű univerzális válasz ellen szól. Korunk legsikeresebb tanulmányai nem az univerzális törvényszerűségekre felfedezéséről szólnak, hanem konkrét problémák és jelenségek a valósághoz hű leírását tartalmazzák, amelyek előmozdítják a józan döntéshozást, mégpedig úgy, hogy helyet adnak a nem gazdasági jellegű tényezők figyelembevételének. A leírást implicit vagy egyenesen explicit módon vegyítik, azért, hogy megállapításaik összhangban legyenek az adott helyzet tartalmával. A természettudományok káprázatos sikere az utánzásra, a természettudományok eszköztárának lekoppintására ösztökélte a közgazdászokat ahelyett, hogy Smith, Hume, Hutchinson és az őket követő klasszikus közgazdászok eszköztárát fejlesztették volna.

Hivatkozott irodalom

- Anscombe, G. E. M. (1957): *Intention*. Oxford: Basil Blackwell.
- Aristotle (1987): *De Anima (On the Soul)*. London: Penguin Classics.
- Crane, Tim (2013): *The Objects of Thought*. Oxford: Oxford University Press.
- Finnis, John (1998): *Aquinas: Moral, Political, and Legal Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Geach, Peter T. (1967): Intentional Identity. *Journal of Philosophy*, 64(20): 627–632.
- Gilbert, Margaret (1989): *On Social Facts*. Princeton: Princeton University Press.
- Hendry, Robin Findlay (2008): 'Chemistry'. In *The Routledge Companion to Philosophy of Science*. Stathis Psillos és Martin Curd (szerk.). London, New York: Routledge.
- Hill, Mike és Warren Montag (2015): *The Other Adam Smith*. Stanford: Stanford University Press.
- Keynes, John Maynard (1989): *The Collected Writings of John Maynard Keynes*. 19. kötet. London: Macmillan.

- Keynes, John Maynard (2012): *The Collected Writings of John Maynard Keynes*, 18. kötet. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mankiw, N. Gregory (2011): *Principles of Economics*. Boston: Cengage Learning.
- Meikle, Scott (1995): *Aristotle's Economic Thought*. Oxford: Oxford University Press.
- Menger, Carl (1985): *Investigations into the Method of the Social Sciences with Special Reference to Economics*. New York: New York University Press.
- Mill, John Stuart (1843): *A System of Logic*. New York: Harper Brothers.
- Morgan, Mary S. (2012): *The World in the Model: How Economists Work and Think*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Priest, Graham (2005): *Towards Non-Being*. Oxford: Oxford University Press.
- Prior, Arthur Norman, Peter Thomas Geach és Anthony John Patrick Kenny (1971): *Objects of Thought*. Oxford és Toronto: Oxford University Press.
- Robbins, Lionel (1932): *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science*. New York: Macmillan.
- Robinson, Joan (1964): *Economic Philosophy*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Russell, Bertrand (1919): *Introduction to Mathematical Philosophy*. London: Allen and Unwin.
- Saint Thomas Aquinas (1945): *Basic Writings of St. Thomas Aquinas*. New York: Random House.
- Searle, John R. (1983): *Intentionality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Searle, John R. (1995): *The Construction of Social Reality*. New York: Simon and Schuster.
- Searle, John R. (2010): *Making the Social World: The Structure of Human Civilization*. Oxford: Oxford University Press.
- Simmel, Georg (1971): How is Society Possible? In *Georg Simmel. On Individuality and Social Forms*. Levine, Donald N. (szerk.). Chicago: University of Chicago Press.
- Smith, Adam (1978): *Lectures on Jurisprudence*. Oxford: Oxford University Press.
- Smith, Adam (1992): *A nemzetek gazdagsága*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Walras, Léon (1954): *Elements of Pure Economics*. London: Allen and Unwin.
- Weber, Max (1949): *The Methodology of the Social Sciences*. Edward A. Shils és Henry A. Finch (szerk.). New York: Free Press.
- Weber, Max (1987): *Gazdaság és társadalom*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Róna Péter

Egyetemi tanár, Blackfriars Hall, University of Oxford, Egyesült Királyság

**Andorka
és a társadalmi tagolódás modelljei**

Harcza István

A társadalmi tagolódás sémájának újragondolása. A tagolódás rendszereken átívelő trendjei¹

Az Andorka-séma nyomdokain²

Absztrakt: Tanulmányunk első részében tömör kritikai értékelést adunk a tagolódással kapcsolatos főbb konstrukciókról. Ennek kapcsán az a hipotézisünk, hogy az egyes konstrukciók szükségszerűen csak részlegesen képesek leképezni a társadalom meglehetősen színes tagoltságát. A tanulmány második része az Andorka-séma előzményeit, valamint az idők során kialakított modellváltozatokat, míg harmadik része – empirikus adatok alapján – a rétegződés hosszú távú trendjeit mutatja be. Az idősorok – az egyes rétegek további kiterjedését illetően – felső plafonok, illetve „plafon közeli” helyzetek kialakulására utalnak, ami jelentős mértékben hozzájárult a társadalmi szerkezet konzerválódásához. Továbbá, a trendek arra engednek következtetni, hogy a modernizáció nem mindig jár együtt a szellemi foglalkozásúak részarányának növekedésével. Következésképpen a társadalmi fejlődés, és ezen belül a társadalomszerkezet is inkább ciklikus jelleget mutat. **Kulcsszavak:** társadalomszerkezet, rétegződés, társadalmi paradigmák, foglalkozási szerkezet, rétegződés modellek

1 Itt szeretnék köszönetet mondani Tardos Róbertnek és Huszár Ákosnak, akik nagyon értékes észrevételeket tettek az írás első változatához, továbbá mindazoknak, akik a Fényes Elek Társadalomstatistikai Egyesület (FETE) által 2021 januárjában a tanulmány első változatáról rendezett műhelyvitán kifejtették ezzel kapcsolatos gondolataikat, észrevételeiket.

2 E tanulmánnyal tisztelegni szeretnék Andorka Rudolfnak a társadalmi rétegződés és mobilitás témakörben kifejtett munkássága előtt, akinek 2021-ben lesz születésének 90. évfordulója.

Bevezető

Természetesnek tekinthetjük, hogy a társadalmi tagolódás, ezen belül is a rétegződés problematikája többnyire változó intenzitással kerül a szakmai érdeklődés homlokterébe. Most éppen egy „érdeklődési hullámhegy” utáni időszakban vagyunk, ez alatt azt értjük, hogy néhány évvel ezelőtt több olyan kutatás is zajlott, amely a társadalmi tagolódás valamely metszetét vette célba. Az e kutatásokról szóló vitákon,¹ illetve az azokra reflektáló írásokban többnyire ellentmondásos kritikák fogalmazódtak meg, amint ezt az alábbi kutatások is mutatják: Róbert (2014) „Osztálylétszám, 2014”, Kenéz és Kabai (2016) négydimenziós rétegződés modell, Huszár (2013) foglalkozási osztályok, Kmetty et al. (2018) foglalkozási milió, Éber (2016) osztályszerkezet,² Kovách et al. (2017) integrációs modell, Vastagh (2019) osztálymodell.³ Lehetséges, hogy ebben annak is szerepe volt, hogy az újabb tagolódási sémák megalkotására irányuló kísérletek nem igazán voltak átütő erejűek,⁴ bár az is tény, hogy számos új aspektust vetettek fel. Elmondható továbbá, hogy a szükséges közös pontok⁵ hiánya miatt a társadalmi tagolódásra vonatkozó információk inkább „töredékes halmaznak” tűnnek, ezért viszonylag kicsi a lehetőség arra, hogy ezek valóban egymást kiegészítő módon adjanak képet a tagolódásról.⁶ Ezért a továbblépés érdekében célszerű lenne, ha a társadalmi tagolódásról szóló munkák tanulságairól, meghatározott szempontok alapján, átfogó értékelések⁷ születnének.

Úgy véljük, hogy a társadalmi tagolódás terén – az utóbbi időszakban – tapasztalt viszonylag szerényebb eredményekért komoly mértékben „felelősek” a tudományszervezés rendszerszintű problémái, amelyre néhány írás már korábban felhívta a figyelmet (Harcza 2015; Róbert 2015). (Ezzel nem kívánjuk felmenteni a felelősség alól a kutatókat

1 A Fényes Elek Társadalomstatistikai Egyesület (FETE), – egyfajta témagondozás keretében – néhány esetben műhelyvitákat rendezett a kutatásokról. E műhelyvitákon sor került az egyes modellek kritikai értékelésére, amelyek bizonyos támpontokat nyújtanak a jelen írás keretében megjelenő tanulságok megfogalmazására is (lásd pl. Harcza 2016a, 2016c, 2016d; Bánóczi et al. 2015; Éber 2016).

2 Itt jegyezzük meg, hogy Éber Márk Áron, valamint a „Helyzetműhelyben” levő kutatótársai a társadalmi tagolódás másik arculatával, az osztályszerkezet alakulásával foglalkoznak, következésképpen az osztályviszonyok szempontjából közelítenek a kérdéskörhöz.

3 A témáról részletesebben lásd például: Róbert (2014), Savage et al. (2013), Mills (2014), Kenéz et al. (2016), Éber (2016), Huszár (2013a, 2013b), Albert et al. (2017), Kovách et al. (2017).

4 Úgy véljük, hogy e kutatások jelentős része azért nem volt átütő erejű, mert továbbra is a korábbi paradigmaticus keretek között, tehát alapvetően csak a nagycsoportok szintjén közelítettek a társadalmi tagolódás kérdéséhez, ami a társadalmi szerkezet átalakulása miatt messze nem elégséges.

5 Közös pontokon azt értjük, hogy az adott modellek – teoretikus szinten – szakmai konszenzuson nyugvó „alapvetések” mentén kerülnek megfogalmazásra, vagy legalábbis ezekből levezethető a modell lényege. Ily módon lehetőség nyílik arra, hogy az egyes konstrukciók „hozzáadott új értéke” alapján közelebb jussunk a tagolódás viszonylagos teljességéhez.

6 Itt jegyezzük meg, hogy a közös pontok hiánya jelentős mértékben azzal is magyarázható, hogy a szociológia egyes területein felerősödött a belterjesség, amely komoly korlátot állít a nyitott keretek közötti önreflexivitásra. (Szelényi 2016; Harcza 2018).

7 Feltétlenül meg kell említenünk, hogy az egyes modellek összehasonlításáról számos munka született (Bukodi 1999; Kovách et al. 2017; Vastagh 2019). Ám ezek az összehasonlítások különböző szempontok mentén valósultak meg, amelyeket döntően az egyes kutatók egyéni preferenciái határoztak meg. A fentiekben hiányolt közös pont problémája tehát ez esetben is tetten érhető, a felsorolt összehasonlítások relevanciája bizonyos korlátok között mozog. A hiányosságok közül kettőt feltétlenül ki kell emelnünk: 1) csak részlegesen érintették azt a kérdést, hogy az adott modellt milyen kutatási célok érdekében állították össze, ez ugyanis „kijelöli” az összehasonlíthatóság korlátait, 2) az adott modell a célját tekintve mennyire volt konzisztens az elméleti, módszertani és empirikus alapokkal.

sem.) Ezek közül is a projektszemlélet túlburjánzását érdemes kiemelni, amely szakmailag méltatlan helyzetbe hozta a témakör művelését. Úgy véljük ugyanis, hogy egy olyan jelentőségű témakört, mint a magyar társadalom tagolódása, nem lehet egy vagy néhány kutató relatíve izolált keretek közötti munkásságára építeni, és főleg „eldarabolt” projektforrásokra alapozni.

A problémakörrel összefüggésben frappánsnak érezzük Róbert Péter (2015: 75, 88) erre vonatkozó megállapítását:

[...] felesleges szócséplésnek tűnhet, hogy milyen elméleti alapokon és milyen módszertani megfontolásokkal lehet(ne) minél pontosabban leírni a mai magyar társadalom rétegződését, egyenlőtlenségi viszonyait, ha ennek megfelelő adatokon alapuló lehetősége kevésbé áll fenn. Arról természetesen nincs szó, hogy *semmilyen* adatforrás ne lenne, aminek alapján fontos következtetésekre ne lehetne jutni a mai magyar társadalomról.

Így a fontos kérdésre tehát, hogy milyen mértékben szükséges vagy hasznos túllépni a foglalkozásalapú társadalmirétegződés-vizsgálaton (ezt állítják Savage és követői, ezt vitatják Goldthorpe és követői Angliában), a választ szerintem Magyarországon nem lehet megkezesni, megtalálni.

A szerző különösen jelentős problémának érzi a témakörben végzett kutatások feltűnően alacsony elemszámát, véleményét mások is osztják⁸ (Szelényi 2016). Azt lehet tehát mondani, hogy a finanszírozási források elégtelensége miatt a kutatások jelentős része „jobb híján” kerül megvalósításra, ami adekvátság szempontjából komoly minőségi problémákat vet fel.

Tanulmányunk első részében tömör kritikai értékelést adunk a tagolódással kapcsolatos főbb konstrukciókról, amely egyúttal fontos támpontokat adhat az általunk preferált Andorka-séma⁹ újragondolásához is, illetve továbbfejlesztéséhez. A továbbfejlesztést – véleményeink szerint – egy többszakaszos munka keretében igyekszünk megvalósítani.

A tanulmány második része az Andorka-séma előzményeit, az idők során kialakított modellváltozatokat, és azok tanulságait igyekszik bemutatni, míg harmadik része – empirikus adatok alapján – a hosszú távú trendek összeállítására vállalkozik, és egyben némi „ízelítőt” kíván adni az Andorka-séma továbbfejlesztésére irányuló első lépésről. A hosszú távú trend bemutatása során elsősorban arra fókuszálunk, hogy – a modernizáció hatására – milyen sajátosságok figyelhetők meg a tagolódás nemek szerinti alakulásában.¹⁰

8 A mintanagysággal kapcsolatos kritikákból érdemesnek véljük idézni Szelényi Ivánnak *A szociológia hármass válsága* című írásában tett megjegyzését, mely szerint „Ha mintánkat kellő körültekintéssel választottuk ki, viszonylag kevés (néhány száz) válaszadó megkérdezésével is előre tudtuk jelezni akár egy százmillió népesség választási magatartását is. Ez iszonyatosan nagy teljesítmény, és borzasztó mértékben meg is növelte tudásunkat a társadalmi, politikai és a gazdasági folyamatokról. Ennek ellenére egyetlen árva centivel sem vitt bennünket közelebb az oksági hipotézisek ellenőrzéséhez (Szelényi 2016: 121).

9 Itt szeretnénk megemlíteni, hogy az Andorka-séma a Ferge Zsuzsa által kialakított alapelvek továbbgondolásával jött létre. Mindkettő a KSH „műhelyeiben” született, amit azért célszerű hangsúlyozni, mert e sémák empirikus alapjai a szociológiában szokatlanul nagymintákra épültek. Kiegészítésként ehhez azt is hozzá kell tenni, hogy az Andorka-modell mellett másféle tagolódási konstrukciók is működtek, és ma is működnek a KSH-ban. Így például sajátos tagolódási konstrukciókat alkalmaztak/alkalmaznak a nagy hagyományra visszatekintő háztartás-statisztikai, valamint népszámlálási adatokon alapuló adatközlések során.

10 Ennek kapcsán csupán szakmai érdekességgént említjük, hogy a KSH-beli Andorka-műhely bevett gyakorlata volt, hogy – a nagyarányú különbségek miatt – a társadalmi rétegződésre, illetve mobilitásra vonatkozó adatokat csak férfi-nő bontásban közölte, és csak ritkán fordult elő az összesen adatok publikálása.

Kritikai értékelésünk során abból indulunk ki, hogy az egyes tagolódási konstrukciók szükségszerűen csak részlegesen képesek leképezni a társadalom meglehetősen színes tagoltságát. Mindez nem véletlen, hiszen a konstrukciók többsége egy adott paradigmára épül, ami érthető, azonban *a kutatók figyelmét gyakorta elkerüli az a körülmény, hogy – a társadalmi tagolódást illetően – párhuzamosan többféle rendezőelvet követő paradigma él(het) egymás mellett.* Ennek kapcsán alapvetésként kezeljük azt a társadalomtörténeti tapasztalatot, hogy – hosszabb távon – a tagolódás rendező elvei szükségszerűen „egymásra torlódnak”, ami eleve újratermeli a különböző korokban született paradigmák egymás mellett élését. Egyébként pedig furcsa lenne, ha ezek a rendezőelvek „elvágólág” váltanák egymást. Úgy véljük, hogy a paradigmák (rendezőelvek) egymásra torlódásának is komoly szerepe lehet abban, hogy miért érzékeljük a „társadalmi látásviszonyok romlását” (Angelusz 2004).

Fentiekkel összefüggésben további alapvetésnek tekintjük, hogy *a sémák megszületése alapvetően egy adott időszakhoz és társadalmi térhez (társadalomhoz)*¹¹ kötődik. Azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a mindenkori tagolódás jellemzőinek a leképezésében meghatározó szerepet játszott/játszik a sémakészítő műhelyek kutatóinak társadalomképe, amely óhatatlanul is érvényesülni enged bizonyos nézőpontokat (Harcza 2016c). Következésképpen természetesnek kell tekintenünk, hogy – plurális értékrendek világában – többféle társadalomkép, és erre alapozva többféle tagolódási séma élhet egymás mellett. A különböző tagolódási modellek összehasonlítása alapján lényegében hasonló következtetésre jutott a Kovách Imre, Hajdu Gábor, Gerő Márton, Kristóf Luca és Szabó Andrea alkotta kutatói közösség¹² is (Kovách et al. 2017). Ez a körülmény egyúttal megszabja a modellek használhatóságának korlátait.

Alapvetésként kezeljük azt is, hogy e sémáknak két fontos funkciónak feltétlenül meg kell felelni: az egyik az időbeli összehasonlíthatóság biztosítása, a másik, hogy – a lehetőségeken belül – képes legyen rögzíteni a társadalmi szerkezetben, rétegződésben aktuálisan megjelenő, új típusú folyamatokat.¹³ Míg az előbbi az „állandóságra”, az utóbbi a

11 Az adott társadalmi térhez (társadalomhoz) való kötöttségről többnyire elfeledkeznek a kutatók, ami nem véletlen, hiszen a nemzetközi összehasonlítás igénye miatt eleve magasabb absztrakciós szintre kell lépni ahhoz, hogy az összehasonlítható országok körére vonatkozóan azonos tagolódási sémát használhassunk. Mindez óhatatlanul azzal jár együtt, hogy az unifikáció érdekében lemondunk egyes nemzetek, vagy országcsoportok saját vonásainak a bemutatásáról. Ez azonban nem jelenti azt, hogy félre kellene tennünk a nemzetközi összehasonlításokra kidolgozott sémákat, csupán arról van szó, hogy adott esetben óvatossággal vonjunk le általánosító következtetéseket. Amikor viszont a hazai társadalom kellően árnyalt bemutatása a cél, akkor nem ajánlatos megmaradni a nemzetközi sémánál, hanem a hazai társadalom sajátosságait bemutató sémát kell előtérbe helyeznünk.

12 E kétségtelenül pozitív eredményt is figyelembe véve, további következtetéseik során sajátos ellentmondásba kerültek, hiszen egyszerre állították azt, hogy az integrációs modell a vizsgált változók alapján nagyobb magyarázó erőt mutatott a többihez képest, majd mellesleg megjegyezték, hogy, „...ugyanakkor az is egyértelmű, hogy az integráció mást mér, mást magyaráz, mint a korábban kialakított modellek” (Kovách et al. 2017: 46).

13 Itt jegyezzük meg, hogy a legtöbb séma nem igazán tud eleget tenni e követelményeknek, azonban az Andorka „sémacsalád” – amelynek korábbi sokszínűsége kevésbé ismert – több lehetőséget is kínál e követelmények érvényesítésére. Így, többek között az időbeli összehasonlíthatóság illusztrálása érdekében, Andorka Rudolf – jelen írás szerzőjének a közreműködésével – már több mint három évtizede kialakított egy olyan modell-változatot, amely – bizonyos korlátok között – képes áttekintő képet adni a társadalmi rétegződés akár 150 éves trendjének a bemutatására (Andorka et al. 1977).

flexibilitásra helyezi a hangsúlyt. Úgy véljük, hogy az Andorka-séma,¹⁴ illetve annak változatai bizonyos lehetőséget nyújtanak e szempontok együttes kezelésére.

Az „állandóság”, tehát az időbeli összehasonlíthatóság megoldása komoly problémát jelent, hiszen az egyes társadalmi kategóriák és fogalmak tartalma időről időre változik. Ennek kapcsán joggal merül fel ezeknek a *társadalmi kategóriáknak és fogalmaknak a „dinamizálhatósága”* annak érdekében, hogy a karakteresen új társadalmi folyamatokat, pontosabban azoknak a tagozódásra gyakorolt hatását a módosított séma képes legyen tükrözni. Előre bocsátjuk, hogy nézetünk szerint a két szempont közötti „egyensúlyt” alapvetően különböző aggregáltsági szintek kialakításával lehet érdemben elérni.¹⁵

A továbbiakban, támaszkodva fentiekben megfogalmazott alapvetésekre, a társadalmi tagolódással kapcsolatos konstrukciók használata során szerzett néhány fontosabb tanulságot emelünk ki. Az egyszerűség kedvéért csupán két konstrukciót veszünk alapul, az egyik az integrációs modell, amely nemrég a paradigmaváltás jegyében került kialakításra. Ezzel bővebben foglalkozunk, miután itt kitérünk a paradigmaváltással kapcsolatos kísérletek általánosítható tanulságaira is. A másik az EGP/TFR modell, amelyet alapvetően nemzetközi összehasonlítási célok érdekében állítottak össze.

Paradigmaváltás?

A modellek különböző fogyatékoságának kezelése, netalán feloldása óhatatlanul is kihívást jelent a kutatók számára, és részben ez is oka annak, hogy időről időre előtérbe kerül a használatban levő tagolódási modellek felülvizsgálata és újragondolása. *Az újragondolás egyik irányzata radikális megoldást sürget, oly módon, hogy felveti a paradigmaváltás igényét.* A másik irányzat inkább a meglévő modelleket próbálja alkalmassá tenni az új jelenségek „befogadására”. (Jelen kutatást is ez utóbbi szellemében terveztük.)

A radikális megoldásra példaként említjük Kovách Imre és munkatársai kutatását, akik már hosszabb ideje a paradigmaváltás szükségszerűségét hangsúlyozták. Ennek megvalósításához empirikus fogódzókat kerestek, ám e téren komoly korlátokba ütköztek. Kiderült ugyanis, hogy

14 Érdemes megemlíteni, hogy e modell előzményének tekinthető a Ferge Zsuzsa által a KSH-ban kialakított, munkajelleg csoportokra alapozott séma. E séma csupán az egyike volt a KSH-beli tagolódási sémáknak, rajta kívül a háztartás-statisztikai, illetve a népszámlálási adatközlésekben használatos tagolódási sémák voltak a legelterjedtebbek. Azt is el kell mondani, hogy az Andorka-modell használatát jelentős mértékben megnehezítette egy 1974-ben hozott párthatározat, amely – az osztályszerkezet bemutatására – kötelező jelleggel írta elő a „két és fél osztályos” modell használatát. Ezt csupán oly módon lehetett kijátszani, hogy az osztálymodellen belüli bontásként próbáltuk megjeleníteni az Andorka-modellben használt foglalkozási csoportokat, azonban ezek érdemi elemzésére lényegében a 70-es évek végéig – a KSH-ban – nem volt lehetőség.

Az ezzel kapcsolatos „belső harcokról” bővebb tájékoztatást nyújt: Harcsa (2016b: 60–94).

15 Úgy véljük, hogy a séma elasztikusságát alapvetően azzal lehet biztosítani, ha azt különböző aggregáltsági szinteken alakítjuk ki. A tanulmány fókuszában álló Andorka-sémát már a 80-as évek derekán is ennek szellemében építettük fel, nevezetesen az alapot egy 190 elemű, összevont foglalkozási kategória alkotta, majd a következő szinten 43 foglalkozási csoport, e felett egy 19 kategóriás, végül a „csúcson” egy 9 kategóriát (társadalmi csoportot) tartalmazó szint szerepelt (Harcsa és Kulcsár 1986). Itt jegyezzük meg, hogy a KSH 1992. évi „Társadalmi tagozódás, mobilitás” felvételéből származó adatokat is ugyanezen aggregáltsági „minta” szerint alakítottuk ki (Bukodi et al. 1994).

[...] a paradigmaváltás szükségszerűségének felismerése és elfogadása azért sem egyszerű, mert a társadalmi egyenlőtlenségeket formáló új jelenségek az esetek többségében a foglalkoztatási és foglalkozási besoroláson alapuló hierarchikus rétegződés hatásaival együtt jelentkeznek, amelynek jelentősége nem halványult a jelenkori magyar társadalomban sem (Kovách 2006: 11).

A fenti konklúzióban ellentmondás jelenik meg, nevezetesen, hogy miként lehet a paradigmaváltást végrehajtani olyan körülmények között, amikor a korábbi paradigma sarokkövének tekinthető „foglalkoztatási és foglalkozási besoroláson alapuló hierarchikus rétegződés jelentősége nem halványult a jelenkori magyar társadalomban sem?” Ez alapján nem véletlen, hogy a kutatók paradigmaváltási kísérlete – először – megtorpan, amit jól illusztrál az alábbi, tanulságokat összegző megállapításuk: „...használható megközelítésnek ezért az összefoglalóan posztmodernnek tekintett új társadalmi jelenségek elemzési lehetőségeinek és a hagyományos paradigma szemléletmódjának együttes alkalmazása látszik” (Kovách 2006: 21).

Nézetünk szerint a kutatók elsősorban azért juthattak a fenti következtetésre, mert *feltételesen meggyőződtek* arról, hogy – a társadalomtagolódást formáló mechanizmusok, illetve az ezek által gerjesztett folyamatok eredményeként – *párhuzamosan egymás mellett élnek a folyamatosságra, illetve a változásra utaló strukturális folyamatok*. Ezek mögött meglehetősen eltérő társadalomképek, és értékrendek húzódnak meg, amit feltétlenül figyelembe kell venni? Elsősorban azért, mert a plurális értékrendek világában ezt a fajta konstellációt szinte természetes „alaphelyzetnek” tekinthetjük. Ez alapján felvetődik az a kérdés is, hogy – a belátható jövőben – egyáltalán *lehet-e számítani olyan körülmények kialakulására, amikor reális igény jelenhet meg a paradigmaváltásra?* A kétely elsősorban azon alapul, hogy semmi okunk sincs annak feltételezésére, hogy a plurális értékrendek világa a jövőben ne folytatódna. Már pedig ha az ezen alapuló helyzet nem változik érdemben, akkor a belátható jövőben is a megközelítések és a módszerek pluralizmusa kínálja a leginkább járható utat. Azt pedig, hogy ez a konstelláció mikor változhat érdemben, még nem tudhatjuk.

Továbbá, már a bevezetőben is említettük azt a társadalomtörténeti tapasztalatot, hogy a paradigmák, azaz a tagolódás rendezőelvei szükségszerűen egymásra torlónak, ami eleve újratermeli a különböző korokban született paradigmák egymás mellett élését. A paradigmaváltás igényével fellépők a korábban született paradigmát/paradigmákat szeretnék lecserélni, amelynek kapcsán *felmerül a korábbi paradigma „érvényességi idejének” a kérdése, azaz annak az időtartománynak a megbécslése, hogy azt mettől meddig lehet többé-kevésbé adekvát megközelítési módnak tekinteni?* E kérdésre adható választ jelentősen meghatározza az, hogy a határszakaszok kijelölésekor az „elválogalosság” nem jöhet szóba.

A kifejezetten szociológiai jellegű vizsgálatok mellett Valuch Tibor társadalomtörténeti megközelítéssel végzett kutatása is foglalkozott a tagolódás kérdéseivel, amelyben ugyancsak megkérdőjelezte a hagyományos séma használhatóságát. A szerző szerint az általa alkalmazott

[...] csoportosítás számos ponton keresztbe metszi a hagyományos, iskolázottsági, képzettségi, foglalkozási viszonyok vagy a végzett munka jellege alapján kialakított társadalmi-rétegződés-felfogásokat, hiszen az egyes jövedelmi-fogyasztói kategóriákban igen gyakran

a legkülönbözőbb képzettségű, iskolázottságú, foglalkozású társadalmi csoportok tagjai voltak jelen (Valuch 2013: 327).

Úgy véljük, hogy ez természetes, hiszen az abban szereplő jövedelemi-fogyasztói kategóriák más rendezőelvek alapján működő konstrukcióba illeszkednek. A szerző megállapítása erősíti emellett azt a nézetet, hogy a különböző modelleket célszerű egymást kiegészítő módon használni.

Mit is érthetünk paradigmaváltáson?

A fenti dilemma kapcsán nem árt tisztázni, hogy a társadalmi tagolódás vizsgálatában mit is érthetünk paradigmaváltáson? Mielőtt ennek érdemi megválaszolására kísérlet tennénk, fel kell tennünk a kérdést, hogy a modern kor viszonyai között voltak-e egyáltalán olyan társadalmak, amelyek tagolódását, adott időszakban, egyetlen paradigma mentén lehetett leírni? A társadalomtörténeti tapasztalatok arra utalnak, hogy *a társadalmak tagoltságát korábban sem lehetett pusztán egy kitüntetett paradigma mentén bemutatni.*

Ehhez elég csak a közelmúlt, tehát a „szocialista társadalom” példáját megemlíteni, amelyet bizonyos értelemben a többi „jelzős társadalom” közé sorolhatunk. Tévedés azt gondolni, hogy ennek működését, tagoltságának színességét le tudta volna írni a 60-as években kialakított rétegződésmodell. Ám a múlt század első felének, sőt a korábbi időszakok társadalmának tagolódását sem lehet megérteni egyetlen tagolódási paradigma alapján. A Bourdieu által értelmezett sokdimenziós társadalmi tér „akkor is létezett”, csak az egyes dimenziók egymáshoz kapcsolódása másként működött, amelynek eredményeként ugyancsak sajátos konstellációk alakultak ki a folyamatosságot, illetve az új vonásokat hordozó társadalmi erők között. Ez már önmagában megkérdőjelezi azt, hogy egyetlen kitüntetett paradigmával jellemezzük ezt a sokrétű tagoltságot. Mindez nem zárja ki azt, hogy – térben és időben – ne változna a különböző rendezőelvek alapján működő, ám egymás mellett élő „paradigmák”¹⁶ egymáshoz való viszonya, beleértve a dominanciák változását is.

Ebből a nézőpontból arra a következtetésre juthatunk, hogy *akkor érzékelhetünk „paradigmaváltásszerű” körülményeket, ha az együtt élő, és a tagoltságot bemutató különböző paradigmák körén belül – a dominanciát illetően – radikális változások következnek be.* Ám ez még nem jelent paradigmaváltást, legfeljebb a paradigmák határait feszegető modellváltozat kialakulását, következőképpen – a mai helyzetben is – csupán arról lehet beszélni, hogy a tagolódást meghatározó dimenziók együttállása jelentősen megváltozott.¹⁷ Ez a körülmény is „rontja a társadalmi látásviszonyokat”, és miután a „megfigyelő” – az adott időszakban – nincs abban a helyzetben, hogy ezek okát kellő árnyaltsággal ki tudná

16 A többféle paradigma együtt élése alatt alapvetően a különböző korszakokban kialakuló, ám egymástól eltérő tagolódási struktúrák egymás mellett élését értjük.

17 Itt jegyezzük meg, hogy a valóságban ez a kérdéskör sokkal bonyolultabb, mint ami a fenti, vázlatos leírásban megjelenik. Elsősorban azért, mert amikor a korábbi társadalomszerveződést leíró paradigmáról beszélünk, akkor valójában egyszerűsítünk, a korábbi struktúrák „egymásra torlódása” miatt ugyanis több korábbi struktúra együttéléséről van szó.

bontani, erre legfeljebb csak utólag nyílik lehetősége. („Minerva baglya is csak az éj leszálltakor kezdi el röptét.”)¹⁸

Konstrukciók gyarapítása – integráció, mint „önálló dimenzió”

A paradigmaváltás érdekében tett első lépések után mintegy tíz évvel (2015-ben) Kovách Imre és kutatótársai egy célzott kutatás keretében az integráció/dezintegráció oldaláról vizsgálták meg a társadalom tagolódását, illetve azokat a mechanizmusokat, amelyek e folyamatokat generálják. A kutatás főbb eredményeiről szóló egyik írásukban modelljük célját az alábbiakban fogalmazták meg:

Tanulmányunkban bemutatjuk az integráció mérésére létrehozott modellt, valamint arra keressük a választ, hogy az integrációs modell és a magyar társadalom rétegződésének elemzésére létrehozott korábbi modellek között milyen hasonlóságok és különbségek írhatók le (Kovách et al. 2017: 21).

Az integrációs modellt 8 változó alapján állították össze, amely alapján hét társadalmi csoportot különböztettek meg (Kovách et al. 2017: 26–27).¹⁹

Az említett tanulmány összegzésében az integrációs modell legfőbb „hozádekát” a következőkben fogalmazták meg (kiemelés tőlünk):

- „Az integráltságot kifejező modell figyelembevétele tovább árnyalja a hátrányos helyzetű csoportokról való ismereteinket” (45);
- „Az integráltság/dezintegráltság nem a társadalmi egyenlőtlenség rendszerében elfoglalt helyhez automatikusan tapadó jellemző, hanem a társadalmi állapotot kifejező önálló dimenzió” (45);
- „metodikai üzenete, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek kutatásakor *elkerülhetetlen az integrációra/dezintegrációra vonatkozó információk, modellek figyelembevétele és alkalmazása*” (46);
- „a munkajellegcsoportok (és nagy valószínűséggel az EGP- és a normatív-funkcionalista osztálymodell is) jelentős mértékben elfedik a státuszcsoportok, a látens osztálymodell és az integráció/dezintegráció modell által leírt társadalmi egyenlőtlenségeket” (46).

Az utolsó „hozádekához” a szerzők hozzátesszik, hogy „ugyanakkor az is egyértelmű, hogy az integráció mást mér, mást magyaráz, mint a korábban kialakított modellek” (46). E gondolatmenet azonban „fordított” irányban is működik, amelynek értelmében azt is mondhatjuk, hogy *az integrációs modell viszont elfedi mindazt, amit a többi modell felfed*. Ez alapján elmondható, hogy egyik modell sem tud többet felfedni, mint amire vállalkozik.

18 Az idézett mondást a megismerés folyamatának illusztrálására használják, amely arra utal, hogy bizonyos időnek el kell telnie ahhoz, hogy világosabban lássuk a vizsgált problémát.

19 A hét csoport és a csoportok mintán belüli aránya a következő volt: 1. *kapcsolat gazdag politikailag aktívak* (15,5%); 2. *lokálisan integráltak* (9,2%); 3. *munkaerőpiacon integráltak* (23,2%); 4. *rendszerintegráltak* (17,4%); 5. *gyengén integráltak* (16,1%); 6. *normakövető dezintegráltak* (12,9%); 7. *dezintegrált kirekesztettek* (5,6%).

Ennek kapcsán komoly problémának érezzük a szerzők azon kitételét, mely szerint az általuk összehasonlítási célra kiválasztott „munkajelleg csoport modellek elfedik az integráció/dezintegráció modell által leírt társadalmi egyenlőtlenségeket” (47). Gondolati abszurditás, hogy egy modell azt fedje el, amit nem vizsgál. Egyébként pedig az Andorka, az EGP, valamint a foglalkozási osztályok modelljei alapján végzett korábbi vizsgálatok – a társadalmi integrációt illetően – tartalmát tekintve többnyire jelezték mindazt, amit az integrációs modell „metodikai üzenetének” tekinthetünk. Hiszen az integrációs modell végül is egyetlen indikátorba próbálja sűríteni a társadalmi integráció nagyon tagolt rendszerét, amit a korábbi tagolódással kapcsolatos kutatások külön-külön indikátorokkal jellemeztek. Ez a sűrítés – a felhasznált matematikai-statisztikai apparátussal – az absztrakció²⁰ lehetséges szintjén, valamilyen módon megvalósult. Ennyiben új eredményt hozott a kutatók igen nagy energiákat igénylő vállalkozása.

Elmondható tehát, hogy a korábbi paradigmaváltási kísérlet végül is egy új rétegtképző dimenzió megalkotásához vezetett. Az már más kérdés, hogy maga a konstrukció milyen mértékben tudja visszaadni azt, amit a kutatók szerettek volna elérni.²¹ Különösen, ha azt is figyelembe vesszük, hogy számos fogalmi probléma merült fel az integráció/dezintegráció értelmezésében (Harcsa 2016d).

Hasonlóságok és különbségek az Andorka és az EGP/TFR sémák között

Az EGP/TFR konstrukció az ún. EGP sémán alapszik, amelyet megalkotóik (Erikson et al. 1979) a munkajelleg csoportosítás alternatívájaként dolgoztak ki, és a KSH egykori munkatársai (Bukodi et al. 2005) készítették el „magyarított” változatát, „Társadalmi Foglalkozási Rétegséma” néven. Hangsúlyoznunk kell, hogy az EGP séma kialakításakor alapvető szempont volt a nemzetközi összehasonlíthatóság biztosítása is, ami bizonyos korlátokat is jelent a hazai sajátosságok bemutatása szempontjából. Azt is meg kell említenünk, hogy e sémával kapcsolatosan elméleti jellegű problémák is felmerültek, amire vonatkozóan hazai reflexiók is születtek²² (Huszár 2013c).

A kétféle sémát korábban Bukodi Erzsébet vetette össze (Bukodi 1999), aki szerint az összehasonlítás során a legfontosabb kérdések az elméleti fogalomhasználaton túlmenően a következők:

20 Hasonló absztrakciós jellegű modellnek tekinthető a Kolosi-féle státus, valamint a Kabai-féle négydimenziós rétegződés modell.

21 A kutatói vállalkozás korlátjaként említjük meg az alacsony, mintegy 2700 főre kiterjedő mintanagyságot, amely eleve kétségesé teszi egy olyan szerteágazó terület beható vizsgálatát, mint a társadalmi integráció. Joggal feltételezhető, ha a szerzők lényegesen nagyobb mintán végezték volna a kutatást, akkor – a részletesebb helyzetkép mellett – számottevően más eredményre is jutottak volna.

22 Huszár Ákos idézett műve 727. oldalán a következő kritikát fogalmazza meg: „Az EGP séma a legfelsőbb szinten már csupán egy önállókat magába foglaló osztálykategóriát tartalmaz, amelyből ráadásul a nagyfoglalkozatók kimaradnak. A csoport további felbontásakor sem követik szigorúan az előzetes elméleti megfontolásokat, amennyiben az EGP-ben a foglalkoztatók, illetve önfoglalkoztatottak elkülönítésével azonos szinten megjelenik a mezőgazdasági önálló csoportja is.”

1. A szellemi-fizikai különbségtétel érvényessége;
2. A hatalom dimenziója mentén húzódó törésvonal relevanciája, más szóval a vezetők és értelmiségiek közötti distinkció kérdése;
3. A fizikai foglalkozásokon belüli hierarchia problémája;
4. Az ágazati különbségek kérdése.

A szellemi-fizikai foglalkozásúak közötti különbségtételt illetően Bukodi említett írásában a következőt hangsúlyozza: „A szellemi-fizikai »szembenállást« mindenképpen képlekenyen kell értelmeznünk. Ezt bizonyítják empirikus eredményeink is, amelyek szerint a foglalkozásokon belül létezik egyfajta »ütközőzóna«, a rutin szolgáltatási foglalkozások csoportja, amely átmenetet képez a szigorú értelemben vett szellemi és fizikai foglalkozások között. Más szóval, a foglalkozási struktúrát inkább egyfajta kontinuumként kell felfognunk, amely – Sorensen és Kalleberg (1981) terminológiájával élve – a teljesen zárt munkaerőpiaci pozícióktól a teljesen nyitott pozíciókig terjed” (Bukodi 1999: 51).

Nézetünk szerint a „szellemi-fizikai szembenállást” óvatosan kell kezelnünk, mert az ILO által kialakított foglalkozási rendszer és annak hazai megfelelője (a FEOR) bizonyos mértékig igyekszik kezelni a foglalkozások jellegében időközben bekövetkezett változásokat. (Nevezetesen, előfordul, hogy a felülvizsgálatok során egyes fizikainak minősített foglalkozásokat a szellemiek csoportjába sorolják, így például az ápolónőket.) Más kérdés, hogy – a munkaerőpiaci pozíciók tagoltságát illetően – az EGP séma esetében olyan sajátos képzési szempontok jelennek meg, amelyeket az ILO rendszerre alapozott hazai FEOR nem követ.

A vezetők és értelmiségiek közötti distinkció kérdésében Bukodi (1999: 26) álláspontja a következő:

Úgy tűnik, a szellemi rétegen belül erősebb a magasan kvalifikált értelmiségiek, felső- és középvezetők, valamint az alsóbb szintű vezetők, kevésbé képzett értelmiségiek, kvázi-értelmiségiek közötti határvonal, mint a vezető-beosztott különbségtétel.

Úgy véljük, hogy szerző ebben a tekintetben „nyitott kapukat dönget”, hiszen az Andorka-modell továbbfejlesztett változata az FGP/TFR modellhez közel hasonló módon kezeli a szellemi rétegeken belüli különbségeket (Bukodi et al. 1994).²³

A fizikai foglalkozásokon belüli hierarchiát illetően is inkább a kisebb nagyságrendű különbségek a jellemzők. Itt most tekintsünk el attól, hogy az EGP/TFR a szakképzett munkások viszonylag kis részét a szellemiek közé sorolja. A sémában a fizikai foglalkozásúakra vonatkozóan ugyanis a következő kategóriák szerepelnek: szakképzett ipari, betanított munkás, egyszerű munkát végző. Az Andorka-sémában pedig a szakmunkásokon belül a következő szakmacsoportokat különböztették meg: 1. divatos ipari, 2. kereskedelmi, szolgáltatási, 3. hagyományos vasas, 4. járművezető, 5. építőipari, 6. nehéz fizikai (bányász stb.) 7. könnyűipari, 8. egyéb szakképzett (MEÓS, laboráns stb.). Összevetve a két séma fizikai foglalkozású kategóriáit, megállapítható, hogy – az EGP/TFR sémában – a divatos

23 Az említett publikációban a továbbfejlesztett Andorka-sémában a vezetők, értelmiségiekre és egyéb szellemiekre vonatkozóan az alábbi kategóriák szerepeltek: 1. felső- és középszintű vezető, 2. alsószintű vezető, 3. felsőszintű szakalkalmazott, 4. középszintű szakalkalmazott, 5. ügyviteli foglalkozású. E publikáció táblázatos részében számos nemzedék közötti, illetve nemzedéken belüli mobilitási táblázat is szerepel.

ipari, valamint kereskedelmi, szolgáltatási szakmacsoportba tartozók zöme a „szellemiek” csoportjába került, „szakképzett irodai, kereskedelmi foglalkozású” néven. A többieket a „szakképzett ipari” kategóriába sorolták. Azt mondhatjuk tehát, hogy a hierarchiát illetően a két séma hasonló szemléletet követ, és csupán a belső tagoltság kimutatásában van közöttük jelentős különbség. Nevezetesen a módosított Andorka-séma finomabb tagoltságra törekedett.

Az *ágazati különbségek kezelését* illetően viszont valóban nagy különbség van a két séma között, hiszen az Andorka-séma – az EGP/TFR-től eltérően – az életformában és az életkörülményekben megragadható különbségek miatt²⁴ a mezőgazdaságban foglalkoztatottakat külön kezeli, ezzel kiemelt jelentőséget tulajdonítva az idetartozó csoportoknak.

Továbbá *kiemeljük a besorolási egység kérdését*, amely a szerző szerint az Andorka-sémánál az egyén, az EGP/TFR esetében a foglalkozási kategória. Ezt egyfajta mesterséges elkülönítésnek tekinthetjük, hiszen az Andorka-séma is a munkaerőpiaci pozíciókat veszi alapul, amelyhez – az értelmiség esetében – figyelembe veszi még az iskolai végzettséget. Érdeemes megemlíteni még, hogy Ferge Zsuzsa is bírálta az EGP/TFR osztályozást, mert ez nem veszi figyelembe a tőkeviszony önálló strukturáló vagy rétegtképző szerepét (Ferge 2010: 124), ami teljes mértékben igaz.

Összegezve a tanulságokat, úgy véljük, hogy a szerző túlhangsúlyozza a két séma közötti különbséget. Továbbá, az összehasonlítás alapján nem lehet azt mondani, hogy az egyik séma jobb, vagy adekvátabb módon mutatja be a társadalom tagolódását, mint a másik. Az érdemi különbségek inkább a modellek céljában érhetők tetten, illetve ezzel összefüggésben, abban, hogy a munkaerőpiaci folyamatokat, illetve azoknak a társadalmi tagolódásra gyakorolt hatását illetően a modellek más-más pontokra helyezik a hangsúlyt.

Az Andorka-séma előzménye, modellváltozatok és azok tanulságai

Az empirikus eredmények bemutatása előtt áttekintő képet szeretnénk adni a modell előzményeiről, illetve formálódásának történetéről. Úgy véljük, hogy ezek ismerete érthetőbbé teszi, hogy miért és miként próbáljuk meg azt továbbfejleszteni.

A hazai társadalomstatisztika történeti előzményeit is figyelembe véve elmondható, hogy az *Andorka-séma*, illetve annak főbb tartalmi elemei alapvetően a múlt század elején kialakult társadalomstatisztikai gyakorlatra támaszkodnak. Ezen belül is elsősorban a tízévenként szokásos népszámlálások foglalkozási adataira, amelyeket többnyire kombináltak az iskolai végzettséggel, valamint a tulajdoni viszonyokat jellemző információkkal. Mindez arra utal, hogy a nemzetközi viszonylatban is fejlett társadalomstatisztikát jelentős mértékben „áthátotta” a szociológiai megközelítés. Oly annyira, hogy ezt a társadalomstatisztikai rendszert – a 60-as években kialakított – Ferge-féle munkajelleg-csoportosítás egyfajta előképének is tekinthetjük, és még inkább az Andorka-sémának. Elsősorban azért, mert – absztrakciós, és ezzel párhuzamosan az egyedi foglalkozási szintjén is – a komplex foglalkozási statisztika megpróbálta leképezni a mindenkori társadalmi státust

24 A mezőgazdaságban dolgozók életformájára továbbra is jellemző a munkák szezonális jellege, ami önmagában is sajátos éven belüli ütemezettséget, és alkalmazkodást igényel. Továbbá az sem mellékes körülmény, hogy a mezőgazdasági vállalkozók és egyéni gazdálkodók esetében a munka „hozadéka” különféle tényezők miatt (időjárás, piaci konjunktúra, járványok stb.) meglehetősen hektikus, ami meghatározó az életkörülmények szempontjából.

(Tóth 1987). Természetes, hogy ez a leképezés inkább különböző konfigurációkban tetten érhető mozaikszerű képek formájában jelenik meg, ám ezek „készen állnak” arra, hogy egy-egy adott rendezőelv mentén strukturáltabb, pontosabban a mai viszonyokkal relatíve összehasonlítható képet adjanak a tagolódásról.²⁵

Az elvont ágazati tevékenység megszületése

Az alcímet Tóth Zoltán már idézett munkájából vettük kölcsön, aki e fogalom megszületéséről az alábbiakat mondja: „A foglalkozásstatistika elvont ágazati, tevékenységi elvű rendszere hosszú tanulási folyamat eredménye. A tanulási folyamatot az jellemzi, hogy az állam népességének egyre szélesebb rétegeit veszi figyelembe a társadalmi osztályozásnál. A teljes népességet átfogó osztályozás a társadalom heterogén elvek szerint elkülönülő csoportjaiba ütközik. A társadalom egységes elvek szerinti leírása csak úgy volt megvalósítható, ha a heterogén jelenségek fölé elvont fogalmakat emeltek. A heterogén struktúra egységét a följük rendelt elvont fogalmak rendszere, az abszolút struktúra biztosította” (Tóth 1987: 84).

Ezek a „heterogén jelenségek” többnyire az egyéneknek a sokdimenziós társadalmi térben való elhelyezkedése, illetve mozgása során jutnak a felszínre. Ebből a nézőpontból, az ily módon kialakított foglalkozásstatistikai rendszer lehetőséget ad bizonyos tagolódási konstrukciók, és a hozzájuk tartozó kategóriák felépítéséhez, miközben magukban hordozzák a szélesebb értelemben vett életkörülmények főbb vonásait, beleértve a társadalmi egyenlőtlenségeket. Úgy véljük, hogy a modellkészítés során alapvetően ma is hasonló absztrakciós folyamatot követünk, kétségtelen azonban, hogy az absztrahálás különböző nézőpontok (értékrendszerek) mentén haladhat.

Tóth fontos meglátásának tekinthetjük, hogy

[a] népszámlálások foglalkozási névanyagának osztályozásakor tehát a statisztikusoknak egyszerre kellett megküzdeniük az örökölt korábbi rendszerek funkciójából eredő torzításokkal, mindenekelőtt a nagyvonalúan kezelt népességtömbök felbontásával, és az időközben bekövetkezett strukturális változások során beépült rétegek elhelyezésével (Tóth 1987: 84).

Itt jegyezzük meg, hogy az Andorka-modell továbbfejlesztése során ugyancsak alapvetésnek tekinthetjük a fentiekben megfogalmazott tanulságot.

Ebben az elvont rendszerben „Az alapegységek nem a tevékenységet végző egyén, hanem a munkamegosztás »szerves egységében« működő egyes tevékenységek lesznek, amelyek egymást átfedve – mint fő- és mellékfoglalkozások – oszlanak meg az egyének között” (Tóth 1987: 83). A fő- és mellékfoglalkozások párhuzamos számbavétele arról tanúskodik, hogy a társadalomstatistika már több mint egy évszázaddal ezelőtt is meglehetősen árnyalt adatokat igyekezett biztosítani ahhoz, hogy a társadalmi tagolódást különböző nézőpontok alapján legyen vizsgálható. E tekintetben különösen a mellékfoglalkozások feltárásának van nagy jelentősége, hiszen ez lehetőséget nyújt arra, hogy tényszerűen is

²⁵ A népszámlálások foglalkozásstatistikai adatainak eme tulajdonságát felismerve, az Andorka-műhely megpróbálta a mai korhoz is illeszthető tagolódási szerkezetbe „összerendezni” a korábbi időszakok rétegződését (Andorka et al. 1982).

bemutassuk a második világháború előtti társadalomban az agrárjelleg megnyilvánulását az agráriumon túli területeken. Kimutatható volt például, hogy az ipari és a különböző szolgáltatási ágazatok kis- közepes- és nagytőkései – tulajdoni vagy bérlői minőségben – milyen mértékben voltak érdekelték a mezőgazdaságban (Andorka et al. 1975).

A fentiek alapján tanulságként megfogalmazható, hogy *a népszámlálások foglalkozás-statisztikai rendszerének – mint konstrukciónak – az összeállítását a „felülről, illetve alulról” való építkezés jellemzi.* Ez alatt azt értjük, hogy párhuzamosan kell karbantartani az „absztrakciós” struktúrát, valamint az egyének szintjén megjelenő szerkezetet. Úgy véljük, hogy az Andorka-séma módosítása során lényegében ezen eljárási módot követjük.

Osztályok versus rétegek a 60-as években. A munkajelleg-csoportosítás megszületése

A 60-as évek derekától egészen a rendszerváltásig a szociológia történetét oly módon is felfoghatjuk, hogy ez az időszak bizonyos mértékig – a társadalomkutatók és a politika közötti – a „fogáskeresés” jegyében telt. Az előbbiekről részéről mindez a rendszer „ideológiai réseinek” a megtalálását jelentette. A rendszer egyik ideológiai alapköve – leegyszerűsített formában – az volt, hogy a szocialista, és főleg a kommunista rendszer magasabb rendű, mint a kapitalista. E tétel egyik premisszájaként fogalmazták meg a társadalom egységesülését, az osztályok elhalását,²⁶ a társadalmi különbségek eltűnését. Ám a társadalom egységesüléséig – ideiglenes jelleggel – hivatalosan két osztály, a munkásosztály és a parasztság, és mellettük az értelmiség léte volt deklarálva. E tételbe legfeljebb annyi fért még bele, hogy a munkamegosztás bonyolultabbá válásával ugyan a foglalkozási paletta színesebbé válik, ez azonban nem hordoz számottevő társadalmi (osztály jellegű) különbségeket vagy egyenlőtlenségeket. Mindezek alapján azt lehet mondani, hogy *az ideológiai-politikai jellegű korlátok kijelölték, hogy „miről lehetett beszélni”, és mit lehetett empirikusan is igazolni?*²⁷

E körülmények nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a – központi kontroll alatt levő – KSH újra a társadalomkutatások fontos terepévé, illetve újra a hazai szociológia egyik pillérévé válhatott, igaz ugyan, hogy kezdetben csak „látenszen”. Amikor a KSH szakemberei a 60-as évek első harmadában megkapták a társadalmi rétegződés és életkörülmények bemutatását célzó adatgyűjtés végrehajtását, tudatában voltak annak, hogy a fent említett tézist „tiszteltemben” kell tartani. Ez azt jelentette, hogy meg kellett találni azokat a módszertani megoldásokat, amelyek legalább a felszínen nem teszik kétségessé annak érvényességét.

26 Érdekeséggként érdemes megemlíteni, hogy később, többnyire baloldali beállítottságú szociológiai elméletek (élén Beckkel és más teoretikusokkal) – az osztályok elhalását illetően – hasonló következtetésekre jutottak. Kétségtelen, hogy időközben változtak a társadalomtörténeti körülmények, valamint az osztályok elhalását indokoló érvrendszerek is.

27 Itt kell megemlíteni, hogy miután a szociológia „száműzetése” csak a 60-as évek elején kezdett oldódni, az „elvett” szakmai szerepet meglehetősen nehezen lehetett visszaszerezni, és ezt is egyfajta központi jóváhagyással, és fokozatosan. További meghatározó körülmény, hogy a szociológia érdemi „intézményesülése” ekkor még nem történt meg, miközben a társadalomirányításnak szüksége volt statisztikai jellegű adatokra, beleértve a különböző rétegek életkörülményeire vonatkozó információkat. Nem véletlen tehát, hogy a – központi kontroll alatt működő – KSH végezhette az első, nagyszabású rétegződés és mobilitás felvételeket.

Később, a szociológia intézményesülésének időszakában azonban kiderült, hogy bizonyos szociológus körök meglehetősen vegyesen fogadták az empirikus szociológiának, illetve a társadalomstatistikának a politikai rendszer falain belüli „réskeresési” kísérleteit. Miről is volt szó? A társadalmi tagolódás esetében Ferge Zsuzsa – megkerülve az osztályterminológiát – a rétegek fogalmát találta a leginkább használhatónak. A munkajelleg-kategóriák megalkotása révén pedig politikailag viszonylag semleges fogalmat kínált. A szakma kritikusan úgy vélték, hogy ez a lépés gyakorlatilag a rendszer legitimálását jelentette, hiszen e modelltől „kihaltak” az osztályok, vagy legalábbis e tekintetben²⁸ valamiféle bizonytalanságot sejtetett. A rendszer fenntartói pedig akár megerősítve is érezhették az osztályok elhalásával kapcsolatos eszmerendszerüket, ezért ily módon a rétegződés, illetve a munkajelleg-csoportok fogalmak átmehettek a politikai szűrőn (Harcza 2016).²⁹ Utólag elmondhatjuk, hogy *a munkajelleg csoportosítás az adott körülmények között komoly előrelépés volt, azonban hosszabb távra visszatekintve – és itt a társadalmi tagolódás vizsgálatát illetően elsősorban a KSH korábbi társadalomstatisztikai gyakorlatára gondolunk – inkább a kényszerű visszalépés volt a jellemző.*

Flexibilitás „kényszerből”, illetve saját kezdeményezésként

A „sématorténét” tanulságait előrebocsátva elmondható, hogy a változó politikai viszonyok következtében az Andorka-modellt – már születése után röviddel, a külső kényszerrek miatt – flexibilissé kellett tenni, és úgy véljük, hogy ennek tapasztalatait a jövőbeni továbbfejlesztések során is hasznosítani lehet.

Említettük, hogy egy adott modell flexibilitását többek között oly módon lehet elérni, ha különböző aggregáltsági szinteket alakítunk ki. E gondolat jegyében a 80-as évek derekán, elkezdtük továbbfejleszteni az alapsémát, oly módon, hogy egy-egy nagyobb kategórián belül részletesebb csoportokat képeztünk (Harcza és Kulcsár 1986). Ily módon lehetőségünk nyílt, részben a kisebb és a nagyobb léptékű mobilitás külön kezelésére, részben az egyes társadalmi kategóriák belső tagoltságának a bemutatására. Ezt megelőzően azonban – az 1981/82. évi rétegződés és életmód felvétel során – megpróbáltuk „beapplikálni” az Andorka-séma korábbi elemeit a kötelezően előírt osztálymodellbe oly módon, hogy egyúttal elkezdtük az első lépéseket egy „kitágított” modellváltozat kialakítására (KSH 1984). A modellváltozatot olyan szakmai „ujjgyakorlatnak” tekinthetjük, amely alapot adott arra, hogy a 80-as évek derekán enyhülő politikai légkörben visszatérjünk az eredeti séma alkalmazására. Később, az 1992. évi mobilitás vizsgálatnál, már csak apróbb módosítást végeztünk e sémaváltozaton (Bukodi et al. 1994). Ezek a törekvések azonban a későbbiekben megtorpantak, mert a 90-es évek derekán előtérbe került a nemzetközi viszonylatban is összehasonlítható rétegződési séma használata.

²⁸ A bizonytalanság sejtése abban áll, hogy Ferge sohasem állította az osztályok „kihálását”, ám a létüket sem erősítette meg.

²⁹ Itt jegyezzük meg, hogy ez a szűrő időnként igen hatékonyan működött. Így például a politikai visszarendeződés nyomására a statisztikai fogalmak használatában is bekövetkeztek bizonyos visszarendeződések, amelyek a hivatal életében érthetően mindig komoly izgalmakat váltottak ki. Mindez jól jelzi, hogy a hivatalos statisztika mindenkor függetlensége viszonylag jó indikátora az uralmi viszonyoknak, tömören a demokráciának (Harcza 2016: 60–94).

Említettük, hogy az Andorka-séma flexibilitása következtében, lehetőséget nyújt a tagolódási folyamatok hosszú távon való nyomon követésére, beleértve a rendszereken átívelő főbb trendek megfigyelését. Ez utóbbit elsősorban azért tartjuk fontosnak, mert a hosszú idősorok lehetőséget adnak arra is, hogy „együtt lássuk” a kontinuitásra, illetve a változásokra utaló folyamatokat.

Az idősort egyúttal arra is szeretnénk felhasználni, hogy áttekintő képet adjunk a nemek szerinti markáns különbségekről, illetve azoknak a modernizációs folyamatok hatására megjelenő *változásairól*. Úgy véljük ugyanis, hogy a kevésbé ismertek azok az empirikus adatok, amelyek a társadalmi tagolódásban megfigyelhető nemek szerinti trendek alakulásáról adnak számot.

A foglalkoztatottakra vonatkozó idősor alapján az alábbi főbb tendenciákat kívánjuk kiemelni:

- *A vezetők csoportjában* a múlt század 70-es éveinek elején még igen nagyok voltak a nemek közötti különbségek (a férfiaknak 1,5%-a, a nőknek 0,5%-a volt vezető besorolásban). (1. táblázat) Ezt követően a 80-as évek derekáig erőteljes növekedés figyelhető meg mindkét nem esetében, amit viszont felváltott egy stagnáló arányokat tükröző időszak a 90-es évek elejéig. A rendszerváltást követő fokozatos konszolidációval összefüggésben a 2000-es évek elejéig pedig ismét a dinamikus bővülés volt a jellemző, amely 2011-re jelentősen mérséklődött, majd 2016-ra számottevő visszaesés következett be, főleg a férfiak körében. (Nem tudhatjuk, hogy ebben mekkora szerepe volt a vezetők körében megfigyelhető romló válaszáadási hajlandóságnak.) (2. táblázat) 2016-ra – az arányokat tekintve – *a nők lényegében felzárkóztak a férfiakhoz*, bár ezek az adatok nem mutatják, hogy nemek szerint miként alakult a helyzet a felső-, a közép-, illetve az alsószerintű vezetők körében. A nemek közötti közeledés oly módon következett be, hogy a férfiak körében 1992–2016 között alig történt változás (3,5%-ról 4,1%-ra növekedett), míg a nők esetében erőteljes volt a növekedés (1,1%-ról 3,8%-ra). A dinamika alakulása alapján előrevetíthető, hogy a vezetők csoportja a későbbiekben tovább fog csökkenni, ami jelentős hatással lehet a felső, és felsőközép rétegek alakulására is.
- *Az értelmiségiek csoportjában* a 70-es évek elején korántsem voltak nemek szerint akkora különbségek, mint a vezetők esetében, hiszen 1973-ban a férfiak körében 4,5%, a nőknél 3,3% volt a megfelelő érték. Ezt követően – a 80-as évek derekáig – főleg a nők körében viszonylag dinamikus bővült az értelmiség csoportja, ám ez a dinamika a vezetők csoportjához hasonlóan a 90-es évek elejére megtorpant, amely komoly mértékben összefüggött azzal, hogy a felsőfokú képzés további kiterjesztése is megakadt.
- A későbbiekben, 1992–2011 között – jórészt a felsőfokú képzés kiterjesztése következtében – mindkét nem esetében jelentős gyarapodás figyelhető meg, ám a nők körében ennek intenzitása sokkal nagyobb volt, amelynek eredményeként a nők körében az értelmiség hányada egyre inkább meghaladta a férfiakét. Ennek hatására a már korábban is megfigyelhető elnőiesedés továbbfolytatódott, amely összefügg bizonyos értelmiségi csoportok presztízsvesztésével. 2011-től új „fordulópont” jelei

tűnnek elénk, miután ezt követően az arányok stagnálása figyelhető meg. A jövőt illetően az értelmiségi réteg esetében is kérdéses a további érdemi bővülés, ami részben az oktatási rendszerben bekövetkezett változásokkal, részben a munkaerőpiac korlátozott befogadóképességével magyarázható (Harcsa 2019). Sőt, bizonyos értelmiségi csoportok presztízsvesztése következtében kérdéses az is, hogy a továbbiakban miként alakulnak majd a nemek szerinti arányok. *A vezetők (menedzserek) és az értelmiség körében megfigyelhető trendek arra engednek következtetni, hogy e csoportoknál egyre korlátozottabbak a bővülés lehetőségei.* Azt lehet tehát mondani, hogy a strukturális folyamatok hatására esetükben kialakulóban van egyfajta „felső plafon”.

- Sokatmondó az a tény, hogy a középrétegek alsó részéhez sorolható *egyéb szellemi foglalkozásúak részaránya*, – a nők és a férfiak között – közel hét évtizede alig változott. (A nők körében 1949-ben 23,2%, 2016-ban 25,1% volt a részarányuk, míg a férfiak esetében 10,4%, illetve 11,8% a megfelelő érték.) Feltehetően számos oka van e stabilitásnak, amit érdemes lenne részleteiben is kibontani. Mindenesetre annyi megállapítható, hogy *a „fehérgallérosokhoz” tartozó társadalmi csoportok részarányának „szelektív módon” való és fokozatos konzerválódása már hosszabb ideje tart, és jellemzően rendszereken átívelő kontinuitásra utal.* Úgy tűnik, hogy a társadalmi munkamegosztás változása, benne a robotizáció fokozatos térhódítása – amit a világrendszer profitorientált működési módja mozgat – belátható időn belül konzerválja a szellemi, illetve fizikai munkakörök egymáshoz viszonyított arányait. Félő, hogy – a társadalomtörténeti trendek hiányos ismerete, valamint az ebből kiolvasható várható következmények felismerésének elhúzódása miatt a szakemberek sem számolnak azzal a jövőbeni társadalomképpel, amely máris az „ajtón kopog”. A tudástársadalom eszméjének, illetve „vélt” gyakorlatának pozitív oldala elfedi az árnyoldalakat. Ez utóbbi viszont egyre erőteljesebb lehet, és az ambivalens jelleg mindinkább nyilvánvalóvá válhat. Ennek egyik „mellékhatása” lehet a középrétegek szinte mindegyik alakulatára kiterjedő további erodálódás. Nem beszélve arról, *hogy újabb „utak” nyílhatnak a társadalmi tagolódásban megfigyelhető nemek szerinti „olló” további tágulására*, ami bizonyára összefügg az említett erodálódási folyamattal is.
- *A nem mezőgazdasági vállalkozók, önálló foglalkozásúak térhódítását, vagy pontosabban „újbóli” térhódítását érthetően csak a rendszerváltás után lehet megfigyelni.* Elmondható, hogy az utóbbi negyedszázadban mindkét nem esetében a részarány megduplázódott, ám a korábbi nemek közötti különbségek megmaradtak a nők hátrányára. (A férfiak körében 1992-ben 4,9%, 2016-ban 10,7% volt a részarány a nőknél 3,1%, illetve 7% a megfelelő érték.) *Feltételezhető, hogy az értelmiségi munkakörök esetében jellemző elnőiesedés, illetve a vállalkozók körében megfigyelhető férfi többség kialakulása mögött nemcsak a nemi szerepek közötti különbségek, hanem a két társadalmi csoport között a presztízsből, és az ezzel együtt járó anyagi-egzisztenciális viszonyokban jelen levő különbségek is komoly magyarázó erővel bírnak.* A feltevést az is megerősíti, hogy 2016-ban a nagyobb presztízsu, tehát alkalmazottat tartó vállalkozók csoportjában, a nők esetében csupán feleakkora részarányt figyelhetünk meg, mint férfiak körében. Tény ugyanakkor, hogy a nem mezőgazdasági vállalkozók csoportjának alakulását is hullámzó trend jellemzi, hiszen 1992–2001 között a részarányuk mindkét nem esetében megduplázódott, majd ezt követően 2011-re – döntően a 2008. évi pénzügyi válság miatt –

jelentős visszaesés mutatható ki. 2016-ra a férfiak körében visszaállt a korábbi helyzet, a nők esetében pedig a korábbi szintet számottevően mértékben meghaladó növekedés figyelhető meg. Feltehető, hogy a 2020. évi koronavírus-járvány miatti gazdasági visszaesés következtében inkább romló részarányokra lehet számítani. Kérdés, hogy a gazdasági visszaesésnek lesz-e nemek szerint eltérő hatása? A jelenleg megfigyelhető és a várható trendek alapján bizonyos következtetéseket vonhatunk le a középrétegek vállalkozó szférában található csoportjainak alakulására vonatkozóan. Megkockáztatható, hogy a vállalkozói szférában jellemző folyamatos tökekkoncentráció részben önmagában is jelentős korlátot szabhat e csoportok további bővülésének, részben jelentősen módosíthatja belső tagoltságukat.

- A részarányok alakulását illetően, a férfiak körében viszonylagos stabilitás figyelhető meg a szak-, *betanított, valamint a segéd munkások csoportjában*. Így például a szakmunkások csoportjában 1973-ban és 2016-ban is 33% körüli részarány volt a jellemző, a betanított munkások esetében csupán 1992 óta következett be némi csökkenés (15,6%-ról 13%-ra), a segéd munkások körében pedig 1982 óta alig változott a részarány (8,2%-ról csökkent 7,5%-ra). A férfiak esetében tehát azt lehet mondani, hogy a különböző munkás csoportok részarányának markáns növekedését csak az 50-es és 60-as években lehetett megfigyelni. A nők körében viszont jellemző volt a szakmunkások hányadának folyamatos növekedése, és ezzel párhuzamosan a betanított és segéd munkások csoportjában a csökkenés.
- A férfiak esetében kétségtelenül fontos vonás a különböző munkáscsoportok részarányának viszonylagos stabilitása, azonban még ennél is fontosabbnak véljük az egyes csoportok belső tagoltságában végbement változások bemutatását, amelyre reményeink szerint a kutatás következő fázisában kerül majd sor. Úgy tűnik ugyanis, hogy a nagyobb horderejű strukturális változások inkább a különböző szakmacsoportok szintjén következtek be. Elsősorban a hagyományos iparágak, és szakmacsoportok komoly visszaszorulására, és ezzel párhuzamosan a változó piaci körülmények és igények kapcsán fellendülő szakmacsoportok dinamikus bővülésére gondolunk.

A fenti tendenciák megítélését illetően már évtizedek óta különböző nézetek fogalmazódtak meg: egyik oldalon – változó jelleggel – a gazdaság egyes szegmenseiben a hiányszakmák folyamatos újratermelődése figyelhető meg, amelyet ugyan jelentős mértékben a fokozódó külföldi munkavállalás idézett elő, ám ez a helyzet a lakosság körében is feszítő gondokat jelentett.³⁰ A másik oldalon pedig a szakemberek többnyire „lesajnálóan” tekintettek a szakmunkásképzésre, ezért a fiatalok továbbtanulásánál egyértelműen az érettségit adó gimnáziumokat ajánlották. Ez a fajta szakértői attitűd az utóbbi időszakban sem változott sokat, amit az is bizonyít, hogy a szakmunkásképzés előtérbe helyezését szolgáló kormányzati törekvések a szakértők (főleg oktatásszociológusok) jelentős részénél nem találtak kedvező fogadtatásra. Ennek kapcsán megkockáztatható, hogy e szakemberek társadalomképében felemás módon jelenik meg a tudástársadalom eszméje. Úgy gondolják ugyanis, hogy az oktatási rendszer folyamatos kiterjesztésével – ami alatt döntően felsőfokú képzés további térnyerését értik – a többség számára is megvalósulhat a

³⁰ Itt elsősorban a lakásépítés és karbantartás, valamint a háztartási felszerelések javításához szükséges szakemberek folyamatos hiányára gondolunk.

tudástársadalom. Sajnos, a profitorientált világrendszer keretében ez a „vágy” nem igazán valósulhat meg (Harcsa 2019).

Közismert, hogy a korábbi időszakokban a *mezőgazdasági foglalkozásúak* nagyon komoly utánpótlási bázist nyújtottak a többi társadalmi csoport számára. Az idetartozó csoportokat hagyományosan parasztságnak tekintették. A parasztságból való nagy volumenű kilépés egészen a 80-as évek elejéig tartott, erre utal az a körülmény is, hogy körükből még 1973–1983 között is nagyarányú csökkenést lehetett megfigyelni, főleg a nők esetében. A drasztikus visszaesés, illetve a még odatartozók társadalmi arculatának erőteljes megváltozása kapcsán olyan magyarázat is megfogalmazódott, hogy az idevezető utat a „paraszttalanítás” folyamatának is tekinthetjük (Kovács 2003). Az ezzel kapcsolatos kritika viszont arra próbálta felhívni a figyelmet, hogy itt sokkal bonyolultabb folyamatról van szó, minthogy ezt egyetlen, bár önmagában relatíve összetett folyamattal jellemezni lehetne (Harcsa 2003).

A 80-as évek derekától viszont inkább a fokozatos apadás volt a jellemző, amelynek mértéke továbbra is a nők körében volt erőteljesebb. Elmondható, hogy a vizsgált időszakban a különböző *strukturális folyamatok hatására erőteljes hullámvész figyelhető meg a nemek közötti arányok alakulásában*. A 60-as évek elején még azonos (egyharmad körüli) részarányt lehetett megfigyelni mindkét nemnél, ami a 70-es évek elejére alaposan megváltozott, miután ekkor már a nők dominanciája volt a jellemző (körükben 28%, a férfiaknál 18% volt a részarány). A 80-as évek elején újabb „fordulat” következett be, mert bár mindkét nem esetében csökkenés volt megfigyelhető, ennek mértéke a nők körében erőteljesebb volt, ezért ismét azonos részarányok alakultak ki (12%). 1992 és 2001 között továbbra is a nők körében következett be erőteljes csökkenés, amely azzal függ össze, hogy a mezőgazdaságban is felgyorsult a vállalkozási forma elterjedése, ami fokozódó professzionalizálódással járt együtt. Ez pedig inkább a férfiaknak kedvezett. Egyébként – a részarányokat illetően – a 2000-es évek eleje volt a mélypont, azóta észrevehető növekedés figyelhető meg mindkét nemnél.

A 2000 óta tartó növekedés azonban csak a *mezőgazdasági fizikai munkások* körében figyelhető meg, ami nem véletlen, hiszen a mezőgazdasági üzemek működtetése többnyire jóval tőkeigényesebb, mint a többi gazdasági ágazatban, és ez a körülmény komoly gátat szab a *mezőgazdasági vállalkozói csoport* bővülésének. Nem kizárt, hogy a mára kialakult arányok a belátható jövőben stabilizálódhatnak – sőt, a biogazdálkodás kisüzemi keretek közötti további térhódítása esetén – akár számottevően növekedhet is az e csoportokba tartozók köre.

1. táblázat. A keresők társadalmi összetétele nemek szerint (%), 1963–1992

Társadalmi csoportok	1963		1973		1983		1992	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
vezetők	4,1	2,2	1,5	0,5	3,1	0,8	3,5	1,1
értelmiségiek			4,5	3,3	7,1	6,6	7,8	7,5
egyéb szellemi	11,7	23,2	13,9	23,9	12,6	29,3	11,7	27,7
önálló iparos, kereskedő	2,3	1,4	1,9	1,2	2,0	1,3	4,9	3,1
szakmunkás	22,7	7,5	32,6	8,4	38,0	10,5	36,6	13,7
betanított munkás	12,9	19,2	15,7	21,4	15,9	25,1	15,6	22,2
segédmunkás	14,9	13,5	10,5	11,9	8,2	13,3	7,3	14,0
mezőgazdasági önálló és munkás összesen	31,4	33,0	18,1	28,2	12,6	12,4	10,1	8,4
ebből: mezőgazdasági önálló	29,3	29,9	-	-	0,6	2,8	1,1	1,3
mezőgazdasági munkás	2,1	3,1	-	-	12,0	9,6	9,0	7,1
egyéb			1,3	1,2	0,4	0,6	2,5	2,5
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: 1963-ra vonatkozóan Andorka et al. (1975: 38), az 1973–1992. közötti időszakra Bukodi et al. (1994: 21, 172–173) alapján.³¹

31 Itt jegyezzük meg, hogy az 1963–1992 közötti időszakra vonatkozóan az értelmiségi csoportba csak a diplomások kerültek, 2001–2016 között azonban – a besorolás változása miatt – diplomával nem rendelkezők is szerepelnek körükben (2016-ban arányuk 12%-ot tett ki.)

2. táblázat. A foglalkoztatottak társadalmi összetétele nemek szerint (%), 2001–2016

Társadalmi csoportok	2001		2011		2016		2016*	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
vezetők	5,2	4,3	6,1	4,1	4,1	3,8	4,8	4,2
értelmiségiek	10,7	16,1	13,0	19,3	13,2	19,6	10,7	13,6
egyéb szellemi	13,8	29,6	13,2	27,2	11,8	25,1	13,7	27,0
nem mg-i vállalkozó, önálló	10,6	5,6	7,6	4,5	10,7	7,0	8,5	4,3
szakmunkás	35,1	22,4	33,2	21,2	32,7	19,6	33,3	18,9
betanított munkás	14,4	11,5	13,5	11,9	13,0	11,8	13,7	14,2
segédmunkás	4,7	8,7	6,9	9,0	7,5	9,6	8,8	13,7
mezőgazdasági vállalkozó, önálló és munkás összesen	5,6	1,8	6,6	2,8	6,9	3,5	6,9	4,0
ebből: mezőgazdasági vállalkozó, önálló	2,7	1,0	2,2	1,0	2,2	1,1	1,6	0,6
mezőgazdasági munkás	2,9	0,8	4,4	1,8	4,7	2,4	5,3	3,4
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: A 2001. és 2011. évi adatok esetében: „2011. évi népszámlálás 15. A társadalom rétegződése. KSH. 2015. 226. o. A 2016-ra vonatkozó adatok a KSH 2016. évi rétegződés felvétele alapján, saját számítás.³²

Összegzés és tanulságok

Az alábbi tanulságokat részben a különböző modellekkel kapcsolatos kritikai értékelés, részben az Andorka-séma eddigi változatainak újragondolása, illetve a továbbfejlesztés első szakaszában készített idősorok alapján fogalmaztuk meg.

Tanulságok a kritikai értékelés és a „sématörténet” alapján

1. Az Andorka-modell eddigi „fejlődéstörténetét”, valamint elméleti-módszertani előzményeit áttekintve arra a következtetésre jutottunk, hogy annak gyökerei a népszámlálások foglalkozásstatisztikai gyakorlatáig nyúlnak vissza. Ez utóbbi két alapvető pilléren nyugszik: az egyik az absztrakt struktúra, a másik az egyének szintjén megjelenő szerkezet. Az első az „elvonat ágazati szintű” konstrukció, a másik foglalkozások egy-egy rendszerének a kialakítását (FEOR) jelenti. Mindez első látásra meglehetősen egyszerűnek tűnik, valójában a két pillér közötti „érdemi” konstellációk bonyolult

32 2016-ra vonatkozóan közöljük a keresőket (valaha foglalkoztatottakat) tartalmazó megoszlásokat is (*), amelyek inkább csak a nők körében mutatnak számottevő eltérést a foglalkoztatottakra vonatkozó megfelelő adatoktól. Ez alapján meglepő módon az derül ki, hogy a valaha foglalkoztatottak körében a szellemi foglalkozású nők aránya alacsonyabb, mint a foglalkoztatottak esetében, és ennek következtében a fizikai foglalkozásúak viszont magasabb értéket mutatnak. Mindez azért meglepő, mert már az idősebb (tehát ma már nyugdíjas) női korosztályokban is magas volt a szellemi foglalkozásúak hányada.

kapcsolatrendszerét kell kiegyensúlyozottan kezelni, különösen, ha a dinamikai folyamatok vizsgálata kerül előtérbe. Az Andorka-modell lényegében az „elvonatagazati szint” fölé emelt egy „szuperabsztrakciót”, tehát magát a tagolódási sémát. E séma rendezőelvei között hangsúlyozott jelentősége van annak, hogy a hierarchikus mellett a horizontális tagolódást is figyelembe veszi. A többszintű absztrakcióból fakadó egyik előnye, hogy lehetőséget nyújt a flexibilitásra, továbbá az egyes szintek közötti „átjárásra”. Az alacsonyabb szintek alkalmazásával jelentős kiegészítő jellegű információhoz jutunk, amelyet egyfajta „közelképeknek” is tekinthetünk. E „közelképek” jelentősége (hozzájárulása a magyarázatokhoz) akár nagyobb mértékű is lehet, mint amit a „szuperabsztrakció” által nyújtott „madártávlatú” kép biztosít.

2. A fentiekből következik, hogy a társadalmi nagycsoportok mellett, *célszerű hasonló hangsúllyal beemelni a modellbe a „kiscsoportok” vizsgálatát.* Erre a jövőben két irányból is kísérletet teszünk, az egyik esetben a nagycsoportokat néhány alapvető réteggépző dimenzió mentén alcsoportokra bontjuk, a másik esetben eleve nagyszámú „kiscsoport” (szakmacsoport) kialakítása a cél. Ez utóbbira vonatkozóan már rendelkezünk bizonyos tapasztalatokkal.
3. Utóbbi törekvés nagymértékben segíthet abban, hogy *a modellalkotással együtt járó szükségszerű absztrakciót egy „alacsonyabb szintre” vigyük.* Az „alacsonyabb absztrakciós szinten” nagyobb lehetőség nyílik az adott modell belső magyarázó erejének kimutatására, és ez által viszonylag „életszerű” társadalmi csoportok jellemzőinek a megjelenítésére.
4. A paradigmaváltási kísérletek tapasztalatai alapján bizonyos támpontokat kaptunk arra vonatkozóan, hogy *mik azok az elemek, amelyek továbbra is a hagyományos paradigma erősségei, illetve, hogy ezeken belül milyen további lehetőségek nyílhatnak a tagolódás színességének a bemutatásához.* Tény, hogy az Andorka-modell erősségei többnyire gyenge pontként jelennek meg azon modellekben, amelyek alapvetően egyetlen indikátorba próbálják sűríteni a tagolódás kiterjedt rendszerét. E „sűrítési” törekvés mögött gyakorta módszertani kényszerek húzódnak meg, nevezetesen a kutatás alapjául szolgáló minta viszonylag alacsony volta. E körülmény eleve korlátok közé szorítja, hogy a modellalkotásnál lehetőség legyen a többszintű absztrakció alkalmazására.
5. A fentiek alapján elmondható, hogy a különböző tagolódási modellek társadalmi kategóriáiba csak viszonylag kevesen tudják magukat besorolni, ami nagyobb részben a vizsgálati minták relatíve alacsony elemszámának, kisebb részben a modellalkotás során alkalmazott rendezőelveknek,³³ és az ezzel összefüggő absztrakciónak köszönhető. A társadalom tagoltsága ugyanis sokkal színesebb annál, semhogy – adott minta korlátai mellett – bármelyik modell képes lenne azt leképezni, akár főbb vonalaiban.³⁴ Az Andorka-modell is csak akkor tudja megközelíteni a valósághoz közelebb álló tagoltságot, ha ehhez kellő nagyságú minta áll a rendelkezésünkre,

33 Itt elsősorban azokra a tagolódási modellekre gondolunk, amelyek alapvetően olyan jellegű társadalmi jelenségekre fókuszálnak, amelyek – adott időszakban – többnyire a társadalom kisebb hányadában jelennek meg erőteljesebben. (Így például az kockázati, az élmény, a szabadidős társadalom, stb., szempontjait előtérbe helyező modellek.)

34 Itt most csupán az adott modell számára kiválasztott dimenziókban való tagoltság kellően árnyalt bemutatására gondolunk.

továbbá ha olyan többszintű absztrakciót használunk, amelynek alsóbb szintjei alkalmasak arra, hogy kellően árnyalt képet adjanak a nagy társadalmi csoportok belső tagoltságáról.

6. Azt a feltevést is meg lehet kockáztatni, hogy – figyelembe véve a tagolódásra vonatkozó eddigi ismereteinket, valamint az empirikus kutatások „szokásos” mintanagyságát – *az újabb modellek „hozadéka” többnyire egyre kisebb lesz.* Elsősorban azért, mert a tagolódás szempontjából meghatározó dimenziók, illetve az azok közötti összefüggések feltárása lényegében már korábban megtörtént. Ezért a továbbiakban elsősorban akkor lehet érdekesebb eredményekhez jutni, ha az időnként megjelenő strukturális változások hatására megváltozik a meghatározó dimenziók közötti korábbi konstelláció. (Ez esetben persze lényeges kérdés, hogy melyik modell tűnik érzékenyebbnek az ilyen jellegű változások megragadására.) E gondolat kapcsán érdemesnek tűnik visszatérni a bevezetőben tett azon megállapításunkra, hogy „érdeklődési hullámhegy” utáni időszakban vagyunk, továbbá, hogy az utóbbi években végzett tagolódási kutatások nem igazán voltak átütő erejűek. Úgy véljük, hogy ez utóbbiban komoly szerepet játszott azon körülmény, hogy *a vizsgált időszakban nem voltak komolyabb strukturális változások, ennek következtében nem igazán jelenthettek meg új elemek a tagolódás trendjeiben.*
7. Ha a mintanagyságokra vonatkozó fenti feltételezésünk igaz, akkor *nagyobb horderejű összefüggésekhez akkor juthatunk, ha időnként a „szokásosnál” jóval nagyobb méretű mintákon végzünk méréseket* (Róbert 2015).³⁵ Elsősorban azért, mert így a felszínre hozhatók a viszonylag kisminták korlátai miatt elfedett nagyon fontos összefüggések, és ily módon kiléphetünk a kisminták által elérhető, viszonylag „gyenge” összefüggések köréből, és átléphetünk a nagyminták által biztosított, „erősebb” és részletesebb magyarázatot adó összefüggések körébe.

Tanulságok a társadalomtörténeti idősorok alapján

1. A társadalmi rétegződés rendszereken átívelő idősorai arra engednek következtetni, hogy *nem igazolható a szociológiai mainstreamnek a tagolódás lineáris jellegű fejlődésére utaló azon tézise, mely szerint a modernizáció együtt jár a szellemi foglalkozásúak részarányának folyamatos növekedésével.* Adataink ugyanis arra utalnak, hogy hazai viszonylatban bizonyos csoportok, így elsősorban az egyéb szellemi foglalkozásúak (irodai, ügyintéző stb.), valamint a férfiak körében a szakmunkások már hosszabb ideje stagnáló részarányt mutatnak. Továbbá a vezetők (menedzserek) és az értelmiség körében megfigyelhető trendek is azt jelzik, hogy e csoportoknál is egyre inkább bezáródnak a bővülés lehetőségei. Azt lehet tehát mondani, hogy a strukturális folyamatok hatására esetükben kialakulóban van egyfajta „felső plafon” (Harcza 2019), amely a rekrutációt (a bejutás mobilitási esélyeit) konzerválni fogja. *Hipotézisként*

³⁵ A jóval nagyobb minta azonban nem jelenti azt, hogy törekednünk kellene a KSH 2016. évi rétegződési felvételében alkalmazott, mintegy százszázalékos mintanagyság elérésére, mivel ennél jóval kisebb minta is alkalmas lehet a tagolódás viszonylag részletesebb bemutatására.

fogalmazhatjuk meg tehát azt, hogy a szellemi foglalkozásuk folyamatos térnyerése a társadalmi fejlődés meghatározott korszakaihoz köthető, következőképpen a társadalmi tagolódás trendje hosszú távon inkább hullámzó, és nem egyirányú.³⁶

2. A nagycsoportokban megfigyelhető felső plafonok, illetve „plafon közeli” helyzetek érintik a társadalom zártabbá válására vonatkozó tézist, főleg ha a folyamatot hosszabb társadalomtörténeti perspektívában nézzük. Az utóbbi két évtized társadalomszerkezetének alakulását tekintve alapvetően stagnáló szakaszról lehet beszélni, amelyet a 2008-as pénzügyi és gazdasági válság időlegesen megtört. Mindezt 50–100 éves távlatban „természetesnek” tekinthetjük, mint ahogy természetesnek vehetjük, hogy a világrendszer szintjén is adódhatnak olyan korszakok, amikor – összhatását tekintve – a munkaerőpiac nagysága és összetétele inkább stagnáló tendenciát mutat. A hazai munkaerőpiac nagyságának alakulását illetően ugyan más a helyzet, miután az utóbbi tíz évben jelentősen bővült a foglalkoztatás. Ám ez nem járt együtt komolyabb strukturális változásokkal, ezért a munkaerő összetétele sem változott érdemben,³⁷ ami jelentős mértékben hozzájárult a társadalmi szerkezet konzerválódásához. Úgy véljük, hogy ilyen időszakokban a társadalom zártabbá válására vonatkozó hagyományos értelmezést célszerű újragondolni. A hagyományos értelmezés szerint ugyanis a zártabbá válás többnyire nagyhatású strukturális folyamatok által generált egyenlőtlenségek következtében állnak elő.
3. A hosszú távú idősorok arra utalnak, hogy a különböző strukturális folyamatok hatására, több társadalmi csoportban is erőteljes hullámzás figyelhető meg a nemek közötti arányok alakulásában. (Ezt tapasztaljuk például az értelmiségiek, valamint a mezőgazdasági foglalkozásuk körében, ahol időről időre változott, hogy a részarányt illetően melyik nem esetében volt jellemző a dominancia.) Más esetekben, így elsősorban a vezetők és a nem mezőgazdasági vállalkozók körében pedig a nőknek a férfiakhoz való bizonyos fokú felzárkózására utaló jeleket találunk. E tendencia kapcsán hipotézisként fogalmazható meg, hogy e hullámzó fejlődésben egyaránt szerepet játszottak a nagy strukturális folyamatok (főleg a munkaerőpiac preferenciái), valamint a nemi szerepmegosztásban bekövetkezett változások.
4. Az előbbi ponthoz kapcsolódva említhetjük az értelmiségi munkakörök esetében jellemző elnőiesedést, illetve a vállalkozók körében megfigyelhető férfi többség kialakulását, amely mögött nemcsak a nemi szerepek közötti különbségek, hanem a két társadalmi csoport között a presztízsből, és az ezzel együtt járó anyagi-egzisztenciális viszonyokban jelenlevő különbségek is komoly magyarázó erővel bírnak.

³⁶ Itt jegyezzük meg, hogy a család-és háztartásszerkezetre vonatkozó hosszú távú trendek is ehhez hasonló fejlődési irányt mutatnak (Harcza és Monostori 2017).

³⁷ Csupán illusztrálásképpen mutatjuk be a KSH STADAT munkaügyi adatbázisa alapján a felsőfokú képzettséget igénylő foglalkozásokban dolgozók arányát, amely 1998-ban 12%, 2010-ben 15%, 2015-ben 16%, és 2019-ben 17% volt. Ezzel párhuzamosan a foglalkoztatottak körében a diplomások száma 1998-ban 602 ezer (16%), 2019-ben 1214 ezer (28%) volt. A szellemi foglalkozásukra vonatkozó idősor a következők szerint alakult: 1998-ban 38,3%, 2005-ben 41,5%, 2010-ben=43,2%, és 2019-ben 43,5%. A számsorokból kiolvasható, hogy - az utóbbi két évtizedben - hiába duplázódott meg a foglalkoztatottakon belül a diplomások hányada, mert a diplomát igénylő munkakörökben dolgozók aránya jóval szerényebb mértékben növekedett. A szellemi foglalkozásuk részaránya pedig 2010 óta stagnál, amelynek megítélése nézőpont kérdése.

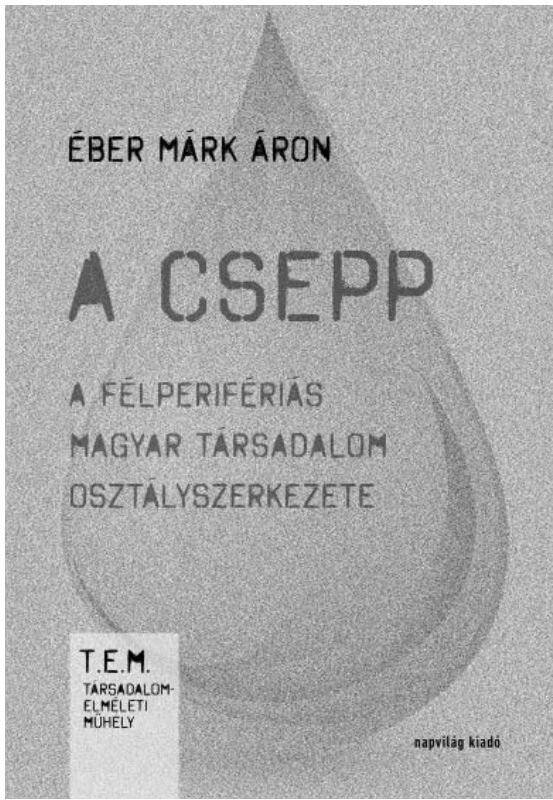
5. Végül ugyancsak hipotézisként fogalmazhatjuk meg, hogy a fentiekben jelzett különböző irányú trendek összehatásaként nem kizárt, hogy újabb „*utak*” nyílhatnak a társadalmi tagolódásban megfigyelhető nemek szerinti „*olló*” további tágulására, vagy legalább is annak a fenntartására.³⁸ Ezzel arra szeretnénk utalni, hogy a társadalmi tagolódásban kívánatosnak tartott nemek közötti kiegyenlítődés hosszú távon legfeljebb sztochasztikus jelleggel, és időszakosan valósulhat meg.

Hivatkozott irodalom

- Andorka Rudolf (1970): *A társadalmi átrétegződés és demográfiai hatásai II. Magyarországon*. Budapest: KSH Népeségstudományi Kutató Intézet.
- Andorka Rudolf, Harcsa István és Kulcsár Rózsa (1975): *A társadalmi mobilitás történeti tendenciái*. Statisztikai Időszaki Közlemények. Budapest: KSH.
- Andorka Rudolf (1982): *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest: Gondolat.
- Angelusz Róbert (2004): Előszó. In *A társadalmi rétegződés komponensei*. Angelusz Róbert (szerk.). Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 7–12.
- Bánóczy Eszter, Kabai Imre és Kovássy Katalin (2016): A „Körte”. *JELKÉP* 2016(3): 121–137. DOI: 10.20520/Jel-Kep.2015.3.121
- Bradley, Harriet (2014): Class Descriptors or Class Relations? Thoughts Towards a Critique of Savage et al. *Sociology* 48(3): 429–436. Interneten: <http://soc.sagepub.com/content/early/2014/06/06/0038038514536635.full.pdf> (Letöltés ideje: 2014. 08. 02.).
- Bukodi Erzsébet, Harcsa István és Reisz László (1994): *Társadalmi tagozódás, mobilitás*. Budapest: KSH.
- Bukodi Erzsébet, Altorjai Szilvia és Tallér András (2005): *A társadalmi rétegződés aspektusai*. Budapest: KSH Népeségstudományi Kutatóintézet.
- Bukodi Erzsébet (2007): Társadalmunk szerkezete különböző nézőpontokból. In *Társadalmi metszetek*. Kovách Imre (szerk.). Budapest: Napvilág, 109–160.
- Bukodi Erzsébet (1999): Osztály vagy réteg? Történeti változások, emberi tőke, karrierminták a foglalkozási osztály- és réteghelyzet vizsgálatában. *Szociológiai Szemle* 9(2): 28–57.
- Éber Márk Áron (2020): *A csepp. A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete*. Budapest: Napvilág.
- Éber Márk Áron (2016): Mit tudunk a 21. század fiataljai előtt álló kihívásokról? Hozzászólás Kabai Imre és munkatársai Rétegződéskötetéhez. *Replika* (96–97): 189–196.
- Ericson, R – Goldthorpe, J H – Portocarrero, L (1979): Intergenerational Class Mobility in Three Western European Societies. *British Journal of Sociology* 30, 303–343.
- Ferge Zsuzsa (1969): *Társadalmunk rétegződése*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Ferge Zsuzsa (2002): Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban, és az újkapitalizmusban. *Szociológiai Szemle* 12(2): 9–33.
- Ferge Zsuzsa (2010): *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek*. Budapest: Napvilág.
- Grusky David B. és Weeden, Kim A. (2008): Are there social classes? An empirical test of the sociologist's favorite concept. In *Social Class: How Does it Work?* Conley, D. és Lareau, A. (szerk.). New York: Sage, 65–89.
- Harcsa István és Kulcsár Rózsa: (1986): *Társadalmi mobilitás és presztízs*. Társadalomstatistikai Közlemények. Budapest: KSH.
- Harcsa István (2003): Parasztatlanítás – egy fogalom születése. *Századvég* 2003(3): 77–86.
- Harcsa István (2007): „Osztályokon innen, avagy túl”: Társadalmi metszetek. *Szociológiai Szemle* 2007(3–4): 41–59.
- Harcsa István (2014): Magyar világ alul- és felülnezetből. Barangolások a társadalomtörténet, a szociológia, a statisztika és a néprajz mezsgyéin. Gondolatok Valuch Tibor Magyar hétköznapi című kötetéről. *JELKÉP* (4): 45–55.
- Harcsa István (2015): Úton „egy kellően komplex és átgondolt empirikusan is megalapozott társadalomkép felé”. Gondolatok Éber Márk: Megkülönböztetett különbségek című művének főbb következtetései kapcsán. *Replika* (92–93): 233–247.

³⁸ Itt említjük meg, hogy e folyamat alakulását komoly mértékben befolyásolhatja a családon belüli nemi szerepek esetleges további változása. Itt elsősorban a család és munka világában való, nemek közötti kiegyenlített viszonyok kialakulására gondolunk.

- Harcsa István (2016a): Tagolódási konstrukciók társadalmi folyamatok mentén. Társadalmi csoportok fogalmi „álsruhában”. *Replika* (3): 153–163. DOI 10.18392/metsz/2016/2/5
- Harcsa István (2016b): A szociológia oldalvizein. Személyes műhely- és szakmátörténet. In *Ars Sociologica. Vallomások a szociológiáról, mint hivatásról*. Hidas Zoltán (szerk.). Budapest: L'Harmattan – Könyvpont, 60–94.
- Harcsa István (2016c): Társadalmi tagolódás és a társadalomkép kapcsolata. *Replika* (96–97): 173–184.
- Harcsa István (2016d): Társadalmi tagolódás az integráció/dezintegráció mentén. Párhuzamos nézőpontok. *Socio.hu*. 2016(3): 121–136.
- Harcsa István (2017): A szociológia válsága, versus ideológiai „ingajarat csapdából csapdába”. Párhuzamos nézőpontok. *Replika* (103): 169–182.
- Harcsa István (2019): Iskola és társadalom. Gondolatok Gázsó Ferenc írásai kapcsán, a párhuzamos megközelítés jegyében. In *Gázsó Ferenc: Iskola, társadalom, rendszerváltás*. Békés Zoltán és Harcsa István (szerk.). Szeged: Belvedere, 233–274.
- Harcsa István (2020): Kérdések és kételyek a normatív társadalmi modell(ek) kapcsán. Középrétegek többféle megközelítésben. *Politikatudományi Szemle* 29(3): 131–154.
- Huszár Ákos és Berger Viktor (2020): Az új középosztály? *Politikatudományi Szemle* 29(2): 71–99.
- Huszár Ákos (2013a-b): Foglalkozási osztályszerkezet (I–II.). *Statistikai Szemle* 91(1, 2): 31–56, 117–131.
- Huszár Ákos (2013c): Foglalkozási osztályszerkezet (III.) — Egy normatív-funkcionalista osztálymodell vázlata. *Statistikai Szemle* 91(7): 718–744.
- Huszár Ákos és Záhonyi Márta (2018): A szubjektív mobilitás változása Magyarországon. *Demográfia* 61(1): 5–26.
- Kenéz Anik Iharos Tamás (2016): *Rétegződéskötet*. Interneten: <http://www.zskf.hu/dpr/olvas/permalink:podiumvita>.
- Kmetty, Zoltán, Tardos Róbert, Albert Fruzsina és Dávid Bea (2018): Mapping social milieus and cohesion patterns between 1997 and 2014. *Social Networks* (55): 116–129.
- Kovách Imre (2003): A magyar társadalom “parasztlanítása” – európai összehasonlításban. *Századvég* 2003(2): 41–67.
- Kovách Imre (2006): Paradigmaváltás, társadalmi szerkezet és egyenlőtlenség. In *Társadalmi metsztek*. Kovách Imre (szerk.). Budapest: Napvilág, 11–35.
- Kovách Imre, Kristóf Luca és Szabó Andrea (2015): Társadalmi integráció, dezintegráció és társadalmi rétegződés. *Socio.hu* (3): 64–83.
- Kovách Imre et al. (2017): Az integrációs modell. In *Társadalmi Integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezet a magyar társadalomban*. Kovách Imre (szerk.). Budapest: Belvedere, 21–48.
- KSH (1984): *Rétegződés, életkörülmények, életmód*. Az 1981–82. évi rétegződés és életmód felvétel előzetes eredményei. Budapest: KSH.
- Kulcsár Rózsa és Harcsa István (1986): *Társadalmi mobilitás és presztízs*. Budapest: KSH.
- Mills, Colin (2014): The Great British Class Fiasco: A Comment on Savage et al. *Sociology* 48(3): 437–444. Interneten: <http://soc.sagepub.com/content/48/3/437.full.pdf+html> (Letöltés ideje: 2014. 08. 02.).
- Pappi, F. Urban (1991): A kispolgárság és az új középosztály. A középrétegek differenciálódása és homogenizációja a nyugatnémet társadalomban. In *Társadalmak rejtett hálózata*. Angelusz Róbert és Tardos Róbert (szerk.). Budapest: Magyar Közvéleménykutató Intézet, 92–110.
- Róbert Péter (2014): *Osztálylétszám 2014*. Budapest: MTA TK Politikatudományi Intézet, 2014. június 12. (Prezentáció) Interneten: http://politologia.tk.mta.hu/uploads/files/Osztalyletszam2014_MTATK.pdf (Letöltés ideje: 2014. 08. 02.) <http://politologia.tk.mta.hu/hirek/2014/06/osztalyletszam-a-magyar-tarsadalom-szerkezet>.
- Róbert Péter (2015): Osztály- és rétegződéskutatási dilemmák a magyar társadalomban. *Replika* 92–93: 77–93.
- Savage, Mike, Fiona Devine, Niall Cunningham, Mark Taylor, Yaojun Li, Johs Hjellbrekke, Brigitte Le Roux, Sam Friedman és Andrew Miles (2013): *A New Model of Social Class: Findings from the BBC's Great British Class. Survey Experiment*. *Sociology* 47(2): 219–250. DOI: <https://doi.org/10.1177/0038038513481128>
- Szelényi Iván (2016): A szociológia hármass válsága. *Socio.hu* 6(1): 118–126. Interneten: http://socio.hu/uploads/files/2016_1/szelenyi.pdf.
- Valuch Tibor (2013): *Magyar hétköznapok. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Budapest: Napvilág.
- Vastagh Zoltán (2019): Osztálystruktúra és jövedelemegyenlőtlenség: az erőforrás-integrációs modell empirikus összehasonlító tesztje. *Szociológiai Szemle* (4): 33–62.

Recenziók

Domschitz Mátyás

Osztálytalálkozó

Éber Márk Áron (2020): *A csepp.*

A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete.

Budapest: Napvilág Kiadó. (Társadalomelméleti Műhely sorozat)

Absztrakt: Hogyan képzeljük el a magyar társadalom szerkezetét? Éber Márk Áron szociológus 2020-ban megjelent könyve egy olyan vízcsepphez hasonlítja, amely az elmúlt négy évtizedben mindinkább megnyúlt. Egyaránt nőtt a távolság a felül és az alul levők, az uralkodó és az alávetett helyzetűek, a tőkejövedelmekből élők és a dolgozók között. Ebben a recenzióban főként a könyv üzenetének relevanciáját mutatom be.

Kulcsszavak: középosztály, osztályszerkezet, kapitalizmus, világrendszer-elemzés, félperiféria, magyar társadalom, Éber Márk Áron

Orbán Viktor 2012-ben a Századvég és a Heti Válasz konferenciáján beszélt arról, hogy a középosztály olyan, mint a pornó. Lesöpörhetnénk ezt a gondolatot annyival, hogy a miniszterelnök hülyeségeket beszél, de ez nagy hiba volna, hiszen a hasonlat lényege az volt, hogy ahhoz képest, hogy számtalan helyen és formában kerül elő a középosztály fogalma vagy a középosztályra mint társadalmi csoportra való ilyen-olyan – ideológiai töltetű – hivatkozás, senki sem tudja, hogy tulajdonképpen mi is az a középosztály, hasonlóan a pornográfiahoz, amit szintén „nehéz lenne pontosan definiálni, de aki látja, az biztosan tudja, hogy ez az” (Origo.hu 2012).

Ha túltesszük magunkat azon az apróságon, hogy a pornót igazából nem nehéz definiálni – éppen ennek a folyóiratnak a legutóbbi, pornó- és szexiparról szóló tematikus számában is megtették ezt, egészen kiváló tanulmányokban –, akkor el kell ismerni, hogy a kormányfő úgy megragadta a lényegét, mint tapasztalt felnőttfilmszereplő az éjszakai jelenetben. A középosztályt ugyanis nehéz meghatározni, és talán a legjobb az lenne, ha nem is próbálkoznánk ilyesmivel. Hogy miért, arra Éber Márk Áron 2020-ban megjelent könyve, *A csepp* szolgáltat erős érveket. Ebben a monográfiában a szociológus arra keresi a választ, hogy hogyan képzeljük el a magyar társadalom osztályszerkezetét, és miért éppen úgy. Éber a magyar társadalom szerkezetét egy olyan csepphez hasonlítja, amely az elmúlt négy évtizedben mindinkább széthúzódott. Egyaránt nőtt a távolság a felül és az alul lévők, az uralkodó és az alávetett helyzetűek, a tőkejövedelmekből vagyont felhalmozók és a bérből élők között. A továbbiakban a kötet tartalmi és formai erőnyeit, valamint apróbb hiányosságait részletezem.

Ami jó

A könyv legizgalmasabb és legtöbb empiriát mozgósító fejezete az, ahol Éber bemutatja, hogy milyen osztályhelyzeteket szoktunk tévesen középosztályiként azonosítani. Bevezeti a tőkés osztály alatt elhelyezkedő „köztes osztályhelyzeteket”, valamint az ez alatt kezdődő, de a munkásosztály felett elhelyezkedő „közvetítői osztályokat”. Mindkettőt következetesen többes számban használja, ezzel jelezve a tőke-munka viszonyrendszerében közös nevezőre hozható, de közben rendkívül színes, sokféle osztályhelyzetnek helyt adó új osztályviszonyokat. A köztes osztályhelyzetűek közé a magánvállalatok és a magántulajdonban lévő vállalkozások jelentősebb magántulajdonnal nem rendelkező vezetői-menedzserei, szakértői-szakértelmisége, illetve szellemi foglalkoztatottjai tartoznak. A tőke-munka viszonyában ellentmondásos a helyzetük, hiszen ők is bérmunkások, azaz tőlük is elsajátít értéktöbbletet a tőkés munkáltatója, ugyanakkor a kizsákmányolást könnyen lehet, hogy egyáltalán nem éli át, nem veszi észre, hiszen jellemzően magas bérért és viszonylag kedvező munkafeltételek között dolgozhatnak, és más dolgozókhöz képest nagy önállósággal rendelkeznek a munkájuk végzése során. Úgy is mondhatjuk, hogy a félperifériás magyar osztályszerkezetben annyira brutálisan kizsigereltek az egyéb osztályviszonyok között dolgozó bérmunkások, hogy hozzájuk képest a legkevésbé elnyomottnak lenni nem érződik elnyomásnak, sőt kifejezetten kitüntetett, szerencsés pozíciónak tűnhet.

Éber másik fontos hozzájárulása a félperifériás osztálystruktúrához az ún. közvetítői osztályhelyzetek azonosítása. Ez annyiban tér el a többitől, hogy bizonyos szempontból a tőke és a munka szembenállásához közvetlenül nem kapcsolódik. Közvetítői osztályhelyzetűeknek számítanak az állami, önkormányzati, nonprofit szabályozói, bürokratái, dolgozói, valamint a társadalom nem piaci alapon megtermelt értékeinek újratermeléséért felelős dolgozói. Ezek a közvetlenül a tőkeviszonynak alá nem vetett helyzetek nélkülözhetetlen feladatokat látnak el, ahogy ez a pandémiás helyzet során kristálytiszán láthatóvá vált. A tőke és munka viszonyrendszerében közvetítenek, amennyiben hozzájárulnak az állampolgárok munkaerejének újratermeléséhez, megújításához, illetve növeléséhez. Gyógyítanak, ápolnak, tanítanak, nevelnek, fenntartják a közrendet, biztosítják a termelés zavartalanságát, valamint igazgatják és adminisztrálják az állami és közügyeket.

A köztes-közvetítő osztályok bevezetése frissé, hasznossá, sőt használhatóvá teszi a könyvet. Éber egyébként végig a jelenhez és a vizsgált magyar, valamint – az ettől nem elkülöníthető – globális helyzethez igazítva kezeli a marxista fogalmi, elemzői, tudományos apparátust, azzal nem szentírásként bánik, hanem inkább útmutatóként használja. A könyv célja nem egy totális, kifogásolhatatlan, rigid, megváltoztathatatlan szánt keret kidolgozása volt, nem pusztán a társadalmi valóság minél pontosabb megragadása egyetlen szociológiai pillanatképben; a szerző ennél fontosabb munkát tett le az asztalra: a magyarországi politikai-gazdasági helyzetnek a mozgatórugóit, folyamatosan változó dinamikussait igyekszik bemutatni, és ebben kiváló munkát végez. Elég csak megnézni, milyen életteli magának a globális kapitalizmusnak a meghatározása:

A kapitalista világrendszer nem pusztán gazdaságot jelent, hanem mindenekelőtt termelést: az élet újratermelését tőkés termelési viszonyok között. A termelés e fogalma jóval tágabb, mint a gazdaságé. A társadalmi és a kulturális viszonyok reprodukciója, a kultúra és a tudat termelése sokkal szélesebb és szerteágazóbb jelenségkör, mint amit a gazdaság jelent. A termelés és az újratermelés így nem azonos a gazdasággal és nem is merül ki a gazdaságban. E tanulmányban az élet újratermelési folyamatai és viszonyai felől kívánom megérteni és magyarázni a vizsgált társadalmi jelenségeket (Éber 2020: 16.).

Ami nem olyan jó

Ha már a köztes-közvetítői osztályok fogalmának a dicsérete elhangzott, akkor hadd hívjam fel a figyelmet egy pontatlanságra is. Ehhez muszáj ismét hosszabban idézni a szerzőt:

Köztes osztályoknak azokat az osztályhelyzeteket neveztem, amelyekre egyaránt jellemző, hogy alávetettek a tőke-munka viszonynak, miközben szintén nem tőkések, de nem is bérmunkások. Ilyenek például a magánvállalatok és a magántulajdonban lévő vállalkozások magántőke-tulajdonnal nem rendelkező vezetői-menedzserei, szakértői- szakértelmisége, illetve szellemi foglalkoztatottjai. Köztes helyzetüket – Erik Olin Wright nyomán – egyúttal ellentmondásosnak is neveztem, hiszen a magántulajdonú cégek nem tulajdonos vezetői, menedzserei, szakértői és szakértelmiségi gárdája szintén bérmunkát végez, munkájukkal a tőketulajdonosok számára állítanak elő értéket és érték többletet. E bérmunkások

jellemzően azonban mégis viszonylag kedvező jövedelemmel (magas bérrel) rendelkeznek és viszonylag kedvező munkafeltételek között dolgozhatnak: viszonylag nagy önállósággal rendelkeznek munkavégzésük során, és a tőketulajdonos is jellemzően más menedzserek közvetítésével gyakorol uralmat munkájuk felett. E sajátos helyzetük miatt ellentmondásos helyzetben lévő köztes osztályoknak tekintetem őket. (Éber 2020: 234–235.)

Itt van egy nyilvánvaló ellentmondás, egy bekezdésen belül hol bérmunkásként vannak megnevezve a köztes osztályok tagjai, hol épp nem. Apróságnak tűnhet, de fontos következménye lehet: mégpedig az, hogy van-e bármiféle osztályszövetség-kötési potenciál a munkásosztály és a köztes osztályhelyzetűek viszonyrendszerében. Ha utóbbiak ugyanis nem bérmunkások, akkor a kapitalizmus leglényegesebb mechanizmusa, az emberi munkából származó értéköbbltet tőketulajdonosok általi elsajátításának jelensége (leánykori névén: kizsákmányolás) nem érinti őket, így erre a gazdasági mechanizmusra nem lehet felépíteni az osztálykoalíciót a rosszabb státuszú munkásosztálybeliek és a jobb helyzetű köztes osztálybeliek között. Én határozottan azt gondolom, hogy a kizsákmányolás ez utóbbiakat is zavarhatja, és sok esetben zavarja is. Az én jelenlegi munkámra igaz mind-egyik, Éber által felsorolt osztályprivilegium: viszonylag kedvező jövedelemmel (magas bérrel) rendelkezem, és viszonylag kedvező munkafeltételek között dolgozhatok, viszonylag nagy önállósággal rendelkezem a munkavégzésem során, és a tőketulajdonos (a főnököm) is jellemzően más menedzserek közvetítésével gyakorol uralmat a munkám felett, és ezek mind kényelmesebbé teszik a mindennapjaimat, de ettől még fel sem merül bennem, hogy nem lenne jobb az, ha dolgozói tulajdonban lenne a szervezet, ahol a munkámat végzem. Fel sem merül, hogy nem lenne jobb a gazdasági demokrácia elveinek megfelelően irányítani a munkahelyemet, ahol a dolgozói kollektíva által megteremtett értékek elosztása nem a kevesek kiváltsága, hanem senkié, ugyanis nem kiváltság, mindenkít egyenlő mértékben megillet a közösen létrehozott érték. Fel sem merül, hogy nem lenne jobb egy olyan munkahely, ahol ugyanakkora beleszólása van minden munkavállalónak, függetlenül attól, hogy épp milyen pozíciót töltenek be. Hogy mindenkít megillet az, hogy felszabaduljon az olyan munkahelyi kényszerek és keretek alól, amelyeket nem ő határozott meg. És ugyan ez most anekdotikus érvelés volt, tudom, hogy nem vagyok egyedül ezzel a véleményemmel, legfeljebb mások nem azonosítják e mögött az egész működési mód mögött a kizsákmányolást, a tőkés termelés logikáját, a kapitalizmust – de már ez is egyre kevésbé igaz, elég csak megnézni, hogy milyen sikeresen teljesítenek a magyar könyveladási listákon a rendszerkritikus kötetek, gondoljunk Mark Fisher *Kapitalista realizmusára* (2020), David Graeber *Bullshit munkák* (2021) című könyvére vagy éppenséggel *A cseppre*. Éber itt alapvető hibát vétett azzal, hogy nem kapcsolta össze a klasszikus munkásosztály tagjainak érdekeit a jobb osztályhelyzetű köztes osztálybeli bérmunkások érdekeivel.

A csepp másik hiányossága az *underclass* mint ipari tartaléksereg hangsúlyosabb beemelésé az osztályelemzési keretbe. Talán „A cigány–magyar különbségtétel és az osztályszerkezet” című fejezetben érdemes lett volna kitérni erre bővebben, így az etnicizált osztálypozíciókat jobban hozzá tudta volna kötni saját elméleti fogódzóihoz a szerző. Az erről is szóló utolsó fejezet (Éber 2020: 213–228) egész egyszerűen összezsugorodott tűnik, pláne, ha összevetjük mondjuk a kiváló történeti résszel (Éber 2020: 61–108), ahol a szerző a magyar társadalom osztályszerkezetének formálódását veszi végig a kiegyezéstől

egészen a 2010 után kialakult rendszerig, amikor „a magyar állam vezetői új megállapodásokat kötöttek a centrumtőke magyarországi érdekeltségeivel” (Éber 2020: 103.).

A jelenség alaposabb elemzése a könyv aktualitásához is hozzáadott volna a 2020 első negyedében kibontakozó gazdasági válság miatt. Hiszen ez a munkásosztály alatti réteg recesszió idején válik fontosabb politikai-gazdasági tényezővé bűnbakként vagy olcsó, rendszerstabilizáló erőként (szolgaként), amit az állam menedzsel, pontosabban annak rendparti bürokráciája, Magyarországon a Belügyminisztérium – jellemzően a politikai-gazdasági hatalommal rendelkezők kénye és kedve szerint. Az Éber által szubproletariátusnak hívott ipari tartaléksereg, akik konjunktúra esetén a piacon is találhatnak állást, de recessziós időszakokban már nem – ilyenkor ennek a társadalmi osztálynak az állami transferek biztosítanak valamekkora jövedelmet. Ez egy rendkívül releváns jelenség, a jelenlegi koronavírus-járvány okozta gazdasági helyzetben is – ahogy korábbi válságok idején is az volt, például a harmincas években Gömbös Gyula idején vagy a 2008-as válságot követő, Gyurcsány Ferenc nevével fémjelzett foglalkoztatáspolitikai rezsim alatt. Ezek azok az időszakok, amikor liberális és fasiszta politikai csoportok egymástól nehezen megkülönböztető kinyilatkoztatásokra vetemednek, miszerint *a segélyért cserébe dolgozni kell*.¹

Ez a hiányosság számomra azért is különös, mert a Helyzet Műhely kutatócsoport – melynek Éber is a tagja – a Fordulat folyóirat 26. számában szentelt egy fejezetet ennek a jelenségnek (Czirfusz et al. 2019), és ezt az írást *A csepp* is több helyen hivatkozza. Érdeemes lett volna a szöveg érvelését jobban bemutatni a kötetben.

Formai érdemek

Éber törekszik arra, hogy érthetően írjon, és ez többnyire sikerül is neki. Együttérzek azokkal az alapszakos egyetemi hallgatókkal – vagy bárki mással, akiknek a kezébe kerül a könyv –, akik elsősre megijednek a tartalomjegyzéktől, de mindenki hamar megnyugodhat, ha belekezd az olvasásba. A törzsszövegben a szerző érthetően ad érthető magyarázatot a fejezetek, alfejezetek címeit adó fogalmak jelentésére. Stilisztikai probléma nincs: a mondatok rövidek, tömörek, egyszerűek. És a nyelvi egyszerűséget nem pejoratív értelemben írom, ez egy ilyen sűrű, sok éves kutatómunkát összegző szövegnél dicséretet érdemel. A szóhasználat nem kirekesztő, ahogy a szerző saját maga fogalmaz: „nem barikádozza el” (Éber 2020: 20) a könyv tartalmát az olvasótól, ami már önmagában kiemeli a könyvet a hazai humánértelmiségi közeg művei közül. A társadalomtudományos művekben (is) sokszor fennakadhat a gyanútlan olvasó a sok leleményesnek szánt – valójában bárgyú és öncélú – hasonlaton. Olyan ez, mint manapság az arcmaszok: sokan használják, de keveseknek áll igazán jól. Az ilyen szellemesnek szánt mondatokat Éber megspórolja, és ettől mind gazdagabbak leszünk.

1 Ez egy értelmetlen gondolat, hiszen ilyen formában a segély megszűnik segélynek lenni. Valójában nem arról van szó, hogy állami segély csak azoknak jár, akik megdolgoznak érte, hanem arról, hogy a szubproletariátus tagjai, hiába dolgoztatják őket, a munkájukért csak a segélyek szintjének megfelelő bért kapnak, ami jóval alacsonyabb, mint az országosan meghatározott – egyébként rendkívül alacsony – minimális munkabér.

Nem mondom, azért néha a közérthetőségre való törekvés ellenére becsúsznak olyan – magyarózónak szánt! – tagmondatok is, miszerint „ez tehát egy teleologikus² történetfilozófiai konstrukció” (Éber 2020: 42), amelyek értelmezéséhez nekem is le kellett emelnem a könyvespolcra az okostelefont. (Nem mintha eddigi olvasmányaimban ne találkoztam volna a teleologikus kifejezéssel – sajnos ez az indokoltnál³ jóval többször előfordult –, de a korábbi könyvekből nem kellett recenziót írnom.)

Összegzés

A csepp minden túlzás nélkül egy olyan könyv, ami nem csak a múlt elbeszéléséhez és a jelenünk értelmezéséhez kiváló, hanem a politikai cselekvés jövőbeli tervezésére is alkalmas. Útmutató lehet társadalmi mozgalmak, aktivisták, párt- és szakpolitikusok számára. Nem lépcsőzetes ismertetése annak, hogy mi a teendő, ez tény – ha valaki ilyesmit vár, csalódnai fog. De aki végigolvassa a könyvet, biztosan elsajátítja valamelyest azt a gondolkodási mechanizmust, amely a kapitalizmus logikájának megértéséhez szükséges. Mivel ez határozza meg az életünk valamennyi aspektusát, talán elég lenne annyit írnom, hogy az olvasó egész egyszerűen megérti, ami körülötte zajlik: okosabb lesz. (Vagyis, ahogy ezt az ilyen recenziókban írni szokás: fogalmi apparátust kap ahhoz, hogy elbeszélje saját tapasztalatait.)

A baloldali politizáláshoz – analízishez és aktív cselekvéshez egyaránt – elengedhetetlen (lenne) az osztályhelyzetek elemzése, ennek a megspórolásával nem lehet megtalálni azokat a töréspontokat és osztályszövetség-kötési lehetőségeket, amelyeket mindenképp éles szemmel, folyamatosan monitorozni kell ahhoz, hogy egy emancipatorikus és egalitárius mozgalom létrejöjjön. Éber Márk könyve ehhez nyújthat segítséget. A szerző fontos és termékeny álláspontokat, elméleteket, világmagyarázatokat és vitákat összegez, ami a magyar társadalomtudományi mező szempontjából mindenképp hasznos. De jó kezekben ennél több: mozgalomépítéshez is használható.

Akinek ez az ajánló nem elegendő ahhoz, hogy eldöntse, érdekl-e Éber munkája,⁴ az menjen be egy könyvtárba (ha kinyitnak egyszer), csapja fel a kötetet és olvassa végig a tartalomjegyzék után következő első oldalt. Azzal a kérdéssel kezdődik, hogy „Mit jelent egy alkalmazott számára a szabadság a mai Magyarországon?” Az oldal végéig tartó válasz pont az a fajta elemzés, amiből sokkal többre lenne szükség itthon.

2 Teleologikus: a dolgoknak a cél szempontjából való felfogása. Teleologikus minden olyan gondolat, amely szerint bizonyos dolgok egy bizonyos cél elérése érdekében, azokat szolgálva jöttek létre vagy léteznek.

3 Nagyjából nulla.

4 Éber Márk könyvéhez jó kedvcsináló lehet még a Partizán Youtube-csatornáján található *Miért nincs középosztály Magyarországon?* című videó, amelyet jómagam írtam, és ezzel a szolid lábjegyzetes hivatkozással ezúton is igyekszem reklámozni, már csak azért is, mert abban *A csepp* bizonyos állításait és érvrendszerét ennél a recenzió-nál alaposabban mutattam be.

Hivatkozott irodalom

- Czirfusz Márton, Ivanics Zsófia, Kovai Cecília és Meszmann T. Tibor (2019): A magyarországi munkásság a hosszú lejtmenetben. *Fordulat* (26): 142–170.
- Fisher, Mark (2020): *Kapitalista realizmus*. Budapest: Napvilág.
- Graeber, David (2021): *Bullshit munkák*. Budapest: Typotex.
- Éber Márk Áron (2020): *A csepp. A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete*. Budapest: Napvilág.
- Origo.hu (2012): Orbán: A középosztály olyan, mint a pornó. Interneten: <https://www.origo.hu/itthon/20120531-orban-viktor-a-kormany-ket-eves-munkajarol.html> (Letöltve: 2021. 02.11.)

Domschitz Máttyás

Újságíró, szociálpolitikus

Berki Márton

A magyarországi „téri fordulat” egyik sarokköve

Berger Viktor (2018): *Térre szőtt társadalmiság.*

A tér kategóriája a szociológiaelméletekben.

Budapest: L'Harmattan–Könyvpont.

Absztrakt: Az 1980-as és '90-es években a társadalom- és bölcsészettudományok számos területén végigsöpört az ún. „spatial turn”, azaz a tér felé fordulás, a térbeliség kiemelt szerepének felfedezése. A recenzált kötet e fordulat megkésett magyarországi recepciójának egyik sarokköve, amelyben Berger Viktor a térrel, térbeliséggel foglalkozó legfontosabb szerzőket és gondolataikat mutatja be, elsősorban a szociológia szemszögéből. Munkája a szociológusok számára azért rendkívül értékes, mert feltárul előttük több nem-szociológus szerző térelméleti munkássága, míg a földrajzosok számára azért, mert megismerhetik belőle a klasszikus és kortárs szociológia térrel kapcsolatos gondolatait.

Kulcsszavak: Berger Viktor, térelmélet, szociológia, téri fordulat, tudománytörténet

David Harvey egyik sokat idézett gondolatát parafrázálva azt mondhatjuk, hogy nemcsak a földrajz, hanem a tér, a térbeliség kérdésköre is túlságosan fontos ahhoz, hogy kizárólag a földrajzosokra hagyjuk.¹ Ezt nemcsak az bizonyítja, hogy a tér(beliség) problematikájára reflektáló, a legkülönbözőbb diszciplínához kötődő gondolkodók munkássága folyamatosan a figyelem középpontjában áll (lásd Hubbard, Kitchin és Valentine 2004; Hubbard és Kitchin 2011; Gilmartin, Hubbard, Kitchin és Roberts 2021), hanem az is, hogy az elmúlt évtizedek során megannyi tudományterületen végbement az ún. „*spatial turn*”, azaz a tér felé fordulás, a tér kiemelt szerepének felfedezése – vagy legalábbis annak felértékelődése (összefoglalóan lásd Warf és Arias 2009). A 20. század közepéig szinte kizárólag leíró jellegű, majd sok helyütt pozitivisták-quantitatív fókuszúvá váló, ezt követően viszont rendkívüli módon pluralizálódott társadalomföldrajz mellett számos egyéb diszciplínában felbukkant a *spatial turn* címkéje. A teljesség igénye nélkül ide sorolható például a történelemtudomány (Withers 2009; Torre 2008; Middell és Naumann 2010), az irodalomtörténet (Barrows 2016), a művészettörténet (Burbulla 2015), a valláskutatás (Knott 2010), a jogtudomány és a jogelmélet (Philippopoulos-Mihalopoulos 2011; Blank és Rosen-Zvi 2010), vagy a politikatudomány és a nemzetközi kapcsolatok (Brigg és George 2020) területe. Bizonyos értelemben még a térre korábban jobbra „vak” közgazdaságtanban is érzékelhető volt a hatása, hiszen például Paul Krugman 2008-ban elsősorban a földrajzi szempontok közgazdaságtanba való beemeléséért és az általa „új gazdaságföldrajznak” nevezett megközelítésért kapott Nobel-díjat (Krugman 1991, 1995; lásd Sui és DeLyser 2012: 113). A látszólag véget nem érő társadalomtudományi fordulatok korában arra is számos példát találunk, hogy egyéb fordulatokkal összefüggésben tárgyalták, például a „mobilitási fordulattal” (Sheller 2017) vagy a „digitális fordulattal” (Schneider 2015) közös kapcsolódási pontokat keresve.

Első látásra talán úgy tűnhet, hogy a *spatial turn* főként arról szól(t), hogy az 1960-as, '70-es és '80-as években számos megtermékenyítő gondolatot megfogalmazó francia szerzők munkásságára rácsodálkozott az angol nyelvű társadalomtudományos közösség – többek között a (részben akaratlanul) „programadóvá” váló Michel Foucault, továbbá Henri Lefebvre, Gilles Deleuze, Félix Guattari, Pierre Bourdieu, Michel de Certeau vagy Pierre Nora írásaira, valamint kissé korábban Maurice Merleau-Ponty, később pedig Marc Augé koncepcióira. Ennél azonban jóval szerteágazóbb hatásról van szó, s nem is csupán azért, mert az angol mellett például német nyelven is élénk diskurzus bontakozott ki a téri fordulat körül (lásd például Lossau és Lippuner [2004] tanulmányában, továbbá Döring és Thielmann [2008], Lehnert [2011], Mehigan és Corkhill [2013] átfogó kötetiben). A *spatial turn* jelentősége sokkal inkább abban ragadható meg, hogy közelebb hozta egymáshoz az alapértelmezett módon csak magával a „társadalommal” foglalkozó tudományterületek (a szociológia, a történelemtudomány, az antropológia, a politikatudomány stb.), valamint a helyekkel, terekkel korábban is foglalkozó diszciplínák (elsősorban a társadalomföldrajz, kisebb részben a *regional science*) képviselőit. A társadalom- és bölcsészettudományok téri fordulatával párhuzamosan ugyanis a társadalomföldrajzon is végigsöpört a *cultural turn*, amely a korábbi kvantitatív forradalom bírálatában, a pozitivisták földrajzzal való szembefordulásban és a kulturális tényezők felértékelődésében

1 „*Geography is too important to be left to geographers*” (Harvey 1984: 7).

nyilvánult meg. E két, nagyjából egyszerre lezajló fordulat – valójában sokkal inkább egyfajta kölcsönös „egymásra csodálkozás” – aztán az 1980-as és ’90-es évek fordulójától kezdve immár valódi interdiszciplináris párbeszédet generált.

Ami a tér(bel)i fordulat – eleinte jóval szerényebb – *magyarországi* recepcióját illeti, az első említései a 2000-es évtized közepén jelentek meg (Szijártó 2005; Gyáni 2007). Részben ehhez kapcsolható a Tér és Társadalom folyóirat hasábjain a 2010-es évek elejétől Nemes Nagy (2012: 95) felhívása nyomán kibontakozó térelméleti vita is (lásd például Dusek 2012; Faragó 2013; Nemes Nagy 2014; Erdősi 2014; Berki 2015). Az itt és egyéb fórumokon folyó diskurzus felpeszsdülése ellenére is úgy tűnik azonban, hogy nagyobb, átfogó munkák formájában csupán az elmúlt néhány évben beszélhetünk valódi hazai *spatial turn*-ről. Ezek között említhető Faragó (2018) hiánypótló tanulmánykötete, Faragó (2019) térelméleti monográfiája vagy Dánél, Hlavacska, Király és Vincze (2019) magyar nyelvű fordításokat tartalmazó szöveggyűjteménye – és természetesen a recenzált kötet is ebbe a sorba illeszkedik, szerzőjének számos korábbi tanulmányához hasonlóan.

Berger Viktor könyve a doktori disszertációjából nőtt ki (Berger 2016), s hosszú és elmélyült munka gyümölcse, hiszen legalább egy évtizede foglalkozik térelméleti kérdésekkel (lásd Berger 2011; 2013). Doktori értekezését és kötetét megelőzően tárgyalta többek között Georg Simmel és a német szociológia egyéb vezető alakjainak térrel kapcsolatos gondolatait, továbbá Maurice Halbwachs, Michel de Certeau, Pierre Bourdieu, Bruno Latour és Anthony Giddens térkonceptióit – monográfiájának megjelenését követően pedig mások mellett például Émile Durkheim és tanítványainak ez irányú munkásságát. Disszertációja és könyve azonban messze nem e korábbi munkák pusztá tallózása (s főleg nem ezek „összeollózása”), hiszen mellettük még számos más szerző – például Michel Foucault, Henri Lefebvre, Edward Soja, David Harvey, Barry Schwartz, John Urry, Rob Shields, Martina Löw – is bekerült. A kötet 1. fejezete a tér mint téma választásának miértje(i) mellett éppen a felvonultatott szerzők jórészt objektív, helyenként ugyanakkor önkényes szelekciós elveit ismerteti.

A 2. fejezet előbb röviden áttekinti a fizika és a filozófia abszolutista és relativista térkonceptióit, majd ezt követően – jóval nagyobb terjedelemben – járja körül a recenzio első felében említett *spatial turn* kérdéskörét. Diszciplinákon átívelő jellegét hangsúlyozva bemutatja, hogy mely tudományterületekre gyakorolt hatást; a fenti példák közül említi a történettudományt és az irodalomtudományt, valamint ezek mellett még a médiatudomány, az etnológia és a *gender studies* területét is. Ezen áttekintést követően a *spatial turn* kulcsszereplőivel és az általuk megalkotott legfontosabb téri fogalmakkal foglalkozik. Az „előfutárok” közé Henri Lefebvre, Michel Foucault és Michel de Certeau egyes munkáit sorolja, „kihirdetőként” Edward Soja (1989) „*Postmodern Geographies*” kötetét jelöli meg (azonban későbbi munkáira is reflektál), majd David Harvey – egyébként Sojával szemben is meglehetősen kritikus – marxista földrajzának jelentőségét mutatja be. Ezután az eddigiekkel ellentétben kevésbé szerzőcentrikusan ír a „*geographical imaginations*” és az „*imagined geographies*” (magyarra talán inkább „földrajzi képzettársításokként” és „képzeleti földrajzokként” fordítható) kérdéskörökről. Noha Derek Gregory (1994) kötetét nem itt, hanem egy későbbi fejezetben említi meg a szerző, véleményem szerint e szövegrészhez szervesen kapcsolódott volna a *cultural studies*-ből inspirálódó, az 1980-as években formálódó, majd a ’90-es években ereje teljében levő brit ún. „új kulturális földrajz” (*new*

cultural geography) projektjének megemlézése is – többek között Denis Cosgrove, Peter Jackson, Jim Duncan vagy Stephen Daniels munkássága. A hazai olvasóközönség számára ugyanakkor kimondottan hasznos lehet az ezt követő, a *spatial turn* különböző értelmezéseit röviden ismertető – nagyobbrészt német nyelvű (vagy német szerzőktől származó) munkákra támaszkodó – alfejezet, valamint az abszolutista és a relationalista térfelfogásoknak a szociológia szempontjából történő bemutatása (és részben szembeállítás) is.

Az ezt követő, közel 200 oldalt felölelő fejezetekből részletes és változatos képet kaphatunk a kötet alcímében ígért problémakörrel, vagyis a tér kategóriájáról a szociológiai elméletekben. A 3. és a 4. fejezet a diszciplína megteremtői közül Georg Simmel és Émile Durkheim (illetve a tágabban értelmezett Durkheim-iskola) térelméleteit tekintti át. Simmel esetében a fő fókusz a szisztematikus szociológiai térelméletén, a tér és a modernizáció kapcsolatrendszerén, valamint a szubjektív térkonstitúció kérdésein van. Durkheim (és tanítványai) esetében a középpontban a társadalmi morfológia és az osztályozás áll, természetesen a térproblematikát a terjedelmes fejezetben mindvégig szem előtt tartva. A „Cselekvéseméleti térszociológiai töredékek” címet viselő, az előzőeknél rövidebb 5. fejezet Norbert Elias, Alfred Schütz és Erving Goffman egymástól is meglehetősen különböző megközelítéseit vázolja fel. A 6. fejezet a (tisztn) szociológiai fókuszról kissé talán kilógó, ám a *spatial turn* kétségtelenül katalizáló Michel Foucault négy fogalmát mutatja be; az eltérő terek (azaz heterotópiák) koncepcióját, a fegyverező terek panoptikusságát, a governmentális térbeli vetületeit, valamint a térbeliséget mint sajátos módszertani eszköztárat. A 7. fejezet a Foucault-hoz hasonlóan nagy hatású Henri Lefebvre munkásságának legfontosabb térelméleti hozadékával, a tér társadalmi termelésének – örömteli módon immár a magyar nyelvű szakirodalomban is egyre gyakrabban felbukkanó – gondolatkörével foglalkozik. A 8. fejezet a nem kevésbé sokrétű szociológus, Pierre Bourdieu munkáiban megjelenő tér(bel)i vonatkozásokat tekintti át, amelyet ismét két rövidebb szövegrész követ. A 9. fejezet Barry Schwartz vertikális klasszifikációját ismerteti, míg a 10. fejezet John Urry mobilitási paradigmájába nyújt betekintést, amely a szociológia mellett (többek között) a társadalomföldrajzra is rendkívül nagy hatást gyakorolt. A 11. fejezet azt mutatja be, hogy a térbeliség miként ragadható meg Anthony Giddens strukturációelméletében, a 12. fejezet pedig Rob Shieldsnek a spatializációtól a kulturális topológia fogalma felé ívelő térelméletét vázolja fel. A 13. fejezet az explicit módon relacionális térszociológiai kísérletek közül Martina Löw ezredforduló utáni koncepcióját mutatja be részleteiben, amelyet aztán a szerző a korábbi szövegrészekre visszautalva a 14. fejezetben egy, a relacionális térszociológiákat értelmező tipológiává igyekszik bővíteni. Végül, de egyáltalán nem utolsósorban a kötet egyik legértékesebb részének a 15. („kitekintő”) fejezetet tartom, ebben ugyanis a struktúra *versus* ágencia vitának, valamint a makro- és mikroléptékek látszólagos dichotómiájának alternatíváját kínáló cselekvőhálózat-elméletet (Actor–Network Theory, ANT) mutatja be. Még ha a klasszikus ANT-nél a recenzált munkában jobbra nem is megy tovább (például a poszt-ANT vagy az *assemblage*-elmélet irányába), az abban rejlő potenciálokat hangsúlyozva úgy véli, hogy a cselekvőhálózat-elméleten alapuló térszociológiai „*rekonceptualizálásnak több előnye látszik, mint hátránya*”, amely végső soron „*egy korszerű és következetesen relacionális térfogalmat tesz lehetővé*” (Berger 2018: 247).

Amennyiben kritikát kellene megfogalmaznom, úgy a kötet hiánypótló jellegét továbbra sem vitatva egyetlen (részben talán csak szubjektív) hiányérzetre hívnám fel a figyelmet. A munka olvasása során egyre erősödött (majd a végére érve is megmaradt) bennem a kérdés, hogy Gilles Deleuze – akár „szólóban”, akár Félix Guattarival közösen – miért nem kapott helyet benne? Véleményem szerint ugyanis a „*Téma, módszer, szelekciós elvek*” alfejezetben foglaltak alapján ugyanúgy beleférhetett volna, mint például a kötetben hangsúlyosan megjelenő Michel Foucault (vagy akár a szociológusnak csak részben tekinthető Marcel Mauss és Robert Hertz), avagy a 2. fejezetben a *spatial turn* kapcsán említett földrajzos szerzők, Edward Soja és David Harvey, továbbá számos egyéb tárgyalt szerző, akiknek korántsem volt egyértelmű a diszciplináris identifikációja – sem a maguk korában, sem a mából prezentista módon visszatekintve. Ugyanúgy, ahogy például Lefebvre – sok esetben csak röviden felvetett, bővebben ki nem fejtett – gondolatainak interpretációjával is számtalan munka foglalkozott (Elden 2004; Merrifield 2006; Goonewardena, Kipfer, Milgrom és Schmid 2008; Stanek 2011; Stanek, Schmid és Moravánszky 2014; Fraser 2015; Bauer és Fischer 2018, stb.), úgy a deleuze-i (vagy tágabban; deleuzo-guattariánus) korpusz térbeli vonatkozásainak értelmezése (értelmezhetősége?) is rendkívül szerteágazó diskurzust generált. Ennek egyik korai példája volt Doel (1996) tanulmánya, majd az ezredfordulót követően Grosz (2003) áttekintése, valamint Bonta és Protevi (2004), illetve Buchanan és Lambert (2005) átfogó kötetei, újabban pedig Saldanha (2017) monografikus munkája.

A Deleuze és Guattari által „geofilozófiának” nevezett, metaforákban és allegóriákban gazdag tág gondolatrendszer ugyan nem kifejezetten a tér értelmezésére jött létre, ám minden kétséget kizáróan megtermékenyítette a térbeliségről való gondolkodást. Legfontosabb téri fogalmaik közé sorolható a rizóma analógiája, a deterritorializáció és reterritorializáció folyamatai és az ezek nyomán (ki)alakuló összerendeződések (*assemblage*-ok) kérdésköre, valamint a sima tér és a barázdált tér koncepciója (a nomád és az állam kettősehez kapcsolódva). Amellett, hogy újszerű fogalomkészletet nyújtottak a térbeliség korábban felfedezetlen vetületeinek megértésére, biológiai és geológiai analógiáik révén a szűken értelmezett társadalomtörténeten túl egyúttal a nemhumán tényezők fontosságára is felhívták a figyelmet, s ily módon koncepcióik az antropocén megértéséhez is fontos kiindulópontot nyújtanak. Gondolataik nagy hatást gyakoroltak a társadalom- és bölcsészettudományok egészére, egyértelmű módon befolyásolva többek között a földrajzos Nigel Thrift nemrepresentációs elméletét, a szociológus John Urry mobilitási paradigmáját, a politikai filozófus Michael Hardt és Antonio Negri „Birodalommal” kapcsolatos gondolkörét vagy a filozófus Manuel DeLanda *assemblage*-elméletét. Talán nem is véletlen, hogy Michel Foucault szerint a 20. századot „*egy napon még Deleuziánus évszázadként fogják emlegetni*” – még ha Deleuze szerint e megfogalmazás célja csupán az őket kedvelők nevetésre bírása, míg mások szándékos feldühítése volt (idézi Doel 1996: 425). Úgy vélem, hogy Deleuze(-ék) térrel kapcsolatos fogalmainak bemutatása már csak azért is kiemelten fontos feladat lenne, mert magyar nyelven mind ez idáig csupán elszigetelt utalások formájában jelennek meg (lásd Győri [2012] esettanulmányában, Erdősi [2014] és Faragó [2019] rövid említéseiben, kissé részletesebben pedig Fabók és Berki [2018] áttekintésében). E szakirodalmi hiátus reflektálatlansága

azonban, mint említettem, nem von le a recenzált kötet értékéből, inkább csak potenciálisan hozzáadhatott volna ahhoz.

Összefoglalva, Berger Viktor kötetének legnagyobb erénye véleményem szerint abban áll, hogy széles olvasóközönség számára nyújt új információkat és nézőpontokat. A földrajzosok számára azért rendkívül értékes, mert megismerhetik belőle a klasszikus és kortárs szociológia térrel kapcsolatos gondolatait, de természetesen ugyanezért lehet hasznos a szociológusok számára is, ugyanis feltárul előttük több nem-szociológus (vagy legalábbis „határterületeken” mozgó) szerző térelméleti munkássága is. Annak ellenére tehát, hogy saját diszciplínájával kapcsolatban a szerző úgy érvel, hogy „[a] szociológiának nem kell térbeli fordulatot végrehajtania pusztán amiatt, mert jelenleg felfutóban van a térrel kapcsolatos interdiszciplináris diskurzus” (43), mégis úgy vélem, hogy könyve a magyarországi *spatial turn* egyik fontos sarokköve.

Hivatkozott irodalom

- Barrows, Adam (2016): *Time, Literature, and Cartography After the Spatial Turn. The Chronometric Imaginary*. New York: Palgrave Macmillan.
- Bauer, Jenny és Robert Fischer (szerk.) (2018): *Perspectives on Henri Lefebvre. Theory, Practices and (Re)Readings*. Berlin–Boston: De Gruyter.
- Berger Viktor (2011): Michel de Certeau és a középkori térképek. Konferenciaelőadás, „Társadalom, kultúra, tudomány: Konferencia a 60 éves Wessely Anna tiszteletére” (Budapest, 2011. március 26.)
- Berger Viktor (2013): A tér problémája Anthony Giddens társadalomelméletében. *Replika* 82(1): 25–53.
- Berger Viktor (2016): *A tér kategóriája a szociológia- és társadalomelméletekben*. Budapest: ELTE TÁTK Szociológia Doktori Iskola.
- Berki Márton (2015): A térbeliség trialektikája. *Tér és Társadalom* 29(2): 3–18. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.29.2.2658>
- Blank, Yishai és Issachar Rosen-Zvi (2010): The Spatial Turn in Legal Theory. *Hagar: Studies in Culture, Polity and Identity* (10): 39–62.
- Bonta, Mark és John Protevi (2004): *Deleuze and Geophilosophy. A Guide and Glossary*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Brigg, Morgan és Nicole George (2020): Emplacing the Spatial Turn in Peace and Conflict Studies. *Cooperation and Conflict* 55(4): 409–420. DOI: <https://doi.org/10.1177/0010836720954488>
- Buchanan, Ian és Gregg Lambert (szerk.) (2005): *Deleuze and Space*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Burbulla, Julia (2015): *Kunstgeschichte nach dem Spatial Turn. Eine Wiederentdeckung mit Kant, Panofsky und Dornier*. Bielefeld: transcript.
- Dánél Mónika, Hlavacska András, Király Hajnal, Vincze Ferenc (szerk.) (2019): *Tér – Elmélet – Kultúra. Interdiszciplináris térelméleti szöveggyűjtemény*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Doel, Marcus (1996): A Hundred Thousand Lines of Flight. A Machinic Introduction to the Nomad Thought and Scrumpled Geography of Gilles Deleuze and Félix Guattari. *Environment and Planning D: Society and Space* 14(4): 421–439. DOI: <https://doi.org/10.1068/d140421>
- Döring, Jörg és Tristan Thielmann (szerk.) (2008): *Spatial Turn. Das Raumparadigma in den Kultur- und Sozialwissenschaften*. Bielefeld: transcript.
- Dusek Tamás (2012): Az abszolút és relacionális térszemlélet közötti hamis dichotómia. *Tér és Társadalom* 26(2): 96–100. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.26.2.2077>
- Elden, Stuart (2004): *Understanding Henri Lefebvre. Theory and the Possible*. London–New York: Continuum.
- Erdősi Ferenc (2014): A tértelmezés néhány problémája, szempontjainak sokfélesége. *Tér és Társadalom* 28(1): 5–24. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.28.1.2580>
- Fabók Márton és Berki Márton (2018): Új materialista relacionális térelméletek. A reprezentáción túl, a szövevények hálójában. In *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Faragó László (szerk.). Budapest: Dialóg Campus, 325–348.

- Faragó László (2013): Térleméleti alapvetések konstruktivista ismeretelméleti megközelítésben. *Tér és Társadalom* 27(4): 3–29. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.27.4.2528>
- Faragó László (2019): *Téri lét. Társadalmi fordulat a térelméletben*. Budapest: Dialóg Campus.
- Faragó László (szerk.) (2018): *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Budapest: Dialóg Campus.
- Fraser, Benjamin (2015): *Toward an Urban Cultural Studies. Henri Lefebvre and the Humanities*. New York: Palgrave Macmillan.
- Gilmartin, Mary, Phil Hubbard, Rob Kitchin és Sue Roberts (szerk.) (2021): *Key Thinkers on Space and Place* (3. kiadás). Megjelenés alatt.
- Goonewardena, Kanishka, Stefan Kipfer, Richard Milgrom és Christian Schmid (szerk.) (2008): *Space, Difference, Everyday Life. Reading Henri Lefebvre*. New York: Routledge.
- Gregory, Derek (1994): *Geographical Imaginations*. Cambridge, MA–Oxford: Blackwell.
- Grosz, Elizabeth (2003): Deleuze, Theory, and Space. *Log* (1): 77–86.
- Gyáni Gábor (2007): „Térbeli fordulat” és a város történet. *Korunk* 3(18): 4–14.
- Győri Zsolt (2012): A Ragyogás kétszer. *Imágó Budapest* (4): 47–70.
- Harvey, David (1984): On the History and Present Condition of Geography. An Historical Materialist Manifesto. *The Professional Geographer* 36(1): 1–11. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.0033-0124.1984.00001.x>
- Hubbard, Phil és Rob Kitchin (szerk.) (2011): *Key Thinkers on Space and Place* (2. kiadás). London: SAGE.
- Hubbard, Phil, Rob Kitchin és Gill Valentine (szerk.) (2004): *Key Thinkers on Space and Place* (1. kiadás). London: SAGE.
- Knott, Kim (2010): Religion, Space and Place. The Spatial Turn in Research on Religion. *Religion and Society: Advances in Research* (1): 29–43. DOI: <https://doi.org/10.3167/arrs.2010.010103>
- Krugman, Paul (1991): Increasing Returns and Economic Geography. *Journal of Political Economy* 99(3): 483–499. DOI: <http://dx.doi.org/10.1086/261763>
- Krugman, Paul (1995): *Development, Geography and Economic Theory*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Lehnert, Gertrud (szerk.) (2011): *Raum und Gefühl. Der Spatial Turn und die neue Emotionsforschung*. Bielefeld: transcript.
- Lossau, Julia és Roland Lippuner (2004): Geographie und Spatial Turn. *Erdkunde* 58(3): 201–211. DOI: <https://doi.org/10.3112/erdkunde.2004.03.01>
- Mehigan, Tim és Alan Corkhill (szerk.) (2013): *Raumlektüren. Der Spatial Turn und die Literatur der Moderne*. Bielefeld: transcript.
- Merrifield, Andy (2006): *Henri Lefebvre. A Critical Introduction*. New York: Routledge.
- Middell, Matthias és Katja Naumann (2010): Global History and the Spatial Turn. From the Impact of Area Studies to the Study of Critical Junctures of Globalization. *Journal of Global History* 5(1): 149–170. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1740022809990362>
- Nemes Nagy József (2012): Tereid, tereim, tereink (Reflexiók Faragó László Térértelmezések c. tanulmányához). *Tér és Társadalom* 26(2): 89–95. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.26.2.2075>
- Nemes Nagy József (2014): Térlemélet, tudománytörténet, tértudományok. *Tér és Társadalom* 28(1): 173–178. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.28.1.2609>
- Philippopoulos-Mihalopoulos, Andreas (2011): Law’s Spatial Turn: Geography, Justice and a Certain Fear of Space. *Law, Culture and the Humanities* 7(2): 187–202. DOI: <https://doi.org/10.1177/1743872109355578>
- Saldanha, Arun (2017): *Space After Deleuze*. London: Bloomsbury.
- Schneider, Florian (2015): Searching for ‘Digital Asia’ in its Networks. Where the Spatial Turn Meets the Digital Turn. *Asiascape: Digital Asia* 2(1–2): 57–92. DOI: <https://doi.org/10.1163/22142312-12340020>
- Sheller, Mimi (2017): From Spatial Turn to Mobilities Turn. *Current Sociology* 65(4): 623–639. DOI: <https://doi.org/10.1177/0011392117697463>
- Soja, Edward (1989): *Postmodern Geographies. The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. London–New York, Verso.
- Stanek, Łukasz (2011): *Henri Lefebvre on Space. Architecture, Urban Research, and the Production of Theory*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Stanek, Łukasz, Christian Schmid és Ákos Moravánszky (szerk.) (2014): *Urban Revolution Now. Henri Lefebvre in Social Research and Architecture*. Burlington: Ashgate.
- Sui, Daniel és Dydia DeLyser (2012): Crossing the Qualitative-Quantitative Chasm I. Hybrid Geographies, the Spatial Turn, and Volunteered Geographic Information (VGI). *Progress in Human Geography* 36(1): 111–124. DOI: <https://doi.org/10.1177/0309132510392164>
- Szijjártó Zsolt (2005): Tér, kultúra, kommunikáció. Kultúrákutatók a „kulturális fordulat” után. *Tabula* 8(2): 311–325.

- Torre, Angelo (2008): A "Spatial Turn" in History? Landscapes, Visions, Resources. *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 63(5): 1127–1144.
- Warf, Barney és Santa Arias (szerk.) (2009): *The Spatial Turn. Interdisciplinary Perspectives*. London–New York: Routledge.
- Withers, Charles (2009): Place and the „Spatial Turn” in Geography and in History. *Journal of the History of Ideas* 70(4): 637–658.

Berki Márton

Geográfus, egyetemi adjunktus, ELTE TTK FFI Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék (Budapest); tudományos munkatárs, KRTK Regionális Kutatások Intézete (Budapest)

Abstracts

Embodiment – The Visceral Black Box of the Mind

Szilvia Zörgő: Self and Culture as an Extension of the Body. Introduction to a Section on the Paradigm of Embodiment

Abstract: A myriad of scholars and schools of thought have addressed the problematization of body and mind as part of the grander question: what are the constituents of human beings? The paradigm of embodiment asserts that the body is the foundation of our experiential world and that the body is always embedded in its physical and social environment. The dynamic relationship between body and environment gives rise to those somatic-affective sensations, which we refer to as experience, self, and culture. Some basic premises of embodiment include: 1) critique of representation: we should question the theory that states we perceive an object “out there” in the world and represent that in our mind through cognitive modelling; the “black box” of the mind is not in the brain, but in the entire body, 2) situatedness: even the most abstract mental processes are embedded in the environment, and this embeddedness and its interpretation are always delineated and limited by the body, 3) kinesthetic constitution: the exploration of the environment and being-in-the-world are determined by the movement afforded by the body; via movement we acquire our basic parameters and experiences regarding force and spatiality, and these schemas remain vital for reflection throughout life, 4) intentionality: consciousness is always directed at something, which can be e.g. an event, an object of imagination, or a culturally reified object; consciousness is inseparable from its object, 5) affectivity: affect is essential for competent and relevant behavior; there are no situations void of affect, even abstract thinking involves emotion, 6) conflation: as our perception is intertwined with our own bodily experiences, these are easily merged in consciousness; we conflate stimuli from our physical and socio-cultural environment with our sensorimotor experiences and the appraisal of our subjective experiences. What can we gain by conducting studies within the paradigm of embodiment or reinterpreting our data accordingly? In this section, various authors describe how this paradigm manifests in philosophy, the social sciences, and medicine.

Keywords: body–mind, cognition, scientific paradigm, embodiment, interdisciplinarity

Abstract: The term “Embodied Cognition” or “Embodied Mind” refers to a multidisciplinary approach of mind or consciousness, that has two, strongly related central considerations; the first one states that embodiment determines every level and segment of conscious functions, and the second asserts that consciousness can be best understood on grounds of the body’s active relationship to its environment. We can find this model in the natural scientific approach of consciousness, as well as in social and human sciences, and also in contemporary analytic philosophy of mind and continental philosophy, regarding the latter especially in phenomenology. These different approaches and conceptions engaged in a complex and intensive dialogue with each other, in order to create a synthetic, non-reductionist theory of consciousness, which is also an alternative to the Cartesian dualistic view of mind and body. In the present study I wanted to show in particular the *phenomenological* roots of this diverse and rich movement. In my opinion – in light of the results of contemporary scientific and philosophical endeavours concerning consciousness – perhaps this approach has the best chances to help us understand one of the greatest mysteries of philosophy and the natural sciences: the fundamental nature and origins of consciousness.

Keywords: embodied cognition / mind, enactivism, phenomenology, body, Edmund Husserl, Merleau-Ponty

Zsuzsanna Szél: Embodiment in Gender Studies

Abstract: The issue of body and embodiment bears strong roots in feminist theories, philosophy, gender studies, women’s studies and men’s studies. According to some previous publications, the impact of patriarchal power structures and hegemonic (heterosexual) masculinity on gender roles, sexuality, and the (social) position of women and minorities can also be construed in connection with (body) perception and embodiment. The experience of one’s “sex” as a purely biological phenomenon is influenced by norms and values of parents, relatives and institutional systems from a very young age, and is thus exposed to the effects of the social and cultural environment. Contrasting the experience of manhood and womanhood, masculine (activity, aggression, resilience) and feminine (passivity, fragility) attributes, male (strong) and female (delicate) bodies is an important tool in creating, justifying, and maintaining gender dichotomies and power relations. Some previous studies on the body and the embodiment of gender also highlight that queer culture, transsexuality, and other marginalized groups (ethnic minorities, people with disabilities) questions the legitimacy of this gender binarity. The aim of the present study is to investigate the presence of embodiment theory in gender studies.

Keywords: manhood, womanhood, embodiment, trans, gender

Zoltán Kövecses: Embodiment in Language and Thought – a Cognitive Linguistic Perspective

Abstract: The study attempts to answer the question of how we make the world and language meaningful for ourselves. The answer to the question is provided from the perspective of cognitive linguistics, according to which it is image schemas that play a primary role in the process of making the world and language meaningful. We examine the role of image

schemas in relation to metaphors, and we ask whether the metaphors based on image schemas are universal or not. This question is essential in deciding whether our metaphorical conceptualization of the world is universal or culture-specific.

Keywords: image schema, metaphor, universality, cultural specificity, context, metaphorical conceptualization

Janka Kormos: Embodiment of Personality Development in the Context of Psychodynamic Movement Analysis

Abstract: The study explores the embodiment approach of a movement analysis method developed by Judith S. Kestenberg and her research group. The Kestenberg Movement Profile (KMP) can be understood as a psychodynamic theory of movement development and a psychoanalytic assessment of movement behaviour. Kestenberg with her focus on movement, movement development, and movement expression took a unique position in analytical circles on embodiment of emotions, cognition and the relational patterns, which she viewed as the somatic ground of personality development. As a dance-movement therapist and as a movement analyst trained in the Kestenberg Movement Profile, I attempt to introduce concepts of embodiment that Kestenberg represented within psychoanalysis. The theoretical roots of the KMP are linked to Freudian psychosexual development theory and drive-theory; overall it could be considered as a complex integration of self-psychology, attachment theory and object relationship theories. The KMP is applied predominantly in the field of dance-movement therapy as a tool of personality assessment. It has also been used to measure the efficacy of the dance-therapeutic process. In addition to dance-movement psychotherapy, the KMP has been employed in non-verbal behaviour research, psychoanalytic therapy, child psychotherapy, special education, and family support. This study primarily aims to present the integrative, dynamic theory of the KMP with its concept of embodiment in focus.

Keywords: embodiment, psychoanalysis, movement analysis, Kestenberg

Csilla Csekó and Péter Bodor Embodiment in Psychology: A Discursive Psychological Approach

Abstract: The study describes various approaches to embodiment in discursive psychology and introduces related theoretical insights that pertain to the embodied self. The concept of embodiment and its use is characteristically complex in discursive psychology: some researchers highlight the role of macro-discourse and focus primarily on socio-cultural discourse, while for others, phenomena connected to embodiment can be grasped on the level of micro-discourse, on the level of interactions and intersubjective negotiations. Critics of these approaches maintain that the body cannot be explicated in discourse, it has an extra-discursive status. Discursive psychology maintains that embodied experience and the body can be understood as the product of societal discourse or as originated from unmediated interactions. Furthermore, through performativity the body can take an agentive role, and it can become the material vehicle of a socially approved and interpreted sign system. In discursive psychology, research on embodiment is frequently directed to the processes of embodiment as embodied identity or in connection to various aspects of the self.

Keywords: discursive psychology, embodiment, macro-discourse, micro-discourse, self, reductionism

Abstract: Present study introduces the possible benefits of the embodiment perspective for the interpretation and treatment of anorexia nervosa, the disorder in which the experience of one's lived body plays a prominent role. In the interpretation of the function and malfunction of the human psyche mainstream, psy-scientific approaches favor the natural scientific framework. According to this, mental health problems are primarily localized in the brain and the nervous system, meanwhile, the body is subordinated to the individual cognitive processes. The embodiment paradigm, however, could serve as a tool for the critique of this psychological model, as it approaches various mental disorders through the lived experiences of the body. The medical interpretation of anorexia regards women's body image disorder as an individual problem. Feminist critique, on the other hand, opposes this individualizing perspective and focuses more on the socially determining factors behind the development of the disease. In contrast to the physiological explanations, it emphasizes the social representations of ideal femininity; the cultural practices that create them; the question of personal and social control; and the symbolic meanings of the body. At the same time, these primarily social-constructivist theories reproduce the mistake of psychiatry, as for them the body still exists as a passive matter that could only acquire meaning through symbolic signifying acts. Within both paradigms, the female body takes on a passive, subordinated role. In contrast, embodiment uses lived, bodily experiences to interpret the social and personal causes of anorexia nervosa. Therefore, the paradigm does not impose an external interpretation on women's body but aids to strengthen agency by emphasizing the importance of bodily experiences. This study builds on the ideas of phenomenology, especially those of Maurice Merleau-Ponty, to describe the approach of embodiment. Aside from this, it seeks to mention some of the possible therapeutic procedures, based on the embodiment paradigm that professionals may successfully apply in the treatment of anorexia. It is important to emphasize that the combined and complex application of psy-sciences, critical theories, and embodiment together connote the most effective way for healing, but for this, it is essential to address social issues that are affecting women at the clinical level.

Keywords: anorexia, embodiment, psy-sciences, critical psychology, feminist critique, gender

Krisztián Indries: Psychoanalysis of the Body: Intercorporeality, Projection, and Introjection

Abstract: The embodiment paradigm is a flexible, constantly changing multidisciplinary scientific approach beyond phenomenology by focusing on the systematic study of the culturally subjected body. As for approaching individuality, the embodiment paradigm considers the human being as a flesh and blood body, which exists in the network of its relationships. The embodiment paradigm conceptualizes psychotherapy as a therapeutic talk between human bodies. The theories and practices of psychotherapy fit into the embodiment research model well. The theoretical framework of embodiment offers new perspectives

on psychoanalysis and on body-oriented psychotherapies. Thought within this paradigm is novel psychological anthropology that designates exciting new research directions for the humanities and social sciences. Knowledge on the psychology of embodied existence can serve as a starting point for a deeper understanding of human suffering and civilization & its discontents. Learning more about the embodied experience can explain how we create our culture and how culture shapes us.

Keywords: embodiment paradigm, body-oriented psychotherapies, bodily unconscious, intercorporeality, projection, projective identification, introjection, incorporation

Zsuzsanna Szél: On Body and Culture – Medicine and Embodiment

Abstract: The paradigm of embodiment is relevant in several fields of (clinical) medicine; it has been applied in studying various diseases, conditions, and treatments. The aim of this short review – due to its spatial limitation – is to provide some insight into the diversity of the interpretation and application of embodiment within medicine. The question of embodiment was often discussed regarding diseases and conditions with physical modifications or lesions, as well as in the case of those with notable changes in perception (e.g., pregnancy, cancer, or organ transplantation). However, studies were also performed in seemingly distant areas such as psychiatry (skizofrénia, dementia, depression, anorexia), pulmonology (asthma and COPD), and endocrinology (perimenopause). Meanwhile, embodiment was most frequently explored in connection with the lived experience of femininity–masculinity, physical symptoms, movement limitations, altered body sensations; some works discussed more general concerns such as the therapeutic relationship, (disease) perceptions, adherence, and therapeutic efficacy.

Keywords: embodiment, medicine, body, illness, perception

Thomas J. Csordas: Embodiment as a Paradigm for Anthropology

Abstract: The paper outlines embodiment as a paradigm for anthropology, beginning with a critical examination of two theories of embodiment: Merleau-Ponty (1962), who elaborates embodiment in the problematic of *perception*, and Bourdieu (1977, 1984), who situates embodiment in an anthropological discourse of *practice*. My exposition will be hermeneutic in the specific sense of cycling through presentation of methodological concepts and demonstrations of how thinking in terms of embodiment has influenced my own research on healing and ritual language in a contemporary Christian religious movement. I first examine two religious healing services, interpreting multisensory imagery as an embodied cultural process. Then I examine the practice of speaking in tongues or glossolalia as embodied experience within a ritual system and as a cultural operator in the social trajectory of the religious movement. Finally, I return to a general discussion of the implications of embodiment as a methodological paradigm.

Keywords: embodiment, Merleau-Ponty, Bourdieu, religious healing, glossolalia

Economics After the 2008 World Crisis

Zoltán Pogátsa: Rethinking Macroeconomics After the 2008 Crisis

Abstract: The aim of this study is to review the plurality and the renewal of economics as a science after the 2008 economic crisis. We discuss the crisis of the mainstream neoclassical school, as well as proposals for reform within this school. We then proceed by enumerating the various heterodox schools (Post-Keynesian, Minskyan, Modern Monetary Theory, institutionalist, Marxian, Degrowth, and behaviourist), as well as the proposals these have made to creating an economic science that is relevant to the real world. The conclusion is that while there is an exciting plurality in existence, the neoclassical mainstream has only granted very limited access for its heterodox alternatives.

Keywords: economics, neoclassical, post-Keynesian, Minsky, MMT, Marxian, degrowth, behaviorist economics

Mikós Antal: A call for more honesty and a new economics: strategies to reduce our dependence on economic growth

Abstract: Not searching for post-growth strategies is extremely risky for our common future. However, transcending the paradigm of economic growth would require substantial changes in our economic and social systems, which would negatively impact significant social groups. This article lists the most important reasons for our dependence on GDP growth and reviews the main directions of post-growth thinking. The goal of the article is to invigorate scientific and social discussions of post-growth strategies.

Keywords: economic growth, environmental crisis, sustainability, post-growth economics, degrowth

Krisztina Sörg: In Quest for Alternatives of Development Economics in the 21st Century

Abstract: The main aim of the current paper is to provide an insight into the most significant tendencies as well as changes or possible problem solutions in frames of Development Economics including the thorough analysis of its potential reform campaigns. Which are the main dimensions of the discipline that has been already existing for more than 70 years since the 1950s, which would need a crucial revision in order to meet the constantly varying challenges of the 21st century, to get closer to the realistic demonstration of development as well as catching-up and also, to create efficient action plans to achieve the latter targets for the involved economies, regions and even social groups? The research is also focusing on some potential solutions that must be excluded from the scope of the reform activities as being unscientific or rather populist. After presenting and evaluating the main phases, schools of Development Economics, the author is investigating current theoretical and empirical approaches including such areas as the income and wealth inequalities, typology of poverty, the phenomenon of the middle-income trap and also, the most important recommenda-

tions developed by international organizations based on the most recent data published by such organizations as the World Bank, the OECD or the Eurostat.

Keywords: development economics, catch-up, economic growth, economic development

Péter Róna: Concepts of Intentionality and Economics

Abstract: The claim set out in this paper is that economics, unlike the natural sciences, does not have an ontologically objective subject, because economic life, unlike matter, is the product of intentionality. Economic events have a meaning and a purpose, physical events do not. Modern economics attempts to overcome this problem – namely, the lack of ontologically objective objects – by substituting for the intentional objects of economic life a surrogate reality where its objects – such as ‘employment’, ‘interest’, ‘money’, ‘marginal utility’, ‘equilibrium’ and so on – are purportedly endowed with the properties of measurable ontological objectivity with the help of the specially developed tool-based language of models so as to create objects that are suitable for scientific investigation in general and measurement in particular. But the tool-based language of modern economics is just as intentional as the ordinary language used by the classical economists; it too constitutes the reality that is its object and does not represent some reality outside it. Reification – turning the dynamics of economic processes into static objects – hides an ideology behind a veneer of false scientism. The subjective ontology of economic events necessarily means that economics is not an analytic but a descriptive moral science.

Keywords: Intentionality, reification, mathematisation, modelling, ontology

Andorka and the Models of Social Stratification

István Harcsa: Rethinking the Schemes of Social Stratification. The Transsystemic Trends of Stratification. Tracing the Andorka Model

Abstract: In the first part of our study we give a tight evaluation about the main constructions connected with social structure. Our assumption is, that the different constructions can only partially mirror the colourful configuration of the society. The second part shows the preliminaries of the Andorka model, and the different model variations, finally the third part – on the basis of empirical data – draw the long term trends of stratification. According to the further expansion of the different strata, our data sign the emerge upper ceilings, or close to ceiling situation, which contributed remarkably to the conservation of the social structure. Moreover, the trends allow to conclude, that the modernisation not always remained together with growing proportion of non-manual occupations. Consequently, social development, and inside the social structure shows rather cyclical process.

Keywords: social structure, stratification, stratification models, occupational structure, social paradigmas

Reviews

Mátyás Domschitz: Class Reunion

Abstract: How do we imagine the structure of Hungarian society? The book written by sociologist Áron Márton Éber, published in 2020, likens it to a water drop that has become more and more elongated in the last four decades. The distance between those above and below, those in the dominant and subordinate positions, those living on capital incomes and workers has increased. In this review, I present the relevance of the message of the book.

Keywords: middle class, class structure, capitalism, world-systems analysis, semi-periphery, Hungarian society, Éber Márk Áron

Márton Berki: One of the cornerstones of the 'spatial turn' in Hungary

Abstract: Throughout the 1980s and 90s, several fields of the social sciences and the humanities witnessed a so-called 'spatial turn', i.e. a turn towards space and the discovery of the crucial role of spatiality. This volume is one of the cornerstones of the belated Hungarian reception of this turn, in which Viktor Berger presents the most important authors and their concepts of space and spatiality, primarily from the perspective of sociology. His work is highly valuable for sociologists because it reveals the spatial theories of several non-sociologist authors, but for geographers as well, as it provides a comprehensive insight into classical and contemporary sociology's concepts of space.

Keywords: Viktor Berger, spatial theory, sociology, spatial turn, history of science